

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઇટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૨૨૫૫૧ કિમ્મત ૨૦૮૦.

ગ્રંથનામ ડુલ્હની ડુલ્હી

વર્ગિક ૬-૩

પુસ્તક ત્રેવીસમું

૧૧ શુભદા	સરદાબાઈ	૨-૦-૦
૧૨ ચરિત્રાદીન	સરદાબાઈ	૩-૮-૦
૧૩ પ્રભાતકિરણ	પ્રભાતકુમાર મુળોપાધ્યાય	૨-૮-૦
૧૪ નવીના (શિવ પ્રતિભા)	સરદાબાઈ	૩-૦-૦
૧૫ ક્ષિતિજ પૂર્વાર્ધ	ર. વ. દેસાઈ	૨-૮-૦
૧૬ ક'ભીદુનિયા	ડી. પી. અડાલત	૩-૦-૦
૧૭ દરિદ્રનારાયણ પૂર્વાર્ધ	મ. આચાર્ય	૨-૮-૦
૧૮ દરિદ્રનારાયણ ઉત્તરાર્ધ	મ. આચાર્ય	૨-૦-૦
૧૯ બારેલી દર	મ. આચાર્ય	૨-૦-૦
૨૦ સાલન	મ. આચાર્ય	૨-૦-૦
૨૧ રથ રે મથક	મ. આચાર્ય	૨-૦-૦
૨૨ વિચાર	મ. આચાર્ય	૨-૦-૦

13 JAN. 1941

तुलसी-उयारो

શ્રી. ઝવેરચંદ મેઘાણી રચિત પુસ્તકો

સૌરાષ્ટ્રની રસધાર ભા. ૧થી ૫		૭—૮—૦
સોરઠી બહારવટીઆ ભા. ૧થી ૩		૩—૮—૦
રઠીઆળી રાત ભા. ૧થી ૩		૨—૦—૦
ચૂંદડી ભા. ૧થી ૨		૧—૬—૦
યુગવંદના (મોટો કાવ્ય સંગ્રહ)		૨—૦—૦
નિરંજન : બિડેલાં દ્વાર	દરેકના	૨—૦—૦
સોરઠ તારા વહેતા પાણી		૨—૮—૦
પુરાતન જ્યોત : પલકારા	દરેકના	૧—૮—૦
કંકાવટી ભા. ૧-૨		૧—૬—૦
દાદાજીની વાતો : ડોશીમાની વાતો	દરેકના	૦—૮—૦
વેણીના ફૂલ : કિલ્લોલ	દરેકના	૦—૮—૦
સોરઠી ગીતકથાઓ		૧—૦—૦
સોરઠી સંતો		૦—૧૨—૦
રાણો પ્રતાપ		૧—૪—૦
વર્તમાન યુગના બહારવટીઆ		૦—૬—૦
સત્યની શોધમાં		૧—૦—૦
ચિતાના અંગારા : નરવીર લાલાજી	દરેકના	૦—૪—૦
જેલ ઑફિસની બારી		૧—૦—૦
પ્રતિમાઓ : વેવિશાળ	દરેકના	૧—૪—૦
તુળસી ક્યારો		૨—૮—૦
ધૂપછાયા		૧—૮—૦
ઝંડાધારી		૦—૮—૦
કુરબાનીની કથાઓ		૦—૬—૦
બહારવટિયો જોગીદાસ : ઓળાપો	દરેકના	૦—૪—૦

મળવાનું મુખ્ય સ્થળ :

આર. આર. શેઠની કંપની
કેશવબાગ, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ-૨

સાંસ્કાર ગ્રંથાવલિ

પુસ્તક ત્રેવીસમું

તુલસી-ક્યારો

: લેખક :
ઝવેરચંદ મેઘાણી

: પ્રકાશક :
આર. આર. શેઠની કંપની
બુક સેલર્સ એન્ડ પબ્લિશર્સ
કેશવપાગ, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ

આવૃત્તિ પહેલી
૧ : ૯ : ૧૯૪૦

સૌરાષ્ટ્ર વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
સૌરાષ્ટ્ર
સૌપીરાર્થ-સંગ્રહ
૨૨૫૫૨
૩. ૨-૮-૦

: પ્રકાશક :
ભુ રા લા લ ર. શે ઠ
આર. આર. શેઠની કું.
પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ.

: મુદ્રક :
મનુભાઈ અમૃતલાલ શેઠ
સ્વાધીન મુદ્રણાલય
સૌરાષ્ટ્ર રોડ, રાણપુર

અ * પ * છ
વિજયા બહેનને

નિવેદન

આ વાર્તા પણ 'વેવિશાળ'ની જેમ, 'વેવિશાળ'ની પછી, 'પુલ્લશાળ'ની ૧૯૩૯-૪૦ની ચાલુ વાર્તા લેખે પ્રકટ થઈ હતી, ને તેની જ માફક કટકે કટકે લખાઈ હતી. 'વેવિશાળ'માં એક વૈશ્ય કુટુંબનો સંસાર આલેખવાનો ચત્ન હતો, ને આમાં એક બ્રાહ્મણ કુટુંબનો.

આ બેઉ વાર્તાઓમાં મારી જો દષ્ટિ કામ કરી ગઈ છે તેને વિષે આપણા ભાગીતા વિવેચક શ્રી નવલરામ ત્રિવેદીએ એવું લખ્યું છે કે—

“દરેક માણસ જગતની દૃષ્ટિએ મહાજન ન થઈ શકે, પણ નૈતિક જીવનમાં ઉન્નતિ મેળવી સાચી મહત્તા તો પ્રાપ્ત કરી શકે એવું એમની આ નવલકથાઓમાં ખાસ દેખાય છે. ‘ભાબુ’ (વેવિશાળ) અને ‘ભાભી’ (પુલ્લસી-ક્યારો) જેવાં પાત્રો ખતાવે છે કે ગુજરાતનાં ગામડાંની અભણ સ્ત્રીઓ પણ પોતાના દરરોજના જીવનમાં કેટલી વીરતા ને ઉદારતા તથા ઉચ્ચતા ખતાવી શકે તેમ છે. શ્રી મેઘાણીનાં આવાં સ્ત્રીપાત્રો તેમ જ ‘માસ્તર’ જેવાં પુરુષપાત્રો સામાન્ય વાંચકોના મનમાં સિદ્ધ થઈ શકે તેવી પ્રશસ્ય મહત્વાકાંક્ષાઓના અંકુરો પ્રકટાવે છે.....’

આથી વધુ કશું જ મારે મારી આ વાર્તાનાં પાત્રો વિષે ઉમેરવાપણું રહેતું નથી. ‘સામાન્ય માનવીમાં રહેલી આંતરિક મહત્તાની સિદ્ધિની શક્યતા’— એ રૂપી પુલ્લસી-ક્યારો જે મેં મારી શક્તિની આ નાની શી ટપ્પૂડી સીંચી હોય, તો તેને હું મારી જીવનભરની કૃતાર્થતા માનીશ.

આ વાર્તાનો વાચક સમૂહ ‘વેવિશાળ’માં જે આત્મીયતા અનુભવી ગયો છે તે જ આત્મીયતા આમાં ખતાવી ચુક્યો છે. પણ ‘પુલ્લસી-ક્યારો’

સાથેનો તેમનો તાદાત્મ્યભાવ એક કદમ આગળ ચાલ્યો છે. અકસ્માત એવો થયો કે બીજા અંતરાયોને કારણે 'તલસી-ક્યારો'નાં છેલ્લાં ચારેક પ્રકરણોનો અંતભાગ મારે મોકૂફ રાખવો પડેલો. એટલે એ સમાપ્તિ હું કેવી રીતે લાવવાનો હોઈશ તે વિષેની પુષ્કળ અકળામણ, કંઈક ધાસ્તી ને કેટલોક સંદેહ અનુભવી રહેલાં વાચક ભાઈઓ-બહેનોએ મને ચેતવાણીના કાગળો લખેલા. અમૂક પાત્રને રખે તું અમૂક રીતે બગાડી કે દુઃખી કરી મૂકે ! એવા એવા એ ચેતવાણી-સ્વરો પરથી મને લાગ્યું કે વાંચકો પોતે જ આ વાર્તાનો અંત કેવો ઈચ્છે છે ને કદ્યપી શકે છે તે તેમની પાસેથી જ જાણી લેવું. નિમંત્રણ દીધું, જવાબો આવ્યા, 'ફુલછાબ'માં એ જવાબો પ્રગટ કર્યા, અને એ જવાબોએ મને ખાત્રી કરાવી કે વાચકો પોતાને પ્રિય થઈ પડેલી સરખતી વાર્તાને કેવળ વાંચતા જ નથી, પણ તેના સર્જનમાં ચ સક્રિય સાથ આપે છે, ને પોતાની ઉત્કલબુદ્ધિથી એ પારકી કૃતિને (એનું પારકાપણું બિલકુલ ભૂલી જઈ) પોતાપણાથી રસી દે છે.

આવા ઉકેલો અનેક આવ્યા. આપણા વાર્તાસાહિત્યના સર્જનની એ નવીન વિશેષતાને એક ઐતિહાસિક પાના લેખે આંહી ગ્રંથસ્થ કરવાની મારી ઉત્કટ ઇચ્છા હતી, પણ તેમ કરવા જતાં પુસ્તકની કિંમત પોતાને રૂ. ત્રણની કરવી પડશે એવી સ્થિતિ આ પુસ્તકના મુદ્યનિર્ણયના મુખત્યાર પ્રકાશકોએ મને લાચારીથી લખી જણાવી, અને અમૂક જ લેખકની વાર્તા ગણીને ખરીદનારો કેટલોક વાચકસમૂહ આવા એક 'ઐતિહાસિક પાના'ને ખાતર અરધા રૂપિયાનો વધારો પસંદ નહિ જ કરે એમ લાગતાં વાચકોના એ સુંદર પત્રો મારે છોડી દેવા પડ્યા છે.

મેં આગેલી સમાપ્તિમાં બધું જ સુખ સુખ ને સુખ જ નથી વેરી દીધું. કંચન-વીરસુત વચ્ચેનો વિયોગ મૂકવાની મારી ગણતરી તો અગાઉથી જ હતી. લડાઈનો અકસ્માત તો એ નક્કી કરેલ સમાપ્તિને લટકાવવાની ખીંતી જ બનેલ છે. વસ્તુતઃ મારે તો વાર્તાને, કંચનની પ્રસૂતિવાળા ૪૩મા પ્રકરણના છેલ્લા બોલ 'બડકમદાર' સાથે જ ચંભાવી દેવી હતી. 'સુખકારી સમાપ્તિ'ની મારી જે કદપના છે તે ત્યાં જ બંધ બેસતી થતી હતી.

કોઈ કહેશે ના કે ભદ્રાને કે ભાસ્કરને મારે હજી આગળ લઈ જવાં બોધતાં હતાં. નહિ, એમ કરવા જતાં મેં વાર્તાનું પ્રધાન દષ્ટિબિંદુ જ ગુમાવી

દીધું હોત. આ વાર્તા બદ્રાના પુનર્લગ્ન કે ચિરવૈધવ્યનો પ્રેમ છણવા માટે લખાઈ જ નથી. કુટુંબ-જીવનના ક્યારામાં 'તુલસી' સમી શોભતી બદ્રાને, એ ક્યારામાંથી ઉખાટી ખીજે કોઈ ઠેકાણે વાવવાનું કશું પ્રયોજન નહોતું. બદ્રાને તો જે રૂપે મેં આલેખી છે એ રૂપે જ એ મારા મનોરાજ્યમાં પરિપૂર્ણપણે જીવતી છે, ને એ રૂપે એનું જીવન મને સહરસર ભાસે છે. જીવનની એ 'સહરસરતા'માં દુઃખ ને સુખ, હાસ્ય ને આંસુ, ઉચ્છ્વાસ ને નિઃશ્વાસ બેળાં જ ભર્યાં છે. એને પરણાવી દેવા જેવું કે કોઈ દવાખાનાની નર્સ નીમાવી દેવા જેવું બનાવક્રી જીવનસાક્ષ્ય બતાવીને શું કરું ?

'બદ્રા જીવતી છે' એમ કહ્યું, તે પરથી રખે કોઈ કલ્પને કે મેં બદ્રાને જીવતા કોઈ માનવી સંસારમાંથી ઉઠાવી છે. 'વિવિશાળ'ના વાંચકો તેમ જ વિવેચકોમાં પણ એ ભ્રમણા રમી ગઈ છે, કે આવાં હુબહુ પત્રો કોઈક જીવતાં માનવજીવનમાંથી મને જડયાં હોવાં જોઈએ. આ વિભ્રમ પર લંબાણથી લખવાની જરૂર છતાં અહીં એ શક્ય નથી. પણ ખાત્રી આપું છું કે 'વિવિશાળ' કે 'તુલસી-ક્યારો' માંનું એક પણ પાત્ર આલેખતી વેળા મારી જાણનું કોઈ જીવતું માનવી મારી નજર સામે હતું નહિ. એ બધાં પાત્રો આ બેઉ વાર્તાઓમાં સાવ સ્વતંત્રપણે જન્મેલાં, જીવેલાં, હસેલાં ને રહેલાં છે. ને મારે મન તો એ સત્ય-જગતનાં માનવીઓ જેવાં જ-બલકે એથી પણ વધારે 'જીવતાં' છે. વાચકની લાગણીમાં પણ એ 'જીવતાં' છે, પણ તેનું કારણ એ નથી કે તેઓ કોઈ જીવતા માનવીની તસ્વીરો છે. એના વાચનથી આસપાસની દુનિયાનાં અમુક માનવો યાદ આવે છે એ વાત ખરી-પણ તે તો વાચકે વાચકે જીદાં જીદાં માનવો હોય છે. એ જ બતાવે છે કે અમુક ચોક્કસ નરનારીઓ પરથી આ આલેખનો થવાં સંભવિત નથી.

વાર્તા લખાઈ ગયા પછી એક અકસ્માત થયાનું યાદ આવ્યું છે. 'નિરંજન'ની જેમ આંહી પણ મારતર પિતા ને પ્રોફેસર પુત્ર પેસી ગયા છે. આમ કેમ બન્યું હશે ? હું પણ સમજી શક્યો નથી.

રાણપુર
તા. ૨૭-૭-'૪૦

ઝવેરચંદ મેઘાણી

સંસ્કાર ગ્રંથાવલિ : ૧૯૪૦

સને ૧૯૩૫ થી '૩૯ સુધીમાં સંસ્કાર ગ્રંથાવલિના ગ્રાહકોને પોણી કિંમતે
૧ થી ૨૦ અપાયેલા પુસ્તકોની જાહેરાત તથા વિગતવાર યોજના મંગાવો.
સને ૧૯૪૦માં પોણી કિંમતે અપાનારા પુસ્તકોની યાદી

૨૧ જય સોમનાથ શ્રી કનૈયાલાલ મુનશી ૩-૦-૦

૨૨ પિયાસી શ્રી. સુંદરમ ૨-૮-૦

૨૩ તુલસી-ક્યારે શ્રી. ઝવેરચંદ મેઘાણી ૨-૮-૦

૨૪ ક્ષિતિજ ઉત્તરાર્ધ શ્રી. રમણલાલ દેસાઈ (છપાય છે)

વિરાટ ગ્રંથાવલિ : ૧૯૪૦

સને ૧૯૩૫ થી '૩૯ સુધીમાં પોણી કિંમતે અપાયેલાં ૧ થી ૨૫
પુસ્તકો માટેની જાહેરાત તથા વિગતવાર યોજના મંગાવો.

સને ૧૯૪૦માં અપાયેલાં પુસ્તકોની યાદી

૨૬ લાવાણ્ય શ્રી. રવીન્દ્રનાથ ટાગોર ૧-૧૨-૦

૨૭ સ્વાધ્યાય પ્રો. કેશવલાલ કામદાર ૨-૦-૦

૨૮ નવી વહુ શ્રી. શરદચંદ્ર ચટ્ટોપાધ્યાય ૩-૮-૦

૨૯ ખમા ખાપુ શ્રી. ચંદ્રવદન મહેતા ૨-૮-૦

૩૦ આમોત્તિ શ્રી રમણલાલ દેસાઈ ૨-૦-૦

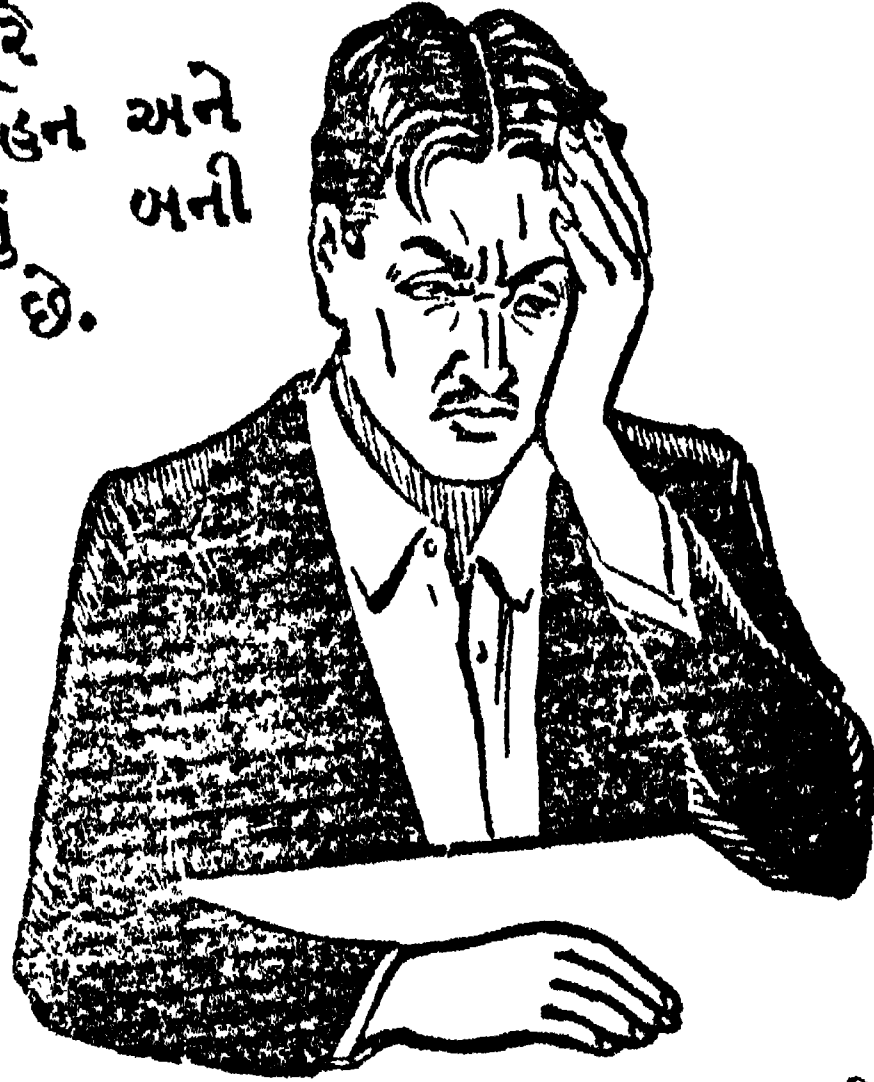
: ગ્રાહક થવા માટે લખો :

આર. આર. શેઠની કંપની

કેશવખાગ, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુબમ-૨

જ્યારે મગજ ચાલતું નથી

ત્યારે
જીવન રસહિન અને
કંટાળાભરેલું બની
જાય છે.

અનિદ્રા, માથાનો દુખાવો, મગજની
નબળાઈ, એવા અનેક મગજનાં દર્દો ઉપર
અમારું

પ્રાણી જીવન

સર્વ શ્રેષ્ઠ પુરવાર થયું છે.

ગુજરાત આયુર્વેદિક ફાર્મસી

કાલબાદેવી રોડ, મુંબઈ ૨
હાઈ રોડ, સુરત

ગાંધી રોડ, અમદાવાદ
બંદર રોડ, કરાચી

ઈસ્ટ આફ્રીકાના એજન્ટ
કે. ડી. રાવલની ફાં. : મોરબાસા

तुलसी-क्या रे

અનુક્રમ

પ્રકરણ	પૃષ્ઠ	પ્રકરણ	પૃષ્ઠ
૧ કોના પ્રારબ્ધનું	૧	૨૩ દિયરની દુઃખભાગી	૧૪૯
૨ જખરી બા	૭	૨૪ માતા સમી મધુર	૧૬૦
૩ ભદ્રા	૧૩	૨૫ 'હવે શું વાંધો છે ?'	૧૬૬
૪ સસરો	૧૮	૨૬ અણુધાર્યું પ્રયાણ	૧૭૬
૫ દેરાણી	૨૫	૨૭ 'ચાલો અમદાવાદ'	૧૮૩
૬ ભારકર	૩૧	૨૮ ક્યાં ગઈ પ્રતિભા !	૧૯૩
૭ જુગલ-જીવન	૪૦	૨૯ મરતી માએ સોંપેલો	૨૦૨
૮ માણી આખ્યાં	૪૭	૩૦ એ ખરડો	૨૧૧
૯ ભારકરની શક્તિ	૫૩	૩૧ ભારકરનો ભૂતકાળ	૨૧૭
૧૦ લગ્ન : જૂનું ને નવું	૫૮	૩૨ રૂપેરી પરદો	૨૨૭
૧૧ દેવુનો કાગળ	૬૬	૩૩ સિદ્ધાંતને બેવશ	૨૩૪
૧૨ નિર્વિકાર	૭૧	૩૪ અણનમ	૨૪૧
૧૩ તુલસી કરમાયાં	૭૯	૩૫ ધાએ ચડાવેલી	૨૪૭
૧૪ બારણાં ઉઘાડ્યાં	૮૭	૩૬ કંચનને લમેલ !	૨૫૯
૧૫ 'સુકાઈ ગયા છો !'	૯૩	૩૭ અસત્ય એ જ સત્ય	૨૬૮
૧૬ સસરાને દીઠા	૧૦૦	૩૮ 'બામણવાડો છે ભા !'	૨૭૬
૧૭ સમાધાન	૧૦૭	૩૯ કેવો નાદાન પ્રશ્ન !	૨૮૩
૧૮ પુત્રવધૂની શોધમાં	૧૧૫	૪૦ 'શોધ કરું છું'	૨૯૧
૧૯ ડોળાયેલાં મન	૧૧૯	૪૧ છૂપી શલ્યતા	૨૯૮
૨૦ જગરબિલાડો	૧૨૩	૪૨ ભારકરનો ભેટો	૩૦૪
૨૧ કાણુ કાવતરાખોર ?	૧૩૧	૪૩ 'બડકમદાર'	૩૧૯
૨૨ જનતા ને જોગમાયાં	૧૪૧	૪૪ બાકીનું તપ	૩૨૮

પ્રકરણ પહેલું

કેના પ્રારબ્ધનું ?

સોમેશ્વર માસ્તરના મકાન પાસે લોકોનું ટોળું જમા થઈ ગયું હતું. સોમેશ્વર માસ્તરની પચીશોક વર્ષની ભત્રીજી યમુના ગાંડી હતી. ઘરથી થોડે દૂર નળની ટાંકી પાસે ઊભી ઊભી એ લાંબા હાથ કરીને રોષેભર્યા અરપટ્ટ શબ્દો કાઢતી કાઢતી, કોઈ મવાલી પણ જાહેરમાં ઉચ્ચારવા હિંમત ન કરી શકે તેવી અશ્લીલ ગાળો કાણ જાણે અંતરીક્ષમાં કાને ભાંડી રહી હતી.

પચાસ વર્ષના સોમેશ્વર માસ્તર બહાર આવ્યા ને યમુનાને ફેસલાવવા લાગ્યા; યમુનાએ એને પણ અપશબ્દો કહ્યા. આખરે સોમેશ્વર માસ્તરના પચીશોક વર્ષના યુવાન પુત્ર પ્રોફેસર વીરસુતે એક સોટી સાથે દોટાદોટ આવીને ગાંડી યમુનાના શરીર પર ફટકા ખેંચવા માંડ્યા, ત્યારે પછી આડા હાથ દેતી, ચમકતી ને ડરતી યમુના રડતી રડતી ઘરની અંદર ચાલી ગઈ.

યમુનાને ઘરની અંદર લઈ જઈ એક ઓરડીમાં પૂરીને પણ વીરસુત જ્યારે મારવા ને ત્રાડ દેવા લાગ્યો ત્યારે એક દસેક વર્ષનો છોકરો ત્યાં ઊભો ઊભો કહેતો હતો : ‘બાફોઈ, બોલો મા, બાફોઈ,

૨ : તુલસી-કચારો

ચુપ રહો તો બાપુ નહિ મારે. બાપુજી, હવે બાફેઈને ન મારો, એ કશું બોલતાં નથી, હો બાપુજી !

‘તું બહુ ડાહ્યો ન થા, દેવુ !’ વીરસુતે પોતાના એ પુત્રનું મોઢું તોડી લીધું.

સોમેશ્વર માસ્તર એ ઓરડી તરફ ધીરે ધીરે આવી રહ્યા હતા, ત્યારે તેને તેના દીકરા વીરસુતે વઢીને કહ્યું :

‘તમે જ એને બહેકવા દીંવી છે. હું કહી કહીને થાક્યો કે એને ગાંડાંની ઇસ્પતાલમાં મૂકી આવવા દો, ત્યાં એ સાજી થશે, એનો ત્યાં જ વહેલો છૂટકો થશે. પણ તમે તો અમે જ્યારે જ્યારે રમ્મ ગાળવા આવીએ ત્યારે ત્યારે આ હૈયાહોળી અમારી છાતી પર ને છાતી પર રાખી છે.’

‘ભાઈ, મેં સારા માટે જ ગાંડાંની ઇસ્પતાલની ના કહી છે, ત્યાં એ બાપડીનું પોતાનું કાણુ ?’

‘ને અહીં ક્યાંય મોટર કે ટ્રેનમાં ચગદાઈ જશે તો ?’

‘તો તે એના પ્રારબ્ધની વાત અનશે, પણ ભાઈ, આપણે દેખી-પેખીને એને કુટુંબમાંથી કાઢીએ તો એનો જીવ અંદરખાનેથી કકળી ઊઠશે.’

‘એને ગાંડા માણસને એવું શું બાન હોય ! તમે પણ કેવી...’ વીરસુત હસ્યો.

‘હું ઠીક કહું છું ભાઈ, જીવ કકળે.’

‘તો હવે શું કરવું છે ? કંઈ છૂટકો પતાવવો છે કે નહિ ?’

‘એક વાર હું જોઉં, એને ભેરવપુર લઈ જાઉં.’

‘જ્યાં લઈ જતા હો ત્યાં લઈ જવ.’

‘તું આજ સુધી એ વહેમમાં પડવાની ના પાડતો હતો ને?’

‘હવે ના નહિ પાડું, ગમે તે ફરીર બાવા કે મેલડીના ભૂવા પાસે લઈ જવ, નીકર પછી હું ગાંડાની ધરિપતાલે મૂકી આવીશ. હવે હું કાઠની શરમ નહિ રાખું. આપણી એ કઈ નજીકની સગી છે કે એને વેઠા છો? એની સગી બહેનો ને માશીઓ તો ભાવ પૂછતી નથી.

‘એમ ન વિચાર ભાઈ, કેને ખબર છે કે આપણે આ આખા કુટુંબમાંથી કેના પ્રારબ્ધનો દાણો ખાતા હશું!’

‘આ વાત તમે મને ચોથી વાર સંભળાવી.’

‘મન બહુ જ દુભાય છે ત્યારે જ એ વાત યાદ આવે છે વીરસુત.’

‘વાર, હવે જે કરવું હોય તે પતાવો. નહિ તો મારે એ ગાંડીના પ્રારબ્ધનો દાણો મારા ઘરમાં નથી જોઈતો. હું ભલે ભૂખ્યો રહું.’

વળતા દિવસની ગાડીમાં સોમેશ્વર માસ્તર પોતાની ગાંડી ભત્રીજી યમુનાને લઈ જ્યારે ટ્રેનમાં બેઠા ત્યારે પેલો દસ વર્ષનો બાળક દેવુ તેમની સાથે ચાલ્યો હતો. એ બાળક સોમેશ્વર માસ્તરનો પૌત્ર અને પ્રો. વીરસુતનો પુત્ર થાય. એની પોતાની મા એને નાનો મૂકીને જ મરી ગયેલી એટલે એ દાદા પાસે જ ઊછરેલો. એને એના દાદા જોડે વિશેષ બનતી હતી. એના પિતાએ પણ જાણી જોઈને વળાવ્યો હતો. પિતા અમદાવાદમાં સાયન્સના પ્રોફેસર હતા. નવી સ્ત્રી પરણ્યા હતા. તેમને કલકત્તાની વિજ્ઞાનની પરિષદમાં નવાં પત્ની સહિત જવું હતું. આ બાળક એનું એક જ સંતાન હતો. એને ગળે વળગાડીને પ્રવાસ કરવામાં શી મજા પડે?

૪ : તુલસી-કથારો

ભૈરવપુર નામના એ વળગાડ કાઢવા માટે જાણીતા દેવમંદિરમાંથી ત્રીજા દિવસે રવિવારે જ્યારે દાદા અને પાત્ર દેવુ ગાંડી યમુનાને લઈ પાછા વળ્યા ત્યારે દેવુ હેબતાર્ધ ગયો હતો. પોતે જેને બાફાર્ધ કહેતો તે ગાંડી યમુના થાકી લોથ થઈ આગગાડીના પાટિયા પર શખની સ્થિતિમાં પડી હતી. એનાં ઢૂંકાં ઢૂંકા જંટિયાંમાંથી કેટલીય પૂણીઓ ખેંચાઈ ગઈ હતી. એના કપાળની ચામડી વાળના જથ્થા નજીક સોઝી ગઈ હતી. ને એના ગાલ ઉપર ઉગ્રાવેશી તમાચાનાં આંગળાં ઊઠી આવ્યાં હતાં. એ વારે વારે ચમકતી હતી.

‘બાફાર્ધને એ મારતો’તો કાણુ હેં દાદા ?’ દેવુ ભયભીત અવાજે પૂછવા લાગ્યો.

‘ભૂવો.’

‘એ ભૂવો હતો ? એટલે શું ?’

‘ભૈરવનો પૂજારી.’

‘એ કાળો ને કદરૂપો હતો તે શાથી ?’

‘ભૂવા એવા જ હોય.’

‘પણ એણે બાફાર્ધને ને ત્યાં બેઠેલી બીજી બાઈઓને અડખોતો કેમ મારી ?’

‘મારવાથી ભૂત જાય.’

‘બાફાર્ધનું ભૂત તો ન ગયું. મને તો દાદા, એમ લાગે છે કે જાણે એ ભૂવો જ બાફાર્ધને ચોંટ્યો છે. હવે જીવોને, બાફાર્ધ ચમકી ચમકીને આમ તેમ જોયા જ કરે છે. મને એ ભૂવો ન ગમ્યો, એ મંદિર પણ બહુ ડરામણું લાગ્યું ને ત્યાં બેઠેલી બધી બાઈઓ પર આટલી બધી ચીસાચીસ ને રાડારાડ ને ડરધમકી તે શી ?’

ખરૂં જોતાં સોમેશ્વર માસ્તરની પાસે આ પ્રશ્નોના ઉત્તર નહોતા. એમણે કદી અગાઉ ભૈરવપુર જોયેલું નહિ. ઘણાં માણસો, પારસીઓ અને મુસલમાનો પણ પોતાનાં ગાંડાં થઈ ગયેલ કુંડુંખીઓને ભૈરવપુર લઈ જતાં, ને તેમાંનું કાણુ આરામ મેળવીને આવ્યું તેની નજરે સાબિતી તો નહોતી દીડી, પણ ફરતાં ગામોમાં અજાણ્યાં અજાણ્યાં લોકો એવી વાતો કરતાં કે ભૈરવપુરના ભૈરવ આગળ એકેય વળગાડ ઊભો રહેતો નથી. ફલાણાને આરામ થયો, ઠીંકણાનું ભૂત ભાગી ગયું, પેલા પારસીની છોકરીને વળગેલી વાધરણુ ચાલી ગઈ, અરે એને તો ભૂવાએ ચોટલે જાલી જાલી, લપડાકો મારી મારીને કાઢી, વગેરે ખાલી વાતો જ હવામાં તરતી આવતી હતી.

‘આમ તે કાઈને સારું થાય હેં દાદા ?’ એ પ્રશ્ન પૂછનાર દેવુને સોમેશ્વર માસ્તર કશો જવાબ ન વાળી શક્યા. એને પોતાને પસ્તાવો પણ બહુ થયો, કે એણે ઊંડા ઊતરીને કરી ખાત્રી કર્યા વગર યમુનાને ભૈરવપુર લઈ જઈ ધાતકી માર ખવરાવ્યો. યાદ કરતાં કરતાં એને પણ ભૂવા પ્રત્યે ધૂણા જન્મી. આ માણસમાં શિવજીનો સદંશ હોઈ જ કેમ શકે ?

‘આવી ફૂરતા ગાંડાં માણસો પર કરાય, હેં દાદા ? મને તો દયા જ આવે છે.’ એવું બોલતો દેવુ હસવાનો પ્રયત્ન કરી રડવું રોકતો હતો. સૂતેલી યમુનાની નજીક પોતે “બાફોઈ, કેમ છે ? હવે દુઃખે છે ?” એમ કહેતાં ગાલ પંપાળવા નજીક ગયો ત્યાં યમુના ટ્રેનના પાટિયા પરથી ચમકી ઊઠી, બારી વાટે બહાર ફૂદી પડવા દોડતી હતી. દાદાએ એને પાછી સુવારી ત્યારે એનો ચહેરો ખૂબ દયામણો લાગતો હતો. દેવુ એ ભૈરવપુરના સોમવારની ધુણાવવાની ક્રિયાને વારંવાર યાદ કરતો કરતો પોતાની આંખો આડે હાથ ચાંપી દેતો હતો ને મનમાં મનમાં બોલતો ‘ભયંકર ! બહુ ભયંકર દાદા ! બહુ નિર્દય !’

૬ : તુલસી-કચારો

ઘેર પાછા આખ્યા પછી સોમેશ્વર માસ્તર પોતાના પ્રોફેસર પુત્રથી શરમીંદા બન્યા. એણે દેવદેવલાં અને ભૂતપ્રેતના વહેમો પર સારી પેઠે મેંણાંટોંણાં સાંભળ્યાં. ને છેવટે એક દિવસ ગાંડાની ઇસ્પતાલે યમુનાને મૂકી આવવા ડોસા કબૂલ થયા, પણ ધીમે ધીમે બબડયા જ ક્યું'કે 'કાને બબર છે, આપણે એના પ્રારબ્ધનો રોટલો ખાતા હશું તો !'

આ વાક્ય ફક્ત એક દેવુ જ સાંભળતો હતો. એને બીજું તો કાંઈ સમજતું નહોતું, પણ 'રોટલો ખાવા'ની વાત બાળક તરીકે એને પરમ મહત્વની લાગી.

‘તમારે ત્યાં જોડે આવવાની જરૂર નથી. પાછા તમે ત્યાં પોત્યા પડી જશો.’

એટલું કહીને પ્રોફેસર વીરસુતે ખભે ખેસ નાખીને તૈયાર થયેલા પિતાને અટકાવ્યા ને યમુનાને પોતે હાકોટાવતો તેમજ ધમકાવતો ગાડીમાં નાખીને લઈ ગયો. સરકસનાં ચોપાનીયાં જેમ ઘોડાગાડીમાંથી ફરફરાટ કરતાં વેરાતાં હોય છે તે રીતે આ ઘોડાગાડીમાંથી યમુનાના અપશબ્દો વેરાતા હતા. ગાંડીની ગાડી પાછળ લોકો પણ દોડતા હતા.

પ્રોફેસર વીરસુતની રજા પૂરી થઈ તે પૂર્વેજ એણે પિતાએ બેગાં કરેલાં આ કુટુંબીઓની વેળમાંથી નાસી છૂટવા તથા પુત્રને પણ આ વાતાવરણમાંથી ઉઠાવી લેવા ઇચ્છા કરી. પણ પિતાએ પુત્ર પાસેથી દેવુને માગી લીધો. ‘શરીરે સુકલકડી છે. આંહીં બલે રહ્યો. અમે દાદો દીકરો જોડીદાર થઈને રહેશું. તારે કશી ચિંતા કરવી નહિ.’

‘હીક, તો રાખો.’

પ્રોફેસર વીરસુત અને એનાં પત્ની (દેવુનાં સગાં માતા નહિ પણ પ્રોફેસરનાં નવાં પત્ની) પોતાની કાલેજના શહેર તરફ બિપડી ગયાં.

પ્રકરણ બીજું

જખરી બા

‘તારી બા બહુ જખરું માણસ હતાં.’ દાદા દેવુને સાંજ સવાર એની બાના જખરાપણાનું સ્મરણ કરાવતા. પણ દેવુ એ ‘જખરી’ શબ્દના આધારે એવડીઆ ને ઊંચા પડછંદ દેહવાળી કોઈક બાઈની કલ્પના કરતો. એવી બાના પુત્ર હોવું એને ગમતું નહિ.

‘જખરી હતી તેમાં શું?’ દેવેન્દુ ચિડાઈને મોં બગાડતો.

‘એણે જ મને હમેશાં કહાવ્યા કરેલું—’

‘શું?’

‘કે બાપુજી, કેને ખબર છે આપણે કેના પ્રારબ્ધનો રોટલો ખાતા હશું?’

‘એટલે શું દાદાજી?’

‘એટલે એમ કે આપણા ઘરમાં બાકોઈ યમુના ફોઈ છે. તારા બાપથી મોટેરા ભાઈ ગુજરી ગયા છે તેનાં વિધવા વહુ તારાં ભદ્રા ભાણુ છે. તેની નાની દીકરી અનસૂયાને ખરડામાં હાડકું વધે છે. પછી બીજાં આપણાં ઘરમાં તારાં દાદીમા જે મરી ગયાં છે તેમના નાના ભાઈ એટલે

૮ : તુલસી-કથારો

તારા બાપુના મામા જ્યેષ્ઠારામ મામા છે. એ બાપડા આંધળા છે. હવે એ બધાં આપણી સાથે રહે છે, પણ એ તો કશું કમાઈ લાવતાં નથી. કમાય છે તો એકલા તારા બાપ ને બીજું આવે છે મારું પંદર રૂપિયા પેન્શન. પણ તારા બાપને એ ભણીને આવ્યા કે તૂર્ત મોટી નોકરી શાથી મળી ગઈ હશે? જાણે છે? ના, હું એ જાણતો નથી. પણ બીજા તો કેક તારા બાપની જોડેના રખડે છે. તો કાને ખબર છે કે આ આપણા ઘરનાં બધાંમાંથી કાના નસીબનું તારા બાપ નહિ રળતા હોય ?

‘કહું દાદા ? કહું, મને ખબર છે, કહું ? એ...એ યમુના ફાઈના નસીબનું...ના, કહું દાદા, એ...એ જ્યેષ્ઠારામ મામાના નસીબનું. ના, ના, ના, રહો હું કહું, એ અનસૂયા બેનના...એ ના, ના. ના, દાદા ! તમે તો સમજો નહિ ને ? હવે ચોકસ ને ચોકસ કહી દઉં છું, હવે ફરવાનું નથી હો દાદા ! એ...એ...કહું ? બધા કરતાં બધાના નસીબનું.’

‘બસ, તારી બા એમ જ કહેતાં.’

‘મારી જબરી બા ને ?’

‘હા.’

‘જબરી બા મને નથી ગમતી.’

‘પણ મને એ બા બહુ ગમતી.’

‘તમારી પણ બા ? લો.....ઓ ! હો-હો ! હિ...હિ. દાદા તો છે ને કાંઈ ? તમારી પણ બા ?’

‘હા મારી પણ બા. મારા વીશ જ રૂપિયાના પગારમાંથી એ આખા કુટુંબનું ચલાવતી, ખબર છે ?’

‘ને પોતે જબરી હતી તોય શું ઓછું જમતી ?’

‘અરે મહિનામાં દસ તો ઉપવાસો કરતી. આખું ચોમાસું તો એકટાણું જ કરતી.’

‘તો પછી જીવતી શી રીતે?’

‘જીવતી ન રહી તે એ જ કારણે ને? એ આજ જીવતી હોત તો યમુના ફાઇને ગાંડાની ધરિપતાલે તારા બાપને તો શું, તારા માપના બાપને પણ ન લઈ જવા દેત. સિંહણ હતી એ તો.’

‘ઓ બાપ ! જખરી અને પાછી સિંહણ?’

‘તારા જેવી જ આંખો. બહુ દયાળુ હતી એ બા.’

‘બા’ બોલતી, ડાસાના કંઠના તાર પર કશીક ધૂળરી ઝીડી લુ’ દેવુને લાગ્યું. તેણે પડતી રાતની ભૂખરી પ્રજામાં ડાસાની પાંખો પર દીકાં-બે જળાગ્નિન્દુઓ.

દાદા અને દેવુ આથમતા દિવસના ગોધૂલિ-ટાણે ધરની નાનકડી ડીમાં એકાએક આમ એક મૂવેલા સ્વજનની વાતો કરતા હતા ત્યારે ત્રિથી તેમણે કાઠકના ગિભત્સ બૂમખરાડ સાંભળ્યા; પસાર થતા હદારીમાંથી કાઠકે કહ્યું કે ‘માસ્તર, તમારી જમનાને ઘરમાં લઈ લો.’

સોમેશ્વર માસ્તરે અને દેવુએ દોડાદોડ બહાર આવી આઘે મેલી યમુનાને દેખી ધ્રાશકો અનુભવ્યો. એના શરીર પર પૂરાં કપડાં ફાટાં. એને આંખે દેહે ચાલ્યા જતા લોહીના રેગાડા ફાનસના જવાળે રાતા તો ન દેખાયા પણ ભીના ને રેલાતા તો જણાયા.

‘તેં-તેં-તેં-તારાં-તારાં છાગ્રિયાં લઉં-તેં મને માર ખવરાવવા કહી’તી!’ એમ બોલતી યમુના સોમેશ્વર દાદાને મારવા દોડીઃ ‘-અં. તારે મારી માયાનો ખજનો લઈ લેવો છે. હં-અં. તારે

૧૦ : તુલસી-કથારૈ।

મને ત્યાં ઠાર રખાવવી હતી. હં-અં, મને બધીય ખખર છે-મારી માયા લેતી છે તારે-’

એને ફાસલાવવા જનાર સોમેશ્વર દાદાને એણે બે ચાર લપાટા ને ધુંબા મારી લીધા પછી દેવુ એની પાસે જઈને બોલ્યો : ‘બાફાઈ, હશે બાફાઈ! ચાલો ધરમાં.’

ને ગોવાળ પાછળ ગાય ચાલી આવે એમ યમુના ફાઈ દેવુની પાસે ધરમાં પ્રવેશ કરી ગઈ. ત્યાં જતાં જ એ પોતાની નગ્નતાના લાને છુપાઈ ગઈ. કપડાં એની પાસે ફેંકવામાં આવ્યાં તે પહેરીને અત્યંત શરમાળ પગલે યમુના નાની અપંગ છોકરી અનસૂયા પાસે આવી. બેસીને રમાડવા લાગી. રમાડ્યા પછી એણે પોતાની જાણે જ રસોડામાં જઈ ઢબરાંનો લોટ બાંધી ઢબરાં વણવા માંડ્યાં. જાણે એને કશો ય રોગ નહોતો.

દેવુ રસોઈ કરતી યમુનાની પાસે જઈ બેઠા ને પૂછવા લાગ્યો : ‘બાફાઈ, કાઈએ માર્યાં હતાં ત્યાં તમને ?’

‘બા મારે.’

‘કાણુ મારે ?’

‘બધાય-ખાવા ન દે.’

‘શા માટે બાફાઈ ? તમે કાંઈ તોફાન કર્યું હતું ?’

‘.દેવને જોવો છે : અન્સુને જોવી છે : નથી ગમતું : અન્સુને અહવી છે : મારી-મારી-મારી-’

એમ કહેતી યમુના રડી પડી.

એના ત્રુટક ત્રુટક વાક્યોનો સળંગ અર્થ દેવુ સમજી શક્યો.

યમુના ફાઈને દેવુ ને અનસુયા બહુ વહાલાં હતાં. તેને મળવાનું વેન લીધું હશે તેથી માર-પીટ કરી હશે ધરિપતાલવાળાઓએ.

‘હેં દાદા !’ દેવુ ગરમ પાણીના તપેલા જેવો ઊકળતો ને ખદખદતો સોમેશ્વર માસ્તર પાસે ગયો : ‘હેં દાદાજી, એ ધરિપતાલમાં શું ગાંડાંને લગાવે છે ?’ ‘લગાવે’ શબ્દ એ ફવાબથી બોલ્યો.

‘હા બાઈ, બહુ માર મારે.’

‘તો પછી તમે મને પહેલેથી કહ્યું કેમ નહિ ? આપણે બાફાઈને ત્યાં મોકલત જ શા મારે ?’

‘બાઈ, તારા બાપુની ઇચ્છા એને મૂકી આવવાની હતી.’

‘પણ તમારે મને તો કહેવું હતું ને ! મને એવી શી ખબર કે નિશાળોમાંય મારતા હોય છે તેવું મંદિરોમાંય મારતા હોય છે ને તેવું ધરિપતાલોમાંય મારતા હોય છે ! મને આવી શી ખબર ! તમારે મને કહેવું તો હતું દાદાજી !’

દેવુના આ બધા બોલ બળબળતા હૃદયના હતા છતાં હસવું જ ઉપજીવી રહ્યા હતા. દેવુ પોતાની જાતને જે મહત્વ-મોટાઈ આપી રહ્યો હતો તે બારી રમૂજ હતી.

‘તો હવે શું કરશું દેવ ? લે હવેથી તને પૂછીને જ પાણી પીવું, પછી છે કાંઈ ?’

‘કરવું શું બીજું ! બાફાઈને ક્યાંય નથી મોકલવાં. આંહી જ રાખીશું. હું ખરું કહું છું દાદાજી, તમે ખરું જ માનજો હો દાદાજી, કે કાને ખબર છે આપણે કાના પ્રારબ્ધનું ખાતા પીતા હશું ! હું ખરું જ કહું છું.’

૧૨ : તુલસી-કથારો

‘ચાલ ચાલ હવે પાજી, એ તો મેં જ તને કહ્યું હતું.’

‘તેની હું ક્યાં ના કહું છું? હું પણ તે જ કહું છું ને ! હું કહું છું તે જ તમે કહો છો. તમે મને જે કહ્યું છે તે જ હું તમને કહું છું ને !’

છોકરો આમ બોલવામાં કશું જ પાજીપણું નહોતો કરતો. તેની તો દાદાને ખાતરી હતી. પણ બોબો છોકરો એવી ભ્રમણામાં પડ્યો હતો કે પોતે જ કેમ જાણે આ નવીન સત્ય શોધી કાઢ્યું હોય ! દેવુની દાનત દાદાએ કહેલા સત્યને તફડાવી કાઢીને પોતાના ડહાપણરૂપે બરાડા મારવાની નહોતી, પણ દાદાના એ વાક્યે દેવુમાં એટલું તાદાત્મ્ય કરી નાખ્યું હતું કે એ વાક્ય દાદાએ કહ્યું છે એની જ દેવુને આત્મવિસ્મૃતિ થઈ હતી. પોતાની જ એ સ્વતંત્ર માન્યતા બની ગઈ હતી. આ માન્યતાએ દેવુને રંગી નાખ્યો હતો. એ પૂરું સમજ્યા વિના જ માનતો થઈ ગયો હતો કે “કાને ખબર, આપણે કાના પ્રારબ્ધનું ખાતા હશું.”

પ્રકરણ ત્રીજું

ભદ્રા

‘આ છોકરાની દ્વારા એની માતા જ ફરીથી બોલતી લાગે છે.’ એવા એક મનોદગાર સાથે ડોસા પોતાના આંગણાની કૂર્છ પર નહાવા ગયા; દેવુ પણ સાથે નહાવામાં શામિલ થયો. નહાતાં નહાતાં ઠંડીનું ભાન ભુલાવી દેતા શ્લોકોનું રટણ ચાલતું હતું. દાદાના કંઠમાં હિન્દની તમામ જીવન-દાત્રી નદીઓનાં એક પછી એક નામો છંદધારે વહેતાં હતાં. નાનો દેવુ એ શ્લોક-રટણમાં પોતાના કિશોર કંઠનો પંચમ સ્વર મિલાવીને ઠંડી ઉરાડતો હતો. સંગીતનો આસવ ગળામાં ઘૂંટાતો હતો, સાથોસાથ પોતે અનાયાસે બૂગોળ પણ ભણતો હતો. દાદાની ડોલમાંથી પોતાના મસ્તક પર રેડાતાં એ ધરઆંગણની કૂર્છનાં નીરને ને આ રાષ્ટ્રવ્યાપી નદનદીઓનાં જળને કાર્ષક પ્રાણસંબંધ છે, કાર્ષક રહસ્યમય મિલનભોમ છે, કશીક ગુપ્ત એકાત્મતા છે, તેવા ધ્વનિ એના મગજમાં ધૂમતા.

ધરમાં હજી દીવો નહોતો થયો. રસોડામાં બળતો ચૂલાનો તાપ બાળુના ઓરડામાં જ થોડું ધણું અજવાળું ફેંકતો હતો. તેનાથી સંતોષ માનતાં વિધવા ભદ્રા વહુ અનસૂયાના બરડામાં થતી વેદના પર હાથ પસારતાં એક પ્રભુપદ ગાન ગાઈ અનસૂના કાન વાટે વ્યાધશમનની એ દિવ્ય દવા રેડતાં હતાં.

૧૪ : તુલસી-ક્યારે।

ને પાછલી પરશાને સોમેશ્વર માસ્તરના સાળા એટલે કે પ્રો. વીરસુતના આંધળા મામા જ્યેષ્ઠારામ હાથના હળવા હળવા તાળોટા પાડીને ‘સ્ત્રુપતિ રામ રુદેમાં રે’ને રે’ એ પદ ગાતા હતા. એમ કરવામાં કાઈને પ્રકાશની જરૂર નહોતી.

પહેલો દીવો હમેશાં ધરમાં તુલસીના રોપ પાસે જ પેટાતો. સોમેશ્વર માસ્તર અથવા દેવુ જ સાંજનું સ્નાન કરીને પછી એ પેટાવતા. આજે જરા અસૂર થયું હતું તે તો યમુનાના આવવાને કારણે. પરંતુ ધરમાં યમુનાના માર ખાઈને ભાગી આવવાથી કશો જ મોટો અકસ્માત બન્યો નહોતો. કાઈને ન લાગ્યું કે નવી કશી મૂંઝવણ આવી પડી છે. નાનાં મોટાં સૌ પોતપોતાનાં ઠરેલાં કામકાજમાં મગ્ન હતાં. મોટા કુળાની એ ચાર પાડોશણો કુતૂહલવૃત્તિને દબાવી ન શકાયાથી ક્યારની આંટા મારી ગઈ હતી. તેમને તમામને વિધવા ભદ્રાએ મીઠો પણ દૂકો જવાબ વાળી દીધો હતો કે ‘સારું થયું કે યમુનાએન હેમખેમ પાછાં ઘેર આવ્યાં. મને તો નિરાંત વળી ગઈ. મારું તો કાળજી રૂંદી હાલતું.’

‘પણ ત્યારે મૂર્છ,’ કુળાની પાડોશણ કહેતી, ‘તમારે જ આવડી બધી શી પડી છે જમનીની ? એની બેન્યુંને ત્યાં મોકલી દોને.’

‘મારા સસરા ના પાડે છે.’

‘સોમેશ્વર ભઈજીને તો પારકી પગોજણ કરવાના હેવા જ છે બાપ !’ સરસ્વતી ડાસીએ કહ્યું.

‘ના મા, સંજ્યાટાણું છે. મારા સસરાનું વાંકુ લગીરે બોલતાં ના, તમારે હાથે પગે લાગું શરણતી બેજી !’ એમ હસતે મોંઘે બોલતી બોલતી વિધવા ભદ્રા પાડોશણનો પગ પકડી ભઈને ચુપકિદી પળાવી શકેલી.

‘મારી શોગાન, થોડી વાર ગિભાં રે’જો હો શરશતી ઐજી !’
એમ બોલતી વિધવા ભદ્રા ઘરમાં દોડી જઈ, મગજની એક લાકડી
લાવીને એમને દેતી દેતી બોલી: ‘લો, ઝટ તમારી વસુને ખવરાવો. હું
તો મૂર્છ હિયાકુડી, તે વીશરી જ જાત. પણ મારા સસરાએ સવારે
ખરાવી ખરાવીને કીધેલું કે ‘વહુ, શરશતી ભાભીની વસુને ચોકસ
દેજો હોં કે ?’

સસરાની નિંદાને નાનકડી એક લાકડીથી દબાવરાવી લેવાની
ફાગટ આશા સેવતી વિધવા ભદ્રા તે વખતે તો “શરશતી ઐજી”ને
વળામણાં દઈ દેતી, પણ કૂતરાની પૂછડી જેવી શરશતી ઐજીની જીભ
વળતા દિવસના પ્રભાતે જ પાછી વાંકાં વેણ લઈને હાજર થતી. અરે
પોતાની વસુને લાકડી ખવરાવતાં ખવરાવતાં પણ એ બોલતાં કે
‘ગાંડીને અમરથી કંઈ નથી સાચી. એના દરદાગીના દબાવેલા છે.
હં—અં માડી !’

સવાર પડતું ત્યાં પાછાં એ જ સરસ્વતી ડાશી અર્ધો પૈસો લાવીને
સોમેશ્વર માસ્તરને આપતાં: ‘લ્યો ભૈ ! શાક લેતા આવજો. જોડે એ
તીરખી કાથમરીનીય લાવજો હો ભૈ ! અને એકાદ મરચું ય લાવજો.’

ફળી મોઢું હતું. ઘણીખરી વિધવાઓ રહેતી. ઘણીખરી સાસરિયાંથી
રૂખ્સદ પામેલી હોઈ કાલાં ફેલીને નભતી. તે બધીને શાકપાંદકું લાવી
દેનાર સોમેશ્વર જ હતા. અને સરસ્વતી ડાશીની હંમેશની ફરિયાદ હતી
કે સોમેશ્વર રોયો પોતાના ઘરનું શાક તો પરઆરું અમારામાંથી જ
કાઢતો હશે !

આવા કચરાટની સોમેશ્વર માસ્તરને ખખર હતી, પણ પોતે એનું
દુઃખ રાખતા નહોતા. કેમ કે એને લાગ્યા જ કરતું હતું કે ‘કાણુ જાણે
આ ફળીવાળાંમાંથી જ કાઢકના નસીબનું આપણે ખાતા હયું તો !’

૧૬ : તુલસી-કચારો

આમ સોમેશ્વર માસ્તરના સંસારનું ગાડું ચાલ્યા કરતું. ભાણી ખડખડ ધરમાં બિલકુલ નહોતી થતી એમ પણ નહિ. ગાંડી યમુના અને પાછલી પરશાળે બેસી રહેતા મામા, એ બેઉ વચ્ચે ઘણી વાર ચક્રમક્ર ઝરતો ત્યારે મામા કહી નાખતા કે ‘આવી છે મારાં ભાણેજડાંનો જીવ લેવા, તે ભરખી કરીનેજ જશે.’

અર્ધ સમજમાં ને અર્ધ બેભાનમાં યમુના પણ ધર ગળવી મૂકતી કે ‘મારી મૂડીમાયા લઈ લેવા સૌ ભેગાં થયાં છો કાં ને ? હું તો નાગણી છું નાગણી !’ ને પછી બિભત્સ ગાળો.

વિધવા વહુ ભદ્રા ઉપર વારંવાર એક જુદી જ ફરજ આવી પડતી. અમદાવાદ રહેતા પ્રો. વીરસુતનાં નવાં પત્નીને જ્યારે જ્યારે થોડી કે જાઝી માંદગી થઈ આવતી ત્યારે તાખડતોખ ભદ્રા ભાભીને મોકલવાનો તાર પિતા પર પહોંચતો. સોમેશ્વર માસ્તર ધણું ય લખતા કે ભાઈ, નવી વહુને આંહીં મોકલ, તો એમનું સચવાય તે સાથે સૌનું સચવાય. આ ગાંડીનું કાંઈ ઠેકાણું નહિ; રોટલા કરી આપે કે ન કરી આપે. મોટી વહુ વગર મુશ્કેલી પડે : મને તો કાંઈ નથી. હું તો હાથે રાંધી લઉં, પણ ધરની સાચવણુ ત્રીખાઈ જાય છે, નવી વહુ આંહીં આવીને રહે તો હું ચીવટ રાખીને દવા કરાવી શકું, તેમ એને ધરકામ કરવાનો થોડો વ્યાયામ પણ મળે. ધર એનું છે, એટલે પોતે ધરની સાચવણુ પણ કરતાં થાય.

પણ વીરસુત જવાબ વાળતો કે ‘મારે નવીને પણ ત્યાં મૂકીને સંસ્કારહીન નથી બનાવવી. મારે એને એ ધરની ધૂળ ઝાડવા-ઝાપટવાનું ભણાવવું નથી. એકને ગુમાવી છે તે ઘણું બધું છે. માટે મોકલવાં હોય તો ભદ્રાને મોકલજો, નહિતર ધરિપતાલેજ મૂકીશ.’

પિતા લખતા કે ‘મારો જીવ સહેજ સંકોડાય છે, કેમ કે ભદ્રા

આખરે તો વિધવા છે. આંહી પગ ઢાંકીને બેસી રહી શકે, ત્યાં મોકળા સંસારમાં એના જીવનો મેળ ન મળે. વગેરે વગેરે.’

પુત્રનો ક્ષુણ્ણતો ઉત્તર આવતો :

‘ફિકર રાખશો મા, હું નહિ એને પુનર્લગ્ન કરાવી દઉં. એ બહીક હોય તો ન મોકલતા.’

આખરે તો ભદ્રાને જ બે વાર જવું પડેલું. બે વાર જવાનું ખાસ કારણ એ હતું કે નવી વહુને ઉપરાઉપરી બે કસુવાવડો થઈ હતી.

ત્રીજી વાર ભદ્રાને જવાનું તેડું આવ્યું ત્યારે લખ્યું હતું કે ‘અનસુ માંદીને ત્યાં બે રાખી શકાય તો રાખીને એકલાં જ મોકલવાં. ભદ્રાના હાથ બે માંદાંની માવજત કરી શકે નહિ. ઊલટાનું બન્નેનું બગડે.’

પ્રકરણ ચોથું

સસરો

પ્રેમીસર પુત્રના આ કાગળની વાત ધરમાં ફાઈને કર્યા વગર માસ્તર સાહેબે ચુપચાપ માંદી અનસુને પોતાની સાથે હેળવવા માંડી. બધાં જ છોકરાં દાળીઆ રેવડી જેવા ખાદ્ય પદાર્થથી જ રીઝી જાય છે એ વાત માંદલી અનસુએ ખોટી પાડી. દાદાજી પાસેથી ખાઉ ખાઉ લઈ કરીને એ પાછી માની સોડમાં જ ભરાઈ બેસતી. દાદાને મૂંઝવણ થતી હતી કે માથી દાકરીને નોખી પાડવાનો કયો કીમિયો કરવો ? ધીરે ધીરે એને યાદ આવ્યું. બાપુ જ નાનેથી મા વગરના થયેલા દેવુને તો દાદા સાથે પ્રીત બંધાતાં મુશ્કેલી નહોતી પડી, પણ પોતાના જ પુત્ર વીરસુતની બાબ્યાવસ્થા એને યાદ આવી. પોતે ‘રાધે ગોવીંદ રાધે, શેરા પૂરી ખાધે !’ ગાતા, તાળોટા વગાડતા, વીરસુતની સન્મુખ નાયતા ને કુદતા હતા. અનસુ પાસે પણ એણે નાય ગાન અને તાળોટા આદર્યા. મિઠાઈએ ન કરેલું કામ નૃત્યગીતે કર્યું. અનસુ માંદી માંદી પણ દાદાની સાથે નાયતી ને ગાતી થઈ. દાદાની સાથે જ સુવા લાગી. દાદા અનસુના સંપૂર્ણ કેદી બન્યા તે પછી જ તેણે ભદ્રા વહુને પોતાની પાસે બોલાવી મગાવ્યાં. બારણાની રહેજ આડશ લઈ ને ભદ્રા બિભી રહી. સસરાની આંખો ભદ્રાને બાળતી ત્યારે ત્યારે અચુક

હમેશાં એક જ ડેકાણે ચોંટી રહેતી. આજે પણ એ આંખો ત્યાં જ ચોંટી-ભદ્રાના માથા ઉપર.

ત્યાં એ આંખોને શું જોવાનું હતું ?

મુંડાએલા માથા પરના નવા ઉગેલા કેશના ડાંટા સફેદ ઓઢણાની આરપાર અણીઓ કાઢતા હતા તેને જાણે કે સસરાની આંખો ગણતી હતી. એ કણીઓ સસરાની આંખોમાં ઘોંચાતી હતી. પુત્ર-વધુના વૈધવ્યનો વધુમાં વધુ કંચળ એને એ કેશવિહોણો વેશ લાગતો હતો. તે સિવાય તો પોતે તપાસ લેતા ને સંતોષ પામતા કે વહુનો દેહ દુઝળો નથી પડ્યો : ને વહુના થોડા થોડા દેખાતાં હાથનાં આંગળાં એમને ખાત્રી કરાવતાં કે ભદ્રાને નખમાંય રોગ નથી.

એમણે વાત ઉચ્ચારી :—

‘જુઓ છો ને, છોકરાં સાચવી જાણું છું કે નહિ હેં બેટા ! જુવો, અનસુને મેં તમારી આગળથી પડાવી લીધી છે ને ?’

જવાબમાં ભદ્રા ધૂમટાની આડશે મંદ મંદ હસતી હસતી, એ ધૂમટામાં છુપાએલા પોતાના ચહેરા સામે તાકી બિભેક્ષા દેવુંને કહેતી હતી—

‘દેવ ! દાદાજીને કહે કે તમે એકલા સસરા જ ક્યાં છો ? તમે તો સાક્ષાત સાસુજી પણ છો ને ! અનસુને મારો હેડો છૂટ્યો એટલે હું તો શાંતિ પામી છું.’

‘તો પછી ખચ્યા, થોડા દિ’ નાનુભાઈને ત્યાં એકલાં અમદાવાદ જઈ આવશો ? નાની વહુ ખિચારી મુંઝાતી લાગે છે. ભાઈનો તો કાગળ આવેલ કે ચિંતા કરશો મા, પણ મારો જીવ કેમ રહે ? હું

૨૦ : તુલસી-કચારો

પડે જ જાઉં એમ થયું, પણ મારા જવાથી વહુને શી સહાય મળે ? એ કરતાં તો તમે જ જઈ આવો.’

ભદ્રાએ કશેા ઉતર ન આપ્યો. દેવ તો ભદ્રા ખાના ચહેરા સામેજ જોઈ રહેલો હતો. ભદ્રાની આંખોમાં રહેજ ચમકાટ ને ગાલો પર લાલ લાલ થોડો ધગધગાટ એણે જોયો ખરો, પણ એવા રંગભાવોનો અર્થ સમજવા જેટલી ઉમ્મરે હજુ દેવુ નહોતો પહોંચ્યો.

‘તમને તમારી મરજી વિરુદ્ધ મારે લેશમાત્ર નથી મોકલવાં હો કે ! વળી પાછાં કહેશે કે કીધું નહિ !’ ડોસા ગર્વિષ્ઠ અવાજે બોલ્યા. વિધવા પુત્રવધુની માનસિક સ્વતંત્રતાનું પાલન કરવાનો પોરસ એ અવાજમાં રણુકી રહ્યો.

‘દાદાજી કહેતા હોય તો મને શો વાંધો છે ?’

ભદ્રાએ દેવુને આમ કહ્યું ત્યારે એના બોલમાં યે આવો સન્માનદાયક સસરો હોવાનો પોરસ ગુંજ્યો.

‘ના, એમ ન બોલો બચ્ચા. તમને ન ગમે ત્યારે સંઘ ઝાટકીને ના પાડી દેવાની તમને છૂટ છે. મારે કાંઈ તમે વધારાનાં નથી. ન જવાનું કાંઈ ખાસ કારણ હોય તો કહો તમ તમારે. બેલાશક કહો. હા, બેલાશક !’

ડોસાના મોંમાં જ્યારે ‘બેલાશક’ શબ્દ બોલાતો ત્યારે એની ડોક ધૂમતા પારેવાની જેમ ઝુલાતી.

‘કહેને દેવ, મારું મન હોય ન હોય એવો તો વિચાર જ દાદાજીએ નથી કરવાનો. મારું તો મન જ છે, જે દાદાજી કહે તે કરવાનું.’

‘તો જઈ આવો દીકરા, પણ આમ જોવો, એક શર્તે. ઘરની દરદાગીનાની પેટીઓની ચાવી હું આંહી નથી સાચવવાનો. એ જોખમ

મારી કેડયે ન રહે. માથાકુટ કરાવતી નહિ આ વખતે. બધી જ ચાવીઓ ભેગાં લઈને જવું હોય તો જાઓ. ને ઘી ગોળ ખાંડ પણ એકાદ મહિનો હાલે એટલાં કાઠી દઈને બાકીનાંને કપ્પાટમાં મૂકી ચાવી સાથે લેતાં જવ. મારાથી એ બધી પંચાતમાં નહિ પહોંચાય. પોતાનું છે તેની સાચવણુ પોતે જ રાખવી પડશે. ચાવીઓનો જૂડો મારાથી નહિ વેઠાય. હા, સાથે લઈને જાઓ, બેલાશક !'

દાદાને બોલે બોલે ભદ્રામાના મુખ ઉપર ઊર્મિઓનાં જે મંડલો પ્રસાતાં હતાં, ભાવનાનાં કણ્ઠકણની જે ઢગલીઓ પડતી હતી, તેનું તો દેવુને એ ટાણે જંગી કાર્ષ પ્રદર્શન સાંપડી ગયું હતું. એની ડોક ઊંચે જોઈ જોઈ દુઃખવા આવી હતી તો પણ એની જાણસા ખૂટતી નહોતી.

ભદ્રાના રંડવાળ ચહેરા પર ભાવોની ભરતી આવજી કરતી હતી. તેનું એક કારણ હતું. ત્રણેક વર્ષો પર ન્યુમોનીઆએ એકાએક સમજી ઝડપે તેમ ઝડપી લીધેલા સ્વામીની સાથે એનો મેળ બહુ મધુર હતો. સ્વામીની હયાતીમાં જે પ્રેમ અને સન્માન એ આ ધરમાં પામી હતી તે કરતાં તો અદકરાં સન્માન સસરાએ. એને માટે કુટુંબમાં જમાવી દીધાં હતાં. ધરેણાં તો માસ્તર સાહેબના ધરમાં અલ્પ હતાં, પોતાના લગ્નટાણાના દાગીના જ વારંવાર ભંગાવી તેના રૂપાન્તરમાંથી જ એમણે બે દીકરાનાં લગ્ન કર્યાં હતાં. તેમાં દેવુની બાએ ધરખર્ચમાં કાશીર (કરકસર) કરી કરી સસરાની આમદાનીમાંથી જે બચત નીચોવેલી તેનું પણ થોડું સોનું રૂપું ઉમેરાયું હતું. દેવુની બાના પિયરના થોડા દરદાગીના તેમ જ આણનાં વસ્ત્રોની જુદી પેટી રાખી હતી તેને તો માસ્તર સાહેબે વીરસૂતનો સ્પર્શ સુદ્ધાં થવા દીધો નહોતો, છતાં તે પેટીની ચાવી એમણે ભળાવી હતી ભદ્રા વહુને. ભળાવતી વેળા ભદ્રાની આનાકાનીની એમણે આ શબ્દોમાં ખખર લીધી હતી કે—

૨૨ : તુલસી-કચારો

“બેલાશક, તમારે જ ચાવી સાચવવી પડશે. ના કહેવા જેટલું અભિ-
માન ક્યાંથી કાઢ્યું ? દેવુ શું તમારો નથી ? દેવનું છે તે શું તમારે
લૂંટાવા ને પીંખાવા દેવું છે !”

‘પણ એમાંથી કાંઈ હેરફેર થાય તો—’

‘એ પેટી કાક દિવસ ખાલીખમ માલૂમ પડશે તો પણ મારે
કબૂલ છે. ચાવી તો તમારે જ સાચવવાની છે; બેલાશક તમારે.’

તે પછી સાસરાની ને વિધવા પુત્રવધુની ખરી કસોટી તો વીર-
સુતના બીજા લગ્ન પછી થઈ હતી. લગ્ન તો પોતે અમદાવાદમાં જ
પતાવ્યાં હતાં, પણ તે પછી એકાદ બે વાર એ નવી નવી પત્ની કંચનને
લઈને પિતાને ઘેર આવ્યો હતો.

ચાવીઓનો પ્રશ્ન તે વખતે ઉઘ્ર બન્યો હતો. પોતે કુટુંબનો એકનો
એક રળનાર છતાં ધરતી ચાવીઓ પોતાની પત્નીને ન મળી શકે,
નાની મોટી પ્રત્યેક ચીજ માટે વિધવા ભદ્રાભાભાને જ વિનંતિ કરવી
પડે, એ વાત અસહ્ય હતી. એમાં વીરસુત પોતાનું ને પોતાનાં
નવાં સુશિક્ષિત પત્નીનું અપમાન માનતો હતો. ખરેખર અવિશ્વાસ સમું
કાંઈ બીજું અપમાન નથી. પણ વરવધુ બન્ને આવા કાંઈ અસંતોષે
ધુંધવાતાં હતાં તેની ભદ્રાને તો સરત જ નહોતી રહી. એ તો ઊલટાની
દેર દેરાણી ઘેર આવ્યા બાદ બે ચાર જ દહાડે સાસરાની પાસે કમાડની
અરધ આડશે હાથ જોડ્યા જેવા કરીને ઊભી ઊભી દેવુની મારફત
પરવાનગી માગતી હતી કે ‘દેવ, દાદાજીને કહે, જો મારા પર ક્રોધ
ન કરે તો એક વાત માગવા આવી છું.’

‘વાહવા ! મઝાની વાત.’ દાદાજીએ હાંસી કરી : ‘હું પણ ઘરમાં
વાધ દીપડો જ છું ખરોતે, ઓટલે બેઠો બેઠો કેમ જાણે સાત્તા ઉપર
ઘે-ઘે-ઘે-ઘે જ કરતો હોઉં ! હું જ તમને પૂછું છું બાપ ! કે ક્યે
દા’ડે મેં તમારા પર ક્રોધ કર્યો છે ?’

‘દેવ, દાદાજીને કહે, એવું કેમ પૂછે છે?’

‘બેલાશક પૂછું છું વળી. બેલાશક ! નહિતર તો પછી સીધું પૂછતાં શું ભાલાં વાગે છે?’

‘તો કંચનગૌરીને મારે દાગીના પહેરાવવા છે.’

‘કાના, તમારા ? ખખરદાર...’

‘ના, મારા તો જીનવાણી ધાટના છે. એમના ગળામ નહિ આપે.’

‘ત્યારે શું દેવની બાના ?’

‘હા જ તો.’

‘દેવની વહુ સિવાય કાંઈથી એ પહેરાય કે ?’

દાદાના આ એકદમ અજાણ્યા બેલથી ચમકેલો દેવ ભદ્રાબાન સામે જોતો જોતો એવો તો ખસીઆણો પડેલો કે તે પછી જ્યાં જ્યારે દાદાજી જોડે ભદ્રાબાને વાતો કરાવતો હોય ત્યારે ત્યારે એ પહેલ જ શર્ત ભદ્રાબા સાથે એ કરતો કે ‘વહુ ફહુ વાળું કશું ન બોલા તો હું આવું.’

ભદ્રાએ તૂર્ત જ સસરાને દયાવ્યા : ‘પણ કંચનગૌરી દેવ બા જ છે ને !’

‘છે છે, હું ક્યાં ના કહું છું ? પણ-પણ-એમ કાંઈ...’

ચતુર સસરૈ તે દિવસ ગેંગે ફેંફે થઈ ગયેલો. કારણ કે પોતા આવતી વહુ પ્રત્યે છૂપો કશોક અણુગમે છે એવો એને પોતાના અંતઃકર માટે અંદેશો પડેલો. એને ખૂંટીક જ લાગી ગયેલી કે આ વાત જો ક્યાં

૨૪ : તુલસી-કચારો

કંચનગૌરીને કાને જશે તો અત્યારથી જ ઝેરી ઝાડનાં મૂળ ધાલી જશે. એણે તુર્ત જ ભદ્રાને કહ્યું: 'તો પછી એમાં પૂછવાની શું વાટ જોતાં હતાં? તમે સ્વતંત્ર છો, તમારી બાબતનાં તમે કુલમુખત્યાર છો. બેલાશક પહેરવા આપો. બેલાશક.'

જ્યારે ભદ્રાએ દેવનાં મુવેલાં બાની પેટી ઉઘાડી, તેમાંથી નાની મોટી દાખડીઓ ખુલ્લી કરી, દેરાણી કંચનને એ ઓરડામાં બેલાવ્યાં, ને કહ્યું કે 'બેસો, દેવને એની અડવી બા ગમતી નથી. આજથી બાને શણગારવી છે, બેસો જોઉં!'

પણ એ ઝીણા મોટા દાગીના ભદ્રાના હાથમાં ઠઠચા રહ્યા, દાખડીઓ ઉઘાડી હતી તે બંધ કરવાનું ય ભાન ભુલાયું, ભદ્રા ને દેવ ત્યાં ને ત્યાં થીજી ગયાં, ચિત્રામણમાં આલેખાર્ષ ગયાં. કેમકે કંચનગૌરી ફક્ત આટલું જ બોલીને ચાલતાં થયાં હતાં—

'મારું આ ઘરમાં શું છે? મારે દાન નથી લેવું. અડવી લાગીશ તો મઢાવશે જેને દાઝશે તે.'

આ તો એક આગલો પ્રસંગ અમને યાદ આવી ગયો એટલે કહી દીધો. મૂળ મુદ્દો તો ભદ્રાને અમદાવાદ મોકલવાની સસરાની આવડતનો હતો.

પ્રકરણ પાંચમું

દેરાણી

એ ત્રણ વખત દાદા અનસુને લઈને એક બે રાત બહાર ગામ પણ જઈ આવ્યા. અનસુયા દાદા સાથે અને દેવ સાથે એકરસ થઈ ગઈ, ત્યારે દાદાએ ભદ્રા વહુને બોલાવી કહ્યું : ‘મને તો આ ઇંતડી જેવી વળગી છે. માઈં તો લોહી પી જાય છે.’

‘તો અમાઈં કેટલું પીતી હશે ?’

‘તો હવે માઈં જ લહે પીવે ને તમે અમદાવાદ એકલા આંટા મારી આવો દીકરા.’

અનસુને છોડીને અમદાવાદ જતાં ભદ્રાને ઝાઝી વ્યાકુલતા નહીં નહિ. અને દેવે જઈ અમદાવાદની ટિકિટ કઢાવી આપી. દાદા અનસુને લઈને નાચ કરતા ઘેરે રહ્યા.

‘તું ચે હાલને દેવ ?’ ભદ્રાબાએ દેવની સામે દૃષ્ટિ કરી તેમાં એક મા સિવાય બીજું કોઈ ન સમજી શકે તેવો, બાળકની એકલતા અનુભવતો ભાવ હતો.

‘ત્યાં આવીને શું કરું ?’ દેવ પ્લેટફોર્મ પર જોડાની એડી દબાવીને લસરકો લઈ બીજી બાજુ ફરી ગયો.

૨૬ : તુલસી-કચારો

‘કાં, તારાં બા જોડે જરી જરી જીવ તો મેળવતો થા.’

દેવ વળી પાછો ફૂદડી ફરીને મોં રોશન બાળુ કરી ગયો ને બોલ્યો,
‘એ તેડાવે તો ને ?’

‘માવતરના તેડાની તે વાટ જોવાય ગાંડા ? સામેથી જઈને
બોળામાં પડીએ ને ?’

‘એક વાર ગયેલો, પણ.....’

‘પણ શું ?’

‘એમને ગમતું નો’તું.’

‘એમને એટલે કાને ?’

‘મારા બાપુને.’

હવે તો દેવ ખૂટની એડી ઉપર ફૂદડી ફરતો હતો તે નકામું કંટું.
જવાબો જ એના રંધાતા કંઠની બાળુ દેતા હતા.

‘મને જવા દે. હું એમને કહીને તને નેડવાનો તાર જ કરાવીશ.
કરાવ્યે જ રહું. બાળુછ ગાંડા ? એમ તો એકાખીજના જીવ જુદા
પડી જાય.’

ગાડીની બ્લીસલ વાગી. ભદ્રાબાએ ભલામણ દીધી : ‘અનસુને
સાચવજો હો ભૈલા ! એ એના પગમાં સાંકળાં છે તે ક્યાંય એકલી
રજાવા જવા દેતો નહિ. ને બાફાઈનાં લૂગડાંને રસોઈ કરતાં કરતાં
ક્યાંય જાળ ન લાગે તેની સરત રાખજો હો ભૈલા ! ને દાદાજીની
પૂજનો પૂજપો રોજ તૈયાર કરવાનું ના ભૂલીશ હો ભૈલા ! ને મોટા
મામા ને બાફાઈ લડે નહિ તે જોજો હો ભૈલા !’

ગાડી યાર્ડની બહાર નીકળી ગઈ ત્યાં સુધી રાડો પાડી પાડીને ભલામણો કર્યે જતું ભદ્રાબાનું મોં બીજા ઉતાડ્યોને તેમજ પ્લેટફોર્મ પરનાં માણસોને પણ જોવા જોતું લાગ્યું. મુંડન કરાવેલી એ મુખાકૃતિ એના હજુ ય ન કરમાયેલા યૌવનની ચાડી ખાતી હતી.

નાની અનસુ આખી વાટે યાદ આવતી હતી, પોતે જ પોતાના દિલને ઠપકા દેતી આવતી હતી, ને એટલેથી દિલ દબાતું નહોતું તેથી સાથેની સ્ત્રીઓ જોડે પણ મોટે સાદે વાતો કરી કરી મનને શરમાવતી હતી: ‘સાચું કે’ જો બા, છોકરીને ફૂલ પેટે સાચવનાર સાસરો ઘેર બેઠો હોય પછી વળી મનને વળગણુ શાની? છોકરી છોકરી કરી ક્યાંક લગી મરી રે’વું! એવો અભાગીઓ જીવ તે શા ખપતો! દૈવ જાણે, ઓંચીતા ક્યાંક જમનું તેડું આવે તો બહુ હેળવેલી છોકરીને કેવી વપત્ય પડે!’

અમદાવાદ સ્ટેશને સાંજના ચાર વાગે જ્યારે ગાડી પહોંચી ત્યારે એણે તો માનેલું કે હરવખતની માફક પ્રોફેસર દિયરના ઘરનો હિસાબ કિતાબ રાખનારો ને માલ થાલ લઈ આવનારો મહેતો જ તેડવા આવેલો હશે. તેને બદલે તો પ્લેટફોર્મ પરથી એક વાદળી રંગની સોનેરી કાર વાળી સાડી પહેરેલી, અને તે ઉપર ચડાવેલા સ્વેટરનાં ખિસ્સામાં હાથ નાખી ઉભેલી એક સ્ત્રીએ હાથ ઉંચો કર્યો. ભદ્રાએ એને થોડી મહેનતે જ ઓળખી. એ તો દેરાણી કંચનગૌરી જ છે ને શું!

હૈયામાં ઉમળકો આવ્યો.

આખા દિવસનું તલખેલું હૈયું પોતાની દેરાણીની ખુદની હાજરી જોઈ પ્રયુક્તિ બન્યું.

પોતે જલદી જલદી નીચે ઊતરીને નાની ટ્રંક પણ ખેંચી લીધી.

૨૮ : તુલસી-કચારો

‘તમે રહેવા દો. આ મજૂર છે ને.’ કંચનગૌરીએ કહ્યું.

‘ના રે ના, શો ભાર છે ? હું ક્યાં દુખળી પડી જઈ છું !’,

‘ચાલો ત્યારે.’ કંચનગૌરી આગળ ચાલી. એનાં ચંપલ સ્ટેશનના પ્લેટફોર્મના પથ્થરો સાથે ચગ્રાકા ક્યે જતાં હતાં. એના હાથ ખન્ને ગજવામાં હતાં. માથેથી સરીને ખભે, પડેલી મથરાવટીની સોનેરી કાર, સ્વેટરના કાલર ઉપર સરસ લાગતી હતી.

પાછળ પાછળ ચાલી આવતી ભદ્રા અખ્યખીનો લહાવ લેતી હતી. કંચનગૌરી તો જખરાં થઈ ગયા લાગે છે ને શું ? કેવાં ઠરેલાં ડગલાં ભરતાં હીંડ્યાં જાય છે ! આ જુવાન છોકરાઓ તો જો ! કંચનગૌરીને ‘સાહેબજી ! સાહેબજી !’ કરતા ઊભા છે. ‘કાને લેવા ?’ એમ પૂછે છે ને હું કેવી ભોંઠી પડું છું ! સારું છે કે કંચનગૌરી ફક્ત દૂંકો જ જવાખ આપે છે—

‘મહેમાનને.’

‘હલ્લો ! ગુડ એક્સ્ટરનુન !’ કરતી એક પારસી સ્ત્રી આવીને દેરાણીના હાથમાં હાથ મિલાવી હલાવે છે, અને માડી રે ! એની જોડેનો પારસી ધણી પણ દેરાણીના હાથને હાથમાં દખાવી ધુણાવે છે. પરસ્પર કેવાં અંગ્રેજીમાં વાતો કરે છે ! કંચનગૌરીને અંગ્રેજી પણ આવડી ગયું. દેરાણી મારી, જખરી થઈ ગઈ જણાય છે. અરેરે ઈશ્વર ! એક જ ખોટ ને ! એકે ય જણ્યું જીવે ને ને.’

આવા ભાવો ભાવતી ભદ્રા જ્યારે કંચનગૌરીની પાછળ પાછળ સ્ટેશનની બહાર નીકળી ત્યારે તેણે જોયું કે શોકર એક બેખી—કાર હાંકીને પગથિયા નજીક લઈ આવ્યો. શોકર ઉતરી ગયો. હાંકવાની જગ્યાએ કંચનગૌરી ગોઠવાઈ ગયાં ને તેમણે હાથમાં ‘બીન્ન’ (મોટર-હાંકવાનું ચક્ર) લીધું. શોકર પાસે પાછડું ખારણું ઊઘડાવી, જોડાણીને

અંદર બેસારી લીધાં ને પોતે આગલી બેઠક પર કંચનની બાજુમાં સંકોડાયા વગર બેસી ગયો, ત્યારે કંચનગૌરીએ મોટર હંકારી.

ભદ્રાને માટે તો આ આશ્ચર્યની ટોચ હતી. પોતાની દેરાણી આટલી પાવરની થઈ ગઈ તેથી એને કાણ જાણે કેમ પણ ધખ્યા કે દ્વેષ ઉપજવાને બદલે પોરસ અને વિસ્મય જ જન્મ્યાં. ‘આઠ દસ મહિનામાં આટલું બધું શી રીતે શીખી લીધું હશે ! આવડત ને હોંશીઆરી હોયા વિના આટલું બધું થઈ શકે જ નહિને. ન જ થઈ શકે. આ હું ગમે તેટલી મરી મથું તોય મને રાંડીમુંડીને મોટર હાંકતાં કે’દિ યે આવડે !’

આ બધો ભદ્રાનો માનસિક વાર્તાલાપ હતો. ગામની બજાર ચીરીને મોટરને રમાડતી જતી કંચન એને વધુ ને વધુ અજબ લાગતી હતી.

બંગલામાં આવીને તૂર્ત જ ભદ્રાએ પોતાની ટ્રંક રસોડાની પાસેની એક ઓરડીમાં મૂકી દીધી. ને પોતે કંઈક શરમીંદું કૃત્ય કરતી હોય તેવી ઉતાવળથી એણે ટાઢે પાણીએ નહાઈ લીધું. નહાઈ કરીને એ રસોડામાં પેઠા. એણે રાંધવું શરૂ કરી દીધું.

કંચનગૌરીએ આવીને એક આંટો માર્યો. એણે પૂછ્યું ‘તમે ઉતાવળ શા માટે કરો છો ? તમારે માટે ચહા બનાવાને પીંખી કે નહિ ?’

‘હવે અત્યારે કંઈ નહિ બાપુ ! સાંજ પડી ગઈ છે.’

‘ના, એમ ન ચાલે. પહેલી ચા કરી લો.’

‘તમે મારી જોડે પીવો તો બે કપ બનાવું. લો, છે કબૂલ ?’

આખા દિનની ભૂખા ભદ્રાને ચહા પીવાની તલબ તો ધણી સારી પેઠે લાગેલી, પણ એ ધરની અંદર ચોર તરીકે કે નોકર તરીકે ચહા પીવા નહોતી ઇચ્છતી.

૩૦ : તુલસી-કચારો

‘ પણ એવો આગ્રહ શું કરાવો છો ?’

કંચનના આ શબ્દોમાં રહેજ કંટાળો હતો. આગ્રહને એ દંભી અથવા બનાવટી બિનજરૂરિયાત માનતી હશે ? આગ્રહ કરીને, ખેંચતાણ કરી કરીને ખવરાવવું પીવરાવવું, આકર્ષણ વધારવું, ઉપકાર કરવો ને ઉપકાર લેવો, એમાં ભદ્રાનું મન મઝા માનતું. એણે કહ્યું, ‘લે બાઈ, આગ્રહ ન કરું તો મને એકલીને આ કેમ લાવે ?’

‘ મને લપ છપ નથી ગમતી ભાભીજી !’

‘ બસ, હવે તો મને ભાભીજી કહી દીધીને, એટલે તો મારા હાથની આ પીવી જ પડશે. એકાદ રકાખી જ પીજોને ! હું ક્યાં થોડા ઝાઝાની વાત કરું છું ! લો, તમે તમારે બહાર મારા દેર પાસે બેસો. હું તમને તૈયાર કરીને બેલાવીશ.’

ભારી કાળજીથી એણે આ તૈયાર કરી. એના હૃદયમાં એક જ વાર બોલાયેલા ‘ભાભીજી’ શબ્દે આશા અને હિંમત રેડ્યાં.

પ્રકરણ ૧૭૬

ભારતર

ચહા તૈયાર કરી ભદ્રા જ્યારે કંચનગૌરીને બોલાવવા ચાલી ત્યારે એણે દિયરના બેઠકખાનામાં પ્રવેશ કરતાં સંક્રાંત્ય અનુભવ્યો. પોતે ગમે તેમ તોય વિધવા હતી, જોડાણી હતી, ઈશ્વર જાણે દેર દેરાણી કેવીય છૂટથી ભેળાં બેઠાં હોય. ના જી ! ના જઈએ. એ ભોંઠાં પડે, ને મારું રાંડીરાંડનું ભુષણ શું !

પણ દેરદેરાણી જ્યાં બેઠા હતાં તે પાછલા બેઠકખાનામાં એક ત્રીજોય અવાજ ઊઠતો હતો. અવાજ અજાણ્યો હતો, તેમાં સત્તાવાહી સ્વરો હતા. અવાજ કહેતો હતો : ‘મેં કદી નહોતું ધાર્યું કે તું કંચનને આ રીતે મૂંઝવીશ. નહિતર....’

પછી શબ્દો ત્રુટક બન્યા. પછી પાછા સંધાયા : ‘હું હજુય તને કહું છું, કે હું એને લખતે ચાલ્યો જઈશ.’

માઠી રે ! ! ! કાને લખતે !

ભદ્રાનો શ્વાસ ઊંચો ચડ્યો. એને ખડીક લાગી કે કાઠક જોઈ જશે તો માનશે કે રાંડીરાંડ કાણ જાણે કચાફની ઊભી ઊભી પારકી ગુમ વાતો સાંભળતી હશે !

૩૨ : તુલસી-કથારૌ

ને કંચન પણ જે કહેતી હતી તે ય ભદ્રાએ પગ ઊંચા કરીને સાંભળ્યું: ‘હું ય તે તમારે જ વિશ્વાસે આંહી ફસાઈ પડીને ! નહિતર...’

શાની વાત? શામાં ફસાઈ પડવાની? કાના વિશ્વાસે? કાણુ જાણે શી ચે વાત હશે. એમ વિચારીને એ ફક્ત અંગૂઠા ઉપર ચાલતી ચાલતી બેઠકખાનાથી દૂર ખસી ગઈ. ને છેક રસોડાને બારણે ઊભી ઊભી બોલવા લાગી: ‘કંચનગૌરી! ચાલજો. ચા થઈ ગઈ છે.’

‘શું છે? નથી જવું. કાણુ બોલાવે છે?’ બેઠકખાનામાં આ શબ્દો પણ, પોતાના દિયરનો અવાજ નહિ પણ પેલો સત્તાવાહી અવાજ જ ઉચ્ચરતો હતો એમ ભદ્રાને લાસી ગયું.

કંચનના ભાઈ કે બાપા તો છે જ નહિ. ત્યારે એને કાઈ પણ વાતમાં ‘નથી જવું’ કહેવાનો હક્ક કાં તો મારા દિયરને હોય ને કાં તો મારા સસરાને. ત્યારે આ ત્રીજું માણસ કાણુ હશે?

ગમડાંની રાંડીરાંડો સાંમળવે બહુ સરવી હોય છે. ભદ્રાએ કાન માંડી જ રાખ્યા હતા. કંચન જાણે કે એ સત્તાવાહી અવાજને કાલાવાલા કરી સમજાવતી હતી: ‘હમણું જ જઈને ચાલી આવું. મારાં જેઠાણી આવેલ છે. એકલાં આ પીતાં નથી. નહિ જઈ તો પાછી હજાર વાતો આ નામદારના પિતાજી પાસે પહોંચશે.’

‘આ નામદાર’ શબ્દથી સૂચવાએલ તો પોતાના દેર જ હશે ને?

ભદ્રાને તો અમદાવાદની આ ગુજરાતી ભાષા જ વિસ્મયકારી લાસવા લાગી.

‘મેં ક્યારેય કશું કાન પર લીધું છે? પૂછો તમે તમારે, આ રહી કંચન.’ એ સુર તો દિયરના જ પરખાયા. દિયર પણ શું પેલા ત્રીજા માણસથી કશી બીક રાખી રહ્યા હતા?

માણસ પણ લાગે છે કાંઈક જખરો !

‘પણ તને કાણ લાકડી લઈને મારવા આવેલ છે, વીરસુત ! તે તું આટલો બધો નિર્દોષ બનવા પ્રયત્ન કરી રહેલ છે ?’

એ અવાજ પેલા કાંઈ સત્તાવાહીનો ! તલવારની ધાર ફરતી હોય તેવો અવાજ. ભદ્રાનું હૃદય બોલ્યું—

‘સારી વાત માડી ! દરદેરાણીને માથે પારકા પ્રદેશમાં કાકનો અંકુશ તો બેવે જ ના ? આવો કાંઈક ખખડાવનાર હોય તેજ સાફ.’

આવી રીતે મન વાળતી ભદ્રા, કંચનના પગની ચંપલો બેઠકખાના-માંથી ઉપડ્યાનો ખખડાટ થયો કે તત્કાળ પાછી રસોડામાં પેસી ગઈ. એના મનને એણે ફરીવાર ટપાયું : ‘ના રે બૈ ! રંડવાળ્ય બૈફ કાકની વાતો સાંભળવા બિભુ રે’ એમાં કાંઈ આખર ? ભાળશે તો કહેશે, રાંડી કાણ જાણે ક્યારથી બિભી બિભી સાંભળતી હશે !’

‘લાવોને બાપુ ! લાવો હવે, છૂટકો પતાવો.’ એવા બોલ બોલતી કંચન મોં પર થોડો આદર ઉલ્લાસ ને હળવોફૂલ ભાવ બતાવવા મથતી મથતી જોડાણી પાસે આવીને બિભી બિભી જ ચહાનો પ્યાલો મોંએ લગાડવા ગઈ.

‘બેશીને પીઓ ને ! પેટમાં આંકડી પડે બૈ ! લો આ પાટલો દઉં.’

કંચને ડાકું હલાવતે ના કહી.

‘નૈ ?’ ભદ્રાએ ઓશિયાળું મોં કર્યું.

‘મોડું થશે.’

‘શાનું ?’

૩૪ : તુલસી-કચારો

‘હાં, લો, તમને કહેતાં તો હું બૂલી ગઈ. રસોઈ તમારા એકના માટે જ કરજો. અમે બેઠે તો બહાર જમવાનાં છીએ.’

‘બલે હાં ! જજો ને બાપુ, ખુશીથી જજો.—મારી ચંત્યામાત્ર કરશો મા. માફ તો આ ધર છે. મારી સાદુ થઈને કાઠનાં રાંધ્યાં રઝળાવશો મા જૈ !’

‘આહાહા !’ ચહાને પહેલે જ ઘૂંટડે કંચને ઉઘ્ગાર કાઢ્યો.

‘કેમ? ખરાબ થઈ છે?’

‘અરે આ તો બહુ સરસ. વધુ છે?’

‘આ મારો પવાલો ભર્યો છે ને ! લઈ જવ, મારા દેરને પાવી છે ને? પણ અરેરે મુઠ્ઠા હું તો ! કાઈકે મેમાન બેઠા છે ને? હવે? શું થાય? જરીક રહો, હું નવી કરી આપું. અબસાત. વાર ને લાગે.’

‘ના, એમને નહિ, મહેમાનને જ દેવી છે. એમને તો ચાલશે. કાલે બનાવી દેજો. એ તો ઘેરે જ છે ને?’

કંચન જોડાણીનો કપ લઈને ગઈ બેઠકખાનામાં, ને ત્યાં પહોંચીને એણે હર્ષનો લલકાર કર્યો, ‘ભાસ્કરભાઈ, તમારે તો આ ચહા પીવી જ પડશે. છો તમે પાંચ વાર પી ચૂક્યા હો. આ ચહા પીધા વગર છૂટકો જ નથી.’

‘પીઉં રે પીઉં, હું ક્યાં ના કહું છું? તને ક્યારે ના કહી છે.?’

‘ધણી સરસ છે.’

‘દેવો હોય તો કહડો ય કાં નથી દેતી? પણ આ નામદારને માટે?’ ભાસ્કર નામના એ સત્તાવાહી પુરૂષે વીરસુત વિષે પૂછ્યું.

‘એને હું મારામાંથી દઉં છું.’

‘ના, મને તારામાંથી આપ. એને આ આપો કપ દે.’ ભાસ્કરે ભદ્રાનો કપ પકડ્યો.

‘પણ મારો કપ મેં બોટલો છે.’

‘માટે તો વિશેષ ચાલશે, ડાહીલી નહિ તો !’

શું તાલ મચેલ છે, પોતાની ચહા ઉપર કેવી ટીકા થાય છે, તે જાણવા ઉત્સુક વિધવા ભદ્રા અંગૂઠાભર બહાર નીકળી. ત્રીજી વાર એ પોતાના હૈયાને ટપારી ચૂકી હતી. એટલે હવે તો સાંભળવાનું સાંભળી લઈ પછી મનને ઠપકા દઈ દેવો, એ જ એને ગમી ગયું હતું.

એણે કાનોકાન સાંભળ્યું કે કંચનની બોટલી ચહાની કશી સુગ ન રાખનાર એ અવાજ પેલા એના એજ માનવીનો હતો. બાઈ માણસનું, અરે મુઠ, પોતાની નહિ ને પારકી બાઈ માણસનું બોટલું તે કાઈ પીતું હશે ! પોતાની સ્ત્રીનું બોટલ તો કાઈક કાઈકને વળી મીઠું લાગતું ય હોય. આ મારા પંડના જ (પતિ) નો’તા એવ શોખીન ! મારા મોંમાંથી મારું ચાવેલું પાન પરભારું પોતાના મોંમ જ લેતા’તા ખરા ને ! એ તો ઠીક, છાનાંછપનાં અમે ગમે તે કરતાં ત્રીજની નજરે થોડું ચડાવતા !’

એ મીઠી સાંભરણનાં જૂનાં દ્વાર ઊધડું ઊધડું થઈ રહ્યાં. અંદરથી જાણે કાઈક જોર કરી ધકેલી રહેલ છે. ભદ્રાએ પોતાનું તમામ જોર તેની સામે વાપરીને એ સુહાગી સંસારની સ્મૃતિઓ પર આરણ બંધ કરી દીધાં બંધ કરવાનું તાણું માત્ર એનું એ જૂનું જ હતું ‘ના રે જૈ ! રંડવાળ્યથી તે કંઈ એવું એવું યાદ કરાતું હશે !’

‘કેવી લાગે છે ભાસ્કરબાઈ ?’ બેઠકખાનામાં કંચન પૂછતી હતી.

૩૬ : તુલસી-કચારો

‘લાગે છે તો સારી,’ એ સત્તાધારી પુરૂષ કહેતો હતો; ‘પણ...’

‘પણ શું?’

‘હું મૂંઝવણ અનુભવી રહ્યો છું : કે ચહા સારી લાગે છે તે ખરેખર જ સારી તૈયાર થઈ છે તેથી, કે તારી એટી થઈ છે તેથી?’

ભદ્રાના સરવા કાન પર આ વાક્ય ઝીલ્યાયું ભલે, પણ એ બોલાતી વેળાના બોલનારના હાવભાવ આ ઉદ્દગાર બાબતમાં વધુ મહત્વના હતા. એ હાવભાવ કશા જ હાવભાવથી રહિત હતા. ભારકરભાઈ નામના એ સત્તાધારી પુરૂષે ચહાના પ્યાલા ઉપર જ પોતાની દૃષ્ટિ આ વાક્ય બોલતી વખતે સ્થિર રાખી હતી.

કંચનની આંખો ભારકરના બોલતા મોં સામે તેમ જ બોલી લીધા પછીના મોં સામે બે મિનિટ સુધી ચોંટી રહી. ભારકરે એની સામે પોતાની દૃષ્ટિ ઉચકી જ નહિ. એણે તો વધુ કશું જ લક્ષ્ય કંચન તરફ આપ્યા વગર વીરસુતની સાથે જ વાતનો ત્રાગ સાંધી દીધો :

‘તારાથી માંદા પડાય જ કેમ? તારું શરીર તંદુરસ્ત રાખવાની જવાબદારી ફક્ત તારી પોતાની જાત પ્રત્યે જ નથી. કંચન પ્રત્યે એ જવાબદારી મુખ્ય છે. એ આવીને મારી પાસે રહે છે. તું બિમાર પડે છે એટલે એની પ્રગતિ પર છીણી જ મૂકાઈ જાય છે કે બીજું કંઈ? તારી સાથે એ પણ ઘરની કેદી ને એ પણ મનથી માંદી : રો રો જ ક્યાં કરે. ઘરમાં તને તાવ ભર્યો ભાળે એટલે પોતે રાંધીને ચ ન ખાય. બહાર વળી મને જ્યારે ખજાર પડે ત્યારે હું થાળી પહોંચાડું.’

‘ને એને પૂછો તો ખરા.’ કંચન બોલી બિઠી, ‘એની બિલટી કેવી ગંધાય છે? પાસે બિબું ચ રહી શકાય છે?’ બોલતે બોલતે એ ગહગહ થતી હતી. ‘જેને કિપાડવી પડે એને કેવું થતું હશે?’

‘તું ઉપાડે છે ?’

‘ત્યારે કાણુ ઉપાડે ? કામવાળી બાઈ તો એક વાર ઉપાડવી પડી એટલે પગાર પણ લેવા ન શકાઈ. ‘કામ જાય ચૂલામાં’ એમ બીજી જોડે કહી મોકલાવ્યું.’

‘એ તો જીલમ.’ ભારકર ઊંડા વિચારમાં પડી ગયો.

‘મેં બીજી કામવાળી બોલાવી આપી.’ વીરસુતે વચ્ચે કત આટલું જ સ્પષ્ટીકરણ કર્યું ; ‘પછી શો જીલમ ?’

‘કામવાળી ન હોય તેને હું જીલમ નથી કહેતો. વીરસુત ! તું સમજી શકતો નથી એમ તો હું ન માનું, પણ મને એમ જ થયા કરે છે કે તું સમજવા માગતો નથી. મારા મત પ્રમાણે જીલમ તો તારી ઊલટી કંચનને ઉપાડવી પડે તે છે.’

‘તો પછી કાણુ...’ વીરસુત થોથરાયો. ભારકરની નજર એને વીધી રહી.

‘આ તારો સંસ્કાર કે !’ આટલું બોલ્યા પછી ભારકરનાં ભવાં નીચાં ઢળી ગયાં. બીજાઓ ઉશ્કેરાય ત્યારે ભવાં ચઢાવે છે. ભારકરનો ઉશ્કેરાટ ભવાં નીચે ઢાળતો. ‘તું તારા મનથી શું ખરેખર એમ માને છે કે કંચન ચાકરડીથી પણ બેઠ ગુલામડી છે ?’

‘પણ હું ક્યાં એમ કહું છું ?’

‘તારી ઊલટી કંચને ચાટી જવા જોઈએ એટલું તું નથી કહેતો તે જ ધણું છે !’

એમ બોલીને ભારકર ખડખડાટ હસ્યો. આવું સખ્ત હાસ્ય એ કોઈકે જ વાર, જ્યારે ઘણો મોટો માનસિક આઘાત લાગે ત્યારે જ કરતો.

૩૮ : તુલસી-કચારો

‘ત્યારે શું કરવું ?’ એટલો નાનો પ્રશ્ન પૂછતાંય વીરસુતને એ વાર ખાંસી આવી.

‘જલો થઈને હવે એ પ્રશ્ન જ છોડ ને ભાઈ ! તું મારી વાત નહિ જ સમજો.’

પોતે આ કાયડાનો ઉકેલ નથી આપી શકતાં મારે વીરસુતને આમ ચુપ કરવાની ભાસ્કરની આવડત હતી, એમ તો કોઈક બહુ વિચક્ષણ માણસ હોય તો જ કહી શકે. સામાન્યોને તો ભાસ્કરની મનોવેદનાનું જ આ મંથન ભાસે.

‘ના, હું કંઈ એમ નથી કહેતી કે મારે જિલટી ઉપાડવી પડે છે તેનું મને દુઃખ છે.’ તૂર્ત કંચન ભાસ્કરની બહાર કરવા દોડી આવતી લાગી : ‘હું તો એમની જ માંદા પડવાની બેપરવાઈની વાત કરતી હતી. તમે નાહક આ પોઈન્ટ કાઢ્યો ભાસ્કરભાઈ, કેમકે એમને તો મારા પરજ એણું આવશે. મારું ભાગ્ય જ આવું છે, મને યશ જ નથી, કોઈ દિવસ નથી.’

‘પણ મેં ક્યારે...’ વીરસુતે વળી ફરીવાર એ વાક્ય કાઢ્યું કે તૂર્ત ભાસ્કર બોલી ઉઠ્યો :

‘અ...સ ! જોયું ના ! તું સાદી એવી વાતમાં પણ કેટલો છોડાઈ પડે છે ! પેલી સીધું કહેવા લાગી, તો તે પણ તને વાંકું જ પડે છે.’

વળી ફરીવાર ભાસ્કરનું બ્યંગબયું હાસ્ય ખખડ્યું. ને એણે ટાપી હાથમાં લેતે લેતે કહ્યું, ‘ઠીક ચાલશું ત્યારે. માફ કરજો ભાઈ, કંઈ વધુ બહુ કહેવાયું હોય તો.’

‘પણ હું ક્યાં કહું છું.....’ વીરસુત લગભગ ચીસ પાડી બિઠ્યો.

‘જો, જો, જો, જોયું ને ? —હા—હા—હા—હા—’ કરતો ભારકર ધર બહાર નીકળતો નીકળતો, ઊભા થવા જતા વીરસુતને કહી ગયો : ‘તારે લેવાય તેટલો આરામ જ લેવો. વિવેક શિષ્ટાચારનો ક્યાં આ સંબંધ છે ? પોતે એવી ઝાઝી જાંજળો રાખીએ જ નહિ. પડે બધો શિષ્ટાચાર સાબરમતીમાં. તેમ છતાં ય એ બધું સંભાળનારી તો આ છે ને !’

‘એમ કહીને વિદાય દેવા મારે આવવું એમ માગી લો છો ને ?’
કંચન હસીને એની પાછળ પાછળ ચાલી ગઈ.

વીરસુત બેસી રહ્યો.

પ્રકરણ સાતમું

જીગત્ત-જીવન

ભાસ્કરભાઈને તો કંચન ઘણે દૂર સુધી વળાવવા માટે પૂર્ણિમાની વહેલી ઊગેલી ચાંદનીમાં ને ચાંદનીમાં ચાલી ગઈ. પાછળથી વીરસૂતે પોતાના ઓરડામાં સૂતે સૂતે સાદ કર્યા ‘કંચન ! કંચન ! ગૌરી ! ઓ ગૌરી !’

ભદ્રાએ તે વખતે એકલું ધોતિયું જ ઓઢીને રસોડું માંડ્યું હતું. તેવા સ્વરૂપે એણે અંદર ન જતાં બહાર ઊભે ઊભે જ દિયરને જવાબ દીધો : ‘એ હાલધડી એમને સાકરું છું હો ભૈ !’

‘ક્યાં છે ?’

‘અહીં બહાર જ ગયાં હશે ભૈ, લો જલદી બોલાવી લાવું.’

‘તમારી પાસે રસોડામાં નથી ?’

‘ન—હા—છે—હતાં—હજી હમણાંજ—લ્યો સાકરું ભૈ !’ એવા ગોટા ભદ્રાએ ઝપાટાબંધ વાળી નાખ્યા.

‘ભાભી, જરા ગરમ પાણી કરીને કાથળી ભરી આપજો તો !’

‘ એ લો ભૈ, હાલધડી કરી આપું હો ભૈ. લો મારી દેરાણીને ય સાકરી લાવું છું હો ભૈ ! વાર નહિ કરું હો ભૈ ! ’

ભદ્રાએ જલદી જલદી બહાર જઈને આઘે નજર નાખી, પણ દેરાણી દીઠામાં આવી નહિ. છતાં એણે ધીરા સાદ દીધા : ‘ ઓ કંચનગૌરી ! ’

વળી પોતે રસોડા તરફ દોડી ગઈ ને ઉકળતી ખીચડી એકદમ ઉતારી એણે પાણીની તપેલી મૂકી દીધી. પણ રબરની કાથળી ક્યાં હશે ! કંચનગૌરી તો હજી આવતાં નથી. દેરને પૂછીશ તો પાછા પૂછશે કે કંચનગૌરી ક્યાં ગયાં ? આવી મૂંઝવણમાં ને મૂંઝવણમાં પડેલી એ બે ત્રણ વાર દરવાજા સુધી જઈ આવી.

કંચન પાછી આવી ત્યારે ભદ્રા પરભારી એને રસોડે લઈ ગઈ ને ત્યાંથી પાણીની તપેલી એના જ હાથમાં પકડાવીને કહ્યું ‘ જાવ આપુ, જલદી શેકની કાથળી મારા દેરને આપો. એને કશીક પીડા થતી લાગે છે. એ કણકણ છે. એને કહેજો હો, કે તમે પોતે જ રસોડે એસી પાણી ગરમ કરતાં હતાં. કહેજો હો, કે હું નહાવા એસી ગઈ હતી. તમે બહાર ગયાં હતાં ઈમ ના કે’તાં હો ભૈશાબ ! મારી શોગાન. ’

જેઠાણીનો કશોક વાંક થયો લાગે છે, ને મારે હાથે એ વાંક ઢંકાવવા માગે છે, એવા પ્રકારની માન્યતા લઈ ને કંચન ગરમ પાણી ઉપાડી ચાલી. એ અંદર દાખલ થઈ ત્યારે વીરસુત પડખું ફેરવી જઈ ને પેટ ઢાંચાવી રાખી સૂતો હતો. કંચને કાથળી ઉતારી, ભરી, પછી પલંગે જઈ કહ્યું : ‘ લો જોઉં, આ તરફ ફરો જોઉં ! ક્યાં મૂકું ? એકાએક પાછું શાથી દુઃખવા આવ્યું ? ’

મૂકતાં મૂકતાં કાથળીનું ગરમ પાણી વીરસુતના શરીર પર ઢાળાયું.

૪૨ : તુલસી-કથારો

એણે ‘અરરર...’ સીસકારો કર્યો. શું થયું તે ન સમજતી: કંચન પણ ચમકી ઊઠી.

‘ઢાંકણું તો બરાબર બંધ કરવું’તું !’ વીરસુતથી વેદનાના માર્યા આટલું બોલાર્થ ગયું.

‘પણ મને શી બબર !’ એટલું બોલતાં બોલાં કંચન રહું રહું થઈ પડી. ‘મેં તો બરાબર બંધ કર્યું’ હતું.’

‘તો પછી કાણે મેં ઊઘાડી નાખ્યું ?’ વીરસુત મોટે અવાજે બોલી ઊઠ્યો. ‘તારે તો જવાબ જ આપી દેવો સહેલ છે.’

‘લો ત્યારે મૂંગી મરી રહું. અભાગ્ય છે મારી.’

કાથળા તો વીરસુતે જ પેટ પર ગોઠવી લીધી, દસેક મિનિટ એની આંખ મળી ગઈ પછી એ જાગ્યો. ત્યારે કંચન ડ્રેસીંગ ટેબલ પર જઈ અરીસા સામે બેઠી બેઠી રડવું રોકવાનો પ્રયત્ન કરતી હોય એવો ભાસ વીરસુતને થયો.

ખરી રીતે તો એ રડવાનો પ્રયત્ન કરતી હતી.

વીરસુતે તૂર્ત એને બોલાવી ‘આંહી આવ, ગાંડી !’

જવાબમાં હસકું સંભળાયું.

‘મારા સમ જો ન આવે તો.’

‘સમ શા માટે દો છો ? તમે મને ક્યાં વહાલા છો ?’ રડતી રડતી કંચને આ જવાબ વાળ્યો.

‘એવું તે હું કદી માનું ? આંહી આવને બાપુ ! બલી થઈને આવને ! જે બોલી જવાયું તે ભુલી જાને. જો મને દુઃખાવો પણ

ઝોછો થવા લાગ્યો છે. આંહી આવીને તું હાથ ફેરવે તો હમણાં જ મને મટી જાય.’

કંચને આંસુ લૂછ્યાં, પતિ પાસે ગઈ. વીરસુતે એને પલંગ પર પોતાની નજીક બેસાડીને પંપાળતે પંપાળતે કહ્યું : ‘હું શું એટલો બધો અબુધ છું કે તને મારા પર કેટલો પ્રેમ છે તે પણ ન સમજી શકું ? તું મારે માટે કેટલું કેટલું કરે છે તે શું હું નથી જાણતો ? મારે ભારકર બાઈ તો ઠપકા સાંભળવો પડ્યો.’

‘તમને તો પાછા એમ જ લાગવાનું કે આ બધું ભારકરબાઈને મેં જ કહી દીધું હશે.’ કંચનનું ગળું હજી ગદગદિત હતું.

‘મને એવું કશું લાગ્યું જ નથી. તારા સોગંદ ખાઈને કહું છું.’

‘ચાલો, છોડો હવે એ વાત. તમને દુઃખનું તો બંધ પડી ગયું ને ?’

‘હવે તો કેમ ન પડે ? તું મારા પ્રત્યે રાજી હો તો દુઃખાવો ટકે નહિ. કાચળીના શેકે એ થોડો મટે છે ? એ તો મટ્યો તારા સ્નેહની વરાળે.’

‘હાય મા ! હું તો ફાળ ખાઈ ગઈ હતી.’

‘કેમ ?’

‘આપણે ભારકરબાઈની જોડે પેલા પૂર્ણિમા-ઉત્સવમાં જવાનું છે એ રજા પડતને !’

‘ઓ હો ! એ તો હું પણ સાવ ભુલી જ ગયેલો. આપણે જવું જ પડશે ?’

‘હા, મેં તો બધું નક્કી કરી નાખેલું છે. હમણાં ય પાછા ભારકરબાઈ સાથે પાકું કર્યું. તેઓ બધા તો આપણી ઘાટ પણ જોવાનાં છે.’

‘તેં મને પૂછ્યું ય નહિ ભલા ?’

‘પરમ દિવસે જ નક્કી કરેલું ને ?’

‘અત્યારે મને પેટમાં દુઃખતું રહેજ મટ્યું છે. ત્યાં જઈએ ને વધી પડશે તો ?’

‘તો આપણે રસ્તામાં ડોક્ટરને ત્યાં થતા જઈએ. તમે એક ડોઝ પી લો. બીજા બે ડોઝ સાથે રાખીએ ને ગરમ પાણીની કાથળી પણ હું સાથે લઈ લઉં છું.’

આ બધું કંચન છેક સ્વાભાવિક રીતે જ બોલી ગઈ. પોતે જે બોલી તેનો શબ્દેશબ્દ એ સાચો જ માનતી હતી. પતિના પેટનો દુઃખાવો એ સત્ય વાત હતી: મિત્રોમાં જમવા જવું, એ પણ એટલી જ સત્ય વાત હતી: પેટના દુઃખાવા માટે ‘ડોઝ’ લેવાનો હજુ વખત છે એ પણ સત્ય વાત હતી. ન જઈએ તો કેટલા બધાં માણસો નિરાશ થાય, એ પણ સત્ય હતું.

‘એ બધી માથાકૂટ કરવા કરતાં, મને તો એમ થાય છે કંચન, કે તું એકલી જ ન જઈ આવે ?’

‘તો પછી એમ જ કહો ને, કે તમને મારી સાથે આવવું આજે ગમતું નથી !’ એમ કહીને કંચન પોતે કપડાં ઘરેણાં પહેરવા માટે જે કપાટ ઊઘાડી રહી હતી તે પાછો બીડવા લાગી.

‘નહિ નહિ, તને એમ લાગતું હોય તો ચાલ, હું દુઃખતે પેટ પણ આવીશ.’

‘મટી ગયું કહો છો, ને પાછા કહો છો કે દુઃખતે પેટ આવીશ ! કેટલું જુદું જુદું બોલો છો તમે પણ !’

‘ચાલ, એ પણ નહિ બોલું. હવે તું ભત્રી થઈને કપડાં પહેરી લે.’

તે પછી અરધાક કલાક સુધીની ઝીણી ઝીણી ફુલખરણી એ ઓરડામાં જલતી જ રહી. પ્રત્યેક નાની મોટી વાત પર બેઉ જણાં વચ્ચે વાદવાદી ચાલતી હતી. થોડી થોડી ઉગ્રતા અને સામસામાં ‘અલ્ટીમેટમ’: પછી પાછા ‘બહાલી’ ‘બહાલા’ ‘દુઃખ લાગી ગયું!’ ‘હવે નહિ લગાડું’ એવા ફુલદડા શા ઉદ્દગારો ગુંથાયે જતા હતા.

રસોડામાં એક નાનકડી તપેલીમાં ખીચડી રાંધતી બેઠેલી ભદ્રાએ આવું જુગલ-જીવન અગાઉ કદી જોયું કે સાલજ્યું નહોતું. અગાઉ પોતે જ્યારે આવેલી ત્યારે આ ધમરોળ અદીદા હતા અને આ ભાસ્કર અહીં નહોતો. ત્યારે આ નવી નવાઈ શાથી થઈ? ચૂલે બેઠી બેઠી એ કાનની સરવાણીઓ આ દેર-દેરાણીના ઓરડા સાથે જ જોડી રહી હતી ને એનું મન પોતાની જાણે જ બોલતું હતું કે ‘માડી રે! આ કરતાં તો ધણી-ધણીઆણી વચ્ચે મોટા ઘડાકા બોલી જાય એ શું બોલું! તેનું દુઃખ આ ઝીણી ઝીણી ખાખાવીખી કરતાં તો ઓછું હોઈ! આ રોજનું તો નહિ હોય ને!

‘કો ભાબીજી!’ એમ બોલતી કંચન રસોડા તરફ આવતી હતી ત્યારે તેનો સ્વર એકદમ બદલી જઈ મધુરી ઘંટડી જેવો બન્યો હતો. એ રસોડે પહોંચે તે પૂર્વે તો એના વસ્ત્રોની અત્તર-સુગંધ ને એની વેણીનો પુષ્પપરિમલ ભદ્રા પાસે પહોંચી ગયાં. પુષ્પો અને અત્તરોએ ભદ્રાના કાનમાં ઉન્માદ મચાવી દીધો. ને એક પલમાં તો કંચન ત્યાં આવી ગિભી રહી ત્યારે ભદ્રાને સંભ્રમ થયો. વિસ્મય લાંઘ્યું, અહોભાવ ઉપજ્યો : અહોહો ! આ તો રૂપરૂપની પૂતળા : આ તો આનંદની નિર્ઝરિણી : આ ખરડાએલા ગાલ કેવા લીસા લપટ ને ગોરા ગોરા થઈ ગયા : આ કપડાંની છટા : આ ચોટલાનો ચામુક : આ લળક લળક હીરા ને મોતી : આ ભરત ભરેલી પગની ચંપલ !

૪૬ : તુલસી-કચારો

‘વાહ લૈ વાહ ! વાહ રે જૈ !’ એમ એ બોલી ગઈ. એટલું જ નહિ પણ એણે તો કંચનના હાથના પંજ પોતાના પંજમાં લેવા હાથ લંબાવ્યા.

‘ભાભીજી, અમે જઈએ ?’ કંચન દૂર હતી જઈને ચાલતી ચાલતી કહેવા લાગી.

આ તો જો મુર્ખ ! મને આ સોત થઈને ત્રીજી વાર ભયે મેંથે ‘ભાભીજી’ કહી બોલાવી : આમ તો જો મુર્ખ ! આ મારી જોડે ક્વી બહાલભરી હશે છે : ને પાછી મને મોટરી કરે છે, રજા માગે છે કે ‘જઈએ ?’ વાહ રે વાહ !

એવી હર્ષોર્મિના કટોરા પર કટોરા પીતી બદાએ ઊભા થઈને કંચનના માથા પર હાથ પસવારતે પસવારતે કહ્યું. ‘જાવ માડી ! ખુશીથી જાવ. એય તમ તમારે રંગે ચંગે જમી કરીને ફરી હરીને આવજો. આજ પુનેમ છે એટલે ઉતાવળાં થઈને ઘેર ન આવતાં રે’જો, મારી કશીજ ચિંતા ન કરજો. હું કાંઈ મેમાન થોડી છું જૈ ! જાવ, એઈ ને ઇશ્વર વાસુદેવ તમારું જોડું સદા સુખી રાખે. ને ઘરડાં ખુઠ્ઠાં થાવ માડી ! જાવ !’

પ્રકરણ આઠમું

માણી આવ્યાં

અનમ્ યાદ આવતી હતી, એટલે ઉંઘ આવતી નહોતી. પણ ભદ્રાએ મનને મનાવી લીધું કે ઘરમાં એકલી છું તેથી ઉંઘ નથી આવતી. એકલી વિધવા બધાં બારણાં બંધ કરીને અંદરના ઉંઘર પાસે બેઠી હતી, દેર અને દેરાણી બહાર ગયા પછી એ વિમાસી રહી હતી : કે બેય જણાં ઘડીક દુઃખી દેખાય છે ને ઘડીકમાં પાછાં સુખની કેવી લહેરે લહેરાઈ રહ્યાં હતાં ! પણ બહાર નીકળીને મોટરમાં બેઠાં ત્યારે બાબુ બાબુએ બેસવા માટે ફટલી મીઠી ધમાચકડ મચાવી'તી માડી !

વીરસુત કહે, 'કંચન, તુંજ આગલી સીટ પર એકલા બેસીને હાંક, હું અહીં પાછળ પડ્યો છું.' ને કંચન કહે કે 'નહિ, મારી પાસે જ બેસવું પડશે. હું એકલી કાંઈ શોભું ?'

દેર કહે 'કંચન, તું બાબુમાં શોકરને બેસારીને તારા હાંકવામાં જે કચાશ રહી છે તે કાઢી નાખ.'

દેરાણી કહે 'એને માટે પૂર્ણિમા નહિ બગાડું. પૂર્ણિમાનો પ્રકાશ તો કાંઈ બીજું જ ભણતર ભણવા માટે પેટાય છે, ને એ ભણતર તો તમે મને અને હું તમને ભણાવી શકીએ. આવી જાઓ આગળ, ડાહ્યા ડમરા થઈને ચાલ્યા આવો, પેટ દુઃખવાનો પાક ભજવો ના, નહિતર હું ઉપાડીને આગળ આણીશ.'

૪૮ : તુલસી-કચારો

‘આવું તો સ્વપ્નેય માણ્યું નહિ જૈ ! સાચુકલાં માણે તેની તો બલિહારી !’ એવો વિચાર કરતી ભદ્રા બેઠી હતી ત્યારે બહારની ચાંદનીમાં એક મોટર કશો અવાજ કર્યા વગર દરવાજે આવી અટકી. તે અંદર જે હાંકનાર એક જ માણસ બેઠો હતો તેની હાક સંભળાઈ :

‘કાં કંચન ! વારસુત !’

આ સ્વરો સંભળનારી ભદ્રા એકદમ તો જવાબ ન દઈ શકી. એ લગભગ હેમત ખાઈ ગઈ. આ સ્વરો એને અગ્નિપ્રવાહ છતાં તાજેતરના જ પરિચિત લાગ્યા. એ તો ગામડાની વિધવા ખરીને, એટલે દીવાબત્તી ખુઝાવી કરીને જ બેઠેલી.

‘એ બહેરાંઓ !’ ખૂમ ફરીવાર આવી ત્યારે ભદ્રાએ વિજળીનો ફક્ત એક જ દીવો ચેતાઓ ને શાંતિથી જવાબ દીધો કે ‘બહાર ગયા છે ભૈ ! ઘેર નથી.’

‘ઓહો ! ગયાં ને. તો તો સાઈ થયું. હું એમને તેડવા જ આવેલો. બધા એમની વાટ જોઈ રહેલ છે.’

થોડીવાર એ બોલતો અટક્યો. પણ સામે કશો જવાબ કે હાંકારો ન જડ્યો એટલે એ ફરીવાર બોલ્યો—

‘એ બેઉ એના આવરકાટ તો સાથે લઈ ગયાં છે ને ! ન લઈ ગયાં હોય તો હું લેતો જાઉં.’

સામેથી કશો હાંકારો ન આવ્યો. વચગાળાની મિનિટો ફક્ત બગીચાનાં બગલાંના તી—તી—તી—તી સ્વરોએ જ ભરી દીધી. ભદ્રાએ જવાબ ન દીધો એટલે એણે ફરીથી ફાડ પાડ્યો.

‘એ તો હું છું, હું બાસ્કર. હું સાંજે આવેલો ને, તે જ.’

ભદ્રાને યાદ આવ્યું કે ભારકરભાઈ તો ઘરના આત્મજન જેવા છે. તેણે જીંદીને દરવાજો ઉઘાડ્યો. ઉઘાડીને પોતે ઉતાવળે પગલે પાછી આવી રસોડામાં લપાઈ ગઈ. ને ભારકર ચટાક ચટાક એક પછી એક ઓરડાની ખત્તીઓ ચેતાવતો, કંચન-વીરસુતના ઓરડામાં જઈ, બે ઓવરકોટ સાથે બહાર નીકળ્યો; એની પાછળ એક પછી એક ખત્તી બંધ થતી આવી. એણે સીધા સડેડાટ બહાર ચાલ્યા જતાં જતાં ફક્ત એટલું જ કહ્યું કે ‘બેવફૂદ ! બેડે એકીસાથે બેવફૂદ ! પોતાની તબિયત નાજૂક છે એમ બેડે જાણે છે. હવામાં શરદી છે એ પણ જાણે છે. છતાં પોતાની સંભાળ રાખવાનું બેમાંથી એકેયને સૂઝતું નથી. એ પણ મારે કરી દેવું.’

પોતે જાણે કોઈને સંભળાવવા માટે નહિ પણ પોતાના જ મનની ઊર્મિ હાલવવા માટે આ બમણાટ કરતો ગયો હોય તેવી અદાથી સીધાસટ બહાર નીકળી મોટરનું આરણ્ય રોપમાં ને રોપમાં પછાડી, મોટર પાછી હંકારી ગયો. મોટર એક સ્ત્રીમિત્રની હતી.

રસોડામાં જિમી જિમી ભદ્રા તો થર થર ધ્રૂજતી હતી. શા માટે ધ્રૂજતી હતી તે જો કોઈએ એને પૂછ્યું હોત તો પોતે જવાબ ન આપી શકત. વિધવા યુવતી, અમદાવાદ શહેર, સોસાયટીનું મકાન, પાડોશ વગરનું એકલવાયું ઘર, ચાંદની રાત, ને તેમાં એક એવા પુરુષનો ગૃહપ્રવેશ કે જેનું આ ઘર જ નહિ પણ ઘરનાં મનુષ્યો પર પણ પૂર્ણ સ્વામિત્વ છે તે વખતે કમ્પારી સહજ છૂટે. માડી રે ! કેટલી બધી ગઈ હતી ? આ ગાલે ને કપાળે ને ગળે પરસેવાના ઢગલા તો જો મુઠ્ઠા ! પરસેવે આખું અંગ નહાઈ રહ્યું છે, અરરર ! મેં પણ મુઠ્ઠાએ કેવી કલ્પનાઓ કરી નાખી ! એટલી વારમાં તો મેં એને આંહીં ધસી આવતો ને કંઈનું કંઈ જ કરતો કલ્પ્યો...એને વિષે આટલું માહું, આટલું બધું હીણું ધારી બેસવામાં કેટલું બધું પાપ લાગ્યું હશે ! એ

૫૦ : તુલસી-કથારો

તો આપડો સીધેસીધા દેર દેરાણીની સાચાણુ સાદુ થઈને જ આવ્યો!
ને ચાલ્યો ગયો. મંજા ભૂત ને શંકા ડાકણુ! કહેતી કાંઈ ખોટી છે !

એમ વિચારતે વિચારતે, બેઠાં બેઠાં જ એ જોણે ચડી ગઈ, ને ઘડીક
ભાસ્કર, તો ઘડીક અનસુનાં સ્વપ્નાં જોતી જોતી પોતે લાદી ઉપર જ
ઢળી ગઈ. તે પછી છેક રાતના એક વાગે મોટરના ધમધમાટ થયા ત્યારે
ભદ્રાએ દાવો પેટાવ્યો, દ્વાર ઉઘાડ્યાં, દ્વારની પાછળ લપાઈને પોતે
ઊભી રહી. પહેલા દિયર દાખલ થયા, તે પછી દેરાણી અંદર આવી;
ને ત્રીજો માણસ મોટરમાં જ બેસી રહ્યો. પાછળ રહેલી કંચન
કહ્યું, ‘અંદર નહિ આવો ભાસ્કરમાઈ ?’

‘ના હવે નહિ. સૂઈ જાઓ નિરાંત કરીને. નીકર માંદાં પડશો.’

એટલું કહી ભાસ્કરે ગાડી હંકારી મૂકી. ત્યારે ભદ્રા આરણ્યાં
આડે લપાઈને ભાસ્કરને જ જોતી હતી.

કંચન અંદર આવી ત્યારે ભદ્રાએ એને એક જ પ્રશ્ન પૂછ્યો :
‘કેટલા, ઘણા સાદ પાડ્યા પડેલા, હેં ?’

‘ના, ના, અમે સાદ પાડ્યા જ નથી.’

એટલું જ ફક્ત બોલીને કંચન અંદર ચાલી ગઈ. એ એટલું
પણ કાં ન બોલી કે ‘ભાભીજી, તમારે સૂતાં જાગવું પડ્યું ને !
તમારી તે ઊંઘ કેટલી હળવી ! મોટરના અવજે જ જાગી ઊઠ્યાં ! કે
પછી તમે અમારી વાટમાં ને વાટમાં પૂરું સૂતાં એ શાનાં હશે ?’

આવું કશું ય કહ્યા વગર ચાલી ગયેલી કંચન ધરમાંથી બહાર
નીકળતી વેળાની કંચન કરતાં છેક જ જુદી પ્રકૃતિનું માનવી લાગી.
તોછડી દેખાઈ. મિજબજ માલુમ પડી. શહેરી અને ભણેલ ગણેલ
માણસનો કાંઈ ઘંડો છે એ ? એમ વિચાર કરતી કરતી દિલમાં જરી

હુલાતી ભદ્રાએ પોતાના ઓરડાની બત્તી ઓલવી. ત્યાં તે ભદ્રાને કાને ફરી પાછા પેલાં બે જણ વચ્ચેની કશીક વાદાવાદીના, કશીક શબ્દ-ટપાટપીના તીખા સ્વરો આવી અફળાયા.

અધરાત પછીનો સમય પ્રણય-કલહનો નથી હોતો ને પ્રણય કલહના સ્વરો આટલા કફીશ પણ નથી હોતા. આ બેઉ તો હાંત કચકચાવીને બોલતાં હતાં.

‘તો પછી મને લઈ નહોતો જવો.’

‘શો ગુન્હો કર્યો !’

‘મને એકલો બેસારીને જુદી બેઠક કેમ જમાવી ત્યારે ?’

‘પોતાને જ એકલા પડવું હતું પેલી લલિતા માટે. એમ કેમ નથી બોલી શકાતું !’

‘હેવાન !’

‘જીભ સંભાળજો હો !’

‘નાહિતર શું બેંચી કાઢીશ ? આ લે બેંચ, બેંચ, બેંચ, હે-વા-ન !’

‘હેવાન તમે-તું-તું-’

‘ગદ્દી !’

‘તું-તું-ગદ્દો !’

તે પછી થોડા તમાચાના સ્વરો પણ સંભળાયા ને ભદ્રા હવામાં અફારો હોવા છતાં, ગોદડુ ઓઠી, લપાઈ, હેબતાઈ, ‘ઈશ્વર ! ઈશ્વર ! ઈશ્વર !’ એવું રટણ કરતી સૂતમૂત પડી રહી. પોતાના કાને અ

પર : તુલસી-કથારો

બધા શબ્દો પડ્યા તે બહુ ખોટું થયું હતું. જે માણસો બોલી રહ્યાં હતાં તેની હીનતાનો તો ભદ્રાએ વિચાર જ છોડી દીધો હતો. સાંભળનાર તરીકે પોતાની જ શરમભરી સ્થિતિ તેને સાલી રહી. પોતે કંચનનાં હીબકાં સાંભળ્યાં, વીરસુતની આહ, નિઃશ્વાસ, અને ‘શું કરું, જીભ કરડી મરું, જેર પીને સૂઈ જાઉં !’ એવા વીરસુતના શબ્દો સાંભળ્યા. ભદ્રા ભયભીત બની ગઈ. ઘરની આખી ઇમારત ઓગળતી, નીચે ધસી આવતી, અજગરની માફક સૌને ગળી જતી લાગી. બિછાનું ભમરડાની પેઠે ફરતું હતું. પૃથ્વીનું પડ જાણે ઊંધું વળતું હતું.

આ બેમાંથી કોઈક પોતાના મન પરથી કાબૂ ખોઈ બેસી કદાચ કાંઈનું કાંઈ કરી બેસશે તો ! એ બીકે ભદ્રા મોટી રાત સુધી જાગ્રતાવસ્થામાં જ પડી રહી. તે જાગ્રત હોવા છતાં એને સુતેલી હોવાનો ડાળ ચાલુ રાખવો પડ્યો. કારણ કે પોતાની લડાઈ કાંઈ ત્રીજાએ સાંભળી છે એવું આ બેઉને જો લાગી જશે તો સવારે એ પાછાં મોટું શી રીતે દેખાડી શકશે ? આ હતી ભદ્રાની એક માત્ર ચિંતા.

મોડે મોડે ત્રણેક વાગે જ્યારે બે પરિણિત શિક્ષિતોનું તપ્ત શયનાગાર ટાટું પડી ગયું, તે બેઉ જણાં ઊંઘી ગયાં છે એવી ભદ્રાને ખાત્રી થઈ, ત્યારે જ ભદ્રાએ આંખો મીંચી.

પ્રકરણ નવમું

ભાસ્કરની શક્તિ

સૂર્યોદયનું વર્ણન કરી શકાય છે. સૂર્યાસ્તને પણ શબ્દચિત્રમાં ઉતારી શકાય છે. પણ માથા પર આવેલા મધ્યાહ્નના સૂર્યનું તેજ તેમ તેનો પ્રતાપ પ્રચંડ હોવા છતાં તેનું સ્વરૂપ આલેખવું વિકટ છે.

એવું જ કઠણ કામ ભાસ્કરની ઓળખાણ આપવાનું છે. ભાસ્કર કાલેજમાં નહોતો છતાં કાલેજના પ્રોફેસર વીરસુતનો પ્રાણસંબંધી બની શક્યો હતો. ભાસ્કર સ્ત્રી-શિક્ષણમાં ઊતર્યો નહોતો છતાં કન્યાઓનાં એકાએક છાત્રાલયોની ભોંય ભાસ્કરભાઈનાં પગતળિયાંથી ઘસાઈ ગઈ હતી. ભાસ્કરભાઈને બેન્કમાં ખાતું નહોતું, મિલની મજૂર પ્રવૃત્તિ નહોતી, સિનેમાની વાર્તા લખવાની નહોતી, છાપાના લેખ પણ લખવાની આવડત નહોતી: છતાં ભાસ્કરભાઈને બેન્કના યુવાન નોકરો ઓળખતા, તે તેમના આવવાની અઠવાડિયામાં એક વાર તો રાહ જોતા. મિલ-પ્રવૃત્તિમાં પણ ભાસ્કરનો અનાદર, ભરચક કામ વચ્ચે ય કાઈથી થઈ શકતો નહિ. સિનેમાના ઉદ્યોગમાં જવાની ભલામણો જુવાનોને ભાસ્કરભાઈ પાસેથી જડતી.

ભાસ્કર ભાષણો કરતો નહિ, છાપામાં અહેવાલો મોકલતો નહિ, મહેર ધમપજાડાની કાઈ પણ પ્રવૃત્તિમાં એ પગ મૂકતો નહિ, છતાં એ

૫૪ : તુલસી-કચારો

સચરાચરમાં સર્વવ્યાપક જેવો કેમ હતો તે કાઠ પૂછશે. એ વ્યાપક એટલા માટે હતો કે એ મોતીઓમાં થઈને પરોવાયે જતા સોયદોરા સમાન હતો. મોતીડાંને મુકાબલે દોરો બહુ મામુલી વસ્તુ છે. છતાં એ સર્વ મોતીને પોતાના ઉપર એક વાર અવલંબન લેવરાવી સદાને માટે અધીન બનાવી દેનાર શક્તિ છે. ભાસ્કર એ દોરાની માફક અનેક યુવાનોનું પ્રેરણાગ્રિન્દુ એટલા માટે હતો કે એ છૂપી શક્તિઓને—ચીંથરે વીંટ્યાં રત્નો સમાન જુવાનોને હાથરફલો, કાલેજો કે મજૂર ગુમાસ્તાઓની પ્રવૃત્તિ કરતી સંસ્થાઓમાંથી શોધી કાઢતો; ને ચીપીઆ વતી ઝવેરી હીરો ઉપાડે એમ પોતાની લાગવગના ચીપીઆમાં ઉપાડી લેતો.

કાઠ ને સ્કોલરશીપ અપાવી અટકેલો અભ્યાસ એ ફરી શરૂ કરાવતો, તો કાઠ ને નાહક બાપનાં નાણાં ખરચાદ કરવાના ભણતરમાંથી એસવી લઈ છાપાંતી અથવા મજૂરની ઓફિસમાં ગોઠવી દેતો. ગુમાસ્તાગીરી કરતો અમુક જુવાન તો ચિત્રકાર થવા લાયક છે એટલી ખર્ચ એને કાણ જાણે ક્યાંથી પડી જતી, ને એ જાણ થયા પછી આઠ જ દિવસે એ જુવાનને તમે કાઠક આર્ટિસ્ટની કલાશાળામાં રંગરેખાઓ દોરતો જોઈ લ્યો.

એટલું કરીને જ એ ન અટકા જતો. પોતાની નજરમાં બેસી ગયેલા યુવાનનો યોગ્ય માર્ગ કરાવી આપવા એ છેક ભાવનગર ને વડોદરાના મહારાજા સુધી, મહામહાના પ્રધાનો સુધી, જાપાની અને અંગ્રેજ વ્યાપારીઓની હિંદી પેટીઓ સુધી પત્રવ્યવહારની ધારા ચલાવતો, જાતે મળવા જતો, કાઠ મિત્રની મોટર હડફેટે ચડી ગઈ તો ઠીક છે, નહિતર ખિસ્સામાં દ્રામના પણ પૈસા ન હોય તેવી અનેક વારની સ્થિતિમાં અથાક પગલે ગાઉઓનાં અંતરો પગપાળો કાપતો, અમદાવાદ મુંબઈ અથવા વડોદરામાં ભટકતો, ગમે તેમ કરીને પણ પોતાના પ્રીતિપાત્ર યુવાનનો એ વિકાસનો માર્ગ ઉઘાડી દેતો.

એ જ એની સત્તા હતી ને એ જ એનું શાસન હતું. સંખ્યાબંધ યુવાનો એની અદ્વય કરતા, એનો હપકો સાંભળી રહેતા ને પોતાના સાંસારિક જીવનમાં એની ઉપલક્ષ્ય થતી તે સામે હરફ પણ ન ઉચ્ચારી શકતા તેવા પણ કેટલાક હતા.

વિશેષ પણ એક કારણ હતું.

યુવકો અને યુવતીઓ ઉપર ભારકરની મજબૂત સત્તાનું સાથી મોટું કારણ આ હતું : ધુંવારાંઓને એ પરણાવી આપતો. માઆપોએ કરી આપેલાં જૂનાં વેવિશાળોમાંથી એ જુવાનોને બહાર કઢાવી શકતો અને જૂના વખતનાં કળેડાં લગતી ગળોગળ આવી રહેલા ત્રાસ ત્રાસ પોશરી ચૂકેલા ભાઈઓને એ વફાલો પાસે લઈ જઈ નવાં સંસ્કારી લગ્નો કરવાની કાયદેસર સલામતીઓ સુઝાડતો.

સ્ત્રીઓ તેમ જ પુરુષ વિદ્યાર્થીઓનાં છાત્રાલયોમાં એ એટલા ખાતર જ જતો આવતો. કઈ વ્યક્તિ કયા ગુપ્ત સિતમો ભોગવી રહેલ છે તેની જાણ એને જલદી આવી જતી. છૂપાં આંસુઓનાં પાતાળ-તળ પારખનારાં એ પાણીકળો હતો.

‘તારા દિલમાં ક્યાંક મોટું દુઃખ છે. તું ભલેને છુપાવી રાખે.’ એટલા એના બોલ સાંભળ્યા પછી અને એ બોલતી વેળાના એના મૃદુમધુર ને સહાનુભૂતિભરપૂર મુખભાવ નિહાળ્યા પછી એની પાસે અંતર ન ખેંચી નાખે તેવાં જડ યુવક કે યુવતી કાઈ ન જડે. પોપટની પેઠે પ્રત્યેક જણ પોતાની ગુપ્ત મનોવેદના ભારકરભાઈ પાસે ખરી દેતાં; ને ભારકર એ અધું સાંભળ્યા પછી જરીકે ગદગદિત નહોતો બની જતો; કહેનારની કયા ખાવાના શબ્દો બોલવા નહોતો માંડતો, પણ દિલસોજી ભરપૂર નેત્રે પોતાની શુભ્ર દંતાવળ દેખાડતું સફેદ લાસ્ય કરીને કહેતો, ‘અમ, એમાં રડવાનું શું છે ? રસ્તો જ કાઢવો જોઈએ.’

૫૬ : તુલસી-કચારો

ને રસ્તો પોતે કાઢી આપ્યે જ જ'પતો. કાઈ સુમનને એ કહેતો કે તારે માટે સુનીતા જ બંધ બેસતું પાત્ર છે; તો કાઈ ચંપકને એ કહેતો કે તું દેવયાની સાથે સુખી નહિ થઈ શકે, તારે માટે તો ચંદન જ લાયક છે. રમણને એ એતવતો કે તું પ્રમીલામાં શું મોહાયો છે? એ છોકરી તારા જેવા શાંત માણસને સાચવી નહિ શકે, તું હેરાન હેરાન થઈ જઈશ : તારે લાયક તો લીલા જ છે.

ભાસ્કરની આ મેળવણી એની શેઠમાં આવેલા બધા જ યુવાનોને બુદ્ધિમાં તેમ જ અંતરમાં ઊતરતી કે કેમ તે તો નક્કી નથી કહી શકાતું; છતાં ભાસ્કરની પસંદગીનું ઉત્થાપન કાઈએ કર્યાનું અમને સાંભરતું નથી.

લગ્નની વાટાઘાટ ભાસ્કર જ કરી આવતો, તિથિ પણ બેઠિની સગવડ વિચારીને ભાસ્કર જ નક્કી કરતો; 'સિવિલ મેરેજ' નોંધાવવા માટેની બધી જ પત્રવ્યવહારવિધિ ભાસ્કરને શિરે રહેતી. પરણનાર યુવાનને અને યુવતીને તો એ છેલ્લી ઘડી સુધી કનડગત કરતો નહિ. તેઓ ગામમાં હોય કે ભલે જુદાં જુદાં પરગામ હોય, બેઠ લગ્નતિથિની આગલી સાંજે એકાએક ટ્રેનમાં ઊતરી પડે. કેમ જાણે કશું જ ધાંધલ કે ધમાલ છે જ નહિ એવા પ્રશાંત રોજિંદા વાતાવરણમાં બેઠે જણાં હાજર થઈ જાય, ને વળતા દિવસે એકસ કલાકે સરકારી તેમ જ ધાર્મિક ક્રિયાઓ ટૂંકસર વિધિથી પતાવીને કશું જ જાણે કે બન્યું નથી એટલું લગવુંદૂલ હૈયું લઈને પરણનારાં બન્ને હીક પડે તો ભાસ્કરે નક્કી કરી રાખેલી અઘાયદી ઓરડીમાં સંસાર શરૂ કરી લે, કે પછી જરૂર પડે તો તે ને તે જ દિવસ રાતની ટ્રેનોમાં બેઠે પરણનારાં પોતપોતાનાં અલગ અલગ કાર્યસ્થાને પરગામ પહોંચી જઈ પૂર્વવત્ પ્રવૃત્તિ ચાલુ રાખે.

બનતું એવું કે ભાસ્કરે મેળવી આપેલાં આવાં યુવાન જોડાંમાં

નખળો હમેશાં સ્ત્રીનો પક્ષ ગણીને ભારકર તે પ્રત્યેકની કાયમ સાચવણુ રાખતો. આ લગ્નો નવયુગી ગણાતાં, ને લગ્ન કરનાર છોકરીઓ પણ ધણે ભાગે રળતી કમાતી થઈ ગયેલી જ હતી, છતાં તેના સ્ત્રીધનની રક્ષા તો ભારકર છોકરાઓ પાસેથી છોડાવતો ને એન્કમાં મુકાવતો. આવાં લગ્નો ખંડખોર ને ક્રાંતિકારી હોવાથી ધણે ભાગે તો છોકરો છોકરી બેડિનાં માવતરો એમાં ભાગ લેવા આવતાં નહોતાં, તેથી ભારકરની જવાબદારી વધતી હતી. છોકરાઓ પોતાની પત્નીઓને એમની ઇચ્છા વિરુદ્ધ પાછાં માઆપને ઘેર ન મોકલી આપે, અથવા છોકરાઓ પોતાનાં ભાઈબહેનો વગેરે સગાંને તેડાવી પત્નીઓ પર એ સારી રસોઈ ઇત્યાદિ સરભરાનો બોજો ન ખડકે, તેની ભારકર સતત તકેદારી રાખતો.

પરિણામે પતિ-પત્નીઓ વચ્ચે અણખનાવ, અમેલા કે ચણભણ થતી ત્યારે (એક ક્રાંતિકારી લગ્નમાં વિશેષ થાય જ.) બેડિનું ફરિયાદ કરવા ટેકાણું ભારકરભાઈ હતા; બેડિનો ન્યાય તોળનાર પણ ભારકરભાઈ હતા. બેડિને સજા ભોગવાવનાર જેલર પણ ભારકરભાઈ હતા.

આ બધું કરવામાં કેટલાક ઉપલક્ષ દૃષ્ટિથી જોનારાઓને વહેમ આવતો કે ભારકર મેલો હતો, દંભી ને ટાંગી હતો, પક્કો ને પ્રપંચી હતો. પણ એ ખરું નહોતું. ભારકર પૂરેપૂરો પ્રામાણિક અને સહૃદયી હતો.

ભારકરને અમદાવાદમાં આવ્યે જ્યેક વર્ષો થયાં હતાં. પણ એનું ત્યાં કાઈ સગું નહોતું. એ ક્યાંયકે પરપ્રાંતોમાં રહીને આવ્યો હતો. વળી ધૂમકેતુ શી પ્રકૃતિનો હોય, વારંવાર બહાર બિપટી જતો, મહિનાઓ સુધી એનો પત્તો ન લાગતો. એના કુટુંબસંસાર વિષેનો ભેદ કાઈ જાણતું નહિ; કાઈ પૂછતું પણ નહિ.

પ્રકરણ દસમું

લગ્ન : જુનું ને નવું

વીરસુતની આવી લગ્નદિમાંથી જ ઊભો થયો હતો વીરસુત અને કંચનનો લગ્નસંસાર.

વીરસુતની પહેલી પત્ની ગામડિયાણ હતી, અને લગ્ન પણ હાઇરકુલના ભણતર દરમિયાન થયેલાં. એક તો પત્ની ગામડાના સંસ્કારવાળી, તેમાં પાછું તેણે વીરસુતને લગ્ન પછી વહેલામાં વહેલી તકે બાળક આપ્યું. વીરસુત જન્મદાવાદ ટ્રાલેજમાં ભણતો, સ્ત્રી અને બાળક પિતાને ઘેર સચવાતાં. રજાઓમાં વીરસુત ઘરે આવતાં ડરતો હતો. બીજું બાળક-ત્રીજું બાળક-માથે પડવાની ધ્રાણ ખાતો એ થોડા દિવસ મુંઝઈ, થોડા દિવસ છૂટક છૂટક મિત્રોને ગામ અને થોડા દિવસ પોતાને પિતૃગામ ગાળતો.

પિતાને ઘરે જતાં પહેલાં એ હંમેશાં એક શર્ત કરતો કે પિતાએ સ્ત્રીને બાળક સહિત એના પિયરમાં મોકલી દેવી, નહિ તો નહિ આવી શકાય. પિતા પોતે ભણેલા ગણેલા એટલે પુત્રનો ભય સમજી ગયા હતા. સરખતે પુત્રની ઈચ્છાને અનુસરતા, બેશક વીરસુત પોતાની પત્ની પાસે સાસરે એકાદ આંટો જઈ આવતો. જૂની રૂઢિનાં સાસરાં જમાઈ-દીકરીને જુદું શયનગૃહ ન હઈ શકતાં એ પણ વીરસુતને માટે સલામતીની વાત હતી.

વીરસુતની આ પહેલી પત્ની એટલે આપણા દેવેન્દ્ર-દેવ-ની બા. ગામડાનાં હાડલોહી લઈને આવેલી એવી નવયૌવનભરી સ્ત્રી ત્રણ જ વર્ષોમાં કેમ મરી ગઈ તેનું એક કારણ દેવેન્દ્રના દાદાજીના મોંમાંથી સહેજ સરી પડેલું આપણે સાંભળ્યું છે. વ્રતો ઉપવાસો પર એ જુવાન પુત્રવધૂ અતિશય ચાલી ગઈ હતી. આટલાં વ્રતો ઉપવાસો કરીને કંચન સરીખી કાયા ધસતી એ દેરાણી ફક્ત એક ભદ્રાની પાસે જ એક દિવસ માંડ માંડ મોં ખોલી શકી હતી; એણે કહ્યું હતું કે ‘જરાક વધુ ખવાઈ જાય છે, જરીક પેટ ભરાઈ જાય છે કે તુરત મને, ભાભીજી, કાણ જાણે શાથી શરીરે અતિશય લોહી ચડવા લાગે છે : ને પછી તમારા દેર રાત ને દા’ડો એવા યાદ આવ્યા કરે છે, કે ક્યાંય કરતાં ક્યાંય ગોઠતું નથી. ઊંઘું છું તો સ્વપ્નાંનો પાર રહેતો નથી. સ્વપ્નાં તો ભાભીજી, સારાં ય હોય ને માદાંય હોય. તમારા દેર પણ, ભાભીજી મને મુઠં ને પીલપાડા જેવી જોઈ જાંખાજપટ થઈ ગયા’તા. એમણે તો કાણ જાણે કાંઈ સમજાય નહિ એ રીતે મને કહ્યું ય હતું કે હું ભણું છું ત્યાં સુધી તો શરીર કાખૂમાં રાખ ! આ તે દા’ડથી મને મુઠંને વ્રત રહેવાં બહુ જ ગમી ગયાં છે.’

આમ ભૂખી રહેવાનું ગદાનું ઊભું કરીને દેવતી બા વીરસુતને વળતી જ વેદેશનમાં ખોતાના શરીર પરનો કાખૂ ખતાવી ચિતામુક્ત કરી શકેલી. તે પછીની વેદેશનમાં તો વીરસુતે એનાં વધુ ગણી ગયેલાં ગાત્રો તરફ જોઈ પોતે કાલેજમાં વિક્રમેર્વશીલ નાટક ભણતો હતો તેમાંથી પુરૂવા રાજની તપસ્વિની પત્નીરાજો ઝેલોક પણ સંભળાવ્યો. એથી વેદેશને એ જાણે પેલી હુપ્પુટ ગામડિયાણ પત્નીનો દેહ જ ન રહ્યો : ને કાલેજ-કાળ પૂરો થવાને વાર નહોતી ત્યાંજ દેસની બાના એ લીજુ શરીરનો જ કાળ પૂરો થઈ ચૂક્યો.

દરમિયાન તો વીરસુતની છાત્રાલયની ઓરડીમાં ભારકરભાઈની આવજા

ચાલુ થઈ ચૂકી હતી. વીરસુતની આંતરવેદનાના જાણમેદુ ભાસ્કરે જ વીરસુતને બિવિધના Further Complications—નવા ગૂંચવાડા ન ઉમેરવા માટે બ્રહ્મચર્ય પાળવાની ગાંઠ બંધાવેલી. ભાસ્કરે વીરસુતને ચેતાવી પણ રાખેલો, કે “ભાઈ, તારો ‘કરીઅર’—તારી ઉજ્જવલ કારકીર્દી જે ચૂંથી ન નાખવી હોય તો આ જૂનાં ઢીંગલા ઢીંગલીનાં લગ્નને તારે કાઠકિ દિવસ—જેમ અને તેમ જલદી—તિલાંજલિ આપવી જ જોશે; હું સમજું છું કે તારે હૃદયને વજનું કરવું પડશે. તારાથી જો બની શકે તો તારી ગ્રામ્ય પત્નીને પણ પોતાના મનફાવતા અન્ય સ્થાને પરણવા તૈયાર કરવી પડશે. અને એ કામ તો પાછું સૌથી વધુ કઠિન છે. જૂના સંસ્કારની સ્ત્રીઓ, તેમાં પણ પાછી વાણિયા બ્રાહ્મણની પરજીવી—પરાશ્રમી—પોતે ન રળી શક્તિ પત્નીઓ એટલી બધી તો ગુલામ લાગણીવાળી બની ગઈ હોય છે, કે પતિ નવી સ્ત્રી લાવશે તેય સહી નહિ શકે, પતિના ઘરનો આશરો પણ છોડી નહિ શકે, નહિ પતિ સામે અદાલતમાં તકરાર કરી જીવાઈ મેળવી શકે, અને છેલ્લામાં છેલ્લું, નહિ પોતાના બાળકથી છૂટી પડી શકે. બીજી બાજુ એ આપઘાત સાવ સહેલાઈથી કરી શકશે, ને તું એને ફરી પરણવાની વાત કરીશ તો તો વાઘણ બની ધૂરકશે—પણ ગામડાંમાં છૂપા સંબંધો રાખતાં નહિ અચકાય.’

ભણી ઊતરવા આવેલા વીરસુતને ભાસ્કરનો આ એકએક શબ્દ સચોટ કલેજે ચોંટ્યો. પોતે પત્નીના મદમસ્ત શરીર પર ટકાર કરેલી તે પણ આ છેલ્લી શંકાને લીધે જ. ને એણે પત્ની પાસે જઈ આ તમામ ચોખવટ કરી નાખવા ખીસ્તર પણ બાંધી રાખેલું. મનમાં કડીબંધ દલીલો પણ ગોઠવી રાખેલી. સ્ત્રીએ શા માટે પોતાનો બગડેલો ભવ સુધારી લેવા પુરુષના જેટલી જ સ્વતંત્ર, નવી લગ્ન—પસંદગી કરવી, એ મુદ્દા પર પત્નીને એકાએક આઘાત

ન લાગે તેવી સિક્કતથી સમજાવવા પોતે સુસજ્જ બનેલો. ત્યાં તો એને સ્ત્રીના અવસાનના ખખર મળ્યા, ને તેને તે બાપડીના સદ્ગુણો યાદ આવ્યા. ગામડાણ છતાં કહ્યું માનનારી હતી એ વાત એણે સ્નેહી મંડળમાં પણ વારંવાર કહી. બ્રહ્મચર્ય પાળવાના મુદ્દા પર એણે જે સંસ્કાર બતાવ્યો તે તો ક્રાંતિકારી હતો એમ પણ એણે જે જેને કહી શકાય તેમને કહ્યું, અને એકદમ ખરખરો પતાવીને જેને વળતી જ ટ્રેનમાં પાછા ચાલ્યા જવું હોય તેવા માણસની માફક એણે ટૂંક સમયમાં જ સ્ત્રીના ગુણોનું સ્મરણ પતાવી દઈ નવા સંસ્કારી લગ્નસંસારની વાટ મોકળા નિહાળી હતી.

‘હવે પત્ની ગયા પછી મને તાર કરીને તેડાવવાની શી જરૂર હતી?’ આવો પ્રશ્ન વીરસુતે પોતાની પત્નીના અવસાન બાદ ઘેર પહોંચીને પિતાને કર્યો હતો.

‘બીજું તો શું, આપણે સૌ સાથે હોદ્દાએ તો દુઃખ વીસરીએ, તને અણધાર્યો આઘાત ન લાગે; ને આ દેવ નજર સામે રમતો હોય તો તારા મનને ખાલી ખાલી ન લાગે, તેટલા ખાતર.’ માસ્તર સાહેબે માળાનો ઘેરખો ફેરવતે ફેરવતે સામે રમતા પાંચ-છ વર્ષના દેવુની ઓશિયાળા આકૃતિ બતાવીને જવાબ દીધો હતો. પણ વીરસુત તો દેવુને પોતાના પ્રેમહીન, અભિચારરૂપી લગ્નનું પાપ-ફળ માનતો એટલે એની સામે ય જોયું નહિ.

થોડે જ દિવસે અમદાવાદથી ભારકરનો તાર આવ્યો હતો: ‘ફસાદ જતાં પહેલાં અહીં ચાલ્યો આવ.’

પણ પિતાએ વીરસુતને છોડ્યો નહિ. ‘હું એકલો પડીશ તો મારું દિલ મુંઝાશે’ એમ કહીને રોક્યો હતો. પછી બારમો દિવસ થયો ત્યારે પિતાએ વીરસુતને પાસે બેસારી એકાંતે વાત કરી: ‘જો ભાઈ, વહુ ગર્ભ તેનું દુઃખ તને ય હશે, મને ય છે. મારું તો સ્વાર્થનું દુઃખ છે કેમ કે

૬૨ : તુલસી-કથારો

એ મારા ઘરની લાજઆખર સાચવતી હતી, સુવક્ષણી હતી. પણ તારું તો અંતઃકરણ જ સુનકાર થયું હશે એ હું સમજું છું. હવે એ સ્થિતિ કાંઈ કાયમ તો રાખી શકવાની નથી. વહેલો કે મોડો એનો નિવેડો તો લાવવો જ પડશે.’

‘એમ કેમ માની લ્યો છો તમે ?’ વીરસુત વચ્ચે બોલી પડ્યો હતો.

‘નથી રહી શકાતું એ હું અનુભવે કહું છું. લાન ભૂતી જવાય છે, કામકાજ સૂઝતાં નથી. પુરૂષની એ પામરમાં પામર સ્થિતિ છે. માટે ગયેલાંને યાદ કરવા ખરાં, પણ તેની વળગણ મનમાં રાખી મૂકી પુરૂષાર્થને હણાવી ન નાખવો બેટા ! વહેલું ને મોડું....’

‘હજી એની ચિતા ફરી નથી ત્યાં જ તમે એ તજવીજ કરવા લાગ્યા બાપુ ?’

વીરસુત આ બોલ્યો ત્યારે એને યાદ જ હતું કે અમદાવાદના છાત્રાલયમાં કેટલીએક કુમારીઓ સાથે પોતે તો પત્ની જીવતી હતી ત્યારથી જ તજવીજમાં પડ્યો હતો.

‘મુશ્કેલી એ છે ભાઈ !’ પિતાએ માળા ફેરવતે જ કહ્યું, ‘કે સારી કન્યાઓનાં માવતર આપણી રાહ જોઈને ક્યાં સુધી ટટજે ? ને વિવાહમાં તો સહેજ ટાણું ચૂક્યા પછી હંમેશને માટે પત્તો જ લાગવો મુશ્કેલ પડે છે. રહી જાય તે રહી જ જાય છે. આપણે સૌ મધ્યમ વર્ગના છીએ, ધંધાર્થીઓ છીએ, વ્યવસાયપરાયણ છીએ. માટે ભાઈ, જીવનની બાજી જેમ બને તેમ જલદી ગોઠવાને આગળ ચાલવા વગર આરોવારો નથી. બીજું તો પછી ગમે ત્યારે થાય, તું ફક્ત ઠેકાણું નજરે જોઈ રાખ.’

‘મારી વાતમાં તમે યોગાયોગ કરશો નહિ !’

એમ કહીને વીરસુતે પોતાને માટે આવતાં બે પાંચ બહુ સારી

ન્યાઓનાં કહેણુ તરછોડ્યાં હતાં, ને પોતે અમદાવાદ ચાલ્યો ગયો તો. ત્યાં એને જે આશ્વાસન જોતું હતું તે મળ્યું હતું. ત્યાં એણે કાસ્ટલમાંથી નીકળી જઈ એમ. એ. તો અભ્યાસ જુદું મકાન પામીને જ કરવા માંડ્યો. અભ્યાસમાં સોમત આપવા માટે જે ચાર પુત્રીઓ અવારનવાર આવી જતી, પોતે પણ તેમના છાત્રાલયમાં મથવા જેઓ ગામમાં જ રહેતાં તેમનાં માતપિતાને ઘેર જતો આવતો રહ્યો હતો. કાંઈ કુમારી તેને પોતાની ન્યાતનાં સ્ત્રીમંડળોમાં ભાગણુ વા માટે નોતરી જતી તો કાંઈ વળી મજૂર-લતામાં પોતે જે આળવગં યત્નાવતી તેમાં ધનામ વહેંચાવવા લાગ જતી.

તે સૌમાં કંચનનું સુવર્ણ વંતુ ઝગારા મારતું. કંચન તો હરિ-જનવાસનાં ઘેરાંને ભણાવવાનો વર્ગ યત્નાવતી. કંચનને આ સેવા-જીવનમાં લગાવનાર ભાસ્કરભાઈ હતા. કંચનનાં માઆપ આફ્રિકાના જંગમારમાં રહેતાં અને દીકરીને અહીં રાખી ભણાવતાં રહેતાં. એનું વેવિશાળ તો નાનપણથી થયું હતું. પણ એનાં માઆપ નવા વિચારમાં ભળ્યાં, દીકરીને એમણે ભણાવવા માંડી, સાસરિયાંને એ ગમ્યું નહિ, ઉપરાઉપરી કહેવરાવ્યું કે પરણ્યા પછી ભણે ફાવે નેટલું ભણે, અત્યારે નહિ ભણવા દમચે. પણ માઆપે હિંમત કરીને કંચનને મેટ્રીક કરાવી પછી અમદાવાદ ભણવા એવડક મોકલી દીધી હતી. આને પરિણામે જૂનું સગપણ તૂટ્યું હતું. દરમ્યાન માઆપનું ત્યાં જંગમારમાં મૃત્યુ થયું હતું એટલે કંચન સ્વતંત્ર બની હતી.

સગપણ તોડાવવામાં ભાસ્કરભાઈનો મોટો પાડ હતો. એણે કંચનની તેજસ્વી બુદ્ધિશક્તિ પારખી લીધી હતી. તે પછી એક વાર બસ-ખટારાના સ્ટેન્ડ પર ઊભાં ઊભાં બેઠે જણુને ઠીક ઠીક એકાંત મળી ગયેલ. વાતનો પહેલો તાંતણો ખેંચતાં તો ભાસ્કરને સરસ આવડતું હતું. ને તાંતણો ખેંચ્યા પછી મુસાફરી પણ જેઠિએ સાથે કરવા

૬૪ : તુલસી-કચારો

માંડી. પછી તો એજ મોટર-ગસ જ્યાં જ્યાં લઈ ગઈ ત્યાં ત્યાં બેઠે જોડે જ ગયેલાં ને આખી વાત જાણ્યા પછી ભાસ્કરે એનાં મા બાપ સાથે તેમજ સાસરિયાં સાથે પત્રવ્યવહાર માંડી દીધો હતો. છ જ મહિનામાં વેવિશાળ ફેક થયું હતું.

પછી કંચનને માટે ભાસ્કરે ત્રણ ચાર જુરાનોને ચકાસ્યા હતા. એક પછી એક એ ત્રણે સાથે કંચન ઘણા ઘાટા સંબંધમાં આવી ગઈ હતી, એક પછી એક એ ત્રણેની સાથે કંચનને વિચ્છેદ પણ ભાસ્કરે જ પડાવ્યો હતો. મનના ઠીક ઠીક મેળ મળી ગયા પછી આ ઉપરાઉપરી ત્રણ ટેકાણેથી કંચનને હૃદય ઊતરડવું પડ્યું હતું કારણ કે ભાસ્કરે એ પ્રત્યેક સંબંધ તોડવાનાં જોરદાર કારણો આપ્યાં હતાં—

‘સુમન તને બેવફા છે, એ પેલી મનોરમા પાછળ દોડે છે.’

‘જ્યંતિ તારા ને મારા સંબંધની ઇર્ષ્યા કરે છે કંચન ! એ તો એક ટેકાણે એટલે સુધી બોલી ગયો છ કે પરણી લીધા પછી જોઈ લઈશ, કે કેમ સંબંધ રાખે છે : ઘરમાં પૂરીને મારીશ !’

મઝમુદાર વિષે પણ કશીક એવી જ વાત કરેલી : ‘એ છોકરો દારૂડિયો નીવડશે તો હું નવાઈ નહિ પામું કંચન.’

આ ત્રણેક સંબંધો ચૂંથાઈ રહ્યા, ત્યાં વીરસુત પણ વિજ્ઞાનમાં પહેલો વર્ગ મેળવાને અમદાવાદની કોલેજમાં પ્રોફેસર નિમાઈ ચૂક્યો. એટલે ભાસ્કરે કંચનના તોપખાનાને એ દિશામાં નિશાન લેવરાવ્યું. ને એ નિશાન પડતાં ઝાઝી વાર ન લાગી.

લગ્નની સાંજે ભાસ્કર વીરસુતને દૂર દૂર ફરવા તેડી ગયો હતો. કાંકરીઆ તળાવની પાળે બેઠે ફરી ફરી એક ટેકાણે બેઠા હતા. ભાસ્કરે કહ્યું હતું ‘તું જાણે છે વીરસુત, કે મારા જીવનમાં હું કેવો વિનાશ

કરીને તારા જીવનનો ફૂલખાગ રોપાવું છું ? તું કેમ કરીને જાણી શકીશ ? ખીજું તો શું બાઈ ! પણ એને જતન કરીને જાળવજો. કાંઈકના જ તકદીરમાં આટલું તેજ લખાયું હોય છે. સમજ લેજો કે તારા સંસારમાં એક શક્તિ પ્રવેશ કરે છે. ’

વીરસત કશું બોલી શક્યો નહોતો, એણે તો બાસ્કરના પગ જ પકડી લીધા હતા.

જેનાં જેનાં લગ્ન-ચોગઠાં બાસ્કરે ઘડી દીધાં હતાં, તે પ્રત્યેક પાસે લગ્નને ટાંકણે બાસ્કર કાંઈક આજ ભાવનું બોલેલ. એવું બોલવામાં એ જુઠો પણ નહોતો. પોતે પર સાથે પરણાવેલી પ્રત્યેક કન્યાને પોતાના માટે જ વારંવાર ઝંખેલી. પોતાની સહચારી રૂપે કહ્યેલી, પણ પોતાની ઉમર પ્રમાણમાં મોટી થઈ ગઈ હતી એ કારણે એણે એ કન્યાઓ સાથે બાંધવા માંડેલો સ્નેહ પ્રણયનું રૂપ પામી શકતો નહોતો. છોકરીઓ એને વડીલ તરીકે સન્માનતી ખરી, પ્રેમી તરીકે કદપી ન શકતી; એટલું સમજી લઈ એ ખીજા જુવાનોને લાલ અપાવતો. એટલે પોતે પ્રત્યેક જુવાનને જે કહેલું તે જુઠું નહોતું. પોતાનું જીવન વેરાન બનાવીને જ એ ખીજાના સંસારમાં ફૂલખાગ રોપતો હતો.

પ્રકરણ આગયારમું

દેવુનો કાગળ

એ વર્ષથી ઊગતો આવતો આ વીરસુત-કંચનનો જીવનખાગ ક્વેક મ્હેકતો હતો તેની તો સુગંધ લઇને જ તે દિવસની રાતે ભદ્રા સુતી હતી.

કનિયાની રાત પૂરી થઈ હતી, પણ કનિયો શું હતો ચાલુ હતો? કનિયાનાં લાંબા મનામણાં એ પણ શું કનિયાનું જ ખીજું સ્વરૂપ નથી? વહેલી ઊઠીને ન્હાઈ પરવારી દૂધ પાણી તૈયાર કરીને ભદ્રા ક્યારની બેઠી હતી. દરદેરાણી બહાર આવીને તૂર્ત દાતણ-પાણીથી પરવારી લ્યે એટલા માટે આસનીઆં પાથરી બે લોટા અને બે લીલાંછમ સીધાં દાતણ પણ તૈયાર રાખેલાં. દાતણ કરવા બેસે કે તૂર્ત ચહા પલાળવા પાણી ક્યારનું ચૂલે ખદખદતું રાખ્યું હતું.

દા'ડો ચડ્યો તોયે બેઉ સળવળતાં નથી. ઓરડો કેમ સુનકાર છે? માડી રે, કાંઈ સાહસનું કર્મ તો નહિ કરી બેઠાં હોયને બેઉ જણ ?

ભદ્રાનો ધ્રાશકો વધતો ગયો. એનાં કદપના-ચક્ષુઓ સામે શબ્દો દેખાયાં. એણે ધીરે ધીરે એક બે અવાજ કરી જોયા, પણ ઓરડાની શાન્તિ તૂટી નહિ. બહી ગએલી ભદ્રાએ થોડીવાર વિચાર કર્યા પછી બંધ બારણાં તરફ પગલાં માંડ્યાં ને કાન પણ માંડ્યા. એટલેથી પણ પાછી

ખબર ન પડી તેથી તેણે અંતરિક્ષમાં હાથ જોડ્યા ને કહ્યું : 'હે ઇશ્વર ! રંડવાળ્યનો અપરાધ માફ કરજો' એટલું કહીને એણે તરડમાં આંખો માંડી.

'હાશ્વ ! મારા બાપ ! હવે શાંતિ થઈ.' એમ રટતી એ વળતી જ મિનિટે જોયા પગે ચોરડા બહાર નીકળી ગઈ ને કહેવા લાગી : 'રાતે ભયંકર લડાઈ લડેલાં અત્યારે પાછાં ગુલતાન છે, એકબીજાને મનાવી રહેલ છે. ઇશ્વર એને ક્ષેમકુશળ રાખે. મહાદેવ એમની સૌ આશા પૂરી કરે.'

પછી તો ભદ્રાએ ઇશ્વરની વિશેષ ક્ષમા માગવાની જરૂર ન જોઈ. વારંવાર એણે તરડમાંથી જોયું અને પ્રત્યેક વાર જોઈ કરી, પાછી હસતી હસતી એ રસોડામાં પેસી ગઈ.

સારી એવી વાર થઈ ત્યારે ભદ્રા કંટાળી : બાપ રે, આ મનામણાં તે ફટલાંક લાંબાં ચાલતાં હશે ! આ મનામણાં તો કનિયા કરતાં ય સવાયાં ! અમને તો એક ધોલ લગાવી દેતા, અમે રડી લેતાં, ને વળતી જ ટંકે પાછું જાણે માફમારી કરવા જેવું કશું સાંભરતું ય નહોતું.

આઠેક બજે પતિ પત્ની બહાર નીકળ્યાં. જેમતેમ દાતણ પતાવ્યું, લુછ લુછ ચહા પીધી. પ્રોફેસરે હાથમાં રેકેટ લીધું ને પ્રોફેસરની પત્નીએ બહાર જવા મોટર કઢાવી. ત્યાં ટપાલીએ આવીને કાગળો દીધા. એક કવર પર કાચી હથોટીવાળા અક્ષરો હતા. ફેાડીને કંચન વાંચવા લાગી. વાંચીને એણે ભદ્રાને કહ્યું, 'ભાભીજી, આ તો તમારે ઘેરથી કાગળ છે. ઓહો ! તમે તો અનસુને ઘેર મૂકીને આવેલ છો એ તો મને યાદ જ નહિ રહેલું. આ હ્યો કાગળ.'

'તમે જ વાંચી સંભળાવો ને મારી બેન કંઈ ! મારા હાથ અજીઠા છે.' ભદ્રાએ રોટલીનો કણક બાંધતે બાંધતે કહ્યું.

કંચન મનમાં મનમાં તો કાગળ પૂરેપૂરો વાંચી ગયો. પણ છેવટે એણે કહ્યું : ‘આટલું લાંબુ લપસીદર શું લખ્યું છે છોકરાએ? મારું તો માથું દુઃખવા આવ્યું. લ્યો, તમે જ વાંચી લેજો ભૈસાબ. મને એના અક્ષરો ઉકલતા નથી.’

એમ કહી, કાગળને ઉઘાડો ને ઉઘાડો રસોડામાં ફેંક્યા જેવું કરીને કંચન મોટરમાં બહાર ચાલી ગયો. તે પછી ભદ્રાએ રસોડા પતાવીને કાગળ હાથમાં લીધો. પહેલાં તો એ ચોળાઈ ગયો હતો તેની સરખી ઘડી વાળી. પછી કવરમાં નાખ્યો. ને પછી પોતે કવર ખોલીને અંદરથી પહેલી જ વાર બહાર કાઢતી હોય એવા ભાવથી એણે કાગળ ઉઘાડી વાંચવા માંડ્યું:—

‘ગંગા સરૂપ ભદ્રા ભાભુના ચરણમાં છોડ દેવુના સાષ્ટાંગ દંડવત : તમે ચાલ્યાં તે પછી અનસુ આખો દિવસ રમી છે. ફક્ત એક જ વાર બા બા કરેલ છે. એને બરડામાં દુઃખાવો થતો હતો ત્યારે દાદાએ તેલ ચોળી દીધું છે. એનું માથું બા ફોષએ મીંડલા લઈને ગુંથી દીધું છે. તમે ઘેર નથી તેથી બા ફોષ ડાહ્યાં થઈ ગયાં છે. અનસુ તમને યાદ કરે કે તુરત હું અનસુને ખાઉ ખાઉ આપું છું. દાદાજીએ કહ્યું કે દેવુ, આજે જ ભાભુ ગયાં તો પણ આજ ને આજ કાગળ લખી નાખ, ફરફે ભાભુને ચિંતા થાય. ચિંતા કરશો નહિ, ને બા માંદાં છે તે સાબન થાય ત્યાં સુધી નિરાંતે રહેજો. બાને કાગળ લખવા કહેજો. ને ભાભુ, અનસુ મારી પાસે જ બેઠી છે. એણે આ કાગળમાં બાને કાગળ લખ્યો છે, આ લીંટા એણે કર્યા છે. આ ડાહ્યા એના હાથના છે. દાદાજી આજે પાંચ વાર અનસુના ઘોડા થયા હતા. કાલે પાછો બીજો કાગળ લખશું, રોજેરોજ અનસુના ખખર લખશું. જીવ ઉચક રાખશો નહિ. દાદા ફરી ફરી લખાવે છે કે બાનું શરીર સારું થાય ત્યાં સુધી રોકાજો, બાને

વાયડી ચીજ ખાવા દેશો નહિ, બાને ભજ્યાં ખાવાં હોય તો મગની વાટી દાળનાં કરી દેજો, ચણાની દાળનાં નહિ. બાને શું શું થાય છે તે બાપુ નહિ લખે, શરમાશે, માટે તમે લખજો, દાદા દવા મોકલશે. બાને દાદાએ આશીર્વાદ લખાવ્યા છે, બાને બાફોધએ સંભાર્યાં છે. અનસુ ઉંઘી ગઈ છે. ત્યાં બાપુજી શું કરે છે ? ઘી ચોખ્ખું જોતું હોય તો દાદા મોકલે.

લી. દેવ

ભદ્રા જ્યારે આ કાગળનો અકેક અક્ષર બેસારતી હતી, ત્યારે મોટરમાં બેસીને ભારકરને ઘેર જતી કંચન પણ આ કાગળનો અક્ષરે અક્ષર યાદ કરતી જતી હતી. એ જુઠું બોલી હતી. એને એક્ય અક્ષર ઉકલ્યા વગર રહ્યો નહોતો. (કેમકે જૂના જમાનાની માસ્તરગીરી કરનાર દાદાજીએ દેવુને મોન્ટીસોરી પદ્ધતિની દયા પર છોડી ન મૂકતાં કાપીબુક વગેરે સારા અક્ષરો કઢાવવાની જૂની ગણાતી પદ્ધતિથી પુરી તાલીમ આપી હતી.)

અને કાગળ વાંચ્યે કંચનનું માથું દુઃખવા આવ્યું હતું તે વાત પણ જુઠી હતી. એક નાનકડા કાગળની વાતમાં પોતે બે જુઠાણાં શા માટે બોલી હતી તે વિચાર એને અચાનક આવ્યો. એ કરતાંય વધુ ગંભીર જુઠાણાં તો પોતે કટલી ચે વાર બોલતી હતી. પણ બોલ્યા પછી બીજી જ પળે એનો વિચાર-દોર પોતે કાપી નાખતી. દેવુના કાગળ બાબત આમ ન થઈ શક્યું. પ્રથમ તો પોતે છૂપો ગર્વ અનુભવ્યો કે મારા માટે આટલાં બધાં લોકો કેવાં લટુ થઈ રહ્યાં છે. થાય તો ખરાં જ ને ! ન થાય તો જય ક્યાં ? જૂંડી ગરીબીમાં સમડતાં હતાં તેમાંથી બહાર તો મારા ધણીએ કાઢ્યાં છે ને !

ધણીની કમાઈનું એ ગુમાન, એક પલમાં તો મગર પૂછકું મારીને પાણીમાં પેસી જાય તેમ કંચનના મન પર એક પ્રહાર લગાવીને શમી ગયું.

૭૦ : તુલસી-કચારો

કાની કમાઈ ? ધણીની ? ધણી કાનો ? મારો ગર્વ ફટલો કંગાલ !
એણે મને રાતમાં લપાટો મારી છે. એણે મને પ્રભાતે મનાવી
પટાવી છે તે તો ભાસ્કરભાઈના ડરથી.

પતિની કમાણીનું અભિમાન ઊતરી ગયું, તેને સ્થાને જગ્યું બીજું
ગુમાન : એ બધાં લદ્દુ બને છે તે તો ફળવાએલી વહુ દીકરાને વગર
મહેનતે મળી ગઈ છે તેને લીધે. તેમને સૌને મારા શિક્ષિતપણાની
શોભા જોઈએ છે. આગલી સ્ત્રીને કેમ હડધૂત કરી કરી મારી નાખી !

ને આ દેવુ તો સૌથી વધુ પક્કો લાગે છે. દસ વાર બા-બા-બા-
લખ્યું છે. દુત્તો જણાય છે !

જેમ જેમ પોતે કાગળના આવા ઊલટા સુરો બેસારતી ગઈ તેમ
તેમ કાગળ એના મન પર વધુ ને વધુ ચોંટતો ગયો. બદ્રા સગી
છોકરીને છોડીને આવી છે તે કાંઈ સ્વાર્થ વગર નથી આવી ! જશે
ત્યારે પાંચ સાડલા તો લેતી જ જશે ને !-એ રીતે જોડાણીના ઉપ-
કારને ધોઈ નાખવા પણ પોતે પ્રયત્ન કરી જોયો. છતાં તે સૌ જાણે
પોતાની પાછળ પડ્યાં હતાં. સૌથી વધુ જોરાવર તો બનતો જતો
હતો બા-બા-બા-બા-એ દેવુનો બોલ.

પ્રકરણ ખારમું

નિર્વિકાર !

ભાસ્કરની મેડી નીચે ગાડી ઊભી રાખીને કંચને હોન વગાડ્યું, ઉપરાઉપરી વગાડ્યું. ખારીએ કાઈ ડોકાયું નહિ.

મોટરને ચાવી લગાવીને એ ઉપર ગઈ. તેટલામાં તો એને કૈક વિચારો આવી ગયા; ઘરમાં નહિ હોય ? ક્યાં ગયાં હશે ? લલિતાને ઘેર ? કે માલતીને ઘેર ? એ બેઉ તરફ મારા કરતાં વિશેષ લક્ષ કેમ આપે છે ? એ બેઉ જણીઓ તો અત્યારે ઘરમાં એકલી હોય છે. જઈને કાણ જાણે શીયે વાતો કરતા હશે ! મારી પણ વાતો કરતા હશે ?

એ એક બે મિનિટોએ તો આ ભણેલી ગણેલી યુવતીના કદપના-ચકડોળને કેટલાંય ચક્કર ફેરવી એના અંતરમાં નાની શી એક નરક રચી આપી. અને એટલે સુધી મનને ઊકળાવી મૂક્યું કે ભાસ્કર ઘરમાં ન હોય તો એકદમ મારંમાર મોટરે લલિતાને ને માલતીને ઘેર જઈ પહોંચવા મન કુદાકુદ કરી રહ્યું.

પણ ભાસ્કર તો ઘરમાં જ ટેલતો હતો. એને દેખીને કંચને શ્વાસ હેઠા મૂક્યો :

‘ હા.....ય ! ’

૭૨ : તુલસી-કથારો

‘કેમ, હોન’ બહુ વગાડવું પડ્યું?’

‘સાંભળતા હતા ત્યારે કેમ મેં ન બતાવ્યું?’ કંચને સ્વરમાંથી આક્રંદ કાઢ્યું.

‘જાણી બુઝીને.’

‘કાંઈ દોષ?’

‘હા જ તો, તારામાં મોટાઈ ન આવી જાય તે માટે જ જાણી બુઝીને.’

‘કેટલા કૂર છો તમે!’

‘તમારી સૌની વધુ પડતી કામલતાને કાબૂમાં રાખવા જ તો.’

‘કેમ અત્યારસુધી ઘેર ન આવ્યા? ક્યાંય રખડવા ગયા હતા?’

‘તારા ઘર સિવાયના ઘેરે જવું એટલે રખડવું એમ ને?’

‘ના પણ મારા સોગંદ, સાચું ન કહો તો, ક્યાં ગયા હતા અત્યારમાં?’

ભાસ્કર ચંપળ હતો. કંચનના અને બીજી છોકરીઓના અંતરમાં બળતા ઇર્ષ્યાગ્નિને ઓળખતો હતો. એણે જવાબ વાળ્યો: ‘તને કહેવા હું બંધાએલો નથી, વીરસુત બંધાએલો છે.’

‘એનું નામ ક્યાં લો છો પ્રભાતમાં?’

‘કાં? અપશુકનિયાળ નામ છે?’

કંચને રાતની કથા રડતે રડતે વર્ણવવા માંડી. આખી વાતનો સાર આ હતો, કે ‘પરણવું હતું ત્યારે તો બણગાં પુંક્યાં કે તને તરતાં શીખવા લઈ જઈશ, તારે સામકલ અને

ઘોડેસ્વારી શીખવી હોય તો શીખજે, તારે પુરૂષ-પોશાક પહેરવો હોય તો મને શો વાંધો છે, તારા જીવનના મિત્રો, સ્ત્રી હોય કે પુરૂષો, જે હો તે હો, તેની સાથે તારા સંબંધો તું તારે જેમ ઠીક પડે તેમ રાખી શકશે, હું કદી પણ બહેમ નહિ લાવું, ઈર્ષ્યા નહિ કરું; આવા અણુગાં આજે ક્યાંય અલોપ થઈ ગયાં છે. ને એ તો વાતવાતમાં વહેમાય છે. હું ક્યાં બોલું છું ને કાની સાથે કેમ બોલું છું એ તો ઠીક પણ ક્યા સ્નેહીની સામે ક્યા પ્રકારની નજરે જોઉં છું તેનો પણ એ તો તુર્ત હિસાબ માગે છે.’

‘તો પછી તું પણ સામે એવા જ સવાલો કાં નથી પૂછતી ?’

‘પૂછું છું જ તો.’

‘બસ, એના માથાના થંધને રહેવું. થોડા નફકટ થયા વગર કંઈ સંસાર નહિ ચાલે. તમારે સ્ત્રીઓએ શક્તિ બતાવવી જ જોઈએ.’

એમ કહેતો કહેતો ભારકર પોતાનાં લમણાં દબાવ દબાવ કરતો હતો.

‘કેમ એમ કરો છો ?’ કંચને પૂછ્યું.

‘માથું દુઃખે છે. રાતે ઉંઘ સારી ન આવી, ને સવારે જરા વહેલો ઊઠી બહાર ગયો એટલે શરદી લાગી ગઈ છે.’

‘તમે બેસો, ને કાં સુવો, લો હું કપાળે બામ અને માથે તેલ ઘસી દઉં.’

પોતાની સંબંધી સ્ત્રીઓ આગળ આવું કામ કરાવવાનો ભારકરને કરો સંક્રાય નહોતો તેમ ખાસ શોખ પણ નહોતો. એ સોફા પર બેઠો, ને કંચન એનાં લમણાં ને લલાટ પર માલીસ કરવા લાગી.

૭૪ : તુલસી-કચારો

‘આરણ્યું અંધ કરી દઉં ?’ દાદર પાસેથી કોઈ જતાં આવતાં જોવે તો સુગાય તેમ ધારી કંચને કહ્યું.

‘ના, બિલકુલ જરૂર નથી.’ ભાસ્કરનો એ જવાબ ચોખ્ખોચટ હતો. પોતે જે આચરણ કરે છે તે સ્વાભાવિક સરલતાપૂર્વક જ કરે છે એવું સૌ લોકોને સ્પષ્ટ કરવાની એની ચીવટ હતી. વસ્તીવાળા મકાનમાં પોતે કોઈના જહેમ સંશયને પાત્ર બન્યા વગર એકલો રહી શકતો તેમાં આ કળા જ કારણભૂત હતી. માથું દબાવતો ને તેલ ધસાવતો ભાસ્કર જરીકે વિહ્વળ નહોતો. એ સોફા પર સૂતો તેમાં પણ સ્વાભાવિકતા હતી. એનું લલાટ ધસતી કંચન એના ઉપર ઝુકી રહી હતી ત્યારે પણ ભાસ્કરની સ્થિતિ સ્વાભાવિક જ હતી. પછી કંચન સોફાની કોર પર બેસી ગઈ, ને એણે ભાસ્કરનું માથું સગવડને ખાતર બોળામાં લીધું તો પણ ભાસ્કરની સમતામાં ફેર નહોતો પડ્યો. સૂતો સૂતો એ કંચનને એના પ્રશ્નોના જવાબ દેતો જતો હતો. એક જવાબ આ હતો—

‘તને ન જ ફાવતું હોય તો છુટાછેડા લઈ લે. તમારું તો સીવીલ મેરેજ છે.’

‘પછી ક્યાં જાઉં !’

‘આવડી દુનિયા પડી છે. તું ભણેલી ગણેલી છે. નોકરી કરજે, ધર્મિષ્ઠ જીવન સ્વતંત્રપણે ગાળજે.’

કંચનને ગળે ઝટ ઝટ ઊતરી જાય તેવો આ શેરો નહોતો. નોકરી કરવાની કડાફટ, છેક આટલાં વર્ષે, પારકા રળનારના ખર્ચે મોજમજ માણવાની લાંબી ટેવ પડી ગયા પછી, થઈ જ શી રીતે શકે ? સ્વતંત્ર જીવન જીવવા બેસું તો પછી મારું ઢાંકણ કોણ ? આજે પરણીને બેઠી છું તો ફાવે ત્યાં ફરું છું, કોઈ બિઝાડું નામ લઈ શકે છે ? ને પછી તો સૌ આખર ઉપર પાણા જ ફેંકે ને ?

એકાએક વિચાર-ત્રાગડો તૂટી ગયો. અધપુલ્લું બારણું ઊઘડ્યું ને વીરસુત દાખલ થયો. હાથમાં રૅકેટ હતું, અને પગમાં ટેનીસ-જૂતા હતા તેથી જ દાદર પર અવાજ થયો નહોતો.

વીરસુતને જોતાં ભાસ્કરે નો જોમની તેમ સ્થિતિમાં પડ્યાં પડ્યાં જરીકે હાલ્યા ચાલ્યા વગર આંખો માંડીને કહ્યું ‘આવો.’ એણે તો પોતાનો હાથ કંચનનાં ઘૂંટણ ઉપર ઢળેલો હતો તે પણ હટાવ્યો નહિ.

એ સમતા કંચનમાં નહોતી. એણે સફાળા જ ભાસ્કરનું માથું નીચે સેરવી નાખ્યું. ભાસ્કરનાં લમણાં અને માથું ચોળવાની એની છૂટ સંક્રાંતિ ગમ. એણે દાખલું બંધ કર્યું નહિ છતાં પોતે કશુંક અનુચિત કામ કરી રહી હતી એવો ક્ષોભ અનુભવ્યો. એના હાથ ધીમા પડ્યા.

વીરસુત તો ખમચાઇ જ ગયો. એને પાછા દાદર ઊતરી જવા દિલ થયું. પોતે આવ્યો તે ન આવ્યો થઇ શકત તો રાજ થાત. એ ભાસ્કરના ‘આવો’ શબ્દનો ઉત્તર ન આપી શક્યો. ન તો એ ખુરશી પર બેસી શક્યો. બારી પાસે જઇને એ બિભો રહ્યો. બારી વાટે બહાર જોઈ રહ્યો. જોતાં જોતાં એ વિચારતો હતો : મારું માથું કે મારું કપાળ તો આણે કદી જ દાખલું કે ચોળ્યું નથી. કલ્યા કરે કે હજી ય પુરૂષોને અમારી પાસેથી ગુલામી જ ખપે છે. કાં તો કહે કે મારા હાથની ગરમી તમને લાગી જશે !

ત્યારે આંહી આ સ્વસ્થતા ને આ સેવાપરાયણતા કેમ ?

કદાચ એ શરીરસેવા જ હશે. નર્સો ડોક્ટરો શું નથી કરતા ?

પણ તો મારાથી ચોરી કેમ રાખી ? મને દેખીને જ કાં માથું હેઠે ઉતાર્યું ? એ ચોરી નહિ ? નર્સો ડોક્ટરોના જેવી સ્વાભાવિકતા એમાં ક્યાં રહી ?

૭૬ : તુલસી-ક્યારે।

આટલું એ પૂરું વિચારી રહ્યો નથી ત્યાં તો ભાસ્કરે કહ્યું:—‘લે ત્યારે કંચન, ભેગાભેગી મારા હાથનાં કાંડાં પણ ચોળા દે. મને બધો જ થાક ભિતરી જશે. તું આટલું સરસ ચોળા જાણે છે ત્યારે તો શું ! વીરસુત બડો ભાગ્યશાળી છે.’

વીરસુત કશું બોલી શક્યો નહિ. કંચન પણ એની સામે જોયા વગર જ તેલ લઈ ભાસ્કરના હાથ ચોળવા મંડી.

વીરસુતને એકાએક આ ક્રિયાથી ખટક લાગી હતી તે શું ભાસ્કર પામી ગયો હતો ? ને તેથી જ શું એ ક્રિયાને સ્વાભાવિક નિર્વિકારી ક્રિયા તરીકે દેખાડવા આ ચાલાકી કરી રહ્યો હતો ? કે ખરે જ શું ભાસ્કરનું મન આ માલેસી, આ ચંપી, તેમ જ આ ખોળામાં માથું લેવાની ક્રિયામાં વિકારદષ્ટિએ જોતું જ નહોતું ?

જાણવું કઠિન હતું. કળાનો અર્થ જ એ કે એ પોતાના કાર્યને કુદરતી, સ્વાભાવિક, નૈસર્ગિક કરી બતાવે. સાચી કલા જ એનું નામ કે જે કાગળ પર ચિતરેલા ઝાડને કે સરોવરને ધરતી પરનું જ ઝાડ કે સરોવર હોવા જેવી ભ્રાંતિ કરાવે. એમ જો ભાસ્કર કુશલ કલાકાર હોય તો એ આખી જ ક્રિયાને કુદરતી સારવારનું સ્વરૂપ કેમ ન આપી શકે ?

વીરસુતની તાકાત નહોતી કે એ માલેસી અટકાવી શકે.

માલેસ પૂરું થઈ રહ્યું ત્યારે એણે કંચનને કહ્યું : ‘ચાલો જઈએ.’

‘તું તારે ગાડી લઈ જા, એને હું હમણાં મુકી જઈ છું.’ ભાસ્કરે સૂતે સૂતે ઠંડે કલેજે જવાબ વાળ્યો.

‘ના, અમે જોડે જ જઈશું.’ વીરસુત માંડ માંડ બોલી શક્યો.

‘જાણ્યું એ તો તું હિંદુ નારીનો પતિ છે તે !’ ભાસ્કરે ટાઢા ડામ ચાંપવા માંડ્યા : ‘પણ એનું કંઈ હાલતાં ને ચાલતાં પ્રદર્શન હોય ?’

‘નહિ, ચાલ કંચન.’ એમ કહી વીરસુતે કંચનનું કાંડું પકડ્યું. કંચન છોડાવવા ગઈ, પણ વીરસુતે દાખ વધાર્યો. કંચને ‘ઓ મા !’ કહી ભાસ્કર સામે જોયું. ભાસ્કરે હજી પણ સૂતે સૂતે કહ્યું : ‘હવે છોડે છે કે નહિ, બેવકૂફ ?’

‘તમારે શું છે વચ્ચે આવવાનું ?’ વીરસુતે કાંડું છોડ્યા વગર કહ્યું ને એણે કંચનનો હાથ ખેંચવો શરૂ રાખ્યો.

જાણે સ્નાન કરવા ઊઠતો હોય એવી શાંતિ ધરીને ભાસ્કર ઊભો થયો. એણે સીધા જઈને પહેલું તો બહાર જવાનું બારણું બંધ કરી દીધું ને પછી એ વીરસુત તરફ વળ્યો. એ રોષ કરતો ત્યારે ડાળા ન ફાડતો, પણ આંખો પર પોપચાં સવિશેષ ઢાંકી વાળતો. જડાં જડાં ભવાંવાળી અર્ધમીચેલ આંખો સાથે, બે હાથ રહેજ પહોળાવી, ધીમા પ્રમાણુબદ્ધ પગલે ચાલ્યા આવતા ભાસ્કરનો સીનો આસુરી બન્યો. એના મોંમાંથી હાં-હાં-હાં-હાં એવા ગાનનાં જે તાન નીકળતાં હતાં તેણે એની આકૃતિને વધુ ભયાનકતા પહેરાવી. એણે એટલો તો જલદીથી ધસારો કરી નાખ્યો કે વીરસુતને દૂર થવાની તક જ ન મળી.

એના હાથના તમાચા ને પગની પાટુઓ વીરસુત ઉપર જરીકે ઊંચો અવાજ થયા વગર જ વરસી રહી. ‘લઈ જા-લે લઈ જા-હું જોઉં તું કેમ લઈ જાઈ !’ ‘હાં-હાં-હાં-હાં-’ એ સંગીતસ્વરો પણ સાથોસાથ ચાલતા હતા. કેમ જાણે માણસ નહાતો હોય !

વીરસુત પહેલી હારનો વિદ્વાન હોમ શરીરે કમજોર હતો.

‘તું શા માટે ગભરાય છે હવે ?’ એ વીરસુતને મારતો મારતો હેબતાઈ ગયેલી કંચનને હિંમત આપતો હતો. કંચન કહેતી હતી ‘હવે રહેવા દો, હવે બસ કરો ને ! હવે નહિ-લે નહિ.’

૭૮ : તુલસી-કચારો

‘તું આંહી જ રહેજે કંચન.’ એમ કહી ભાસ્કર લડથડતા વીરસુતને હાથ ઝાલી નીચે ઉતારી મોટરમાં નાખી મોટર સહિત ઘેરે મૂકી આવ્યો, ને પાછા આવી એણે કંચનને કહ્યું; ‘ચાલ.’

‘ક્યાં ?’

‘પહેલાં દાકતરની પાસે, ને પછી પોલીસ-કચેરીએ.’

‘કુમ ?’

‘એ ફરિયાદ કરે તે પૂર્વે જ આપણે પાણી આડે પાળ બાંધીએ.’

કંચનને તો વિચાર કરવાનો સમય નહોતો. સમય હોત તો પણ શક્તિ ક્યાંથી કાઢે ? બાવીસ વર્ષની છોકરી, ભણવામાં પ્રકાશેલી ને સેવામાં ઝળકી ઊઠેલી, એટલે વિવેકબુદ્ધિને તો એ બધા ઝળકાટમાં વિકસવાનો અવકાશ જ ક્યાં હતો ? એ ઊઠી.

‘તારી બંગડીઓના કટકા નીચે પડેલા છે તે લઇ લે. ને જોઈ તારું કાંડું ?’

એમ કહી એણે કંચનને હાથ ઝાલી કાંડા પર નજર કરી, ‘હાં, આ રહ્યા ચોખ્ખા આંગળાના આંકા. ને આ સોનાની બંગડી પણ વળી ગઇ. છે ને શું ! બસ, પુરાવો ચોકસ છે. ચાલો.’

‘પણ—’ કંચન સહેજ આંચકો ખાતી હતી.

‘તું સમજી નહિ કંચન.’ ભાસ્કરે આંખો ચમકાવીને કહ્યું : ‘ભણેલા પતિઓની જીભગારી ઉઘાડી પાડવાનો આ અવસર છે. તેઓનાં આ જંગલીપણું તો ઘેર ઘેર ચાલી રહેલ છે. તેનો ભવાડો કરવામાં પાપ નથી, ધર્મ છે, સેવા છે.’

એમ બોલી, એણે કંચનનું કાંડું કામળ હાથે ઝાલ્યું. બેઉ બહાર નીકળ્યાં.

પ્રકરણ તેરમું

તુલસી કરમાયાં

‘કાં દેવુ, તારા દાદા છે ને ધરમાં ?’ સવારમાં જ એક જ્ઞાતિભાઈ આવે છે, ને દેવુને પૂછે છે.

‘ઠીક નથી, સૂઈ ગયા છે.’ દેવુ જવાબ વાળતો વાળતો જુવે છે કે આ જ્ઞાતિભાઈ વરસને વચ્ચે દા’ડે પણ ઘેર કદી ડોકાતા નથી હોતા !

‘આ શું આવેલ છે અમદાવાદનાં છાપાંમાં—’ લાકડી હલાવતા એ જ્ઞાતિજન સંજવારી કાઢતા દેવુને એની મરજી વિરૂદ્ધ વાતોમાં ખેંચે છે.

‘આ શું તારી બા ને તારા બાપુ વચ્ચે કાર્ટમાં કાંઈ કેસ ગયો છે ?’

‘મને ખબર નથી.’ દેવુને બા, બાપુ અને કાર્ટમાં કળયો, એટલા શબ્દો બિલાડીના નહોર જેવા લાગ્યા.

‘તારા દાદાને કહે કહે, કે ઊંધ શે આવે છે ?’

એમ કહી એ એક જણ ચાલ્યો ગયો, બીજો આવ્યો, ત્રણ ચાર આવ્યા, પાછા ચાલ્યા ગયા. દાદાને તાવ હતો.

૮૦ : તુલસી-કથારો

‘તાવ તો ચડે ને ભાષ !’ આવનારાઓ તાવનું કારણ સમજતા હતા તેટલું બસ નહોતું. તેમને એથી વિશેષ સંતોષ લેવો હતો. તેઓ પણ છત્રીઓ, લાકડીઓ અને શાકની-ઝાળીઓ હલાવતા હલાવતા પાછા ગયા.

અંદરને ઓરડે સુતેલા સોમેશ્વર માસ્તરની પથારી નીચે સવારનું છાપું દબાવેલું પડ્યું છે. બારણું બંધ કરીને એણે માથા પર ઓઢી લીધું છે. બીજી બાજુ ફરીને એ નવું છાપું વાંચે છે, બીજી વાર વાંચે છે, ત્રીજી વાર વાંચે છે. ચોખ્ખું અને મોટા અક્ષરે છપાયેલું છે :

બંગડીઓના દુકડેદુકડા !

પ્રાફેસર ઉઠીને મારેલો સુશિક્ષિત
પત્નીને માર

અમદાવાદનાં પ્રજાજનોમાં ફાટી
નીકળેલો પુણ્યપ્રકોપ.

નીચે ઝીણા અક્ષરોમાં વિગતો હતી. નામ, ઠામ ને કેકાણું હતાં. કંચનગારી નામનાં એ પતિપીડિત બહેનની વડારે વખતસર ધાનાર ‘બાણીતા નારીરક્ષક શ્રી. ભાસ્કર ઠાકોર’નું પણ નામ હતું.

સોમેશ્વર માસ્તર ફરીફરી વાંચતા હતા. માથું ચક્કર ચક્કર કરતું હતું તો પણ વાંચવું પૂરું થતું નહોતું, મારા જ પુત્ર વીરસુતની આ વાત છે કે બીજા કોઈ વીરસુતની? આ કંચનગૌરી નામ તો મારી પુત્રવધુનું. હે શિવ ! આ છાપાંનું લખાણ કોઈ એ સ્વપ્નમાં તો નથી લખ્યું ને? આ કોઈ જોડી કાઢેલી વાર્તા તો નથી ને?

ગાત્રોમાંથી લોહી જાણે પાણી પાણી બનીને નીતરી જતું હતું. પ્રભાતે કોઈક એમને લાલ નિશાની કરીને છાપું આપી ગયું હતું, તેનાં મથાળાં વાંચીને જ પોતે ઓરડામાં પેસી ગયા હતા. ઓઢીને સૂધ

તુલસી કરમયાં : ૮૧

ગયા હતા. ઘડીક શરીર ગરમ થઈ ધગધગી જતું હતું ને ઘડીક સ્વેદ વળતાં હતાં. 'કાંઈને મળવા બેસારીશ નહિ દેવુ,' એમ કહીને પોતે પુરાઈ ગયા હતા. વાંચી વાંચીને એ બનાવ સાથેના પોતાના સંબંધને ભૂંસી નાખવા કદપનામાં ઘણી મથામણ કરતા રહ્યા. પણ બનાવ એની બોપરીમાં બાંકાઈ પાડીને જાણે પાછળની બોચીમાંથી પેસતો હતો.

ઘરમાં એક ગાંડી હતી, એક યુવાન વિધવા હતી, એક અર્ધ-આંધળો, અર્ધઅનાથ ને અર્ધલુચ્ચો સાળો હતો. ઉપરાંત એક નાની અપંગ પૌત્રી અત્યારે માબાપ વગરની થઈને જીવતી હતી. માથા સદાનો વિચ્છિન્ન અને બાપે લગભગ તિરસ્કારી ત્યજેલો એક પૌત્ર હતો. છતાં જે ડોસાને તુલસીનો એક લીલો ક્યારો સદાય મસ્તાન રાખતો હતા, તે ડોસાએ છાપામાં વાંચેલા બનાવ પછી તુલસી-ક્યારો કરમાઈ જતો કદ્યે. પોતાનું મોં એને જગતમાં ન બતાવવા જેવું લાગ્યું. એણે કામળો વધુ ને વધુ લપેટી, કામળાની ચારે બાજુની કાર વધુ દબાવી લજ્જના અધિકારને પોતાની આસપાસ વધુ ને વધુ ઘાટો બનાવ્યો.

સામેશ્વર માસ્તરનાં ઘરમાં આ બનાવ એટલો તો નવીન હતો કે તુલસી-ક્યારાની મંજરીઓને પણ ખબર પડી જાય. પ્રભાતે રોજ મોં ધોઈને બે પાંદ મોંમાં મૂકવા ડોસા આવ્યા નહોતા. નવાં ફૂંડામાં વાવેલ અજમાના છોડને અને અરદૂશીના રોપને નવાં પાંદ ક્યાં ક્યાં ફૂટ્યાં છે તે દેવુને દેખાડવા ડોસા દાતણ કરતા કરતા કરતા નહોતા તેથી આંગણાની માટી પણ જાણે કંઈક અમંગળ બનાવને કળી ગઈ હતી.

દેવુ તો કળી જ બેઠો હતો, છતાં તે પણ આ રોપાઓ અને આ માટી જેટલો જ મૂંગો બન્યો હતો. પણ મૂંગી નહોતી રહી શકી એક નાની અપંગ અનસુ. દેવુ એને દૂર લઈ જતો હતો

૮૨ : તુલસી-કથારે।

પણ એ દાદાના ઓરડાના દાર પર પગ ધસડતી આવતી હતી, ખારણું ભભકાવતી હતી, ધીમા રૂઢનભરપૂર અવાજે બોલાવતી હતી, ‘દાદા, ચાલો લમવા, દાદા છું થયું છે? દાદા માલી ચોપલવાની દવા પીઓ ને ! છાલું થઈ જશે.’

અનસુને ખબર નહોતી કે ચોપડવાની દવામાં ઝેર હોય.

અનસુના એ શબ્દોએ દાદાને ચમકાવ્યા. અંધકારમાં ઊતરી ગયેલા માસ્તર-તરફ નાની અનસુએ જાણે કે ખીણને ઊંચે કિનારે ઊભા રહી એક ઊગરવાનું દોરડું ફગાવ્યું : અનસુને ચોળવાની દવા ! હા, હા, એ દવા જ ઠીક છે. આંહીં ઓરડામાં જ છે એ શીશી. એ પી લઉં તો આ નફફટ, નિર્લજ્જ અને કલંકિત સ્થિતિમાંથી ઊગરી જમ્મશ. આ સ્થિતિ અસહ્ય છે, મારા પુત્રનું નામ ને મારી પુત્રવધૂનું નામ છાપાંમાં ! એથી તો યમના ચોપડામાં બહેતર છે. મારા ઘરનાં બે જણાંનો કલહ સરકારી અદાલતમાં ! એથી તો મારે માટે ઇશ્વરનો દરબાર જ ભલેરો છે. અનસુ રસ્તો બતાવે છે.

‘દાદા ! ઉઘાલો : દાદા, હું નહિ લોઉં : દાદા, અનછુ દવા પી જશે : દાદા, અનછુ તમાલી ડાઘ દીકલી છે : દાદા ન લીજાવ :’ એ અવાજે ઓરડાના દાર પર વધુ ને વધુ કરુણ બનતા ચાલ્યા.

‘અનસુ !’ દેવુ વારેવારે આવીને આ નાની બાલિકાને ખારણા પરથી દૂર હટાવી જતો હતો. અને અનસુને કહેતો હતો : ‘અનસુ, તું બાફેા પાસે ડાહી થઈને બેસી રહીશ ? તો હું બાને તેડી આવું હાં કે ? હું અમદાવાદ જઈ બાને લઈ આવું.’

‘બા નૈ, દાદા જોઈએ : બાને છું કલવી છે ? દાદાને ઘોલા કલવા છે. દાદા આપો.....’ અનસુનું આક્રંદ ઓરડાની અંદર દાદાની અને ઝેરી દવાની શીશી વચ્ચે જાણે કે સ્વરોનો સેતુ બાંધતું

હતું. ને આ દેવ શું કહી રહ્યો છે ? અમદાવાદ જઈ જાને લઈ આવવાનું ? કાની જાને ? અનસુની જાને ? કે પોતાની સાવકી જાને ? એને જા કહી શકાય ? એ કોઈની જા થઈ શકે ? એ સગા જાળકની જા નથી થઈ હજી, તો એ દેવની જા શી રીતે બની શકશે ? એ આંહી આવશે ? આ ધરમાં પગ મૂકવા દેવાય એને ?

કાન માંડીને માસ્તર બહાર થતી વાત સાંભળવા લાગ્યા: દેવ શું કહી રહ્યો છે ? એ તો ગાંડીને કહે છે : ‘બાફોઈ, તમે ધર સાચવશો ? અનસુને રાખશો ? તમે રસોઈ કરતાં કરતાં કપડું નહિ જાળોને ? તો હું અમદાવાદ જઈને જાને તેડી આવું હો બાફોઈ ? જીવો જા ફોઈ, ગાડી હમણાં જ જાય છે.’

ડાસાએ આ શબ્દો સાંભળ્યા, એના શરીરમાં રકૂર્તિ આવી. એણે કામળો દૂર કર્યો. બીડીને એણે બારણું ખોલ્યું. એના મોં ઉપર છેલ્લા એક જ પહોરમાં તો જાણે કાળ હળ ખેડી ગયો હતો !

અનસુની આંખોમાંથી આંસુ તો હજી દડ દડ વહેતાં હતાં ત્યાં જ અનસુ દાદાજીના સામે પોતાના હાથ લંબાવતી હસી પડી. એને તેડીને દાદાએ દેવને ઓરડામાં લીધો. પૂછ્યું, ‘તું શું કહેતો હતો ?’ એના ગળામાં ડૂબો હતો.

‘હું અમદાવાદ જઈ દાદા, મારે મારાં જાને મળવું છે.’

‘તેં વાંચ્યું દેવ ?’

‘હા દાદા, મારે જાને મળવું છે. એક વાર મળવું છે.’ બોલતો બોલતો એ પોતાનાં આંસુ અણુછતાં રાખવા માટે બંધે છાપરા તરફ જોતો હતો.

‘મળાને...?’

૮૪ : તુલસી-કચારો

‘કહીશ,’

‘શું કહીશ ?’

‘કે ચાલો ઘેરે. દાદા બોલાવે છે.’

‘મેં તો બોલાવેલ નથી. દેવલા, મેં તો તને તેડવા જવા કહ્યું નથી.’

‘તો પણ-હું જૂઠું બોલીશ. મેં તુલસી-કચારે પગે લાગી જૂઠું બોલવા રમ્મ લીધી છે.’

‘દેવુ !’ દાદા ગુસ્સે થતા હતા કે રૂઢન કરતા હતા તે નકકી કરવું કઠિન હતું; ‘તારે ત્યાં નથી જવું, ના, નહિ જવા દઉં. એ તને અપમાનશે. એ આપણી કાણુ, કંઈ સગી ! એણે કાર્ટમાં... મારાં આ પળીઆં તો જે દેવુ ! એણે મારા આ પળીઆં તરફ પણ ન જોયું. એણે તારા બાપને...એને તું બા કહેવા જઇશ ?’

‘હા દાદા, મને એક વાર જવા દો, હું એમને કહીશ.’ દેવુ બોલી શકતો નહોતો.

‘પણ તું શું કહીશ ?’

‘કંઈક કહીશ. અત્યારે શું કહું કે શું કહીશ ? જે કહેવાનું મોં પર આવશે તે કહીશ.’

‘મારો દીકરો ! શાબાસ ! પણ નહિ, તને ક્યાંઈક.. તને એ ક્યાંઈક....’

ડોસા કંઈક ભયંકર વાત કહેતા કહેતા રહી ગયા. પછી ‘દેવ, મને જવા દે. તું ઘર સાચવ.’

‘ના, મને જવા દો દાદા.’

‘એકલો કેમ જવા દઉં ?’

ત્યાં તો પાછળની પરશાળેથી એક સ્વર આવ્યો : ‘હું જ દેવુ જોડે જાઉં તો !’

એ સ્વર જોડો ને ભરડાયેલો હતો. બોલનાર પાછલી પરશાળમાં બિભા બિભા ખારીમાં ડોકાતા હતા.

એ હતા અર્ધઆંધળા જયેષ્ઠારામ : એણે આ ધરની પરશાળમાં આસન જમાવ્યાને આજે બેક વર્ષ થઈ ગયાં હતાં. પણ કોઈ દિવસ એણે ધરની કશી વાતમાં રસ લીધો નહોતો. એણે બે ટંક થાળી ભરીને ભોજન, અને બાકીના વખતમાં બને તેટલી નીંદર વગર કશું જાણે કે જીવવા જેવું આ જગતમાં જાણ્યું નહોતું. એણે પાણીનો એક પ્યાલો પણ ઉપાડીને દૂર મૂક્યો નહોતો. ધરનો ધરાર-ધણી બનીને બેઠેલો એ દગડો, આંધળો, અને વખત આવ્યે કાળઝાળ વઢકણો માણસ આજ એકાએક જાણે મસાણમાંથી બીટીને બોલ્યો ‘હું જાઉં !’

એ ઘાંટો બિલામણો લાગ્યો. બુઢા સોમેશ્વરને ચીડ ચડી. કોઈ દિવસ નહિ ને આજે જ એમનાથી જવાબ અપાઈ ગયો કે ‘બેસો બેસો, સમજ્યા વગર શું કહો છો કે હું જાઉં.’

‘ના, સમજીને પછી જ કહું છું. મને ખબર ન પડે ભલા ? આ ધરનું બે ટંક અનાજ ખાઉં છું તે શું હરામનું ખાઉં છું ?’

સોમેશ્વરને આ જવાબે વિશેષ ચીડવ્યા. એણે ફરીથી કહ્યું : ‘બેસો બેસો છાનામાના.’

‘તો ભલે.’ એટલું કહીને જ એ પોતાના આસને બેસી ગયો. તે દાદાએ દેવને કહ્યું ‘ના દેવુ, તારે નથી જવું. તાર કરવા દે.’

તાર મોકલીને ફરી વાર ડોસાએ હૃદયમાં શૂળા ભોંકાતા અનુભવ્યા. એણે ફરી વાર કામળાની સોડ તાણી, એણે સારા સમાચાર ન આવે ત્યાં સુધી અન્નનો ત્યાગ નિરધાર્યો.

૮૬ : તુલસી-કચારો

દરમિયાન દેવુ એ પાછલી પરજાળના નિવાસી આંધળા મામાને (પિતાના મામાને) દોરતો બહાર રવાના થઈ ગયો હતો. એક જણુ સ્ટેશન તરફ જતા હતા. પોતાને દોરવા પ્રયત્ન કરતા દેવુને મામા દૂર ગયા પછી કહેવા લાગ્યા, ‘તું મારી ફિકર ન કર. હું ક્યાંય નહિ અથડાઈ પડું.’

‘તમને દેખાતું નથી ને !’

‘દેખવું હોય ત્યારે બધું જ દેખાય—જો પરોવવાં હોયને, તો મોતી થે પરોવી શકું, એવો મારો અંધાપો છે હો દેવુ ! એ પણ અંધાપાનો એક પ્રકાર છે હો દેવુ ! હે-હે-હે-હે-” એમ હસતો હસતો એ ‘અંધ’ એક નાના પથ્થરને પણ પોતાની ઠેશે ન આવવા દેતો સડેડાટ ચાલ્યો જતો હતો.

‘અંધાપાનો એ પ્રકાર’ દેવુને તો સાચો લાગ્યો.

‘અરે પણ ટિકિટના પૈસા !’ દેવુએ એકાએક સ્ટેશને પહોંચી ધ્રાશફો અનુભવ્યો.

‘ફિકર કર મા ભાઈ, તું તારે આ લે.’ એમ કહી એ ‘અંધ’ મામાએ પોતાની કમ્મરે હાથ નાખ્યો. બહાર આવેલ એ હાથમાં સફેદ ચાંદીનાં પતીકાં હતાં.

સ્ટેશનેથી દેવુએ દાદાને સંદેશો મોકલ્યો : અમે અમદાવાદ જઈએ છીએ. ફિકર કરશો નહિ. કપડાં મેં લીધાં નથી, ભાલુને કહીશ, કરાવી આપશે.

પ્રકરણ ચૌદમું

ખારણાં ઉધાડ્યાં

આંધળા મામાજીએ સ્ટેશનની ટિકિટ-ખારી પર ટિકિટો કઢાવી, તે અમદાવાદની નહોતી, નજીકના જ સ્ટેશનની હતી. એણે રૂપિયો વટાવી પૈસા પાછા ગણી લીધા ત્યારે એના અંધાપાએ દેવુને ચક્તિ કર્યો. એણે ગાડી-ડબ્બાની ભીડાભીડ ભેદી બેઠક લીધી ત્યારે એની આંખો બે હોવાને બદલે જાણે ચાર બની ગઈ. એણે મીચેલી આંખે જ બધું કામ લીધું. એના હાથ જ્યાં ઝેરીઓ બેઠી હતી ત્યાં જ લાંબા થયા, અને ‘મેર રે મેર મારા રોયા આંધળા !’ એવું બોલતી સ્ત્રીઓ છોટે ખસી ગઈ. ‘હશે બાપા ! આંધળો મુવો છું બેન !’ એમ બોલી બોલી એણે સલામતીથી બેઠક મેળવી.

માર્ગમાં ટિકિટ તપાસનારો મળ્યો. આંધળા મામાજીએ ચડાપ ચડાપ ટિકિટો બતાવી. ‘તમારે ક્યાં જવું છે સુરદાસજી ?’ એવું પૂછનાર ટિકિટ-એકઝામીનરને એણે તડાક તડાક જવાબ દીધો ‘અમદાવાદ જ તો.’

‘આ ટિકિટ અમદાવાદની નથી.’

‘ન હોય કેમ સાહેબ ? મેં રૂ. ચાર રોકડા આપ્યા છે.’

‘એ તમે જાણો ને તમારા ગામનો ટિકિટ-માસ્તર જાણે. આ ટિકિટો તો ક્યારની પૂરી થઈ ગઈ.’

૮૮ : તુલસી-કથારો

રેલવે-નોકરના એટલા જ કહેવા સામે આંધળા મામાજીએ આંખો ડબો ગળવ્યો. એણે ભેંકડા તાણી તાણીને રડવા માંડ્યું. તેના આકંઠે આખા ડાનાની અનુકરણ જગાવી—

‘મારા આંધળાના પૈસા ખાઈ ગયો ! હું હવે ક્યાં જઈશ ? હું ગરીબ બામણ છું. બેય આંખે અધારૂં ઘોર છે. મેં પંદર દા’ડા સુધી ભીખી ભીખી પૈસો પૈસો ભેગો કર્યો હતો. આ મા વગરનો નાનો છોકરો છે...હૈ પ્રભુ ! જેણે મારા પૈસા ખાધા તેનું ભણું કરજે ! હું ગરીબ બામણ ! હું શરાપ દેતો નથી. એનું સારું થજો. મારો જીવાન દીકરો અમદાવાદ મરણપથારીએ છે. હવે હું શું કરીશ ? ક્યાં જઈશ ?’

એ વિલાપથી તો દેવુ પણ રડવા જેવો થઈ ગયો. મામાજીને આવો વિલાપ કરી દયા જગાડવાની આવડત હતી તે તો દેવુ પણ જાણતો હતો. ઘરમાં કાઈ કાઈ આવા પ્રસંગો બની જતા, ત્યારે મામાજી ગળું અને આંખો વહેતાં મૂકતા. એ વિલાપ કરવાની કળાએ જ મામાજીને માટે દેવુના ઘરમાં કાયમી સ્થાન કરાવેલું. એ જ વિલાપે આ મુસાફરોની અમદાવાદ સુધીની મફતીઆ મુસાફરી મોકળી કરી આપી.

‘હોશિયારીયા કામ લેવું જોઈએ દેવુ ! આ તો પારકા પરદેશ કહેવાય.’ મામાજીએ દેવુના ડંખતા હૃદયને દિલાસો દીધો.

દેવુ મામાજીની આંખો સામે તાકી રહેતો. એ આંખો અધ-બિડાયેલી જ રહી હતી. છતાં અમદાવાદની બજારમાં જાણે મામાજીને કપાળે નવી આંખો બિઘડી હતી.

‘છતે અંધાપે હું તારી સાથે શા માટે આવ્યો છું દેવું, તું જાણે છે ?’ મામાજીએ વાત ચલાવી : ‘તારા બાપને તું એક જ બચાવી શકશે એટલા માટે. અમે કાંઈ આમાંથી રસ્તો નથી કાઢી શકવાના.’

દેવુનું હૈયું અંદરથી હોંકારો કરી બિઠ્યું. પોતે કંઈ રીતે બાપના સત્યાનાશ પામતા જીવતરને ઉગારી શકશે તેની એને ગમ નહોતી પણ પોતે આવ્યો હતો તો કાંઈક કરી જ બતાવવા એટલી એને સાન હતી.

અંધા મામાજીએ દેવુના શરીરે હાથ ફેરવતાં દેવુના ગળવા પર એનો હાથ ગયો.

‘અધ્યા, આ શું ભયું’ છે ગળવામાં ?’ એણે ચોંકીને દેવુને પૂછ્યું.

‘પથરા’ દેવુના અવાજમાં દબાયેલો મિઝગ હતો.

‘શા માટે ?’

દેવુએ જવાબ ન દીધો. પણ એની ધ્રુજ એના મનમાં વધુ વધુ ઘૂંટાતી હતી. એ મનમાં મનમાં કહેતો હતો : એ દુષ્ટા નવી બાને દૂરથી દેખું એટલી જ વાર છે. આ પથરે પથરે એનું કપાળ ફેાડી નાખું. ને એને કાનોકાન ગાળો સંભળાવું કે ‘તું દુષ્ટા છે, તું નહારી છે, તું મારી મુવેલી બાની જગ્યાએ કદી જ ન આવી શકે તેવી છે. અમારા દાદાજીના તુલસી-ક્યારાનાં પાંદ સૂકાય છે તેનું કારણ કે તું દુષ્ટા છે.’ આટલી ગાળો દધને હું દોડી જઈશ. એ મને પકડવા આવશે તે પહેલાં તો હું ઘરમાં પહોંચી જઈશ. અમારા ઘરનાં તુલસી કંઈ અમર્યાં કરમાતાં હશે ! દાદાએ જ છેલ્લા ચાર દિવસથી કહેલું કે દેવુ, તુલસીમા દુભાયાં છે. એ કાંઈ ખોટું ના હોય.

દેવુ અને અંધા મામાજી જ્યારે વીરસુતને ઘેર પહોંચ્યા ત્યારે ભદ્રાબા રસોડામાં બેસી માળા ફેરવતાં હતાં. એના મોં પર દુર્ઘણતા હતી. એણે ચાર દિવસથી અન્ન લીધું નહોતું. એ ફક્ત બે ટંક ચહા પીને જ જીવતી હતી, એણે ઘરમાં ઘીનો દીવો અખંડ બળતો જ રાખ્યો હતો.

૬૦ : તુલસી-કથારો

પિતાના ધરમાં દેવુ ચોરની જેમ પેટો. અંધ મામાજી બહાર જ ઊભા રહ્યા. ભણેલો ગણેલો ભાણેજ, કાલેજનો મોટો પ્રોફેસર, પોતાના જૂના, અંધા અને પરોપજીવી સગાને કેવાં આદરમાન દેશે તેની એને ધાસ્તી હતી. એણે દેવુને કહ્યું હતું કે તારા બાપુને પૂછી જોજે, મામા અંદર આવે ? જો ના કહેશે તો હું કાંઈ ધર્મશાળામાં ચાલ્યો જઈશ.

દેવુ એકલો પણ બીતો બીતો જ અંદર પેટો. ભદ્રાબા એને દેખી દડ દડ આંસુડે રડવા લાગ્યાં. દેવુ જાણે દસ બાર વખે દેશાવરથી ઘેર પાછો વળતો હોય એવા ભાવથી એણે દુઃખણાં લીધાં.

‘દાદાજીને કેમ છે ?’ ભદ્રાએ પહેલા ખબર પોતાની પુત્રી અનસુના નહિ પણ સસરાના પૂછ્યા.

‘હીક છે. ને અનસુ પણ સારી પેટે છે. એ ક્યાં છે ?’ દેવુ એટલું પણ ન બોલી શક્યો કે ‘મારા પિતા ક્યાં છે.’

‘તારા બાપુ આ અંદર સૂતા. તારાં બા આંહીં નથી. એ તો એમના પિયરના કામ સગાંને ગામ ગયાં છે. હું આવી છું એટલે બે પાંચ દા’ડા વિસામો ખાવા મેં જ આગ્રહ કરીને મોકલેલ છે.’

ભદ્રાને ખબર નહોતી કે છાપાંનાં કાગળીયાં, એના જેવી ગામડિયણ બાઈની જેમ મોટાં નાનાં વચ્ચેના ભેદ પાડ્યા વગર, અને નિસ્ખત ધરાવતાં ન ધરાવતાં લોકોની વચ્ચે કશો વિવેક કર્યા વગર, સૌને, સરખા નિખાલસ જે નિઃસંકાય ભાવે જ અલક મલકના સમાચારો આપી વળે છે.

‘ભદ્રા બા !’ દેવુએ કહ્યું : ‘દીવા આગળ બેસીને જૂહું બોલો છો ? મને જલદી કહો, એ નકારી નવી બા ક્યાં છે ? હું અને મામાજી બેઉ એને જોઈ લઈશું.’

‘ મામાજી ? ’

‘ હા, ઓ બહાર જિભા. મારી સંગાથે આવેલ છે. ’

થોડી ધણી લાજ કાઠીને ભદ્રા બહાર ગઈ. એણે આ અંધ ડોસાને એક લાકડીબર ઊભેલો જોયો. એની બંધ આંખો આકાશ તરફ હતી. એ તો પગલાં પારખી ગયો. એણે ભદ્રાની બાજુએ જોયા વગર જ તૂર્ત પૂછ્યું : ‘ કેમ છો બેટા ? દેવુએ કંઈક કંઈક કે અમદાવાદ જોવા જવું છે. એટલે હું સાથે આવેલ છું. ’

‘ દેવુ, કહે મામાજીને, અંદર આવે. ’

ભદ્રા પોતા દિયરની પ્રકૃતિથી ખીતી ખીતી પણ એ અંધ ડોસાને અંદર લઈ આવી. ડોસો એક પાછલો ખૂણો શોધીને લપાઈ બેસી ગયો. પૃથ્વીમાં પોતાને કૂતરાને લપાવા જેટલી પણ જગ્યા જડી જાય તો એ પૃથ્વીનો હરદમ ઉપકાર ગાયા કરે એવા પ્રકારના માનવીઓ આ વિશ્વમાં ઘણા છે. અંધા મામાજી અંદરખાનેથી એવો આભારભાવ અનુભવતા બેઠા. પોતે જોઈએ તેથી વિશેષ તો એક તસુ પણ જગ્યા નથી રોકતોને, તેની તેણે સંક્રાંતિ સંક્રાંતિને ખાતરી કરી લીધી.

પિતાના ઓરડામાં પ્રવેશવાની હિંમત દેવુ ન કરી શક્યો. બાપ પોતાને કાઈ છે જ નહિ, પુત્ર તરીકેનો એનો દાવો કુદરતે જ જાણે રદ કરેલ છે, પોતાની મૂવેલી બા કશોક એવો ગુનો કરીને ચાલી ગઈ છે કે જેની શિક્ષા પોતાને પિતૃહીન બનીને ભોગવવાની છે, આવી આવી લાગણીએ દેવુના અણસમજી હૃદયમાં પણ વાસ કરી લીધો હતો.

‘ આ લે દેવુ, ’ ભદ્રાએ કહ્યું : ‘ તારા બાપુને જો તું આ ચાનો ખાલો પાષ આવે ને, તો હું તને બહાદુર કહું. ’ ભદ્રાબાએ દેવુને ચહા કરીને દીધી.

૬૨ : તુલસી-કથારો

‘આપુજી !’ વીરસુતના ખંડને બંધ બારણે દેવુનો સ્વર સંભળાયો.

વીરસુત તે વખતે થોડખંધ કાગળોમાંથી ઉતારા કરી રહ્યો હતો. એ કાગળો કંચનના લખેલા, જૂના વખતના હતા. એમાં કંચને જે પ્રેમના બિહાર ઢાળ્યા હતા તે બે ઉપરાંત ત્રીજા કેઈ માનવીની આંખે ન પડી શકે તેટલા પવિત્ર ગણાય. પણ એ જ કાગળો આવતી કાલે અદાલતમાં રજૂ થઈ અખબારોમાં પિરસાવાના હતા. પ્રેમના અનવધિ ઉમળકાના ઘૂંટડા બરતે બરતે વાંચેલા એના એ જ પ્રેમપત્રોની અંદરથી વીરસુત અત્યારે વૈર વાળવાના પુરાવા વીણતો હતો. એ વીણવામાં પોતે એટલો મશગૂલ હતો કે એના ખંડની બારીના વાછટીઆ પર બેસીને ગાતા એક નાના પક્ષીને પણ એ દાંત ભીંસી ભીંસી વારંવાર ઉડાડતો હતો.

આ ‘આપુજી !’ જેવો નવો બોલ પ્રથમ તો એને અસહ્ય લાગ્યો. ‘આપુજી’ શબ્દ એણે પારખ્યો જ નહિ. ફક્ત કેમકે બોલે છે, ને એ બોલનાર જો ભદ્રા હોય તો એને સાંજની ગાડીમાં ઘેર ચાલ્યા જવા કહી દેવું જોઈએ, ને નોકર હોય તો કાલથી ન આવવા કહી દેવું જોઈએ, એમ વિચારી એણે ભડાભડ, ગુસ્સાના આવેશમાં બારણા ઉઘાડ્યાં.

પ્રકરણ પંદરમું

‘મુકાર્ધ ગયા છે !’

‘શા માટે પણ મારો જીવ...’

એટલું બોલતે વીરસુતે જ્યારે ભડોભડ ખારણાં ખોલ્યા ત્યારે એણે દસ વર્ષના દેવુને દીઠા. કેમ જાણે રોજની વેળાએ આવ્યો હોય તેમ દેવુ બોલ્યો, ‘આપુજી, ચહા પી લો.’

પ્રાંક્ષર વીરસુતે પોતાની દષ્ટિ સામે દીઠું-પોતાનું બાળક નહિ, પણ જાણે પોતાનું પાપ : કુદરતનો જાણે પોતાના ઉપર કટાક્ષ : પોતાની ગત પત્નીએ જાણે પકડાવેલો પથર સમો બેજો : કામ્પક ત્રાહિત સત્તા જાણે પોતાના યાવન પર આ અત્યાચાર કરી નાસી ગઈ છે !

એને પોતે કદી ચાહી નહોતો શક્યો તે સ્ત્રીએ કેમ જાણે પોતાની આશાભરી યુવાવસ્થાનાં કિરણો શોષી લઈને એક અંગાર સળગાવી પોતાના જીવનમાં આપી દીધો હોય ! આવડું બાળક મારે હોઈ જ કેમ શકે ? હું અભ્યાસ કરતો હતો ત્યારે આ શિશુને અવતારવા હક્ક જ શો હતો ? હું શું આવડા છોકરાનો બાપ હોઈ શકું ! દેવુની હાજરીનો એને સર્પદંશ લાગ્યો. મૂવેલી પત્ની એના જીવન સાથે આ કશીક છલભરી રમત કરી ગઈ હતી. એને

૬૪ : તુલસી-ક્યારો.

પોતે કાષ્ઠ દિવસ ખોળામાં બેસાર્યો નહોતો, રમાડયો નહોતો, એક રમકડું પણ આણી દીધું નહોતું, વેકેશનમાં પિતા આવશે ને એકાદ ઝખલાનું કપડું, એકાદ ફૂટબોલ, એકાદ નાનું એરોપ્લેન લેતો આવશે એવી આશા સેવતી બેઠેલી પત્નીને મળતી વખતે વીરસુત યાદ કરી આપવાનું ચૂકતો નહિ કે ‘આ તો તારી દેહલોલુપતાનું પાપી વિષફળ છે વગેરે વગેરે.’

એવો છોકરો આવડો મોટો કેમ કરતાં થઈ ગયો ! હજુ ય મોટાને ને મોટો થતો કેમ જાય છે ! જેમ જેમ એ વયમાં ને ઊંચાઈમાં વધે છે તેમ તેમ એ જાણે કે જગતની સમીપ મારી નાલાયકી અને મારી વધતી જતી ઉમ્મર પોકારી રહે છે. હું ક્યાં આતો આપ બનવા જેવડો ઉમ્મરવાન આધેડ બની ગયો છું ! હું તો હજુ યૌવનના ઊંખરમાં પગ મૂકી રહ્યો છું. મારી જોડીના જુવાનો તો હજુ પ્રણય કરી રહેલ છે !

ચહાનો પ્યાલો દેવુના હાથમાં થંભી રહ્યો છે ત્યાં તો આવા આવા વિચારોની, એના માથાના પોલાણમાં, કેક સૂસવાટીઓ બોલી ગઈ. એ ઉતાવળી જીભે કહેવા જતો હતો કે ‘આંહીં મારી ચેષ્ટા જોવા આવેલ છો ને ! તારી બાની શિખવણી મુજબ મારા પર વેર લેવા આવેલ છો ને !’ પરંતુ એટલું બોલતા પહેલાં એની જીભને ઝાલી રાખનાર કાણ જાણે કેવું ચે રાંકપણું એણે દેવુના ગોળ નાના ચહેરામાં દીધું. એણે પ્યાલો દેવુના હાથમાંથી લીધો. કે તૂત દેવુએ કહ્યું ‘બાપુ, અમે હમણાં જ આવ્યા, પણ હું તો દાદાજીથી નાસીને આવ્યો છું.’

‘કેમ ?’

‘તમારી પાસે જલદી આવવાનું મન થયું. ને મામાજી મૂકવા આવ્યા.’

‘ક્યાં છે?’

‘ઓ રહ્યા, આસલેટના ડબ્બાવાળી ઓરડીમાં બેઠા છે. એ તમારાથી ડરે છે બાપુ ! કાણુ જાણે ક્રમ પણ એ ડરે છે.’

‘તું નથી ડરતો?’

‘હું ડરતો હતો. હવે નથી ડરતો.’

‘ક્રમ?’

‘ક્રમ કે તમે મારો ચહાનો ખાલો લીધો.’

દેવનું બોલવું બાપને બીકથી ભરેલું જ ભાસ્યું. આ છોકરો હજુ ય ડરી જ રહ્યો છે, ડરે છે તેથી જ મને ફેસલાવે છે, ને મારી ખુશામત કરે છે. જે જીવાનને પત્નીએ તિરસ્કારી તરછોડી ધુતકારી પારકાને હાથે માર ખવરાવ્યો હતો, જે પ્રોફેસરને મિત્ર ગણાતા માનવીએ પોતાના જીવનના આંતર્ગત સંસારમાં પણ તાબેદાર ગુલામ બનાવ્યો હતો, તેના તેજેવધ ઉપર જાણે આ છોકરાની ખુશામતે ટાઢા જળની ધારા રેડી.

પિતાએ ચહા પી લીધી ત્યાં સુધી બાળક નોકર જેવો બની બિભો રહ્યો. પિતાના ઘરમાં પેસનાર બાળકને પિતાની ગૃહસામગ્રી ફેંદવાનો, દીવાલ પરની તસ્વીરો પલંગ પર ચડી ચડીને જોવાનો, તોડવાનો, ફેંડવાનો ને શાહી કે ગુંદર ઢોળવાનો જન્મસિદ્ધ હક્ક હોય છે, એવા એક પણ હક્કનો ઉપયોગ કર્યા વગર દેવુ બિભો રહ્યો એ પિતાને સારું લાગ્યું.

ચહાનો ખાલી ખાલો ઉઠાવીને દેવુ પિતાના મોં પર તાકતો જ બિભો હતો.

૬૬ : તુલસી-કથારે।

‘શું જોવે છે ?’ પિતાએ કડકાઈ બતાવવાનો દુર્લભ મોકલ પોતાના સતત અપમાનિત જીવનમાં અત્યારે મેળવ્યો.

‘તમે સુકાઈ ગયા છો. દાદાજી દેખે તો શું કહે ?’ એમ કહી બાળક બીજી બાજુ જોઈ ગયો.

‘તમે સુકાઈ ગયા છો’ એટલું જ વાક્ય: વીરસુતની ખોપરીની કાંઈ એક અધારી અવાવર ગુફાનાં દારને ધક્કેલીને અંદરની રજ ઉરાડતો, ઘણાં વર્ષો પૂર્વે મગજના ભોંયરામાં સુષુપ્ત પડેલો આ સુર કોનો સળવળી ઊઠ્યો ? આ જ વાક્ય મને કાણુ કહેતું હતું ? કાંઈક વારંવાર કહેતું ને એ સાંભળતી વારે સખત કંટાળો છૂટતો. સામો હું જવાબ વાળતો, ‘તારે તેની શી પડી છે !’—હા, હા, યાદ આવ્યું. દેવુની પરલોકે પળેલી બાજુ એ બોલ બોલતી. રજઓમાં જ્યારે જ્યારે નછૂટકે મળવા જતું પડતું, ત્યારે ત્યારે આ નાના છોકરાને મારા બેળામાં મૂકવા પ્રયત્ન કરતી એ સ્ત્રીના હાથને અને હાથમાંના બાળકને હું તરછોડી નાખતો. ને એ તરછોડતું ગળી જતી, કાંઈને ખબર પણ ન પડી જાય તે આવડતથી એ અપમાનને પી જતી. પોતે જાણે પોતાનાં જાતને જ એ અપમાનનું ભાન ન થવા માટે બોલી ઊઠતી કે ‘તમે સુકાઈ ગયા છો !’

આ છોકરાય શું એ દિવસોની અભાન રિચતિમાં સાંભળેલો પોતાની બાનો એ બોલ યાદદારતમાં મઠી રાખી આજે ઉચ્ચારતો હતો !

પ્રોફેસરને આ બધું નહોતું ગમતું. દાકરો બોલે તે તો ગમતું હતું પણ એના બોલવા પરથી જે ભૂતકાળ યાદ આવતો હતો તેની અકળામણ થતી હતી.

પણ આ છોકરો મારા પર શું શું વીતકો વીતી રહેલ છે તે જાણતો હશે ! જાણતો ન હોય એમ બને નહિ. ભદ્રાભાભી. બધું જ જાણીને બેઠાં હ, એમણે પણ કહ્યું જ હશે ને.’

‘ભદ્રાબાએ તને કાંઈ કહ્યું?’ એણે પૂછ્યું.

‘કહ્યું કે મારાં બા થોડા દિવસ માટે મારા મામાને ઘેર ગયાં છે.’

એટલું બોલી દેવુએ ફરી વાર મોં ફેરવી લીધું એના અનુચ્ચારણમાંથી જ બધી માહિતી બોલી રહી હતી. વીરસુતના મન પર તો એક જ અસર ઘુંટાયે ગઈ. ભદ્રા આટલા દિવસથી ઘરમાં હતી ને આટલી આટલી આખરહાનિની પરંપરાની તલેતલ સાક્ષી હતી છતાં એક પણ વાર એકાદ શબ્દ પણ એ સંબંધે એણે ઉચ્ચાર્યો નહોતો. છોકરો સર્વ વીતકોની જાણ લઈને આવેલ છે પણ એક ઇસારોય કરતો નથી. આ લોકો મને મેંણાં ટોંણાં કેમ મારતાં નથી? મારો ત્યાગ કરીને કેમ ચાલ્યા જતાં નથી? એવું કાંઈક અવળું વેણ બોલત તો તો એમને ખખડાવી નાખી આંહીથી હાંકી કાઢવાનું પણ એક કારણ મળી જત ! પણ વીરસુતના હાથમાં આ સ્વજનોએ એકેય હથિયાર આપ્યું નહિ.

એણે દેવુને કહ્યું, ‘ભદ્રાબાએ ચલા પાંધી?’

‘ના.’

‘તું પાજો. અને સાથે કરાંક ખવરાવજો. એમણે ત્રણ દિવસથી ઉપવાસો કર્યા છે.’

બોલાઈ તો ગયું, પણ પછી બીક લાગી, કે કદાચ દેવુ ઉપવાસનું કારણ પૂછશે. એવું કરાં જ પૂછ્યા વગર દેવુ બહાર નીકળી ગયો.

એના ગયા પછી વીરસુત ફરી ટેબલ પર બેઠો. પણ એનું ચિત્ત ટેબલ પરથી ચાલી નીકળ્યું હતું તે પાછું આવતું નહોતું.

‘આવતી કાલે તો કેસ ચાલવાનો છે. એ દુષ્ટનો અને એના રક્ષક ભાસ્કરનો પૂરેપૂરો ભવાડો કરવો છે. શહેરનો એક પક્ષ પોતાને

૬૮ : તુલસી-કથારો

પક્ષે પણ ઊભો રહેનાર છે. ત્રણચાર દંપતી-જીવન પર ભારકરે શિરજોરી ચલાવી હતી તેઓ પોતપોતાની દાઝ એકઠી કરીને વીરસુતની સહાયે ઊભવાના છે. વધીલો પણ પોતાની વહારે ધાનાર છે. અને કુટલાક ખાટસવાદીઆ લોકો પણ આ તમાશામાં રોનક પૂરવા વીરસુતના પક્ષે ઢોલકી વગાડવા લાગ્યા હતા. વીરસુતનો પુરાવો મજબૂત કરવા માટે એક વ્યક્તિ તો ઘરમાં જ બેઠી હતી, એ હતી ભદ્રા. ભદ્રાને અદાલતમાં તેડી જવાનું કાર્ય જરા કઠિન હતું. પણ દેવુ આવ્યો છે એટલે એમાં સરલતા થવાની આશા હતી.

આવી કડીઓ અંતરમાં ગોઠવતો વીરસુત પોતાના કદર નિશ્ચયની વધુ વધુ કદર કરી રહ્યો હતો, ત્યાં દેવુએ પાછા આવીને ખમર દીધા. ‘આપુ, ભદ્રાબાએ ચહા સાથે દશમી પણ ખાધી છે. તમે ચહા પીધી એટલે એણે પણ પીધી છે. એ કહે છે કે તમે ખાશો પીશો તો એ પણ ખાશે પીશે.’

‘વાર.’ એમ કહી વીરસુત ભદ્રાની પાસે અદાલતમાં આવવાની વાત મૂકવાનો સમય વિચારી રહ્યો.

સાંજનો સમય હતો. દેવુ બહાર નીકળી પડ્યો. એણે વીણી વીણીને થોડા વધુ પથ્થરો-ગોળાકાર સુંદર પથ્થરો, છાટીલા, વજનદાર અને ધા કરવામાં ફાવે તેવા સરખા પથ્થરો પોતાનાં બીજાં ખિસ્સામાં પણ ભર્યાં. પોતાનો ધા કુટલે દૂર જઈ શકે છે ને પોતાની તાક કેવીકે ચોક્કસ છે એ નક્કી કરવા એણે ઝાડનાં પાંદડાં પર પથ્થરો ફેંકી પણ બેઠા. ફેંકતો ફેંકતો એ વિશેષ દૂર ગયો. સારી પેઠે એકાંત મળતી ગઈ. આવી નિર્જનતામાં જો પેલી નઠારી નવી બા મળી જાયને, તો તો મારું કામ પાકી જાય. એવી એવી કલ્પના એના નાનકડા માથાને ધગાવી રહી.

એવામાં એણે એક સ્ત્રીઓનું ટોળુ દીઠું. બીજી સ્ત્રીઓ એમાંની એક સ્ત્રીને પકડીને હાથ ખેંચી રહી હતી. સાથે બે ત્રણ પુરુષો પણ હતા. જે સ્ત્રીનો હાથ ખેંચાઈ રહ્યો હતો તે બાણે કે આગળ વધવા આનાકાની કરતી હતી. દેવુ જેમ નજીક પહોંચ્યો તેમ તો તેણે પેલી હાથ ખેંચનારીઓના સ્વરો પણ સાંભળ્યા.

‘ચાલ તું તારે. રસ્તો કાંઈ કાઢના બાપનો નથી, આ તો બહાર રસ્તો, હિંમત કરીને નીકળ. શું કરી નાખવાનું છે કાંઈ?’

‘કરી તો શું નાખશે કાંઈ!’ પેલી સ્ત્રી જવાબ દેતી હતી. ‘પણ મને એ જાણ્યા, એ ધર, એ બધું જ હવે ખાવા ધાય છે.’

‘ચાલ ચાલ, એની આંખોને ચગદતાં જ ચાલ્યાં જઈએ. એની છાતી પર થઈને ચાલીએ. અમર્યાં કંઈ આપણે ઊંચાં નહિ આવી શકવાનાં!’

બીજાએ કહ્યું. ‘અમે તો એને શેમ શેમ પોકારવાનાં, ચાલ.’

એમ બોલતી એ સ્ત્રીઓ પેલી અચકાતી સ્ત્રીને લેતી આગળ વધી ને દેવુએ એ અચકાતી સ્ત્રીને ઝાળખી. એ જ નવી બા! એના હાથ ચળવળી ઊઠ્યા.

પ્રકરણ સોળમું

સસરાને દીઠા

નંદી જાને ઓળખી—અને દેવુનો હાથ ઢીલો પડ્યો. પથ્થર એન હથેળીના પરસેવામાં રેખાએખ બન્યો, ને પછી ધીરે ધીરે એ પથ્થર હાથમાંથી સરી પડી, પૃથ્વીને ખોળે ચાલ્યો ગયો.

આમ કેમ બન્યું ? ખુન્નસ ક્યાં ગયું ? દાઝ કેમ ટક્કર ઝીલી ન શકી ?

દેવુએ દીઠા, ખોતે કલ્પી હતી તેનાથી સાવ જુદી જ એ સ્ત્રીન મુખાકૃતિ; કલ્પી હતી, બહેકલી, ફાટેલી, બેશરમ અને નફટાઈના રંગો ઊછાળતી મુખાકૃતિ; પ્રત્યક્ષ દીઠા, વેદનાભરી, લજ્જાભરી, શોકાત્ત અને પરવશ નારી—પ્રતિમા; જાણે એ તો આકુલ અને દિશાશૂન્ય બન ગઈ હતી. સાથીદાર સ્ત્રીઓ એને આમ તેમ ખેંચતી હતી. સાથીદાર પુરુષો પણ એને આગળ થવા ધકાવી રહ્યા હતા. એની અનિચ્છાને સાથીદારો જોરદાર શબ્દોના ચાખુકો લગાવી ઉત્તેજિત કરતા હતા. એન દશા તળાવમાં માછલાંના ડેલા ખાતા કોઈ નિર્જીવ લાકડાના ઢુકડ જેવી, પવનની ધુમરીમાં ચક્કર ચક્કર ચકડોળે ચડેલા કોઈ અજીડ પડીઆ જેવી દેખાઈ.

સાથીઓમાંથી એક પુરુષ ટાંણો મારી રહ્યો : ‘ભણ્ણી, ગણ્ણી, બંડખોરીનાં ભાષણો પણ કરતી હતી, આજે કાણ જાણે એ બધું ક્યાં ગયું?’

‘સ્ત્રીઓ તો બસ બોલવે જ શરી હોય છે. ફરી દેખાડવાનો મોકા મળે છે ત્યારે તો છાતી બેસી જ જાય છે. કાલે કાર્ટમાં ગિભીશ ત્યારે તારું શું થશે, હેં કંચન ? યાદ રાખ, જો ત્યાં તારી જીભ થોથરામ છે ને તો...’

એ પુરુષે બાકી રહેલું વાક્ય શબ્દોથી નહિ પણ આંખોના ડોળાના ધુરકાટ વડે જ પૂરું કર્યું. એના ડોળા આખા ટોળા પર પથરાઈ વળ્યા.

‘એ તો ભાસ્કર ભાઈ !’ એક બીજી સ્ત્રીએ કહ્યું : ‘કાર્ટમાં તમારે એની જુખાની થાય ત્યારે સામે જ જોઈ ગિભવું પડશે. નહિતર એ કાંઈકને બદલે કાંઈક ભરડી મારશે.’

ટોળાની પાછળ પાછળ થોડે અંતરે ચાલ્યો જતો દેવુ આ વાર્તા-લાપ સાંભળતો ઊકળતો હતો, કમ્પતો હતો, ફાળ ખાતો હતો, જાણે કાંઈ રાક્ષસી માયાના ઓળા તળે પોતે ચાલ્યો જતો હતો.

ને એણે ઓળખ્યો—નવી બાના મદદગાર ને રક્ષણદાર એ સ્ત્રી—સન્માનના આદર્શધારી ભાસ્કરને. એ ભાસ્કરે પેલી સૂચના આપનાર સ્ત્રીનો બરડો થાપડ્યો તે પણ દેવુએ જોયું. પોતે આ દૃશ્યને અને આ વર્તનને જોવા ટેવાયેલો નહોતો. દેવુની અશક્ત લાગણીઓ જાણે કે તાતી તીણી સોટીઓ બનવા તલસી ગઈ.

પિતાનું ઘર નજીક આવતું હતું. ટોળું ‘શેમ શેમ’ના શોર ધીરે ધીરે ઉઠાવતું હતું. એની વચ્ચે નવી બા અકળાતી અકળાતી નીચે

૧૦૨ : તુલસી-કચારો

જોષ મ્હાન વદને ચાલતી હતી, ને એની પીઠ થાપડતો ભાસ્કર કહેતો હતો, “હિંમત રાખ, બહાદુર બન.”

મકાન નજીક આવ્યું. કંચને મહામહેનતે ઊંચું માથું કરી મકાન તરફ જોયું. જોતાંની વાર એ ઝખ્ખી. સૂર્યાસ્ત થઈ ગયો હતો. વીજળીના દીવા ઝળહળતા હતા. દીવાના એ ઝળહળાટમાં પતિના ધરના બગીચાનાં ફૂલઝાડ વચ્ચે એણે એક પુરુષને ઊભેલ દીડો. ઊંચી દેહ-કાઠી, ઉઘાડે શરીરે જનોઈના સફેદ ત્રાગડા ઝૂલતા હતા. કપાળ પર ચાંદલો હતો. હાથ જોડી, પ્રશાંત મને ઊભો ઊભો, એ સાઠેક વર્ષનો પુરુષ ગંભીર સંધ્યાના કાર્ધ નિગૂઢ આત્માને નમતો હતો. ‘શેમ શેમ’ શબ્દોથી ચમક્યા કે ઝખ્ખ્યા વગર એનું મોં પ્રાર્થનામાં ભીંજતું હતું.

એને દેખતાં જ કંચન થંભી. ટોળામાંથી પાછી ફરી. ઊતાવળે પગે એ નાસી છૂટી, એને શું થયું તેની સમજ ન પડતાં સૌ થોડી વાર થોભ્યાં, પછી બધાં પાછાં કંચનને પકડવા દોડ્યાં, ખૂમો પડતી હતી : ‘ખીકણ ! બાયલી ! નિર્માલ્ય !’

બધાં એ બોલતાં રહ્યાં, અને કંચને દોટ કાઢી. એ કંઈ ગલી તરફ દોડી ગઈ તેની કાષ્ટને જાણ નહોતી. બધાં ધીમાં પડ્યાં, ફક્ત ભાસ્કર ઊતાવળે કંચનની શોધમાં ચાલ્યો.

અરધી દોડતી ને અડધી ચાલતી એ નારી પાછળ પાછળ જોતી હતી. એને દોડતી દેખી દેવુ પણ ગલીમાં આગળ દોડ્યો ગયો હતો. ગલીને ખૂણે એક આસોપાલવના ઝાડ હેઠળ એ ઊંચામાં ઊભો હતો. આસોપાલવની બાજુએ જ કાષ્ટકના બંગલાના ચોગાનમાંથી ‘રાતની રાણી’નાં પુખ્ત છૂપી સુગંધ છોડી રહ્યાં હતાં.

દેવુએ બાને દોડતી આવતી દીઠી. સીધે માર્ગે એ દોડી જશે ત્યારે પથ્થર લગાવવાનો લાગ મળશે એવી એને આશા હતી.

ત્યાં તો કંચન પણ સીધો માર્ગ છોડી આસોપાલવની છાયા હેઠળ થાક ખાવા ઊભી રહી. દેવુ અને કંચન લગોલગ થઈ ગયાં. દેવુએ કંચનની છાતીની હાંફે હાંફે સ્પષ્ટ શબ્દો સાંભળ્યા : ‘હાશ ! હાશ ! હે ભગવાન ! આમાંથી છોડાવો !’

શામાંથી છૂટવા માગતી હતી આ યુવતી ? પોતાને પ્રાપ્ત થયેલી સ્વતંત્રતામાંથી ! પોતાને સાંપડેલી નૂતન યુગનાં પૂજકોની સહાનુભૂતિમાંથી ! પુરુષના જીવ્વો ઉઘાડા પાડવાની પોતાને આવતી કાલે જ મળવાની તકમાંથી ? શામાંથી ?

હાંફતી હાંફતી એ ફરી વાર બોલી : ‘ઓ મા !’

અને કોણ જાણે કેમ પણ દેવુના હાથમાંથી બીજો પથ્થર પણ નીચે પડી ગયો, ને એની જીભેથી શબ્દ છૂટી ગયો :

‘બા !’

‘બા !’ એવા ઉચ્ચારણને ન ટેવાયેલી હોવા છતાં કંચન કોણ જાણે ક્યા ભાવથી, ક્યા કુતૂહલથી, કઈ દિલસોજીથી એ ઉચ્ચારણ કરનાર તરફ ફરી. ઘાટી વૃક્ષ-છાંયા જાણે કે કોઈ ખારેક વર્ષના બાળકને બોળામાં લપેટી રહી હતી. બેઠેલી વચ્ચે એક દૃષ્ટિ થઈ શકી નહિ, ને કંચન ‘કોણ છો અહ્યા !’ એટલું પૂછવા જાય છે, ત્યાં તો એની પાછળ એના ખભા પર ભાસ્કરનો પહોળો પંજો જરા જોશથી પડ્યો. ‘બા’ શબ્દ બોલનાર બાળકને કંચન પૂરો પારખે તે પૂર્વે તો એને આ પંજના મૂંગા પછડાટથી ચોંકી પાછળ જોવું પડ્યું.

‘અરે ! અરે !’ ભાસ્કરે માર્દવભીની વાણી કરી : ‘આટલી ચમકે છે શાને વાડ ?’

બોલતે બોલતે ભાસ્કરનો હાથ કંચનના ખભા પરથી ચડીને

૧૦૪ : તુલસી-કચારો

એના માથા પર ફરવા લાગ્યો. એણે કહ્યું : 'તું ચમક ના. હું તારી સાથે જ છું. ચાલ આપણે ફરીને જઈએ.'

'ના પણ...' કહેતે કંચને ભારકરનો હાથ પોતાના શરીર પરથી હળવેથી દૂર કર્યો.

'વાર ! કંઈ નહિ ! કંઈ નહિ કરું. નિર્ભય રહે. પણ મને કહે તો ખરી, તું કેમ પાછી નાહી ?' ભારકર પાસે તો મૃદુતાનો પણ અપ્પૂટ ખળનો હતો.

'મારા-મારા-સસરા જેવા મેં દીઠા કામક.' કંચને સાડી સંકારતે સંકારતે કહ્યું.

'ક્યાં દીઠા ? કાણ તારા સસરા !'

'બગીચામાં સંધ્યા કરતા ઊભેલા દીઠા.'

'ઓળખી કાઢ્યો ?'

'ઓળખાઈ જાય તેવા છે. મને એની લજ્જા આવે છે, એ કાલે કાર્ટમાં લાજર રહેવાના હશે, શું થશે ?'

'તો શું છે ?'

'હું એમની સામે કેમ કરી ઊભી શકીશ ?'

'ઘેલી ! વેવલી ! શી લાગણીવશતા ! એ બાપડાની શી તાકાત છે કે કાર્ટમાં ઊભો થઈ શકે ? હું એના કાનમાં કીડા ખરે તેવો મામલો મચાવીશ, જોત્તે તો ખરી ! ચાલ હવે.'

એમ કહેતે કહેતે એણે ફરીથી કંચનના દેહ પર હાથ થાપડવા પ્રયત્ન કર્યો. પણ કંચન જાણે ત્યાં ઊભેલા આસોપાલ-

વની છાંયાની જનશૂન્યતાથી પણ શરમાતી હોય તેમ એ હાથને દૂર ઠેલી ચાલી.

‘આ શા ચાળા માંડ્યા છે?’ અપમાન પામ્યા જેવો ભાસ્કર પોતાના સત્તાવાહી અવાજ પર ફરી પાછો આવતો થયો.

‘પગે લાગુ’ બાઈસાળ, અત્યારે નહિ.’ કંચન રગરગતી હતી.

‘પણ આ તે શા લાગણીવેડા ! હવે છેક આજે ગિડીને ! આટલા દિવસ તો...’

‘છોડો મને બાપુ ! પગે લાગુ.’ કહેતી કંચન જેમ જેમ, પેલા ‘બા’ શબ્દોચ્ચાર તરફ ચમકતી નજર નાખતી નાખતી દૂર નાસતી હતી, તેમ તેમ ભાસ્કર વધુ ને વધુ આક્રમણકારી બની રહ્યો હતો.

‘હું તને કાંઈ નથી કરતો, જરાય સતાવવા નથી માગતો, આ તો સુંદર આસોપાલવની છાંયા છે, ને રાતની રાણી ક્યાંકથી મહેકે છે ને, એટલે તને બીધેલીને જરાં શાંતિ મળે માટે...’

પણ એના શબ્દોમાં કે ઝાડની છાંયમાં કે રજનીગંધાની સૌરભમાં કંચનને ન જ પવા આપે તેવો એ ઉચ્ચાર ત્યાં જાણે કે પૃથ્વીના દુઃખિત હૃદયમાં ‘આંદાર’ પાડીને નીકળી ચૂક્યો હતો : ‘બા.’

‘બા’ શબ્દ બોલનાર એ અખણ્યું બાળક ત્યાંથી છેટે સરી ગયું હતું. એ દીવાલો જ્યાં મળતી હતી તેના ખૂણાને અદેલીને લપાઈને ગિબું હતું. જાણે એ કામ માતૃહીન ભિખારી બાળક હતું.

‘તું ત્યાં શું જોઈ રહી છે?’ ભાસ્કર કંચનને ઠપકો દેવા લાગ્યો.

‘ચાલો હવે મારે જલદી ‘આશ્રય-ધામ’માં પહોંચી જવું જોઈએ.’ કંચને ઉતાવળ માંડી.

૧૦૬ : તુલસી-કચારૈ

પતિગૃહ ત્યજીને ભાસ્કરે કંચનને તે જ દિવસથી શહેરના ‘આશ્રય-ધામ’માં મૂકી દીધી હતી. બંડ કરનારી, જુલ્મોમાં સપડાયેલી, અન્યાય સામે શિર ઊંચકીને નાસી છૂટનારી સ્ત્રીઓને માટે ‘આશ્રય-ધામ’ શરણાગતિનું સ્થાન હતું.

‘આપણે થોડું ફરીને જઈએ.’

‘મોડું થાય. નાહક ત્યાં સૌ વહેમાય.’

‘ન જ વહેમાય. તું ક્યાં બીજા કામની સાથે છે ? મારી સાથે છે ને ! મારી સાથે આવનાર ઉપર જે વહેમાય તેની ખબર કેમ લેવી તે હું જાણું છું. ચાલ તું તારે.’

એમ કહીને કંચનના બરડા પર ફરી હાથ થાબડનાર ભાસ્કર હસ્યો. એ હાસ્યથી આસોપાલવનાં પાંદડાં જાણે હલી ઊઠ્યાં, ને એ હાસ્યથી પેલો ખૂણામાં લપાયેલો છોકરો દેવુ સવિશેષ સંકેડાયો.

પ્રકરણ સત્તરમું

સમાધાન

એક જણાં ત્યાંથી સારી પેઠે દૂર નીકળી ગયાં ત્યારે ખૂણામાંથી નીકળીને દેવુ નાઠો. પાછળ કદાચ પેલો માણસ આવશે ને પકડી પાડશે એવી બીકે ફડક ફડક થતો એ માંડમાંડ રસ્તો પૂરો કરી શક્યો. આખે માર્ગે એના અંતરમાં ઊર્મિઓની ધુમાધુમ ચાલી. પણ બીજી બધી વાતોને વિસરાવે તેવો ભય એના અંતરમાં ઊઠ્યો. આ નવી બા શું ફાટી જતી? શું દાદા આવી પહોંચ્યા હશે? તો તો એ મને મારશે. એ તો દીક, પણ દાદા કાલે આ નવી બાને નફ્ટામથી કાર્ટમાં ઊભેલી જોશે તો એને શું થશે? આ ભારકર એની કેવી દશા કરશે? આ માણસ કાણ છે? એ નવી બા સાથે આમ કેમ વર્તન કરે છે? ને નવી બા શું દાદાને દેખી શરમાઈને નાઠાં? દાદા પ્રત્યે એને શું વદાલ છે? અદબ અને માન છે? હું જલદી જઈ દાદાને વાત તો કરું.

દેવુ ઘેર પહોંચ્યો ત્યારે સાચોસાચ એણે દાદાને આવેલા દીઠા. પોતે જે ટ્રેનમાં આવ્યો તે પછીની બીજી જ ગાડીમાં દાદા રવાના થઈને ઉપવાસી મુખે મુસાફરી કરી આવ્યા હતા.

દેવુએ જઈને દાદા કશું બોલે તે પહેલાં જ કહ્યું, ‘દાદાજી ! મને હમણાં ન વઢતા. હમણાં મને એક વાત કરી લેવા દો. નહિ તો

૧૦૮ : તુલસી-કથારે।

પછી એ વાત હું કરી નહિ શકું. દાદાજી ! એ વાત મારે તમને એકલાને જ કહેવી છે. ’

માગમાં બેઠેલા એકત્રવાયા દાદાને તો દેવુ પર રોષ કરવાના હોશ જ નહોતા રહ્યા. એણે પોતાની સાંધ્ય-પૂજામાં ‘શેમ ! શેમ !’ના તિરસ્કાર-સ્વરો સાંભળ્યા હતા. એનું મન પુત્રવધૂને એક વાર એકાંતે મળવાનું હતું. એના ઉપર તો એ આવીને ઊભા રહ્યા કે તૂર્ત પુત્ર વીરસુતનો રોષ તૂટી પડ્યો હતો. એ સુનમૂન એકલા બેઠેલા પુરુષને દેવુએ પહેલો જ બોલ આ કહ્યો : ‘દાદાજી, બાને ખબર પડી છે કે તમે આવેલ છો. બા શરમાયાં લાગે છે.’

દેવુની એ આખી અનુભવ કથા સાંભળતાં જ વૃદ્ધની આંખો ચાંદનીનાં કિરણોને ઝીલતી ચમકી ઊઠી.

ઝળકી ઊઠેલી આંખોને આ વૃદ્ધ બ્રાહ્મણે થોડી ઘડી મીચી રાખી. એના મનમાંથી આર્તનાદ ઊઠ્યો ‘નિરખલ કે ખલ રામ !’ બિડાયેલી આંખોમાંથી અશ્રુધાર વહી.

દેવુએ પોતાના દાદાજીને રડતા એક જ વાર દીકા હતા : પોતાની મુવેલી બાને યાદ કરતી વખત. આ પુરુષને વારંવાર આંસુ બગાડવાની આદત નહોતી. દુઃખોની આગથી એ નહોતા ઓગળતા. એને પિગાળનાર એક જ તરવ હતું : પોતાની દીકરા-વહુઓનો પોતા પ્રત્યે પ્રેમભાવ.

આખી રાત એને નીંદર ન આવી. પાછલા પહોરના અજવાળી-આને લીધે કાગડા બોલ બોલ કરતા અને એ કાગારવ એને સવાર પડી ગયાનો વારંવાર વિભ્રમ કરાવતો. પોતાની પાસે સૂતેલા દેવુના શરીર પર એ વારંવાર હાથ ફેરવતા હતા અને બીજા ઓરડામાં સૂતેલી મોટી વહુ ભદ્રા ઊંધમાં કશુંક લવતી હતી તે તરફ એ કાન માંડતો હતો. એ સ્વપ્ન-લવારીમાં ભદ્રા બોલતી હતી :

‘કંચન ! મારી બેન ! તમને શી ખબર, આપુજીએ તો એક વાર તમારા જોઠના ખરડામાં સીસમની લાકડીનો સોટો ખેંચી કાઢ્યો. શા માટે, કહું ? તમારા જોઠે મને મારા બાપ સમાણી ગાળ દીધેલી એ આપુજીને કાને પડી ગઈ હતી તેથી. આપુજી તો આપુજી છે બેન ! ચાલ પાછી ઘેરે. તારે તે શું મોટું દુઃખ છે. મને જોતી નથી ? મારા માથાને મૂંડવાનો પહેલવહેલો દા’ડો આવ્યો તે દિ’ આપુજીએ અન્ન જળ નહોતાં લીધાં. નાની બાળ ઉમ્મરનું રાંડીરાંડપણું હું રમતાં રમતાં વેઠું છું તે તો આપુજીના પ્રેમને બળે. નીકર તો બાપ, હું તારા કરતાં ય વધુ પોચી છું—ગાભા જેવી છું.’

થોડી વાર લવતી રહી ગયેલી ભદ્રાએ ફરી પાછા લવવા માંડ્યું. “ફડા...ક ! ફડા...ક ! ફડા...ક ! હા-હા-હા—સીસમની ત્રણ લાકડીઓ ખેંચી કાઢી’તી આપુજીએ તમારા ખરડામાં : કેમ, યાદ છે ને વા’લા ! ભૂલી શકો જ કેમ ? હેં, ખરૂં કહો તો, મારી સાગન... ફરી વાર દઈ તો જુઓ મને ગાળ.’

વૃદ્ધ સસરો વધુ ન સાંભળી શક્યો. વિધવા પોતાના વિદેહી સ્વામીની સાથે સ્વપ્નમાં વાતો કરી રહી હતી. એ વાતો સાંભળવામાં પોતાને પોરસ ચડતો હતો. છાતી ગજ ગજ પુલાતી હતી. છતાં એ વાતો પતિ પત્ની વચ્ચેની ખાનગી હતી. એ સાંભળ્યે પાતક લાગે. આવા નીતશાસ્ત્રને જીવનમાં અનુસરતો સસરો પોતાની પથારી છોડીને બગીચામાં ટહેલી રહ્યો.

સૌ સૂતાં હતાં તે વખતની આકાશી એકાંતમાં ચાંદો જાણે ચુપકી-દીથી રૂપાની પાટો ને પાટો ગાળતો હતો. ગાળી ગાળીને નભોમંડળમાં અઢળક ઢોળતો હતો. કૃપણને દિલાવર બનવા પ્રેરે તેવી ચાંદની હતી. ધુમાધુમ કરતાં કાળી વાદળીઓ આ વૃદ્ધને ચંદ્રના ધરની વિધવા અને ત્યકતા પુત્રવધૂઓ શી દેખાતી હતી. સસરાને નેહ નીતરતી એ સૌ

૧૧૦ : તુલસી-કચારો

જાણે ધરકામ કરી રહી હતી. આવઠા પ્રખલ આકાશી દશ્યે આ વૃદ્ધની નસોમાં નવું બળ પૂર્યું. એણે સ્નાન પતાવી, દેવને જગાડી, પોતાની સાથે લઈ, વહેલા પ્રભાતે આશ્રય-ધામ શોધી કાઢ્યું. થોડા થોડા ભળભાંખળામાં બેઠે જણાએ આશ્રય-ધામને ચાર પાંચ ચક્કર લગાવ્યાં. પણ હજી અંદર કશો અવર જવર નહોતો.

દાદા અને દેવ બેઠે આશ્રય-ધામની દીવાલ પાસેની એક પીપર નીચે બેઠા બેઠા રાહ જોવા લાગ્યા.

‘જેને હો દેવ !’ દાદાએ ભલામણ કરી ‘બા નીકળે કે તૂર્ત’ તું મને બતાવજે હો. હું નહિ ઓળખી શકું. મેં તો એને બાપડીને પૂરી જોઈ પણ ક્યાં છે ?’

પ્રભાત થયું ત્યારે પહેલવહેલો જ જે પુરુષ આશ્રય-ધામના દરવાજા પર આવી સાંકળ ખખડાવતો ગિભો તેને દૂરથી દેખી દેવને દેહ ભયની કમ્પારી અનુભવતો અનુભવતો દાદાની નજીક સંક્રાડાયો.

‘કેમ દેવ ? કેમ બીનો ?’ દાદાએ પૂછ્યું.

ત્યાં તો દરવાજો ઊઘડ્યો ને એ માણસ અંદર દાખલ થયો, તે દેખીને હિંમત અનુભવતા દેવે જવાબ દીધો : ‘એ જ મેં કહ્યો તે-પેલો.’

‘કાણુ પેલો ?’

‘જેને ભાસ્કર ભાસ્કર કહે છે તે.’

ભાસ્કરનું નામ સાંભળવું અને ભાસ્કરને નજરોનજર નિહાળવો, એ દેવના દાદાને માટે સહેલું કામ નહોતું. પુત્રને કન્યા શોધી આપનાર અને પુત્રના સર્વ હિતના રક્ષક બનનાર આ માનવીનું નામ એનાથી અજાણ્યું નહોતું. પુત્રનો ધરસંસાર પણ કોઈક ભાસ્કરભાઈ

ચલાવી આપે છે, પુત્ર અને વહુ વચ્ચેના કનિયાટંટા ને વાંધા તક-
રારો પણ કાઢક ભાસ્કરભાઈ પતાવી આપે છે, એ સાંભળવાના
અનેક પ્રસંગો પોતાને ગામ આવતા હતા. પુત્રને કાલેજમાં
પ્રોફેસરપદ અપાવવા માટે પણ કેંક રાત્રિઓના ઉજ્જગરા વેડીને
મુંબઈ વડોદરાની દોડાદોડી ભાસ્કરભાઈએ કરી હતી તે સાંભળ્યું હતું.
પણ પુત્રના પિતાને એ બધા સમાચારો અતિ-અતિ વધુ પડતા સારા
લાગ્યા હતા.

પુત્રના સંસારમાં લેવાઈ રહેલો આ રસ એ જૂના જમાનાના
બાપુને વધુ પડતો લાગતો હતો. કાઈ અમદાવાદ જઈ આવેલું સ્વજન
ધણી વાર જ્યારે જ્યારે એને આવીને જાણ કરતું કે ‘ભાઈબંધીની
તો બલિહારી છે ભાઈ! દુનિયામાં ભાઈબંધ શું નથી કરતો?’ ત્યારે
ત્યારે બુઢ્ઢા બાપને નાકે કશીક ન કળાય ને ન પરખાય તેવી ખાટી
સોડમ આવી હતી.

બેટા કે બેટીને, ભાઈને કે ભાઈબંધને ફક્ત પરણાવી ધર ચાલુ
કરાવી દેવા સુધીની જ વાતને સ્વધર્મની છેલ્લી સીમા સમજનાર આ
જૂના જમાનાનો ભણેલો બ્રાહ્મણ તે પછીની તમામ વાતને પેશકદમી
જ માનતો હતો. ભાસ્કર નામથી એણે પોતાની સન્મુખ બીજો એક
બ્રાહ્મણ જોયો : બ્રાહ્મણ જ હોવો જોઈએ : એને પૂછવું જોઈએ,
અત્યા કહે તો વાર, તારા મિત્રધર્મની સરહદ ક્યાં સુધી જઈને થાંભે છે?

એટલો વિચાર કરે છે ત્યાં તો દરવાજાની ખારી ફરી વાર બિઘડી.
પહેલી એક યુવતી નીકળી ને તેની પાંદે મજબૂત હાથને ધકકા દેતો
એનો એ જ પુરુષ પાછો નીકળ્યો. દેવુ પોતાના દાદાને ‘એ જ મારી
બા’ એટલું કહી શકે તે પૂર્વે તો એ આનાકાની કરતી યુવતીને
ધકકવા જેવી સ્થિતિ કરતો પુરુષ સામે બિભેલી મોટર-કાર સુધી લઈ
ગયો, બેઠેને લઈને કાર બિપડી અને માત્ર બિપડતી મોટરે એ સ્ત્રી, હજુય

૧૧૨ : તુલસી-કચારો

પ્રભાતના સહેજ સંક્રાંતિકાળમાં અર્ધઅદ્ય રહેલા એવા બે જણાને પીપરની ઘટા હેઠે જોતી ગઈ.

તે પછી પાકી ખાતરી કરવા માટે પિતા બાળકને લઈ આશ્રય-ધામની ઓફિસ ગયા. પૂછ્યું: ‘અમારે કંચનગૌરીને મળવું છે.’

‘શું થાય તમારે?’

‘સગાંની દીકરી થાય.’

‘બહાર ગયેલ છે.’

ઘણી લાંબી વેળા ત્યાં બેઠા પછી. પ્રભાતનાં અનેકવિધ ગૃહકાર્યોમાં મચી જવાના એ સમયે ત્યાં આશરો લઈ રહેલી પચાસેક નાની મોટી સ્ત્રીઓને પરસ્પર વાદાવાદ અને રીસ બબડાટ કરતી જોયા પછી નિરાશ દાદા દસ વાગે બહાર નીકળ્યા અને ઘેર ગયા વગર ખારોખાર અદાલતમાં પહોંચ્યા. ત્યાં એણે સાંભળ્યું કે ફરિયાદી બાઈ કંચનગૌરીના વકીલે, પોતાની અસીલની તબિયત એકાએક ગંભીર થઈ જવાથી તે તે કારણે તેને બહારગામ ચાલ્યા જવું પડેલું હોવાથી, અચોક્કસ મુદતને માટે મુકદ્દમા મુલતવી રાખવાની અરજ ન્યાયાધીશને કરી છે.

આ રસગંભીર મુકદ્દમામાં હાજરી આપવા આવેલાં બસોક સ્ત્રીપુરુષ શ્રોતાઓ પાછાં વિખરાતાં હતાં. તેમનાં વદનાં પર નિરાશા ને ખિન્નતા જ નહિ, પણ ચીડ અને ઠપકો પણ હતો. તેઓ અંદર અંદર વાતો કરતા હતાં કે—

‘એકાએક તબિયત શાની લથડી ગઈ? વખતસર કેમ દાકતરને તો બતાવવું હતું!’

‘આમાં તો નબળાઈ જ ગણાવાની.’

‘ભારકરભાઈ કાઠને નહિ, ગાછે નહિ, ને એને બહારગામ ઉપાડી જાય, એ તે કેવી વાત !’

આ સૌ માણસોની વાતો કરવાની જટામાંથી એક ભાવ તો રપટપણે ઉપસી આવતો હતો : કે સૌ કંચનના જીવનને પોતાનું આત્મીય માનતાં હતાં. સૌને કંચને આજે જાણે કે ફરેજ દીધો હતો. સૌએ પોતાના સમયની તેમજ સમ્ભવતની બરબાદી બદલ કંચનને જ દોષિત ગણી. સૌથી વધુ કષ્ટ તો જે જે નવી પ્રેક્ટીસ માંડનારા જીવાન ધારાશાસ્ત્રીઓ આ મુકદ્દમામાં કંચન પક્ષે લડવા થતગતી રહ્યા હતા તેમને થતું હતું.

એમ પણ વાત થઈ કે ‘એનો સસરો આવેલો છે એવું’ જાણ્યા પછી એ હિંમત હારી ગઈ. ભારકરભાઈએ તો એને ઉત્તેજિત કરવાની ધણી મહેનત કરી, પણ એને હોશ આવ્યા જ નહિ.

કાઠ બોલ્યું : ‘એક્સર્ડ.’ કાઠએ કહ્યું ‘ચાઇલીશ.’

અદાલતના એ તમાશાખીનોતે ચીડવતી, વીરસુતની ગજોગળ દાઝને ધૂળ મેળવતી, અને એક વૃદ્ધ તેમજ એક બાળકને અમદાવાદના પુટપાથ પર બાંધેલાં જેવી બનાવી મૂકતી, કંચન અને ભારકર વાળી આગગાડી આગળ ને આગળ વધતી હતી. ગુજરાતનાં જેવા લાયક ગામે ધૂમતી હતી.

‘તને બોળીને શી ખબર પડે ?’ ભારકર એને સમજ આપતો હતો; ‘એ લોકો તારું અપહરણ કરીને તને પોતાના ગામની રજવાડી હદમાં ધસડી જવા આવ્યા હતા, ને કાવત્રું ગોઠવતા હતા. તું ભલી અને નિર્દોષ છે એટલે તેમના વિષે ભલા વિચારો ધરાવે છે.’

આ શબ્દોથી કંચનને પોતાના અપરાધનો ભાર લળવો થયો હોય એવું લાગ્યું. પોતે ભલી અને નિર્દોષ હોવાનો ઠપકો કઈ સ્ત્રીને નથી ગમતો ?

‘તને ખબર છે ?’ ભારકરે કહ્યું : ‘હું ન આવી પહોંચ્યો હોત તો તને ઉપાડી જવા માટે એ ટોળી ત્યાં બેઠી જ હતી !’

૧૧૪ : તુલસી-કથારો

સવારે આશ્રય-ધામેથી નીકળતી વેળા કંચને જે બે આકારો દીઠા હતા તેમને હવે એણે એળખી પાડ્યા. એ બેઉ-એ સસરા ને એ પુત્ર-પોતાને ઊઠાવી અથવા ભોળવી જવા જ આવેલા હોવા જોઈએ.

‘તેં તો ક્યાં નથી વાંચ્યા એ કિસ્સાઓ ? જેમાં પોતાની ઇચ્છાથી આડે હાલનાર વહુવારોનાં તો આ ગામડાંનાં સાસરિયાં ખૂનો પણ કરાવી નાખે છે.’

એમ કહીને ભાસ્કરે પોતાની યાદદાસ્તમાંથી એક પછી એક બનાવો વર્ણવવા માંડ્યા. એ વર્ણન કોઈ પણ સ્ત્રીને કમ્પાયમાન કરી મૂકે તેવું હતું.

‘આવી તમામ સિતમગીરીને તોડવા તું સાચી નારી બની જા. તારું સિંહણનું-સ્વરૂપ પ્રકાશ. તું વાઘેશ્વરી દેવી છે. તું સેંકડો કંગાલ સ્ત્રીઓની પ્રેરણામૂર્તિ બન. અબળાઓનાં બેડીબંધનો તૂટીને એનો એક સામટો ઢગલો એક દિવસે તારા ચરણો પાસે થશે. એવો દિવસ નિહાળવા મારાં નેત્રો તલસે છે. હું તો ફક્ત શિલ્પી છું. તારામાંથી આ ઘાટ ઘડવાના મારા કોડ છે.’

એમ બોલી બોલીને એણે એ સેકન્ડ ક્લાસના પ્રવાસીશૂન્ય ડબ્બામાં કંચનગૌરીની પીઠ પર થબડાટા કર્યા. થબડાટે થબડાટે કંચનનું ફરી પાછું કુલાવું શરૂ થયું હતું. પોતે કાંઈક પરાક્રમ કરી દેખાડવાનું મંગળ નિર્માણ લઈને આવી છે એવું એને વારંવાર લાગવા માંડ્યું ને પોતાને ભાસ્કરભાઈ અપહરણ તેમ જ ગુપ્ત હત્યામાંથી બચાવી લાવેલ છે તેવી તેની ખાત્રી થઈ. પરંતુ વારંવાર પોતાના દિલને વિષે સસરાનો દુષ્ટ સંકલ્પ ઠસાવવા મથતી કંચન વારંવાર ફક્ત ચોંકી ઊઠતી હતી એક જ શબ્દના સ્વર-ભણકારાને લીધે : હજુ ય જાણે રેલગાડીનાં પૈડાંને બાઝી પડીને કોઈક બાળક બોલાવતું હતું ‘બા !’

એ ક્ષીણ શિશુ-બોલની સુંવાળી ગર્દનને ચીપનો ભાસ્કરનો સૂર ગાજતો હતો ‘વીરાંગના !’

પ્રકરણ અઢારમું

પુત્રવધૂની શોધમાં

થોડા દિવસે તમાશાની વૃત્તિ વિરમી ગઈ, શહેરી ઊભરો શમ્યો, મુકદ્દમાની લડત માંડી વાળવામાં આવી, અને વીરસુત એની સ્ત્રીને ખોરાકી પોશાકી પૂરી પાડી ફાવે તે પ્રવૃત્તિમાં પડી જવા દેવા કબૂલ થઈ ગયો. પોતાને તો કંચન હવે ધરમાં ઘોળા ધર્મે થ ન ખપે, પણ છૂટાછેડા મેળવવા માટે એણે પ્રયત્ન ન કરવો એ શતે જ એના પરનો મુકદ્દમે પાછો ખેંચાયો.

પિતા, પુત્ર અને મામા થોડાક દિવસ રોકાયા, પણ વીરસુત તેમની હાજરીને સહી શકતો નહોતો. કેમ જાણે તેમની હાજરી વીરસુતના છિન્નભિન્ન સંસાર પર દિવસરાત કાઈ છૂપો કટાક્ષ કરી રહી હોય ! તેઓ વીરસુતથી ડરી સંક્રાંધાઈને રહેતા, વીરસુત ધરમાં આવે કે તૂટ ચૂપ થઈ બેસતા, પણ તેમના સવળા આચરણની ચે અવળી અસર પડતી.

‘ હેં દેવુ ! ’ દાદાએ એક દિવસ વીરસુત કાલેજમાં ચાલ્યો ગયો તે પછી ઇચ્છા દર્શાવી : ‘ આપુ ભણાવે છે તે કાલેજ તો જોઈએ ! બધા એનું શિક્ષણ બહુ બહુ વખાણે છે, તો આપણે એના કલાસની બહાર કમ્પાઉન્ડમાં ઊભા ઊભા સાંભળીશું ? હેં, જશું ? ’

૧૧૬ : તુલસી-કથારે।

દેવુએ હા કહી. પિતાની ઇચ્છા સાંજે ઘેર આવી પુત્રને વખાણથી રીઝવવાની હતી.

દાદા ને દેવુ બેઠે જમ્યા પછી (વીરસુત જમી લેતો તે પછી જ તેઓ બેસતા) અંધ મામાથી ગુપ્તપણે રચેલા કાર્યક્રમ પ્રમાણે તૈયાર થઈ ને ચાલ્યા.

‘ત્યારે જનીજી ! હું તો સૂઈ છું મારી ઓરડીમાં !’ એમ બોલીને જયેશ્વરરામ તો પોતાને સ્થાને (આસલેટ અને પરચુરણ જૂના સામાન વાળી ઓરડીમાં) ચાલ્યો ગયો હતો.

દાદા ને દેવુ બહાર નીકળીને સડક પર પહોંચે છે ત્યાં તો જયેશ્વરરામ તૈયાર થઈ ને હાથમાં લાકડી લઈ ઊભો છે !

‘કાં ! દવે ! ક્યાં જાજી અત્યારે ?’ દાદાએ પૂછ્યું.

‘આ...હિંધ તો આવી નહિ, એટલે એમ થયું કે લાવને ભાઈ ભણાવે છે એ શાળામાં જઈ આવું ! તમે શીઠ ભણી ?’

‘હવે રાખ રાખ પાજી !’ સોમેશ્વર હસી પડ્યા. ‘લે હાલ હવે હાલ.’

‘ના તમે તમારે જ્યાં જતા હો ત્યાં જજોને ! નાહકનો હું સાથે હમી તો શરમાવું પડશે !’

‘હવે માઆપ ! મૂંગો મરછ કાઈ રીતે ?’

ત્રણે જણ ચાલ્યા. ખીતા ખીતા કાલેજની ચોમેર મેદાનને આંટો મારી લીધો. પછી ચોર જેવે મીનીપગલે અંદર પેઠા, ને વીરસુત જ્યાં વર્ગ લેતો હતો તે જ ખંડની સામે આવીને ઊભા રહ્યા. ‘ભાઈ’ની મધુર અધ્યાપનવાણી સાંભળીને બાપનો આત્મા કંકળ્યો : આહા હા ! આવા

પુત્રવધૂની શોધમાં : ૧૧૭

સરસ્વતીસંપન્નને શિરે આ દુઃખ ! મારા પુત્રના મોંમાંથી વાગ્દેવી ક્વે પ્રસન્નતાથી વહી રહી છે ! આને માથે...!

પણ વીરસુતના અંતરમાં આ ક્રુદ્ધખીજનોના દશ્યે ઊલટી જ લાગણી સળગાવી. એની વાગ્ધારા ખંડિત બની. એનો ચહેરો પડી ગયો. એની જ્ઞાનસમાધિમાં ભંગ પડ્યો.

આનું એક વધુ કારણ હતું : પોતાનાં આ કાલેજનાં વ્યાખ્યાનો સાંભળવા બે વર્ષ પૂર્વે કંચન આવતી તે દિવસો યાદ આવતાં કારણે તફાવત કલ્પના પર ચડી બેઠો. કંચન અહીં બેસતી ત્યારે પોતે સોજે કળાએ ખીલી રહેતો. કંચનના સ્થાને આજે આ ત્રણ સગાં સાંભળે છે ! વિડમ્બનાની અવધિ વળી ગઈ.

ઘેર આવીને એણે પિતાને કહ્યું, ‘મારા હાઝેલા હૃદય પર શાને ડામ દઈ રહ્યા છો ! આથી તો ઘેરે જાઓને !’

‘ભલે ભાઈ !’ વૃંધે પુત્રની મંચિ જીલી લીધી. એણે પોતાની તૈયારી કરીને પછી પૂછ્યું : ‘ભદ્રાને લેતો જાઉં કે અહીં રાખું ?’

‘લેતા જાઓ, ને આ ઘરને પણ દીવાસળી મૂકતા જાઓ ! હું પણ મારો છૂટકારો ગોતી લઈશ. પછી તમને નિરાંત થશે.’

પિતાએ આ શબ્દો સાંભળ્યા ત્યારે તેની નજર સામે બે વીરસુત તરવરતા હતા. એક તો કાલેજમાં બોલતો સરસ્વતીનો વરદાનધારી : ને બીજો આ બકવાદ કરનારો : બેમાંથી કયો સાચો ? બેઉ સાચા : એક જ બોળીઆમાં બેઉ વસનારા : બકવાદી વીરસુતનો કાઠક દિવસ વિલય થઈ જશે, શારદાનો વરદાનધારી પ્રકટ થશે : એ આશાએ એણે કહ્યું : ‘તો ભલે ભદ્રા આંહી રહેતી ભાઈ !’

એટલું જ કહીને વૃંધે રગ્ગ લીધી.

૧૧૮ : તુલસી-કથારે।

એને બીક લાગેલી કે મુંઝાએલો ‘ભાષ’ કદાચ આપઘાત કરી બેસશે.
રંટશને ગયા પછી સામેશ્વરે અંધ સાળાને જુદો એકાંતે
બોલાવી પૂછ્યું :

‘જયેષ્ઠારામ ! ઘેર જઈ શું મોં બતાવું !’

‘જનત્રા કરતા જવું છે ?’ જયેષ્ઠારામે આંખો બીડી રાખીને
કહ્યું : ‘તમારું મન જરા હળવું થશે. ને અંજળ હશે તો વહુને
પણ ગોતી કઢાશે. ’

‘તારી મદદ છે ?’ વૃદ્ધનો કંઈ લાગણીવશ બન્યો. જવાબમાં
જયેષ્ઠારામે પૂરેપૂરી આંખો બોલી. એ આંખોમાં અંધાપો નહોતો.
પણ આંખનો, દુષ્ટ લાગે તેવો મિચકારો હતો.

‘હે માળા દુષ્ટ !’ ડાસા દેખીને હસી પડ્યા.

‘લેવા દેવા વગરનું આંખોનું તેજ હું બગાડતો નથી. તેમાં દુષ્ટ
શાનો ?’

‘ઠીક, ચાલ, દેવુને સાથે લેશું ને ?’

‘હા. હા.’

ત્રણે જણા ડાકોર વગેરે સ્થળોમાં થોડું ભટકી પછી એક ગામમાં
આબ્યા જ્યાં કંચનનો, આશ્રયધામની એક સંચાલિકા લેખે ભારકરની
સાથે પડાવ હતો.

પ્રકરણ ઓગણીસમું

ઝળાયેલાં મન

મુક્ત બનેલી કંચનને સમાજપીડિત બહેનોની ઉદ્ધારક અને પ્રેરણામૂર્તિ બતાવવા-વીરંગના બતાવવા માટે ભારકર ગુજરાતનો પ્રવાસ કરાવતો હતો, દેકડેકાણે ભાષણો અપાવતો હતો, સમારંભો વડે સ્વાગત ગોઠવાવતો હતો. ભારકર અને કંચન જ્યાં જ્યાં ગયાં ત્યાં ત્યાં જિગતા જીવાનો અને કવિતા કરતા કિશોરો એમની ફરતા વીંટળાતા રહ્યા.

પ્રત્યેક શહેરમાં યુવાનોના સમૂહ પૈકી પાંચ પંદર તો એવા હોય જ છે, કે જેઓ ધરની માતાઓ, ભાભીઓ ને બહેનોમાંથી જીવનની અહભૂતતાનો સ્પર્શ મેળવી શકતા નથી. એંશી વર્ષના એવડ વળી ગએલા બરડા પર સાંઠીઓનો તોતીંગ ભારો ઉપાડી બજારમાં તેના વેચાણની અયોક્કસ મુદત સુધી રાહ જોઈ બિભતી ડોશીના પુરુષાર્થમાંથી તે યુવકોને રોમાંચક તત્ત્વ જડતું નથી; મરકીએ કેવળ દવાના અભાવે કાળીઓ કરી લીધેલા જીવાન ધણીને સગા હાથે સ્મશાને દેન પાડી પાછળ રહેલાં પાંચ બાળકોની જવાદોરી બનનારી-ત્રીશ વર્ષોનો અણિશુદ્ધ રંડાપો ખેંચનારી ગ્રામ્ય બામણીના માથાના મુંડામાંથી આ યુવકોને અલૌકિક વીરત્વની આસમાની સાંપડતી નથી. એવા પાંચ દસ કે પંદર વાંશ યુવાનો કિશોરો, પોતપોતાની કવિતાપોથી,

૧૨૦ : તુલસી-કથારો

ઓટાગ્રાફ પોથી અને કેમેરાની ડબ્બીઓ લઈ પ્રત્યેક ગામે આ વીરાંગના કંચનનો વિદ્યુતમય સહવાસ મેળવવા હાજર રહ્યા. તેમણે સભા સંમેલનો ગોઠવ્યાં, તેમણે કંચનના અંબોડા માટેની વેણી કે ચોટલા માટેનું ફૂમકું મેળવી આવવા શહેરોનાં સર્વ ચૌદાં પગ તળે ખૂંદ્યાં. તેમણે દોડી દોડીને કંચનની તબિયત દરેક વાતે જિહાવી. કંચન તેમના પર ખીજતી ત્યારે તેમણે આત્મવિસર્જનની જ ઊણુપ કહી હતી. કંચન ખુશાલીમાં આવી જઈ તેમની પીઠ પર ધબ્બો લગાવતી ત્યારે તેઓ અડભાગીપણું અનુભવતા. કંચન કોઈ પહાડ ચડવા કે ઝરણાને ટપી જવા તેમનો ટેકા લેતી તો તેઓ સાફલ્યનાં શિખર સર થયાં સમજતા. તેઓ આ ક્રાંતિકાર નારીને પોતાને ઘેર તેડી જતા ત્યારે એને મહેમાન ગણીને ચહા નાસ્તાની જહેમત ઉઠાવનારી અભણ ગૃહનારીઓ પ્રત્યે કંચન ‘તમે લોકો’ એવું વારંવાર સંબોધન કરી ભાત ભાતની ‘ક્રાંતિકારી’ સલાહો આપવા મંડી જતી. કોઈ કોઈ ઘેરે એને ઘરનાં બેરાં જોડે બેસવું પડતું તો એ થોડી જ વાર બેસી પાછી પુરખોની બેઠકમાં ચાલી જતી ને કચવાતા રવરે બોલી બિટી—

‘એ લોકોની પાસે બેસીને તો કંટાળી જવાય છે. એ લોકો તો સાદી વાંતમાં પણ પૂછાપૂછ જ કરે છે. એ લોકો કદી સમજવાનાં જ નથી ને ! એ લોકો સાથે વાત જ શા વિષયની કરવી !’

આમ પરિભ્રમણ ચાલવા લાગ્યું. પણ એ લાંબા પરિભ્રમણમાં ભાસ્કરને ન રૂચે તેવી કેટલીક વાતો પણ જનતી ગઈ. ભાસ્કર વિશ્વમય પામતો હતો કે કંચન આ નવા નવા મળી જતા જુવાનો કિશોરો જોડે વધુ ને વધુ આનંદ કેમ અનુભવતી હતી, ભાસ્કરને આગળ અથવા પાછળ અન્ય લોકો સાથે વાતો કરતો રાખી પોતે આ જુવાનો કિશોરો જોડે કેમ ચાલતી હતી, એટલું જ નહિ પણ ભાસ્કરને ‘અમે જરીક જઈ આવીએ’ એટલું જ ફક્ત કહીને, અથવા

કશું જ કહ્યા વગર છાનીમાની કંચન આ સ્થાનિક જુવાનો જોડે ફરવા જોવા કેમ નીકળી પડતી હતી; પોતાથી દૂર બેસતા યુવકોને ખુરસી સહિત પોતાની નજીક ખેંચી કેમ બેસારતી હતી; પોતે જે સોફા પર બેઠી હોય તે પર પોતાની બાજુમાં આ યુવકોને ખેંચી લેતી અથવા એ લોકો જે હોડોળે બેઠા હોય તેની બાજુમાં જઈ પૂર્ણ બેપરવાઈથી કેમ બેસી જતી. આવે આવે તમામ પ્રસંગે ભાસ્કરને ઝંખવાણા પડી જઈ જુદા બેસવું પડતું.

પ્રથમ પ્રથમ તો ભાસ્કરે તકેદારી અને ચાલાકી રાખી રાખી આવા કઠંગા દેખાવો થતા અટકાવવા યત્ન કર્યો. પોતે ચોકસા અનુમાન આંધીને કંચનનો આવો વર્તણૂં રોકવા લાગ્યો; પણ પછી તો વાત પોતાના કાબૂ બહાર ચાલી જતી જેમ પોતે મેંચે ચડી સલાહ સૂચના દેવા લાગ્યો. એના જવાબમાં કંચન ફક્ત એટલું જ પૂછતી કે ‘પણ એમાં શું થઈ ગયું? એમાં શો વાંધો છે?’

ભાસ્કર ફક્ત એટલો જ ખુલાસો કરી શકતો કે ‘તું એમાં શું સમજે? એથી અસર ખરાબ થાય. જુવાનોનાં મન નાખળાં પડે.’

‘પણ મને તો એ સાવ સ્વાભાવિક લાગે છે!’

‘તારી વાત જુદી છે. હું તો બીજાઓની વાત કરું છું.’

થોડા દિવસ ગયા બાદ ‘તારી વાત જુદી છે’ એ વાક્ય પર હેઠા લાગી ગયો તે ભાસ્કરે સૂચક તેમજ ગર્ભિત શૈલીએ કહેવા માંડ્યું, ‘માનસિક અધોગતિ ક્યારે થાય તે કોણ કહી શકે છે?’

‘પણ તમે જ મને કહેતા હતા કે એવા લાગણીવેડા વળી શા?’

‘તે તો હું મારા સંબંધમાં કહેતો હતો. અથા કાંઈ એટલા મનોનિઘ્ર વાળા હોતા નથી.’

૧૨૨ : તુલસી-કચારો

અને આ ડહોળાએલા વાતાવરણનું એક પરિણામ એ આખું કે ભારકર કંચનને વીરનારી, ક્રાંતિકાર, બહાદુર ઇત્યાદિ જે બિરદો વડે જાહેરમાં બિરદાવતો હતો તે કરવાનું તેણે બંધ પાડ્યું ને પ્રવાસમાં બેઠે વચ્ચે ઠંડાશ જન્મતી ગઈ. બીજાએને મોંયે ભારકર કંચનના સંસ્કારોની ખામીઓ પણ કથનો થયો.

એક દિવસ એક ગામે કંચન એને બિંધતો મૂકી ચાણોદ-કરનાળીના રેવા-ઘાટ પર ગત્રિની ચાંદનીમાં લટાર ખેલવા અન્ય નારીપૂજક યુવકો સાથે નીકળી પડેલી. પાછળથી ભારકર જાગી ગયેલો. કંચન પાછી આવી ત્યારે એણે પોતાનો બિંડો કચવાટ જાહેર કર્યો ને એણે સાફ શબ્દોમાં સંભળાવી દીધું કે 'આવું વર્તન મારાથી નહિ સાંખી શકાય. તું તો હદ બહાર સ્વતંત્રતા લેવા લાગી છે.'

થોડીવાર કંચન સ્તબ્ધ બની બિભા. એ ખસીઆણી પડી ગઈ. સ્વતંત્રતા લેવી એટલે શું ! હદ બહાર એટલે શું ! આવું નહિ સાંખી શકાય એટલે શું ! ત્યારે પોતે સ્વતંત્ર છે ને ભારકર પોતાની સ્વાતંત્ર્યભાવનાનો પૂજક છે એ શું ભ્રમણા હતી !

‘આમ હોય તો પછી મારે તને તારા કાકા પાસે જંગબાર મોકલી દેવી પડશે.’

ભારકરનાં ભવં આ બોલતી વખત ભયંકર રીતે એની આંખોનો આકાર ફેરવી રહ્યાં હતાં. આવી આંખો અગાઉ ક્યારે થઈ હતી ? ક્યારે જોઈ હતી ? કંચન યાદ કરવા લાગી : બેજ પલમાં એને યાદ આવ્યું. પોતાના પતિ વારસુતને માર મારતી વેળા બસ આવી જ આંખો ભારકરે ધારણ કરી હતી. યાદ આવતા વેંત એ ધાક ખાઈ ગઈ. એનાથી ભારકરની આંખો સામે ન જોઈ શકાયું. એ બીજી બાજુ જોઈ ગઈ.

પ્રકરણ વીસમું

જગરખિલાડો

એ શું જોતી હતી ?

આફ્રિકાનો કિનારો : અગાધ અને અનંત, કાળાં લગ્નમર સાગર—
જળને સામે પાર એનાં માઆપ બેઠાં નથી.

બનાવટી બહાદુરી અને ચાવી ચડાવેલી બંડખોરી પર એ વિદેશ-
વાસી મુવેલાં માવતરની સાંભરણે મોટો ધા માર્યો. બનાવટી બહાદુરીના
ઢાટ કાંગરા ખરવા લાગ્યા.

‘આમ મારી સામે જો !’ ભારકર બોલ્યો કે તત્કાળ એ ચોંકી,
હેબતાઈ, અને જૂની કહેતીમાં કહ્યું છે કે જગરખિલાડો ઊંદરના દર
પર જઈને ચીસ નાખે ને જેમ ઊંદર આપોઆપ બહાર નીકળી પડે
તે રીતે આ હાક લેળા તો કંચને અનિચ્છાએ પણ આપોઆપ
ભારકરની સામે નેત્રો માંડ્યાં.

માંડતાં જ એનો ભય વધ્યો. જાણે આજ સુધીના પ્રેમાળ
ભગિનીઆંધવ, સજ્જગ રક્ષપાલ, ઉદાર લાલનકાર અને સચિંત શિક્ષાદાતા
ભારકરભાઈનું આખું ખોળાઉં જ બદલાઈ જઈને તેને સ્થાને કાઢ
ખીજી જ ભીષણ માનવી આવી બેસી ગયું.

૧૨૪ : તુલસી-કચારો

‘સાંભળ !’ એ વિકૃતિ પામેલો ભાસ્કર ઊંડી ખામમાં ઊતરીને જાણે બોલતો હતો : ‘કાં તો તારા કાકા પાસે જવું પડશે, ને કાં હું ખતાવું તેમ વર્તવું પડશે.’

‘કાકા પાસે મોકલી આપો.’ કંચન ખીતી ખીતી માંડ આટલું બોલી શકી.

‘એમ કાંઈ એકદમ મોકલાશે ? ત્યાં લખું, ત્યાંથી જવાબ આવે, અને મારું મન ખાત્રી પામે, ત્યારે મોકલીશ.’

બોલતો બોલતો ભાસ્કર હસતો હતો. એવું હાસ્ય પણ આ ખીજ વાસ્તું હતું. જ્યારે એ વીરસુતને માર મારી મોટરમાં ધાલી લઈ ગયો હતો ત્યારે આમ હસ્યો હતો.

આ મુખ્પાકૃતિ જે દિવસે પોતાના પતિની સામે બેંચાઈ હતી તે દિવસ વધુ ને વધુ યાદ આવ્યો. તે દિવસ પોતે ભયભીત થઈ હતી છતાં અંદરથી પ્રસન્નતા પામી હતી. તે દિવસનું સ્મરણ ન સહેવાયું. ફરી વાર એ આ મેડીની ખારી તરફ નજર ફેરવી ગઈ.

એકાએક એ નજરમાં નવી લાગણી છવાઈ ગઈ. આફ્રિકાના અફાટ અનંત દરિયાવ-પટની કલ્પના ન આવી, પણ જ્યાં પોતે એ કલ્પના-દૃશ્ય ખડું કરતી જતી હતી તેજ સ્થાને, તળાવની પાળે, વડલાની છાંયે, એણે ત્રણ જણા બેઠેલા દીઠા. એક વૃદ્ધ, એક અંધ અને એક કિશોર.

ત્રણેને પોતે ક્યાંઈક જોયા હતાં શું ? તાજેતરમાં જ જોયા હતા કે વર્ષો પૂર્વે જોયા હતા ! જરીક ઝાંખી થઈ હતી, વિશેષ કાંઈ યાદ આવતું નહોતું. પણ તેઓ બન્ને બેઠા બેઠા આંહી આ ખારી તરફ કેમ જોઈ રહ્યા હતા ! ને હવે નજર પાછી કેમ સંકેતી લે છે ?

નીચે કેમ જોઈ જાય છે? ગુસપુસ ગુસપુસ કેમ કરતા દેખાય છે? પાછા છૂપી રીતે કાં ખારી સામે તાકે છે?

તળાવનો આરો દૂર હતો. વડલાની છાંય વિશેષ આવરતી હતી. ત્રણે આકૃતિઓનાં મોઢાં સ્પષ્ટ ઉકેલી શકાતાં નહોતાં. પણ ત્યાં જોઈ રહેવાનું કુતૂહલ વધતું હતું. ત્યાં જોવું ગમતું હતું. આ મેડીના ઓરડામાં જે ઊકળાટ અને અગ્નિરસનો ધગધગાટ ચાલુ થયો હતો તેમાંથી બચાવનારું એ ખારી વાટેનું, તળાવ-આરા પરનું દ્રશ્ય હતું.

‘આમ તો જો જરા!’ ભાસ્કરનો સ્વર સહેજ નરમ પડ્યો હતો : ‘તને મારામાંથી સર્વ સંતુષ્ટતા કેમ મળી રહેતી નથી? હું કાંઈ તને સતાવતો નથી. હું તો તને મારાથી શક્ય તેટલી યશસ્વિની ને મોટી બનાવી રહ્યો છું. બદલામાં હું તારી લાગણીની મીઠાશ ને બીનાશ માગું છું—ને તું તો મને તરછોડે છે.’

‘તમે મારા વડીલ છો, મારા રક્ષક છો.’ કંચન મહામહેનતે બોલી.

‘પણ હું તારો સમવયસ્ક સ્નેહી નથી શું? હું શું ઉમ્મરમાં એટલો બધો ધરડો થઈ ગયો છું?’

આવું બોલનાર ભાસ્કરને પોતાની ઉમ્મરનું ભાન નહોતું રહ્યું. એ પૂરાં ચાલીસ—બેતાલીસ વર્ષો ખાઈ ગયો હતો ને યુવાન સ્ત્રીઓનો એ રક્ષક બની શક્યો હતો તે પણ એની પાકટ અને પીઠ વચ્ચે કારણે.

આજે જુવાનો અને કિશોરોનો મધપ્રૂડો બની રહેલી કંચને એને એક બાજુ તારબ્યો એટલે જ એકાએક એને પોતાની ઉમ્મરનું ભાન થયું. ભાન થયું કે પોતે આકર્ષક કે મોહક નહોતો. યાદ આવ્યું કે પોતે તો મુરખી વડીલ મોટાભાઈનું સ્થાન અને માન ભોગવતો હતો. ધિઃકાર છૂટ્યો એ માનનીય અને મુરખી સ્થિતિ પર. બહેમ આવ્યો કે

૧૨૬ : તુલસી-કચારો

પોતાના મુરખખીપણાની ઓથ લઈને આ તો દગલખાજી ખેલાતી હતી ને નમૂંછીઆ છોકરા એના રક્ષણનો મુલાયમ લહાવો લેતા હતા.

કેમકે ભારકરની એક આખર તો આ હતી : પોતાને સોંપાયેલ સ્ત્રીનો એ શુદ્ધ ખાંધવ હતો. એની આંખોમાં કદી મેલ હોઈ શકે નહિ. અરે એટલી હદ સુધી એની સહાય ને સોખત સહીસલામત ગણાતી, કે ભારકર જાણે પુરુષ ખોળિયું પહેરીને દુનિયામાં આવેલ સ્ત્રી જ છે. ધણા એને ભારકર બહેન કહીને પણ ખોલાવતા, તેમાં મશ્કરી નહોતી, સાચી માન્યતા હતી. ચાહે તેટલી એકાંતમાં પણ ભારકર સાથેની સ્ત્રી સુરક્ષિત મનાતી.

એવી પ્રતિષ્ઠાના કાચલામાંથી ભારકરનો પ્રાણ, ઇચ્છનાં ખોખા-માંથી પાંખો ફફડાવીને પતંગિયું બિડે તેમ ફફડાટ કરતો બહાર આવ્યો. વીરસુતના પંજમાંથી કંચનગૌરીને પોતે જે બહાદુરીથી છોડાવી લાવ્યો, તે બહાદુરીનો મર્મસ્વર એના અંતરમાં છંક આજે બોલ્યો:—

કંચન મારી બને તે માટે.

*

*

*

સાંજ પડી હતી. ગામના કુમારો ને યુવકો કંચનને ફેરવવા લાઈ જવા આવ્યા. ફરવા આવવા કળિયા કરતી ધરતી બહેનોને આ યુવકોએ હમેશાં કહેલું કે ‘વગડામાં ને હુંગરામાં શું જોવાનું ને ફરવાનું બબ્બું છે !’ કંચનને માટે તેમણે ગામની સીમમાં પચીસેક ‘બ્યુટી સ્પોટ્સ’—સુંદરતાનાં સ્થાનો નક્કો કરી રાખ્યાં હતાં. ભાંગેલી દેરી અને દટા-યેલી તળાવડી પણ કંચનને બતાવવા માટે મહત્વના બન્યાં હતાં.

કંચન પ્રાચીન સ્થાનોમાં જરીકે સમજ નહોતી ધરાવતી. મીનલદેવીએ બંધાવેલી વાવ વિષે જુવાનો વાત કરતા હતા ત્યારે મીનલ કણ્ઠદેવની

રાણી કે સિદ્ધરાજની, એટલું કંચનને યાદ નહોતું. અમૂક તલાવડી મીનલદેવીએ કયા સંજોગોમાં બાંધાવી એની વાતને કંચન પાસે કાણ વધુ રસભરી રીતે મૂકી શકે છે તેની આ યુવાનો વચ્ચે સરસાઈ ચાલી રહેતી ત્યારે કંચન એ વાતના દોરને, પોતાની પડી ગયેલી ‘હેર-પીન’ની શોધે જવાની વાત વડે તોડી નાખતી.

એવી કંચનને કદમે ઝૂકવા આવેલા આ જુવાનોને ભાસ્કરે બહાર આવી તે દિવસે મક્કમ સ્વરે કહી દીધું : ‘આજે એનું શરીર સારું નથી, ચક્કર આવે છે. નહિ આવી શકે.’

અંદર આવી તેણે કંચનને કહ્યું, ‘બારીમાંથી જોવાનું નથી. ને શણગાર ઉતારી નાખ.’

માથામાં ગુલાબના મોટા ફૂલ જેવડા પહોળા બળે અંખોડા લઈને તેની અંદર જે વીશ-પચીશ ઝીણાં મોટાં વાનાં-ચગદાં, ચીપીઆ, વેણી, ફૂમકું વગેરે-કંચને ધાલેલ હતાં તે તમામ એક પછી એક બહાર નીકળીને ભાંય પર ઢગલો થતાં હતાં, ને ભાસ્કર ખુસ્સી પર બેઠો બેઠો એનાં જડાં ભવાંની જાજલી હલાવતો હલાવતો, આ શણગારની પોતે મેળવેલી ખુવારીને કાણ જાણે કેવા યે આનંદે જોતો હતો.

‘આંહી જ રહેવાનું. હું આવું છું.’ જડાં ભવાંને ઝીણી આંખો ઉપર વધુ ઢગતાં મૂકીને ભાસ્કરે, શણગાર ઉતારી રહેલી કંચનને કહ્યું.

કંચનના મનમાં ‘ના, નહિ રહું’ એવો ધગધગતો જવાબ હતો. પણ એ શબ્દો હોઠે આવીને બદલી ગયા, ટૂંકું ને ટચ રૂપાન્તર પામ્યા : ‘હો.’

ભાસ્કરનાં ચંપલો એ સંધ્યાનાં અંધારામાં ચટાક ચટાક દૂર ગયાં, વિલય પામ્યાં, તે પછી કંચને દાંત ભીંસ્યા, દિલની કમજોરીને ભીંસી,

૧૨૮ : તુલસી-કચારો

ઢંઢાળા, મનને પૂછી જોયું : ‘કેમ એટલું ય ન બોલી શકી ! ભાષણો તો ઘણાં કરે છે !’

અરધા જ કલાકે ભારકર પાઠો આવ્યો ત્યારે તેના હાથમાં એક લીલાં પાંદડાંનો પડીઓ હતો. બોલીને એણે અંદરથી એક સુંદર ફૂલવેણી કાઢી, તે પ્રસન્ન રસે કંચનને કહ્યું : ‘હું બાંધી આપું ? કે તું તારી જાણે જ બાંધીશ ? કહે જેઉં દીકરી !’

એ શબ્દોમાં ને એ મોં ઉપર, એક જ ભાવની રાગિણી હતી. ભારકરના ચહેરામાં કશી ભયાનક વિકલતા નહોતી. એ દયામણી દષ્ટિએ જોતો જોતો, વેણીને કંચન સામે લટકાવી બોલ્યો.

કંચને વેણી લઈને પોતાના અંબોડા ફરતી વીંટાળી.

‘ચાલો હવે, ચંદ્ર ઉગ્યો છે. થોડું ફરીએ. તળાવની પાળે પાળે જ આંટા મારીએ.’

તળાવની પાળ એટલે એ ગામનાં નરનારીઓ ને બાળકોનું રોજ સાંજનું મેળાસ્થાન. કંચન એટલું તો સમજી જ શકી કે ભારકર પાતાને કાઈ એકાંત-સ્થાને લઈ જવા નહોતો માગતો. એને દિલ નહોતું, એને પેલા છોકરાઓ સાથે ન જવા દીધી તે અપમાન સાલતું હતું, છતાં એની જીભ પર ‘ના’ જેટલો એકાદ અક્ષર પણ ન ચડી શક્યો. પાળેના પશુ જેવી એ ભારકરની પાછળ પાછળ ચાલી. બન્ને ઉતાવળની બહાર પહોંચ્યાં ત્યારે ભારકરે એક વાર પાછળ જોયું.

‘તો તો પછી મારી આણેલી વેણીની શી મહત્તા !’ આ શબ્દો ભારકર પાછળ જોયા વગર જ બોલ્યો. કંચન સમજી ગઈ. એણે માથે સાડી ઓઢી હતી. ભારકરની ઉમેદ સાડીને એવી તરેહથી ગોઠવવાની હતી કે માથું ઢંકાયેલું પણ કહેવાય ને વેણી પણ સાને દેખાય.

સાડીની ઢાર અંબોડા ઉપર સરી ગઈ ને ચાંદની રાતમાં ફરતાં મલોઢા વચ્ચે થઈને આવી સુંદર, સુગંધીમય, સલુકાઈભરી ને યા સમી આજ્ઞાંકિત સ્ત્રીની સાથે લટારે લેવાનો ભારકરે લહાવ યો. એ કશું બોલતો નહોતો, કશી આછકલાર્થ કરતો નહોતો, યનની સાથે પલ્લુ વાતો કરતો નહોતો. એ જાણે કે સમાધિરથ હતો, અધ-ચી એની આંખોની પાંપણો નીચે જો કાર્થ જોઈ શક્યું હોત, તો તે શકત કે ભારકર અત્યારે કશોક ઉદ્રેક અનુભવી રહ્યો છે; સંસાર-યનની કાર્થક અણુકૂળી આરમૂની સંતૃપ્તિમાં લહેરાયો જાય છે; એની દન પોતાની જમણી બાજુએ ચાલી આવતી કંચન તરફ સહેજ ફલી છે, એની આંખોનાં અધખીડ્યાં પોપચાં જરી જરી ગંચાં થઈને જુએ ચાલતી કંચનનો વેણી-વોટયો અંબોડો જોઈ વળે છે.

તળાવને ફરતાં ચક્કર પછી ચક્કર લાગે જતાં હતાં. ભારકરના માં વાચા નહોતી. કંચનને અડકી, ધસાઈને ચાલવાનો પલ્લુ એનો ન નહોતો. જગતની આંખને એ ફક્ત એટલું જ બતાવવા માગતો છે, કે જોઈ લે, મને પલ્લુ સ્ત્રીનો રનેહ જડ્યો છે. હું સ્ત્રીઓનો રક્ષણુ-ર, શાણો આંધવજન, પીઠ સલાહકાર અને વડીલ જ માત્ર નથી. હું તો સખા પલ્લુ થઈ શકું છું, હું એને શણુગારી શકું છું, મને દનીતું મૂલ્ય કરતાં આવડે છે, ચાંદનીને હું પુણે ને પ્રેમે મઢી શકું છું.

ચક્કર મારતાં મારતાં એક ઠેકાણે કંચન ઝખકી. એણે શરીર ઢાડી, એકદમ માથા પર ઓઢી લીધું. ને એ સહેજ ભારકરની પછ-ડે રહી ગઈ.

ભારકરની આંખોએ પાંપણોની છાજલી નીચેથી જોયું કે પડખે ાલી આવતી વેણી અદશ્ય બની છે. એણે પાછા ઉતારા તરફ જવાનો તો લીધો. કંચનને છેક ઉતારે આવ્યા પછી પૂછ્યું : ‘ વેણીને કમ કી દેવી પડી ? કાનાથી ચમકી ? પેલા છોકરાઓથી ? ’

૧૩૦ : તુલસી-કચારે।

‘ના, સહેજ અમસ્થું.’

તે પછી રાત્રિ કેવી જશે તેના ગભરાટમાં કંચને કપડાં બદલવાનું ને ખાવાપીવાનું પતાવ્યું. પણ ભાસ્કરની એકેય એષ્ટામાં વિકલતા દીઠી નહિ. પોતાને સ્થાને એ જ્યારે રોજના કરતાં ય વિશેષ શીતળ સ્વસ્થતાથી સૂવા જતો હતો, ત્યારે એણે કંચનને એટલું જ કહ્યું :

‘વેણીને અંદર રાખતી નહિ. બહાર ફેંકી જ દેજે ! લોકો કહે છે કે આંહીં સાપનો ભારી ડર છે. ફૂલો પર એ ન હોય ત્યાંથી આવી ચડે છે.’

પ્રકરણ એકવીસમું

કોણ કાવતરાખેર ?

ધર્મશાળાના શિવાલયને ઓટલે એ બે જણા બેઠા હતા. દેવના દાદા સોમેશ્વર માસ્તર અને અંધ મામો જ્યેષ્ઠારામ. બાળુમાં દેવુ ઊંધતો હતો. એ ઊંધતા દેહ ઉપર, પાસે બેઠેલો બંચો તુલસી-છોડ પોતાની મંજરીઓનો વીંઝણો ઢાળતો હતો.

‘જ્યેષ્ઠારામ !’ સોમેશ્વર પોતાના સાળાને પૂછતા હતા: ‘કેમ લાગે છે ? તને શું સૂઝે છે ? આ તલમાં તે તેલ હોઈ શકે ? સળી ગયા છે આ તલ તો.’

‘સળ્યું ધાન ફેંકી દેવાય, કેમ કે એ કામ ન આવે. સળ્યાં માનવાને કાંઈ ફેંકી દેવાય બાપા ?’ અંધો ડાસો બકારામાં બકાઈ ગયેલ બરડાને ઉઘાડો કરી, ચાંદનીમાં છબ્બ્યાવી, જનોઈ ને બે હાથે બરડા પર ધસી બજવાળતો બજવાળતો કહેતો હતો.

‘પણ બાઈ,’ સોમેશ્વર માસ્તર પણ ઉઘાડે શરીરે, ફક્ત એક ફાળીઆભેર, તુલસી છોડનાં પાંદ તોડી તોડી મોંમાં મૂકતાં કહેતા હતા : ‘આ તો મદોન્મત્ત ! ફરતી’તી કેવી ઉઘાડે માથે ! ને પડબે ઓલ્યો દારૂડીઓ.’

‘તમે પૂરેપૂરું જોયું નથી લાગતું.’

૧૩૨ : તુલસી-કચારો

‘હવે તું આંધળો મને શું કહેતો’તો.’

‘જે દેખતા હોયને, એ જરૂર હોય તેથી વધારે જોવા મડે. એટલે મુદ્દાની વાત જોવી રહી જાય ને ન જોવાનાં જોયા કરે. અમે આંધળાં, એટલે જોવા જોશું જ જોઈએ.’

‘શું જોયું?’

‘એણે આપણને દેખી અદબ કરી. ને એ ઝખકી ગઈ.’

‘ખી ગઈ હશે?’

‘ના, ઝાળખીને શરમાઈ ગઈ હશે. મારી વાત એક જ છે. ઉપરનું ફેતરું સજ્યું છે, દાણો હજી આપ્યાદ છે.’

‘એટલે શું?’

‘એ આપણું માણસ છે, ને આપણે પાછું હાથ કરવું છે. ગોવાળ એક ગાડસનાં બચ્ચાની પણ ગોત કરવી છોડતો નથી. તો આ તો જીવતું માનવી છે.’

બોલતો બોલતો એ અંધ જ્યેષ્ઠારામ જનોઈને બરડા પર વધુ ને વધુ લજ્જતથી ધસી રહ્યો હતો. ખજવાળ આવતી હતી. જનોઈના ત્રાગડા જોરથી ધસાતા તે મીઠું લાગતું હતું.

તુલસીનો છોડ વાયુમાં હલતો હલતો, દેવુના દેહ પર સૂકી મંજ-રીઓનો છંટકાવ કરી રહ્યો હતો. નિર્મળ જલ અને વગડાઉ ફૂલ, એ બેઉના મિશ્રણમાંથી નીપજતી જે એક અનિવાર્ય અને નિર્બેળ ખુશબો એકલા ફક્ત શિવ-મંદિરમાંથી જ જીઠે છે, તે આ રાત્રિ-પ્રહરની વિકટ વાતોમાં કશુંક સરલપણું પૂરતી હતી.

‘આપણે આ મુરખાઈ શીઠ કરવી જ્યેષ્ઠારામ?’

‘કાં ?’

‘તને ખબર નથી, પણ મારા ઉપર પાંચ છ કાગળો આવી પડ્યા છે. બ્રાહ્મણોના ઘરમાં દીકરીઓ ઊભરાઈ રહી છે, કાઠને પોતાની ભત્રીજી તો કાઠને પોતાની ભાણેજ, તો વળી કાઠને પોતાની સાળીની છોકરી ઠેકાણે પાડવી છે, એક માથે ખીજ દેવા દસ જણા તૈયાર છે. મને ઘેર તેડાવે છે.’

‘મન થાય છે ?’

‘મન તો આ ઊખડેલને દેખાદેખી એમ થાય છે કે—’

‘કે ?’

‘એને દેખાડી દઉં કે મારા દીકરાનું ‘ભયુ’ ‘ભાદયુ’ ઘર મસાણુ નહિ બની શકે.’

‘હાં.’

‘કેમ હાં કહીને જ અટકી ગયો ? તારી બેન ત્રેતલોકમાંથી મને શું કહેતી હશે ! કે એકના એક પુત્રનું ય ઘર ન બંધાવી શક્યા ?’

‘સોમેશ્વરજી, મારી મરેલી બેનને યાદ કરો છો પણ તમારા ઘરની જીવતી ‘ગાંડી’ને કેમ ભૂલી જાઓ છો ? ઠેઠ સીંગાપુરથી એ રઝગતી પાછી આવી, કેમ કે એના ધણીએ એક માથે ખીજ આણી.’

‘આ ઊખડેલ ક્યાં એમ પાછી આવવાની હતી ?’

‘પાછી આવશે. પાછી આવ્યા વગર છૂટકો નથી. સોમેશ્વરજી, મારું વેણ છે. મારી આંધળી આંખો ભવિષ્યમાં ભાળે છે : કે આ કંચન, એક દિ’ પાછી આવશે : તે દિ’ તમારે વેઠ્યા વગર છૂટકો નથી.’

‘મારું પગરખો કાઢું ખડકી બહાર.’

૧૩૪ : તુલસી-કથારો

‘નહિ કાઠી શકા. ને તે દિ’ એક નહિ પણ બેનાં આંસુ લૂછવાં પડશે.’

‘કમ બાઈ?’

‘ત્યારે શું આ બબ્બે સંસારનું સત્યાનાશ કરનારો હીજડો....’

‘હં...હં.’

‘સાચું કહું છું : હીજડો : વીરસુત મારો ભાણેજ છે છતાં સાત વાર હીજડો. એના સંસારને તો પારકા જ માણવાના છે. બણેલી ને સુધરેલી પોતાને કબજે ન રાખી શક્યા એટલે હવે પાછી એને કાઠક ગામડાની ગાય ઘેરે આણવી છે.’

‘હોય. બાઈ જ્યેષ્ઠારામ ! આપણે તો માવતર : જીવવું ત્યાં લગી છોકરાંના વ્યવહાર ખેંચવા જ રહ્યા ને.’

‘પણ આનો વિચાર કર્યો?’ જ્યેષ્ઠારામે ઊંધતા દેવુ તરફ આંગળી ચીંધી.

‘કાં?’

‘એ તે ફટલીકને ‘બા’ ‘બા’ કહેતો ફરશે?’

વાત પૂરી તો નહોતી થઈ, પણ અધૂરા મુકાયેલા ત્રાગ જેવી એ બણે કે હવામાં ઊડતી રહી. ને બેઉ ડોસા સૂતેલા દેવુને જગાડીને અંદર પોતાના ઉતારામાં લઈ ગયા.

ડોસાઓને સરત નહોતી કે ગઈ રાત્રિના વાર્તાલાપનો ઉત્તરાર્ધ જ્યારે ચાલતો હતો ત્યારે દેવુ બગી જઈને સાંભળી ગયો હતો. જ્યેષ્ઠારામ મામાના છેલ્લા બોલ એને કાને રમતા હતા કે ‘આ દેવુ તે ફટલીકને ‘બા’ ‘બા’ કહેતો ફરશે?’ એ એક જ વિચારને દેવુએ

જૂખ્યા પ્રાણીની પેઠે ઝડપી લીધો. ને એણે આજે તો કંચન બાને મોઢામોઢ જઈ મળવા નિશ્ચય કર્યો. એણે નવી બા જેમાં રહેતી હતી તે ઉતારામાં એકદમ પ્રવેશવાની તો, પેલા વિકરાળ માણસની હાજરીને કારણે હિંમત ન કરી. એ કલાકો સુધી નવી બાના મુકામની બહાર છુપાઈ રહ્યો. પણ એ કલાકો એળે ગયા. આજે કંચન બા પણ બહાર ન નીકળી. પેલો વિકરાળ માણસ પણ મુકામમાંથી ન ખસ્યો.

થાકેલા દેવુએ છેક સાંજે પોતાનું જીગર મજબૂત કરીને જીભને ટેરવે આણી મૂક્યું. પછી પોતે એ મુકામની અંદર ધસી ગયો. એણે કંચન બાને એક ખાટલા પર પડેલી જોઈ. પેલો પણ એની સામે ખુરસી પર બેઠો બેઠો કશુંક વાંચતો હતો. દેવુએ ઊંખરમાં ઊભા રહીને પોતાની કશી જ પિછાન આપ્યા વગર, ધ્યાન છે કે નહિ તે જોયા તપાસ્યા વગર એકીશ્વાસે મોટે અવાજે કહી નાખ્યું:-

‘જયેજ્ઞારામ મામા જૂ હું નથી કહેતા : દેવુએ હજુ ફટલીકને ‘બા’ ‘બા’ કરતા રહેવાનું છે ?’

એટલા બોલને અંતે આવતાં તો દેવુનો શ્વાસ ગદ્ગદિત બની ફાટી ગયો, અને એક જ ક્ષણને માટે એની આંખો કંચનની જોડે એક નજર થઈ શકી. પેલો વિકરાળ માણસ ભાસ્કર ચોપડીમાંથી માથું ઊંચકીને પૂરું જુએ સમજે તે પૂર્વે તો દેવુ પાછો નાસી ગયો.

નાસી જતા છોકરા દેવુને પકડવા ભાસ્કર જે ચપળતાથી ઊઠ્યો ને દોડ્યો, તે એના અખાડેખાજ પૂર્વજીવનનો પુરાવો હતો. નજરે જોનારને ભાસ્કર ઠંડો અને મંદગતિ લાગતો. હિતાવળ એનાં ફંવાડાંમાં જ બાણે નહોતી. પણ એ ઠંડાશ અને મંદતાની અંદર ઝંઝાવાતના જેવો વંગ હતો, નિશ્ચય હતો. એક કંચન જ આ વાત બરાબર બાણુતી

૧૩૬ : તુલસી-કથારૈ.

હતી. એનાથી ભારકરની પાછળ ખૂમ પડાઈ ગઈ કે ‘ન જાઓ ! ન દોડો ! એને મારશો નહિ, ખીવરાવશો નહિ !’

હાંફળી ફાંફળી એ ખારીએ ડોકાઈ ઊભી રહી ત્યારે લાંબે માગેથી નીચે ઊતરવા દોડેલા દેવુને ભારકરે દીવાલ પરથી ઊતરી જઈ ઝાલી લીધો હતો : ‘ચાલ ચાલ ઉપર.’ એમ એ દેવુને કહેતો હતો : ‘ડર ના, હું તને નહિ મારું. ખાવાનું આપીશ.’

ઊંચી ખારીએથી કંચને આખરે દેવુને ઓળખ્યો : પોતાનો સાવકો પુત્ર : તે દિવસ રાતે અમદાવાદમાં જોણે ‘ખા’ કહી બોલાવેલી હતી તે જ આ.

થોડી વાર થયું કે ભારકર એને ન મારે, ન ડરાવે તો ભારકરના ચરણોમાં પડું. થોડી વારે થયું કે આ છોકરો પોતાનો કાળ હતો, શત્રુ હતો.

ભારકર એને ઉપર તેડી લાવતો હતો ત્યારે કંચન સામે જ ઊભી હતી. દેવુ કંચનની સામે મીટ માંડી શકતો નહોતો. એણે જાણે કે આ સ્ત્રીને ‘ખા’ કહી બોલાવવાનો મહાપરાધ કર્યો હતો. એ નીચું ધાલી ઉપર ચડતો હતો. ભારકરે એનું કાંડું દેખીતી રીતે તો સાદું સીધું જાણ્યું હતું, પણ એ કાંડાને મરડીને જે વળ ચડાવેલા તે અદૃશ્ય હતા.

‘એસ.’ ભારકરે એને પોતાની પાસે બેસાડીને પૂછ્યું, ‘કાણુ છો તું ?’

‘દેવુ.’

‘કાનો દીકરો ?’

દેવુએ ન કહ્યું કે વીરસુતનો : ન કહ્યું કે દાદાનો : એણે તો સામે બેઠેલી કંચન તરફ બેઠે નેત્રો માંડીને બોલ્યા વગર જ જાણે કે પાંપનુના પલકારા રૂપી શબ્દો સંભળાવ્યા : ‘આનો.’

‘આંહી કાની સાથે આવેલ છો ?’

એ બધા પ્રશ્નોના જવાબમાં દેવુએ ડળક ડળક થતે ડાળે આખી કથા કહી દીધી : દાદાજી મારી આ બાને ઘેરે લઈ જવા આવેલા છે. મારા પિતા ફરી લગ્ન કરવા માગે છે. દાદાજી કહે છે કે બા જો ઘેરે આવે તો નહિ સતાવીએ. અમારી જોડે સાચવશું. અમદાવાદ ન રહેવું હોય તો ન રહે.

આ બધું કહેતે કહેતે દેવુ કાઠની સામે જોવાની હિંમત નહોતો કરી શકતો. ફક્ત એ પીઠ ફેરવીને બેઠેલી કંચન સામે તિરછી ને ભય-અસ્ત નજર કરી રહ્યો હતો. મોં જોનું નહોતું દેખાતું તેનો ફક્ત બરડો જ દેખી વધુ આકર્ષણ થતું હતું. સ્ત્રીના ચહેરા કરતાં સ્ત્રીનો પીઠ-ભાગ વધુ ભાવભરપુર હોય છે તેમ દેવુની આંખો કહેતી હતી. ચહેરા ચહેરામાં જુદાપણું હોય છે, બરડો સમાનતાનું પ્રતીક છે. નાના બાળકને નિશાળમાં લસરવાનું જે પાટિયું હોય છે તેની સૌપહેલી કદપના કાષ્ઠક બાલપ્રેમી શિક્ષણકારને જનેતાના બરડા પરથી જ ગ્રિપજી હોવી જોઈએ. લાખો કરોડો શિશુઓને લસરવાનું સ્થાન બરડો : માના બરડા ઉપર ચડીને ખભા પર થઈ ગલો-ટિયું ખાવાની નીસરણી બરડો : માનો બરડો !

શહેરની એક વ્યાયામ-સંસ્થાના ઉત્સવમાં પ્રમુખપદ શોભાવવા જવાની તૈયારી કરી બેઠેલી એ કંચનબાના બરડા પર ઢંકાયેલો આછો સાળુ દેવુની ભયભરી તિરછી આંખોને શું શું બતાવી રહ્યો હતો ? અધઢાંકી ફૂલવેણી : પાતળી ગર્દન ફરતી સાદી હાથીદાંતના પારાની માળા : કાનની બૂટે લળક લળક મૂલતાં એરીંગ : આછા રંગનું પોલકું : ને પોલકા ઉપર અંબોડાની નચેથી સાધી નિર્જરતી કાઈ રંગ-ત્રિવેણી સમી, પેલી હાથીદાંતની માળાની પાછલી રેશમી

૧૩૮ : તુલસી-કથારો

દારી : દારીને છેડે ય પાછું ફૂમકું. ને ઝોહ ! તે પછી નજર નીચે બિતરી ને નિહાળી રહી સ્ત્રીદેહનો ભર્યો ભર્યો પાછલો કટિપ્રદેશ.

આવી જો બા ઘરમાં હોય ! આવી ભલેને નવી બા હોય, છતાં 'દેવુ, તારે ખાવું છે ભાઈ ?' એમ કહીને સુકો રોટલો અને છાશ પણ પીરસતી હોય, તો ખાવાનું કેવું ભાવે ? આવી બાને ખોળે તો ખેલવા જેવડો હું નથી રહ્યો, છતાં એને ખોળે રમનારું એક નાનું ભાંડું હોય તો એને 'મોટાભાઈ ! મોટાભાઈ !' કહેતાં તો શીખવી શકાયને. આવી બા ભલે ને નવી હોય તો પણ મારી માંદગીને વખતે પથારી પાસે બેસવાની કાંઈ ના પાડે ? પાણીનો ઘૂંટડો ભરાવવાની કાંઈ ના પાડે ?

આવા ભાવો—અમે મૂકેલ છે તેટલા સ્પષ્ટ હશે કે કેમ તે અમે નથી કહી શકતા—એ દેવુના દિલની ડાળે ડાળે વાંદરાંની જેમ કુદાકુદ કરતા હતા, અને દેવુની પાસેથી બધી વાત કઢાવી લઈને ભાસ્કર એને કહેતો હતો; 'વારૂ, છોકરા ! જા હવે. ને તારા દાદાને તેડીને અત્યારે બ્યાયામમંદિરની સભામાં આવજો, ત્યાં તમને તમારી બાનો મેળાપ કરાવી દર્શા હાં કે ? જા.'

દેવુ જવા ઊઠ્યો. ત્યારે ભાસ્કરના આંખોના રંગોની ધુમાધુમ એને ભાસ્કરના શબ્દોની અંદર રહેલી મૃદુતાથી જુદેરા પ્રકારની જ લાગી: એ આંખો દેખી દેવુ વધુ ભયભીત બન્યો, પણ શબ્દોનું માર્દવ એને વિભ્રમ કરાવતું રહ્યું.

મૂંગી મૂંગી નજરે એણે નવી બા પ્રત્યે એક વાર જોવાની ઠાકલૂદી કરી. પણ કંચને પીઠ ફેરવી નહિ. 'જા બાપુ જા હવે.' એ ભાસ્કરનો બોલ ફરી સંભળાયો.

દેવના પગની પડઘીઓ વિરમી ગઈ ત્યાં સુધી એ ઓરડામાં બેલાસ બધે રહ્યો. પહેલો ધ્વનિ એ ખંડમાં પીઠ ફેરવીને બેઠેલી કંચનના ઊંડા એક નિઃશ્વાસનો હતો : બીજા સુર એ મેડીની બારી સામે જ બેભલા જાંબુડાના ઝાડની એક ફૂલ્યામાં ફૂણી ડાળખીએ બેસી ઝૂલતી ટચૂકડી ફૂલચકલીના ચીંચકારાનો હતો. ને ત્રીજો સુર બારકરનો હતો. બારકરે કહ્યું:—

‘કેટલા બડા કાવતરાખોર લોકો !’

એટલું સાંભળતાં જ કંચનનો સ્થિર બની રહેલો દેહ સળવળ્યો. કાઈએ જાણે કે એ ઊંડા વેદના-કૂપમાં પડી ગયેલીને માટે ઉપરથી સીડી સરતી મૂકી.

‘હા-હા-હા—’ બારકર બોલતો જ ગયો: ‘પેલાને-તારાને ફરી પરણવું છે. એને ખબર છે કે એનું ને તારું તો સિવિલ મેરેજ છે. એક હયાત છતાં બીજી ફરી શકાય નહિ. ને કાટે ચડી લગ્ન રદ કરાવી શકાય નહિ; આ મૂંઝવણમાંથી માર્ગ કાઢવા બાપને બહાર કાઢેલ છે, બાપડા બુઢા બાપને.’

‘શો માર્ગ ?’ કંચન કુતૂહલથી તેની સામે ફરી.

‘તું જ વિચારને, કયો માર્ગ કાઢે તો ફરી પરણી શકાય તારા વીરસુતથી ? તું મારું કહેવું નહોતી માનતી, ખરું ? પણ મને તો ખાતરી હતી કે પાતાળમાંથી પણ તારો પીછો લેવા એ લોકો આવશે.’

‘પણ મને લઈ જવાથી શું મારી સંમતિ મેળવ્યે ફરી વાર પરણી શકે ?’

૧૪૦ : તુલસી-કચારૈ

‘સિવિલ મેરેજમાં સ્ત્રીની સંમતિ પણ ન ચાલે કંચન.’

‘ત્યારે ?’

‘હમણાં નહિ કહું. હમણાં તો ચાલ. જો આ લોકો ગાડી ગઈ તેડવા
પણ આવી પહોંચ્યા. ત્યાં સભામાં હું સ્ટ્રીટ કરીશ. અત્યારે તો
ચાલ બચ્યા !’

એમ કહીને એણે ઊભા થઈ કંચનના મોંયે કપાળે વહાલભેર
પંજે ફેરવી લીધા.

પ્રકરણ બાવીસમું જનતા ને જોગમાયા

એટલામાં તો ગામના વ્યાયામ-મંદિરના ઉત્સાહી સંચાલક પોતાના મંદિરના મેળાવડાની અધિષ્ઠાત્રી ‘દેવીજી’ને સભાસ્થાને તેડી જવા હાજર થયા. ને તેમણે આવીને પહેલું જ આ કહ્યું : ‘અમારા વાર્ષિક ઉત્સવનાં પહેલાં જ સ્ત્રીઅધ્યક્ષ તમે હોવાથી, ગામ-લોકોનાં તો ટોળાં વળ્યાં છે. સ્ત્રીઓ તો ક્યાંય માતી નથી. જાગૃતિનું અદ્ભૂત મોજું આજે શહેરમાં આવી ગયું છે. આ ગામ પચીસ વર્ષ પછાત હતું તે આજે સૌ ગામોની જોડાજોડ આવી ગયું છે.’

આવા આવા ઉત્સાહભરપુર શબ્દો શ્વાસપુર ફેંકી રહેલા ગામના અખાડા-સંચાલકો કંચનના નારીદેહની જાણે કે મનોજ-પુષ્પોથી પૂજા કરતા હતા.

‘બહેન પણ આવા મેળાવડાનું જ પ્રમુખસ્થાન લે છે.’ ભાસ્કર બોલ્યો : ‘કેમ કે એને તો મહાનગીનો આદર્શ ઊભો કરવો છે.’

ભાસ્કરના આ શબ્દો કંચનના લેખાસ, પોષાક અને સૌંદર્ય ફરતી ફ્રેમ રૂપ હતા, પણ તેડવા આવેલાઓ ફ્રેમની પરવા કર્યા વગર, હજી તો ભૂખ્યા ડાંસ જેવા, મૂળ તરવીરને, કંચનની દેહ-છટાને જ જોવામાંથી નવરા નહોતા થતા. તેઓને કંચનના દર્શનમાત્રથી જ આજના મેળાવડાની સોળ આના ફોતેહની ખાતરી થઈ ચૂકી હતી.

‘અમારે પણ આ પછાત ગામના લોકોને, ખાસ કરીને સ્ત્રીઓને સ્વાધીન નારીનો આદર્શ બતાવવો હતો, તે ઉમેદ આજે પૂરી થશે.’ તેડવા આવેલાઓ પૈકીનો ખીજો અંદરખાનેથી પાણી પાણી બનીને બોલી રહ્યો.

પછી સૌ ગાડીમાં બેઠા ત્યારે કંચનની સામેની બેઠક પર બેસવા માટે સંચાલકો પૈકીના બે જણાઓમાં હડીભર તો ગુપ્ત એક બાજુ રમાઈ ગઈ. પેલો કહે, હું નહિ. ખીજો કહે, નહિ, હું નહિ.

‘અરે શું હું નહિ હું નહિ કરો છો?’ એમ બોલીને કંચને એ બેમાંથી એક બડભાગીને હાથ ઝાલી પોતાની સામે ખેંચી લીધો. પછી સફાળા જ તેણે કાંઈક યાદ આવતાં બાજુમાં બેઠેલ ભારકર સામે જોયું. પણ ભારકર જાણે જાણતો જ ન હોય તેમ ખીજા દિશામાં જોઈ બેઠો હતો.

ગાડી સભારસ્થાન પર આવી પહોંચી ત્યારે ‘ઠરરર...ઠમ ! ઠમઃ ઠમઃ ઠમઃ ટી-કી ટી-કી ટી-કી-ઠમઃ’ એવા સ્વરે વ્યાયામ-બેન્ડે સલામી આપી. પ્રવેશ-દ્વારથી મંચ સુધી યુવાનોએ લાઠીઓની કમાન-વાળો માર્ગ રચી દીધો : ને શ્રોતાઓમાં અગાઉ જઈ કાઠિએ કહ્યું : ‘દેવીજી આવે છે : શાંતિ રાખો.’

લાઠીઓની કમાનો વચ્ચે થઈ ને કંચન ગૌરવયુક્ત ગતિએ રંગમંચ તરફ ચાલી ત્યારે પ્રેક્ષકો એને તાકી તાકીને જોઈ રહ્યા. ‘અહાહા ! એની તાકાત તો જીઓ.’

‘દુઃખી બહુ થઈ લાગે છે બાપડી !’

‘સિંહણ જેવી છે ને ?’

‘જીઓ ક્યાં આ શક્તિ ભવાની, ને ક્યાં આપણાં કચકી ગયેલાં સડેલાં જૈરાં ! જીઓને બધી ભાવઠયો આ બેઠી.’

‘ મારી સાળીયું વરસોવરસ છોકરાં જણુવા સિવાય ખીજો ધધો જાણુતી નથી.’

એવા ચિત્રવિચિત્ર ગણુગણુટ વિરમી ગયા, અને રંગમંચ પર ફૂલોના ઢગલે ઢગલા ખડકયા હોય એવા એક અગ્રણી-વૃંદ વચ્ચેથી સંસ્થાના ‘મંત્રીજી’ ઊઠ્યા, તેમણે પોતાની કાવ્યમય બાનીમાં ‘નૂતન ભારતનાં યુગપૂજક સંતાનો !’ એવા શબ્દો વડે શ્રોતાઓ પ્રત્યે સંબોધન કરીને ઓળખાણ આપી : ‘આજે પધારેલાં આ દેવીશ્રીનો પરિચય તો હું આપને શુ આપું ? એ એક વીર-નારી છે. સ્વાધીનતાની મૂર્તિ છે વગેરે વગેરે.’

ત્યાં તો એક ગામના ગૃહસ્થ, નૂતન યુગના સંસ્કારમૂર્તિ બનવા પ્રયત્ન કરતા કરતા વચ્ચે બોલી ઊઠ્યા :

‘ આપણાં ગામની બાયડીઓને કહીએ કે એ જુઓ આમ જુઓ, આંખો ઉઘાડો !’

એ શબ્દોએ સભાને હાસ્યરસની એક જખરી લહરી પૂરી પાડી, ને કંચન પણ ગાફલ બનીને ખડખડ હસવા લાગી, ત્યાં તો એની નજીક બેઠેલા ભાસ્કરે એની સામે ડાળા ફાડી એને એના સ્થાનને યોગ્ય ગૌરવમાં પુનઃપ્રતિષ્ઠિત કરી દીધી.

પછી બ્યાયામ વીરોના ખેલો થવા લાગ્યા, ને દરેક બ્યાયામ—વીર આગળ આવીને શરૂમાં તેમ જ અંતમાં કંચન તરફ જે ‘નમસ્તે’નો અભિનય કરતો હતો તેનો ઉન્માદ કંચનના ફાટફાટ થતા કલેજને પુલાવી દોલ કરતો હતો.

ને એ વખતે સભામંડપની છેલ્લી બે ચાર હારોમાંથી બે ડાસાઓ ને એક બાલક જિંચા થઈ થઈ આ દસ્ય જોતા હતા. એક ડાસો હસતો

૧૪૪:તુલસી-કથારો

હતો, બીજો ડાસો કાણુ જાણે લજ્જની કે પછી કાણુ જાણે અનંદની
ભિંમી વારંવાર દુકાં ખાતો હતો ને છોકરો તો ગોઠણુજર થઈ થઈ
આજા જેવો આ તમાશાને જોઈ રહ્યો હતો.

કાઈ ન સાંભળે, અથવા સાંભળે. તો પણ ન સમજે, તેવી
આવડતથી બેઉ ડાસા પરસ્પર વાતો કરી લેતા હતા :

‘હા હા, જ્યેઠારામ, હવે આજ્ઞા નથી. આપણા ધરમાં હવે
શે સમાય ?’

‘જોઈને તો ન્યાલ થઈ લો.’

‘પણ હું શું જોઉં ? અરે દીકરી-દીકરી-દીકરી-’

‘જોજો સાદ ન ફાટી જાય.’

‘આ હા હા ! હજારો લોકોની દેવી, મારા ધરમાં શે સામે ?’

એવી વાતોના ક્ષુદ્ર ગણગણાટ પર મેઘ-ગર્જના છવરાઈ જાય
તેવો ભારકરનો ભાષણુરવ ગૂંજી જાયો :

‘શ્રોતાજનો, તમે જાણો છો, તમારી સૌની માતાઓ બહેનોની
સ્વાધીનતા પ્રાપ્ત કરવા આ ‘દેવી’એ શું શું સહ્યું છે ? એના ચહેરા
પર દુઃખનાં હળ હાલેલાં છે. એના ચાસ જુઓ છો ? ને હું તમને કહું
છું ત્યારે ધ્રાશકો પડશે, તમારી છાતી ખેસી જશે કે આજે, અત્યારે,
આ જ ક્ષણે, આ સભામંડપની અંદર જ એક સ્થળે આ તમારી
‘દેવી’નું કાસળ કાઠી નાખવાનું કાવતરું ચાલી રહ્યું છે.’

એ થંજ્યો, સભાવૃંદ ખળખળ્યું, ખુદ ‘દેવી’નો ચહેરો પણ ચોંકી
જાયો, ચહેરે ચહેરા એકબીજાની સામે ફર્યા. આંખે આંખને પગ
આબ્યા, પ્રત્યેક આંખ શોધવા લાગી કાવતરાંખોરોની જમાતને.

‘એ કાસળ કાઠી નાખનારાઓ,’ ભાસ્કરનો અવાજ એરણુ પર ધણુના પ્રહાર સમે પડ્યો, ‘ચેતી જાય, આંહીંથી ચાલ્યા જાય, નહિતર હું એમના તરફ આંગળી ચીંધું તેટલી જ વાર છે. આખું કાવતરું બહાર પડી જશે ને તેમના હાથમાં હાથકડીઓ પડશે.’

થોડી ઘડી ખામોશ ધરીને પછી એ બીજા મુદ્દાઓની ચર્ચામાં આગળ વધ્યો; થોડી વાર ઊંચા નીચા થઈ ને જોવા માંડેલા શ્રોતાઓ ભાસ્કરના શબ્દપ્રભાવમાં ફરીથી લુપ્ત થયા. અને શ્રોતાસમૂહને એક છેવાડે ખૂણેથી બે બુઢાઓ, એક બાળકને હાથ વડે લપેટતા, ધૂજતા, વિમાસતા, ધીરે ધીરે સરી જઈ ને બહાર નીકળી ગયા.

ભાસ્કરની ધમકી તેમને ઉદ્દેશીને હતી એ તેઓ સમજી શક્યા હતા. તેમનો સૌથી મોટો ભય દેવુને! જીવ જોખમાઈ જવાનો હતો. ઉતારે જઈને દેવુને પૂછતાં તેણે પોતાની તે સાંજની, ભાસ્કર સાથેની મુલાકાતનું પૂરું વર્ણન કર્યું. તે સાંભળી બેઉ બુઢાના શ્વાસ હાંપી ગયા. છોકરો કાઈ રાક્ષસની ગુફામાંથી હેમખેમ પાછો આવ્યો લાગ્યો. તેમણે બેઉએ મસલત કરી. ભય લાગ્યો કે વહુને લેવા આવતાં ક્યાંઈક છોકરો ખોઈ બેસશું. તેઓએ રાતની ગાડીમાં લાગુ પડી આ ખુવારીનો માર્ગ છોડ્યો.

રસ્તામાં દેવુના દાદા સુનકારની સાક્ષાત્ મૂર્તિ બનીને બેસી રહ્યા. ‘પહેલી જ વાર હું હાર્યો આ જીંદગીમાં, જ્યેષ્ઠારામ ! પહેલી વાર—અને છેલ્લી વાર !’ એટલું જ એ એકાદ વાર બોલ્યા. એ એક જ ઉદ્દગાર અંતરમાં ભારી કરીને પોતે પાછા પોતાના વતનમાં સમાઈ ગયા. ગામના સ્ટેશને ધોળા દિવસની ટ્રેનમાં ન ઊતરવું પડે તે માટે રસ્તે એક ગાડી છોડી દીધી, ને મધરાતે પોતાને ગામ ઊતરી ધરમાં પેસી ગયા. ને જ્યેષ્ઠારામે પણ ફરી વાર પાછો પોતાનો અસલી અધાપો ધારણ કરી લઈ પછવાડેની પરશાળમાં પોતાનું એકલ સ્થાન સંભાળી લીધું.

૧૪૬ : તુલસી-ક્યારો

દાદા પોતાનો થીગડાં મારેલો જૂનો કામળો ઓઠીને વહેલી પરાડે બેઠા છે, ત્યાં કાઠકિના શબ્દો સંભળાયા: ‘અનસુ રડતી નથી: અનસુ ઊંઘે છે: ને તુલસી-ક્યારો લીલો છે-લીલો જમ છે, રોજ દીવો કરતી’તી-કરતી’તી.’

ઓરડાની બહાર ઊભી રહીને બોલતી એ ગાંડી ભત્રિજી યમુના હતી. ઘણા દિવસે ઘેર આવતા ડોસા, વહુને ગુમાવી બેઠાના વલોપાતમાં એ ગાંડીને ભૂલી ગયા હતા. છોકરી અનસુ જાણે એના જગતમાંથી જ ભૂંસાઈ ગઈ હતી. યમુનાએ અનસુને ચૂલામાં બાળી હશે કે ક્યાંક કૂવામાં ફેંકી દીધી હશે, એવી બીક વચ્ચે વચ્ચે લાગેલી, પણ પછી તો વહુને હાથ કરવા જતાં યમુના, અનસુ અને ધરઆરતું ભાન રહ્યું નહોતું.

વહેલી પરાડનાં પંખીના ચિંચિંકાર વચ્ચે ગાંડીનો અવાજ કાને પડ્યો. તુલસી-ક્યારો લીલો છે એ સમાચાર ગાંડીએ શા સારુ આપ્યા? તુલસી-ક્યારો સુકાયો નથી એટલે શું નવી વહુ પાછી મળવાની આશા રહી છે એમ સમજવું? વહેલી અને શ્રદ્ધાળુ દિલનો કુટુંબપતિ આવા સાદા સમાચારને પણ સાંકેતિક વાણીમાં ઘટાવતો બેસી રહ્યો.

‘બેટા!’ એણે કામળામાં લપેટાયેલું મોં સહેજ ઊંચું કરીને કહ્યું, ‘તુલસી-ક્યારો તેં લીલો રાખ્યો એ જ બતાવે છે કે તારું ડહાપણ લીલું છે, તું ગાંડી નથી.’

‘હું ગાંડી નથી. પૂછી જોજો અનસુને. ગાંડી નથી. ગાંડી તો કંચનભાભી. ગાંડી! ગાંડી! ખરર છે. તુલસી-ક્યારો આવી નથી. અનસુને રમાડી નથી. ગાંડી! બાપા, ગાંડી થઈ ગઈ ભાભી.’ એમ બોલતી બોલતી યમુના રડી પડી; ‘ગાંડી ભાભી.’

ધરમાં પુરાઈને બેઠેલી આ ગાંડી આશ્રિતાના રુદનમાં કૌટુમ્બિક જીવનની ભૂખના સ્વરો હતા. કંચનને એ આજે ક્યાંય જુએ તો

ઝોળખી પણ ન શકે; એક વાર લગ્ન પછી કંચન જ્યારે ઘેર આવેલી ત્યારે જ એણે સહેજ જોયેલી; ત્યારે તો યમુના પૂર્ણ ગાંડપણના સપાટામાં પડેલી હતી; તે છતાં જરીક જોયેલી નવી ભાભી કંચનને એણે આજે પોતાના અશ્રુજળના પરદાની આરપાર ઊભેલી નિહાળી; રડતી રડતી ગાંડી એને ઠપકા આપતી હતી કે ‘ગાંડી ભાભી ! ભાભી ગાંડી ! !

‘તું ના રડતી જાઈ !’ થીંગડાં મારેલ કામળામાં પોતાનું મોં ફરી વાર લઈ જઈને વૃદ્ધ માંડ માંડ બોલ્યા : ‘તું શાંતિ ધર.’

‘તુલસી-ક્યારે એક વાર પણ ન આવી ગાંડી ભાભી ! તુલસી મા સુખદુઃખ સાંભળત. તુલસી મા ધીરજ આપત.’ કહી કહીને યમુના વિશેષ ધ્રુશકાં ભરવા લાગી.

‘ચાલ બચ્ચા, આપણે તુલસી-ક્યારે જઈએ; ચાલ, દીવામાં ઘી ને વાટ લેતી આવ.’

પ્રભાતના તેજતિમિરના સંધિકાળે, નાના એવા તુલસી છોડને નમન કરતો, મોટા દેહવાળો ડાસો ઊભો રહ્યો, ગાંડી યમુના ઘીના ચેતાવેલા દીવાને પોતાના બે હાથની છાજલી વચ્ચે ઢાંકીને લઈ આવતી હતી ત્યારે ડાસો નિહાળતો રહ્યો-એ છાજલીમાંથી યમુનાના મોં પર લીંપાતું દીવાનું કકુવરણું તેજ. યમુનાની આંખોમાં ભરેલી સજ્જતા પણ રપટ દેખાતી હતી. યમુનાના તાજ રાચેલા મોં પર એક ગુપ્ત ગર્વ તરવરતો હતો કે પોતે તુલસી-ક્યારાને સુકાવા નથી દીધો, અને અનસુને રડવા નથી દીધી.

‘તુલસી-મા !’ વૃદ્ધે હાથ જોડ્યા. ‘તમે મારી યમુનાને ડાહી કરી, પણ મને તો ક્યાંક ગાંડો નહિ કરી મૂકા ને !’

‘તુલસી મા એવું નહિ કરે, કદી ન કરે.’ યમુના હસીને બોલતી હતી.

૧૪૮ : તુલસી-કચારે।

‘તું મારા માટે પ્રાર્થના કરીશ યમુના ?’

‘સૌને માટે—ગાંડી ભાભીને માટે ય.’

ને પછી એ તુલસી-વૃક્ષની સામે હાથ જોડી ઘણું ઘણું બબડી.

અનસુ ભીંતે બહાર આવી. હવે એ ચાલી પણ શકતી હતી. એણે દાદાને દીઠા : ‘દાદા, ઘોલો ઘોલો !’ એ એક જ એની માગણી હતી. વૃદ્ધ માસ્તરે બેના ચાર પગ કરી જૂનું પશુત્વ ધારણ કર્યું ત્યારે પછી અનસુને પરવા જ ન રહી કે કંચન કાપ્રી કાણ છે, એનું શું થયું છે, ને પોતાની સગી બા બદા પણ કેમ ગેરહાજર છે.

પ્રકરણ ત્રીસમું હિયરની દુઃખભાગી

ભદ્રા હજી હિયર પાસે અમદાવાદ જ હતી. એની એક આંખમાં અનસુ તરવરતી હતી, બીજી આંખમાં હિયરજીની દુઃખમૂર્તિ હતી. જાણ્યું તો જીવશે જીવતું હશે તો, પણ આ કુટુંબની રોટલી રળનાર પુરુષ જો ભાંગી પડશે તો અમને જ ખોટ બેસશે, એવું ચિંતવતી ભદ્રા વીરસુતને સાચવીને બેઠી હતી. એને રોજરોજ ફેરવી ફેરવીને ફરસાણુ ઇત્યાદિ ખવરાવતી. એને પૂછ્યા વગર જ પોતે એની ખાવાપીવાની ઇચ્છા કળી લેતી. સારું સારું કાંઈક શાકપાંદડું અને ઢોકળું પત્રવેલીઉં પોતે કરતી ત્યારે નાની અનસુ યાદ આવી જતી, આંખો ભરાઈ જતી, પણ બીજી જ ક્ષણે આંખો લૂછીને એકલી એકલી બોલી લેતી:

‘મમાં શું રોમ પડવાનું હતું જો ? આ બાપડા દેરને બાયડી જેવી બાયડી ચાલી ગઈ તેના જેવો તો તારો દુઃખ-હુંગરો નથી ને રાંડી ? રાંડેલી અસ્ત્રી તો બધું જ વેઠે, એ તો જોરદાર જાત વઢે, પણ રાંડયો નર સહી શકે જો ! હ તો ધન છે સસરાજીને, કે રાંડયા કેડે એકલે હાથે અડીખમ જેવા રહી છોકરા બે મોટા કર્યા, પરણાવ્યા પશટાવ્યા, ને વળી મારા જેવી મૂંડીને પણ પાળે છે. બાકી આ બાપડા દેરની કાંઈ

૧૫૦ : તુલસી-કથારો

તાગાદ છે, જૈ ? રાત બધી પથારીમાં લોચે છે, નિસાપા નાખે છે, સ્વપનામાં લવે છે, હું કાંઈ ને સાંભળતી હોઉં એ બધું ? મને થોડી જાંઘ આવે જૈ ! એકલવાયાં એકલવાયાં અસ્ત્રી વગરના ધરમાં રેવું ને રાતે જાંઘવું એ થોડું ઠીક કહેવાય ? કાને ખખર છે જૈ, બેમાંથી કાનું હૈયું વહેલું હારી બેસે ને કાણુ ખોટ ખાઈ બેસે. પછી આ આને દોષ દે ને આ આને માથે આળ ચડાવે એ કંઈ ચાલે ? માટે ચેતતા રેવું જૈ ! જૈરાવિહોણું ધર છે. ને પોચા હૈયાનો પુરુષ છે. કાઈનો દોષ ના કાઢીએ, આપણે પડયે જ આપણું વસ્તર સંકાડીને રહીએ જૈ.’

પત્નીને હારી બેઠેલો વીરસુત પોતાની ભોજનખનો આ છૂપો ભય થોડેક અંશે તો પરખી શક્યો હતો. શરૂ શરૂમાં તો કેટલાક દિવસ એ પોતાના સંસારના આ સત્યાનાશ ઉપર ટદ્દાર ને પડકાર કરતો રહ્યો. રેશમનાં સૂટ, જિંચાં ચામડાંનાં ખૂટ, જુદી જુદી જાતની હેટ, ટોપી, સાફા વગેરે શોખની માત્રા જિંચી ચડી. ને કંચન ગઈ તો તેના નામ પર ઝાડુ મારવાનો તોર તેણે થોડા દિવસ બતાવ્યો ખરો. એના સ્નેહીજનો હતા તેઓ તેમ જ ભારકરના વિરોધીઓ હતા તેઓ, એને ઘેર આવતા જતા પણ રહ્યા. ને એ સર્વને ભોજનખના અથાક શ્રમને જોરે પોતે ચહા પૂરી ને ભજિયાં મુરખ્ખો ખવરાવતો પણ રહ્યો. પણ રફતે રફતે સ્નેહીજનોનો અવરજવર ઓછો થયો, કેમ કે એક તો વીરસુત આખો સમય પોતાનો ને કંચનનો જ વિષય લઈ પીંજણ કરવા બેસતો, ને બીજું એ સૈાને પૂછતો, ફરી લગ્નનું પાત્ર શોધી આપશો ?

વકીલ મિત્રોએ એને ચેતાવ્યો; ‘તારું તો સીવીલ મેરેજ હતું. એક સ્ત્રી હયાત છે ત્યાં સુધી ફરી પરણાય જ નહિ. મીસ્ટ્રેસ રાખવી હોય તો રાખી લે. પણ ચેતજો, પેલાં લોકાના હાથમાં પુરાવો ન પડી જાય.’

આ માહિતી કાંઈ નવી નહોતી, છતાં પોતે ફાણુ જાણે શાથી આત્મવિસ્મૃત થઈ ગયો હતો, એ વિસ્મૃતિ પર આ ખમર એક વજ્રપાત શા નીવડ્યા અને તે પછી તો એણે કંચનનું કાંઈ અકસ્માતથી મૃત્યુ જ સતત વાંચ્યો કયું.

‘કંઈ પરવા નહિ.’ એ થોડીક કળ વળી ગયા પછી વિચારતો: ‘સ્વતંત્ર જીવનમાંથી ઊલટાનું વધુ સુખ મળી રહેશે.’

એવું સુખ મેળવવાના માર્ગો પોતાને મળતા રહે છે એવું પોતે માનતો હતો. મિત્રો પોતાની પત્નીઓ સાથે એની જોડે એને ખચે સિનેમામાં આવતા થયા, ને ત્યાં મિત્રપત્નીઓ પતિની તેમ જ પતિના આ મિત્રની વચ્ચે બેસતી થઈ. થોડા દિવસોમાં જ આ વાતની જાહેર વગોવણી ચાલુ થઈ એટલે મિત્રો ને મિત્રપત્નીઓ એને આવો સમાગમ-લાભ આપતા અટકી પડ્યા. પ્રણય કરવાના પરાક્રમ માટે એ ઘણી વાર નીકળતો થયો, પણ એ પરાક્રમ માટે ખપતું જગર એની પાસે કદી જ નહોતું સંઘરાયું. નફટાર્ઈ એનામાં ન જ આવી શકી. છતાં પોતે નાહકનો એવા દેખાવો કરી સારા વર્ગમાં પણ અળખામણો બન્યો.

નહિ પૂરા નફકટ, ને નહિ પૂરા સંયમી એવા પુરુષની જે દશા થાય છે તે વીરસુતની બની.

બહારના જગતનાં આવાં બધાં જ સાહસોમાં એના હાથ હેઠા પડ્યા ત્યારે એ ધેર આવીને વિચાર કરવા બેઠો. સ્ત્રી મળવી દુર્લભ છે. મિત્રપત્નીઓનાં મલકાતાં મોઢાં અને એ મોઢાંમાંથી ટપકતી દિલ-સોજ મારી સ્ત્રી બાબતની ભૂખને ભુલાવવાને બદલે વધુ પ્રદીપ્ત કરે છે. ને હું જે વધુ અગ્રસર ખનું તો તેનાથી સૌ ભડકે છે. આટલા બધા પવિત્ર રહી ગયેલા જગત પર એને તિરસ્કાર છૂટ્યો.

એક વાર મોટર લઈને સીમમાં ફરવા ગયેલો. ઘાસની ભારી

૧૫૨ : તુલસી-કથારે.

લઈ શહેર તરફ વળતી મજૂર સ્ત્રીને એણે કહી જોયું કે 'બાઈ બેસી જાઓ આ મોટરમાં, ને ભારી પણ અંદર ગોઠવી દો. તમને શહેર સુધી પહોંચાડી દઉં.'

'ના રે મારા ભાઈ ! તું તારે મોટર ફેરવ્ય ને ! દેકડી શીઠ કર્ય ? '

એમ કહેતી એ ભરવાણી છોકરી પોતાની પાછળ ચાલ્યા આવતા મેલાદાટ મજૂરની રાહ જોઈ થંભી જતી, ને વીરસુત પાછળ ફરી ફરી જોઈ શકેલો કે બેઠે જણાં ગુલતાનમાં ચાલ્યાં આવતાં હતાં. છોકરી પોતાના ચીંથરેલાલ સાથીની અસહ્ય એઠાઓમાંથી પણ રોનક ખેંચતી જંગલ ગળતી આવતી હતી.

એકલવાયાપણાની અવધિ આવી રહી. વીરસુત ઘેર આગ્યો. ભાભી વાટ જોઈ બિંબરમાં બેઠી બેઠી કામવાણી બાઈ સાથે વાતો કરતી હતી.

એતો કંઠસ્વર દિયરની ગેરહાજરીમાં વણદખાણો ને લહેકાદાર રહેતો. વાતો કરતાં એ જાણે ધરાતી જ નહિ. કામવાણી બાઈ બેઠે પણ એ અલ્પકમલકની અને ખાસ કરીને પોતાના સસરાની વાતો હાંક્યે જતી,

ભાભીનો સ્વર જાણે પહેલી જ વાર પોતે શ્રવણે ધર્યો એવું ધામેનામે મોટર લઈ આવતા વીરસુતને લાગ્યું. એ સ્વર આટલો બધો કંઠભરપૂર અને નિરોગી હતો શું ? ભાભીને પોતે અગાઉ કદી બોલતી કેમ સાંભળી નહોતી ? ભાભી કાઈ કાઈ વાર રસોડામાં બેઠી બેઠી પૂછતી : 'ભાઈ તમને મારી રસોઈ ભાવે તો છ ને બાપા ?' ત્યારે એણે જવાબો વાળેલા કે 'બધું જ ભાવે; લાવેને બાપુ.' આ જવાબો કહોર હતા તેની વીરસુતને અત્યારે સાન આવી. ભદ્રા

ભાભીનો કંઠ પોતે કાન દઈ સાંભળ્યો નહિ હોય, નહિતર કંઈ નહિ તો એ કંઠસ્વરોનું ફરી ફરી શ્રવણપાન કરવા માટે ય પોતે કાંઈક બોલ્યો હોત ને !

જમવા બેઠો ત્યારે ‘ચાલો ભાભી ! આજ તો હું બહુ જ ભૂખ્યો છું. પીરસો તો !’ એવા મીઠા કંઠ પોતે બોલ્યો.

એને એકાએક ભાન થયું કે પોતે જેને શોધી રહેલ છે તે તો આંહીં ઘરમાં જ છે.

વીરસુતનો ચડેલો ચહેરો તે સાંજથી ગોળ હસમુખો બની ગયો, જમતાં જમતાં એણે રસોઈનાં વખાણુ કરવા માંડ્યાં, પોતાના ઓરડામાં ટેબલ પર ખાવાનું મગાવી લેનારો પ્રેક્ષિતર રસોડાની સામે પરસાળમાં જ પાટલો ઢળાવતો થયો. ને ભાભી પોતાને જમતા પહેલાં નહાઈ લેવાનું કહી જાય તેનો સ્વીકાર કરી લઈ, પોતે અપોર પછી નહાવાની પોતાની વર્ષોની આદત બદલાવી નાખી.

‘ભાઈ !’ થોડા દિવસ પછી ભાભી એના ખંડ પાસે આવીને કપાળદક સાઠી રાખી કહેવા લાગ્યાં : ‘તમારી ચાવીઓ મૂકતા જશો ?’

ચાવીઓ ભાભી શા માટે માગે છે તેનું કારણ તો પૂછવાનું રહ્યું જ નહોતું; એની માગણી જ મીઠા ઉપકાર સમાન હતી. એ દઈત ગયો.

સાંજે આવીને વીરસુત જુએ છે તો એના તમામ ટૂંકા બહાર તડકામાં ખુલ્લા તપતા હતા ને અંદર અવનવો ચકચકાટ મારતા હતા. વીરસુત ઓરડામાં આવીને જુએ તો પલંગ ઉપર એનાં કપડાંની થપ્પીઓ સરખી ઘડ પાટીને ગોઠવાઈ હતી, ને બાજુના એક મેજ પર જે થપ્પી પડી હતી તેમાંનાં તમામ કપડાં કુથ્થો ખાધેલ, વાંદાએ બગાડેલ, જીવાતે ગંધવી મારેલાં હતાં. ટસરનાં ને ઊતનાં સુંઠર સૂટનો ઓટલો વળી ગયો હતો.

૧૫૪ : તુલસી-કથારે।

‘કેમ ભાભી ! આ બધું શું ?’ એમ બોલતો પોતે બાળુના ખંડમાં ધસી ગયો.

ભદ્રા બેઠી બેઠી એનાં ફાટેલાં ધોતીઆંને બારીક સાંધા કરતી હતી ને બિન ટસરનાં કપડામાં પડી ગયેલ કાંણુને તૂંતી લઈ દુરસ્ત કરતી હતી.

દિયર આવતાં જ એણે પોતાનો પહેલો પાથરેલો બોળો સંકોડી લીધો ને મોંમાં ઝાલેલી સોય હાથમાં લઈ લીધી.

‘કંઈ નહિ ભૈ !’ એણે બિભા થઈ જઈને એક બાળુએ સંકોડાઈ રહી કહ્યું : ‘ધણા દા’ડાથી કપડાંની ફેરવણી થવી રહી ગઈ હશે—તે એ તો કશું નહિ. હાથે સરખાં થાય એવાં તો મેં સાંધવા લીધાં છે, પણ બાકીનાં જે મેજ પર મેલેલ છે, તે સાંધવા કોઈક દરજીને બોલાવશો ને, તો હું એને સમજ પાડી દષ્ટ ક્રે કેમ સાંધવાં.’

‘દરજીનેય તમારે સમજાવો પડશે ?’ વીરસુતે હાંસી કરી.

‘સેજ અમરથું ભૈ ! એ તો મૂવાઓ બોટા રંગનાં થીંગડાં મારી વાળે ખરા ને ? એટલે હું આમાંથી જ સાવ નકામાં બનેલાં લૂગડાંનું કાપડ, ભળતા રંગનું, ગોતીને કાઠી દષ્ટ.’

એમ બોલતી બોલતી ભદ્રા બે હાથની આંગળીઓ વચ્ચે ચમકતી નાની સોયને રમાડતી બિભી રહી.

થીંગડાંની પણ રંગમિલાવટ હોય છે એ આ રસાણિયક દ્રવ્યોની રંગમિલાવટમાં પાવરધા પ્રેક્ષકે પહેલી જ વાર સાંભળ્યું.

‘ઠીક, દરજી બોલાવી આપીશ. તમને ઠીક પડે તેમ કરજો.’

‘આંહીં બેસીને જ કોઈ કરી આપે તો વધુ સારું.’ ભદ્રાએ જરાક દેરની સામે જોતે જોતે કહ્યું.

‘આંહી ક્યાં ?’

‘આપણો સંચો છે ને ?’ એક નવો નકાર અણુવાપર્યો સંચો, જે કંચને એક દિવસ બજારમાં ઊભાં ઊભાં તાતી ધડીએ કલહ કરીને ખરીદાવેલો તે દીવાનખાનાના ખૂણામાં ગોઠવેલો ભદ્રાએ બતાવ્યો.

આજ સુધી એ સંચો કોઠારમાં બીજા બધા ઓજસાળાની સાથે પડ્યો હોય વીરસુતે કદી જોયેલો પણ નહિ. અત્યારે એ ઠેકાણાસર ગોઠવાયેલો, ધસીને લૂંટેલો, હસું હસું કરતા જીવતા કુટુંબીજન જેવો લાગતો હતો. સંચા પાસે જઈ જીવતા જનવરને પંપાળે તેમ પંપાળતાં પંપાળતાં વીરસુતે પૂછ્યું :

‘તમને નથી આવડતું સંચે સીવતાં ?’

‘ના ભૈ ! ક્યાંથી આવડે બાપા ! આપણા ધરમાં તો.....’

એ સહેજ હસીને બાકીનું વાક્ય હોઠથી હૈયે ઉતારી ગઈ. એને કહેવું તો એટલું જ હતું કે આપણા ધરમાં તમારાં જેવાં આ રેશમી અને ગરમાડિ સૂટ કાણ પહેરતું હતું તે સંચાની જરૂર પડે ? અથવા કદાચ એને એમ પણ કહેવું હશે કે અમારાં જેવાં અભણ ગામડિયાં બૈરાં સંચા ચલાવવા જેવાં સુધરેલાં દેખાવા લાગે તો આજુબાજુનાં બૈરાં મસ્કરી જ કરે ને !

ત્યાં ઊભે ઊભે વીરસુતની દૃષ્ટિ આ ઓરડાની બાજુના બીજા ઓરડામાં પડી, ને એને કશીક સુપરિચિત સુગંધ પણ આવી.

‘આંહી આ શું ટાંગ્યું છે બધું ?’ એમ બોલતો એ ત્યાં જઈને જુએ છે તો ત્રણ મોટા મોટા કપાટો ખુલ્લા પડેલા છે, ને તેની અંદર ટરપેન્ટાઈન ચોપડેલું છે. ઓરડાની અંદર લાંબી ને પહોળી વળગણીઓ બાંધેલી છે તે રંગબેરંગી કપડાંને ભારે લચી પડી છે. એ જાણે કપડાંની

૧૫૬ : તુલસી-કચારો

હારો નહોતી પણ ફૂલોની ખાગ હતી. સાડીઓ, પોલકાં, ચણીઆ, ગરાસણીવેશના ઘેરદાર પોશાક, કણખણ-વેશનાં આભલે જડ્યાં વસ્ત્રો, સાવ સફેદથી માંડી છેલ્લામાં છેલ્લી ફેશનની રંગીન સાડીઓ, ખોટા અંખોડા, ખોટી વેણીઓ, હીરની નાડીઓ, ચોટલાનાં પારંપાર ફૂમતાં, રિખનના ઢગલા.....

જોનારનું કલેજનું હતી જાય તેટલી એ પોશાકી રિયાસત કાની હતી? કંચનની. ક્યારે આ બધું ખરીદ કરેલું? પ્રત્યેક ખરીદી વખતે વીરસુત સાથે હતો છતાં એ અત્યારે આભો બન્યો. એની આંખે જાણે ચક્કર આવ્યાં.

તે એ વળગણીઓમાંની એક વળગણી ઊદરે ને જીવાતે ચૂંથી નાખેલાં ઘણાં કિંમતી અને ઊભાઊભા ખરીદાવેલાં વસ્ત્રોની હતી.

પોતે ટગર ટગર જોઈ રહ્યો. આ વસ્ત્રોની પહેરનારી ચાલી ગઈ હતી. પારકી થઈ હતી. ઘરમાં રહી ત્યાં સુધી પણ આ વસ્ત્રો પર એને પોતાપણું નહોતું. એ જેમ આવે તેમ પહેરતી, પહેરી પહેરીને ફગાવતી, દૂર્યા વાળીને કપાટોમાં ભરતી, કામવાળી બાધ ન સંકેલી આપે ત્યાં સુધી દિવસોના દિવસો આ મહામોલાં લૂગડાં જ્યાં ત્યાં રઝળતાં; નહાવાની ઓરડીની ખીંતીઓ, દીવાનખાનાની ખુરસીઓ, અરે એકે ય ખંડની ખીંતીઓ આ સ્ત્રીનાં રઝળતાં વસ્ત્રોથી મુક્ત નહોતી.

જોતાં જોતાં આંખોનો જોજ બેદદ વધ્યો. એ બેજ આંખોએ હૈયા ઉપર લાદ્યો, તે હૈયાએ કંઠમાંથી ‘આહ!’ શબ્દે એ બોળે બહાર ફગાવ્યો.

‘આહ!’ બોલી પોતે બહાર નીકળ્યો. ત્યારે ભદ્રા પરશાળ સુધી આગળ ચાલી ગઈ હતી. જાણીખૂઝીને જ ભદ્રાએ એ કપાટોનાં વસ્ત્રાભરણો વિષે કશું પૂછ્યું નહિ. સાંધવા

તૂંનવાની વાત પણ ઉચ્ચારી નહિ. સમજતી હતી પોતે-કપ્પાટો જ્યારે ખાલી કરતી હતી ત્યારે પ્રત્યેક કપડું વાતો કહી રહ્યું હતું એને-આ રંગભલકોના અંતસ્તલમાં વહેતી છેલ્લાં બે વર્ષોના લોહીઉકાળાની નદીઓની વાતો; રસિકતાનાં ઉપલાં પડો નીચે પડેલી શુષ્કતાની વાતો; આ સાડી પહેરવી નથી ને તે પહેરવી છે એવા નાના વાંધાઓ ઉપર મોટા કનિયા મચ્છા હતા તેની વાતો, અમુક ડીઝાર્ડન તો મદુરાથી પણ વળતી ટપાલે મગાવી આપવાની વાતો, અમુક સાડી તો મુંબઈથી આવ્યે આઠ જ દિવસ થઈ ગયા પછી ફેશન બહાર ચાલી ગયાની વાતો-અર્ધી અર્ધી ને કાઈ કાઈ તો આખી રાતો પર્યંત વરસતાં રહેલાં આંસુડે ભીંજાયેલી સાડીઓની વાતો... સેંકડો કલેજાંફાડ વાતો !

પોતાના ખંડમાં જન્મને વીરસુતે એક વાર તો દેહને સોફા ઉપર ઢગલો કરી દીધો. એક અકથ્ય નિષ્ફળતા-ખરચાય તેટલા પૈસા ખરચીને છેલ્લાં બે વર્ષોના દાંપત્યમાં ‘કસૂબી’ પૂરવાના અને ઊઠે તેટલી તમામ ઇચ્છાઓને સંતોષવાના પ્રયત્નોની એક અકથ્ય નિષ્ફળતા તેની રોગશયના તારોને ખેંચી રહી.

બે વર્ષથી ઘરમાં બેઠેલી સ્ત્રીને ઘર પોતાનું લાગ્યું જ નહિ ! ને આ હડધૂત, અપમાનિત, ભયઘ્રૂજતી વિધવા ગામડિયણને આ ઘરની એકેય સાડી પહેરવી નથી, આ પોશાક પહેરનાર પુરુષને નિહાળી એકેય રોમાંચ અનુભવવો નથી, છતાં એ કાણ જાણે કયા મમત્વભાવે સાફસુરી કરવા બેઠી હશે !

ઊઠીને એ બહાર આવ્યો. ‘ભાભી !’ એણે ભારી કાઈ પ્રયોજન-પૂર્વક તડામાર વાક્ય ઉચ્ચારી નાખ્યું : ‘તમે એમાંથી શા માટે સાડીઓ ન પહેરો ? પહેરો તમે તમારે.’

૧૫૮ : તુલસી-કથારો

‘ના ભૈ ! હું તે શું પે’રું ભૈ ?’ એમ બોલીને ભદ્રાએ જે હાસ્ય કર્યું તે હવામાં ઊડતા આકાલિયાના રૂના તાંતણા જેવું હળવું હતું.

‘કેમ ? શો વાંધો છે ? તમને રંગીન ન ફાવે તો સફેદ પહેરો.’

આટલાં વર્ષોનો કડકો ને ખિન્ન દિયર પોતાની નાસી ગયેલી પત્નીનાં હીરચીર મને મૂઠ્ઠી કાળમુખી રાંડીને પહેરવા કહે છે ! કેવી વિસ્મય વાત ! બાપડાને વેવારની ગતાગમ નથી, પણ ભોળામની દયા આવે છે. હવે વાંધો નહિ, હવે તો સસરાનું આંખ માથું દુઃખે તોય શી ફિકર છે ! ધરના મોખીની દૃષ્ટિ અભિયલ બન્યા પછી હવે વાંધો નહિ.

ભદ્રાનું દિલ આવા ભાવે ભીંજાયું. એણે જવાબ વાળ્યો કે ‘ભાઈ ! મારે તો માદરપાટની આ બે સાડીઓ પોગે છે. નહિ હોય ત્યારે પે’રીશ ભાઈ ! એમાં શું ! એક તમને ભોળો શંભુ હીમખીમ રાખે એટલે હાંઉ, લૂગડાં જ છે ને ભૈ !’ ને પછી ઇસારાએ સહેજ ઉમેર્યું : ‘કાંઈ વલોપાત ના કરશો ભૈ ! એમને સદૈવ આણુંદ ઉછાહમાં રહીએ ને સૌનું ભોળાદેવ જ્યાં હોય ત્યાં કલ્યાણ કરો એવું માગીએ હોં ભૈ ! સૌની વાંછા ફળો, ભૈ ! બાકી સંસાર તો તરવો દોયલો જ છે તો ભૈ !’

સંધ્યા થઈ ગઈ. ટૂંકા ઘરમાં ગોઠવાઈ ગયા, તેની અંદર કપડાં પણ અકબંધ ઘડી પાડીને ભદ્રાએ ગોઠવ્યાં. જે ફાટ પાટલૂનના પોશાકની રચનાને પોતે જાણતી નહોતી તેનો પણ સાદી અક્કલ પ્રમાણે ઉકેલ કરીને ભદ્રાએ સૂટ પછી સૂટ ગોઠવ્યાં. એ ગોઠવણીમાં દોષ નહોતો.

વળતા દિવસે વીરસુતની ગેરહાજરીમાં એણે પ્રત્યેક ટૂંક અને બેગ ઉપર ગુંદર વતી ચિઠ્ઠીઓ ચોડી, જેના ઉપર પોતાને આવડ્યા તેવા અક્ષરે ‘ગરમ પોશાક’ ‘સૂતરાઉ’ ‘રેશમી’ ‘અંગરેચી પોશાક’ ‘દેશી પોશાક’ એવાં લેખલ લગાવ્યાં. બપોરે વીરસુતે આવીને એ

દીકું ને એની દૃષ્ટિ બાબીના હસ્તાક્ષરો પર ફરી. અક્ષરો ખાયડીશાહી હોવા છતાં તેની જોડણી જરીકે ખંડિત નહોતી.

‘ઓહો બાબી ! આ તો બહુ ઠીક કર્યું.’ એ પાટલૂતનાં સરપેન્ડરને ખમેથી ઉતારતો ઉતારતો બીજા ઓરડામાં દોડતો જઈને અભિનંદી બીઠ્યો : ‘પણ આ તમને સૂઝ્યું શાથી ?’

ભદ્રા મોં મલકાવીને શરમીંદી બની નીચે જોઈ ગઈ, જવાબ ન વાળ્યો; વીરસુતે ફરી વાર પૂછ્યું : ‘ત્યાં બાપુજીને આવું કરી આપો છો ?’

‘એટલા બધા ટૂંકા ને લૂગડાં ત્યાં ક્યાં છે ભૈ ?’ ભદ્રાએ જવાબ દીધો, પણ બીંચે જોયા વિના.

‘ત્યારે ?’

‘અનાજના ડાંખાને અને અથાણાં મરચાંની ખરણીઓને...’

એટલા જ જવાબથી એણે સસરા-ધરના કાઠારમાં રહેતી સુવ્યવસ્થાનો ખ્યાલ આપ્યો. વીરસુત તરત પોતાના કાઠારમાં ગયો. જુએ તો પ્રત્યેક ડાંખાડૂખી પર લેખલ હતાં.

પ્રકરણ ચોવીસમું

માતા સમી મધુર

સો ધરમાં હતી ત્યારનાં એ વર્ષો દરમિયાન એકેય દિવસ પતિને ધરના ઓરડા જેવા મન થયું નહોતું. દીવાનખાતું અને શયન-ખંડ એ એ વચ્ચે એના સર્વ ગૃહજીવનને એણે ઠાંસી દીધું હતું. હવે તો એને રોજે રોજ જ નહિ, પણ દિવસમાં પોતે જોટલી વાર ધરમાં આવે તેટલી વાર પ્રત્યેક ઓરડાઓરડી, ઓસરી, એકઠાળિયાં વગેરેમાં ફરવાની આદત પડી ગઈ, પ્રત્યેક વાર એ કંઈક ને કંઈક નવું નિહાળતો, પ્રત્યેક વાર એને પુનઃરચના જ લાગ્યા કરતી. ગમે ત્યાં રજા પડેલી વેરણુ છેરણુ તસ્વીરો પણ ધીમે ધીમે દીવાલ ઉપર ચડતી થઈ ગઈ. બાપુજીની જૂની તસ્વીર, બાની, બહેનની, મામાની, કાંઈ ગામડિયા પ્રવાસી ફોટોગ્રાફર પાસે ઇસ્વીસન પૂર્વે જોટલા જૂના કાળમાં પડાવેલી એ તસ્વીરો વીરસુતના સામાન ભેગી પિતાજીએ એ વર્ષ પર મોકલેલી. ને એક વાર એ દીવાલો પર ચડેલી પણ ખરી. પરંતુ કંચને તે ઉતારી નાખેલી.

આજે એ તસ્વીરો, બેશક દીવાનખાનામાં નહિ પણ ભદ્રા બેસતી સૂતી તે ઓરડામાં મંડાઈ ગઈ. એ સૌ તસ્વીરો પર ભદ્રાએ રોજેરોજ કરેલા કંકુના ચાંદલા પણ વીરસુતે જોયા.

આ તસ્વીરો ભાળીને વીરસુતથી એટલું બોલી જવાયું કે, ‘પેલી એક... પેલી... એ ક્યાંઈ જડે છે ?’

પણ ભદ્રાએ એનો જવાબ ન વાળ્યો. સાંજે જ્યારે વીરસુત ઘેર આવીને પોતાના ઓરડામાં બેઠો ત્યારે એણે પોતાના ડેસીંગ ટેબલ પર પોતાની ને કંચનની જે સહછાનીને ઉતારી દૂર બિંધી મૂકી દીધેલી હતી તે જ છાનીની હાથાદાંતની ફેમમાં એક ધણી જૂનવાણી, ઝાંખી પડી ગયેલી છાનીને મઢાઈને મુકાયેલી દીધી. છાનીની બાજુમાં એક કાળી અગરબત્તી બળતી હતી.

પાસે જઈને એણે છાની જોઈ : પહેલી વાર પોતે પરણેલો તે પછી તાજેતર દેવુની બા સાથે પડાવેલી એ છાની હતી. પોતે તેમાં અણુધડ ને અસંસ્કારી બાળક જેવો કઢંગો કઢંગો બેઠો છે: હાથમાં સોટી રહી ગઈ છે: ગજવામાંથી પોણા ભાગ બહાર દેખાતો ગુલાબી રૂમાલ છે: મૂછો હજી ફૂટી નથી: ધોતિયું પહેરતાં પણ આવડ્યું નથી: અંદરનું જાકીટ દેખાય તે માટે કાટ ઉઘાડે રાખેલ છે એટલે ધોતિયાનો ગોડાયો આગળ ધસી પડેલો છે: ને માથે તેલ નાખ્યું હોવાથી વાળ સફેદ બિઠ્યા છે.

એવા પોતાના વિચિત્ર સ્વરૂપની બાજુએ બેઠી છે દેવુની બા; તાજી પરણીને આવેલી નાની શી કિશોરો, સુકુમારી, છોબીલી, શરણાગતા : છતાં હસમુખી, પતિની સમોવડ દેખાવા બિંચી ટટ્ટાર કાયા રાખીને બેઠેલી, સહેજ નીચે ઢળેલે પોપચે વધુ રૂડી લાગતી.

આ પત્નીને આજે વીરસુતે ઓળખી, પોતાને પણ ઓળખ્યો. છાનીની સામે બેસીને એ અનિમેષ નયને જોઈ રહ્યો.

‘બરાબર દેવુનું જ મોં.’ એનાથી બોલાઈ ગયું.

૧૬૨ : તુલસી-કથારે:

‘આજે આ હોત તો ધરને કુચ્ચે મેળવત કે ભાભીની જેમ સાચવત ?’

અંતરનું આકાશ ખાલી હતું. એમાં દેવુની ખાનાં સંભારણાંનાં સ્વચ્છ ચાંદરણાં ચમક્યાં. એટલી છખીની મદદથી વીરસુતનું મન બગાડે પામતું બચતું હતું. જે શૂન્યતા એને પાપ તરફ જ ધકેલતી હતી તે તો આ બધી ધમાલ થકી પુરાઈ જવા માંડી હતી.

‘ભાભી, ભાભી !’ એ દોડતો ગયો : સસ્પેન્ડર અર્ધ ઊતરેલાં : એક મોજું કાઢેલું, એક હજુ જેમનું તેમ ! ‘ભાભી ! હું નહોતો પૂછતો કાલે, તે જ આ છખી. જોયુંને અમારું જોડું ભાભી ?’

એટલું બોલીને એ પાછો ખંડમાં પેસી જતો હતો, ત્યારે ભદ્રા પછવાડેથી બોલી, ‘જૂનાં દેરાણીએ જ મને લખતાં શીખચું’તું.’

એવી કઢંગી છખીને મેજ પર કાઢ દેખે તેમ મૂકવાની એની હિંમત ચાલી નહિ. દિવસો સુધી એ સન્મુખને બદલે વાંકી, આડી અને ટેડી રાખતો હતો. પણ ભદ્રાનાં આ નાનાં નાનાં પગલાંએ એને પોતાના ધરની અંદર રહેલી ભાવનાસમૃદ્ધિ પ્રત્યે જોતો કર્યો. એ પરિવર્તન ધીરે ધીરે પણ ચોક્કસપણે થઈ રહ્યું હતું.

‘આ શું, આ તો મારી જૂની પીતાંબરીનું પ્રદર્શન !’ પોતાના ખંડની એક ખીંતીએ રેશમી મુગટો જોધને એ એક દિવસ હસ્યો.

જમવા તેડવા આવેલ ભદ્રાએ કહ્યું, “ ભૈ ! એ જરીક પેરી લેશો ? ”

‘ શું વળી ? ’

‘ પીતાંબરી.’

‘ શા માટે ? ’

‘ઘોતિયે કાઈ કાઈ છાંટો પડી જાય છે ને ભૈ ! તેનો પાકો ડાઘ જતો નથી. આ રેશમ છે, પે’રવું ફાવશે, ને એને હું મારે હાથે જ ઘોતી રહીશ ભૈ ! ગંદું નહિ થવા દઉં.’

‘તમે પણ ઠીક મને દીપડો બનાવવા માંડ્યો છે હો બાબી !’

આ શબ્દોમાં નવા જીવન-રસની સોડમ હતી.

બાબી ધરની રીતભાતમાં જે કાંઈ ફેરફારો કરાવતી હતી તે દેરને ગમતા ગયા. દેર એ કરતો ગયો તેમ તેમ બાબીની પ્રસન્નતા વધુ વધુ કળા પાથરતી ગઈ. કંચનને રીઝવવા એણે જે જે ક્યું હતું તેના પ્રમાણમાં આ તો તુચ્છ હતું. કંચન પ્રત્યેક પ્રયત્ને વધુ અસંતુષ્ટ બનતી, ત્યારે ભદ્રા તો થોડા પ્રયત્ને રીઝતી. પીતાંબરી પહેરવાથી જે બાબી આટલાં પરિતપ્ત રહે તો મારા બાપનું શું ગયું ! એમ વીરસુતની વિફલતાના અસીમ વેરાન ઉપર ભદ્રાની પ્રસન્નતા હરિયાળા ક્યારીઓ જેવી ઊગી નીકળી. વીરસુત જે બેપરવા, તમા વગરને! લોખંડી પુરુષ હોત તો એને ભોળાઈની આ પ્રસન્નતા બહુ મહત્વની ન ભાસત. પણ અરધો બાયડી જેવો એ પ્રોફેસર, બાયડીઓની પેઠે જ ભૂખ્યો હતો પોતાનાં સ્વજનોના સંતોષનો. માટે જ ભદ્રાને પોતે પીતાંબરી પહેરી રાજી કરી શક્યા પછી વળતા દિવસે જનોઈ પણ મંગાવી લીધી, ને સ્નાન કરી પાટલે જમવા બેસવા નીકળ્યો ત્યારે ભોળાઈએ પેટાવેલા પાણીઆરા પરના દીવાને પોતે પગે પણ લાગ્યો.

આટલું થયા પછી ભદ્રા એક મોટી હિંમતનું પગલું ભરી શકી. જમતા દેરને એણે શરમાતે પૂછ્યું, ‘ભૈ, તમારી રજા હોય તો એક હજમને બોલાવવો છે. કાઈ આપણો ઓળખીતો, પાકટ માણસ હોય તો સારું ભૈ ! ને તમે હાજર હો ત્યારે બોલાવીએ.’

જમતાં જમતાં વીરસુતે વિચિત્રતા અનુભવીને ભોળાઈ સામે જોયું. નીચે જોઈ ગયેલી ભદ્રાની સાડીની મથરાવટીની નીચે એક સફેદ માથા-

૧૬૪ : તુલસી-કચારો

બધણું હતું. વીરસુતને જ્ઞાન થયું કે આટલા વખતથી આવેલી વિધવાનું કેશ-મૂંડન આંહીં થઈ શક્યું નથી.

‘ શી જરૂર છે ? ’ વીરસુતથી વગર વિચારે બોલી જવાયું.

ભાભીનું મોં ભોંય તરફ હતું તે ચૂલા તરફ ફરી ગયું, તે એની પીઠને જાણે કે વીંધીને શબ્દો આવ્યા, ‘તો મને રજા આપો ભૈ, હું બાપુજી કને જઈને આ પતાવી પાછી આવીશ.’

‘ આંહીં ક્યાં આપણે કુટુંબ કે ન્યાતનો લોકાચાર રાખવાની જરૂર છે ભાભી ? શા માટે તમારું માથું...’ વીરસુત વધુ બોલતાં વળી કાંઈક ભૂલ ખાઈ બેસશે એવો ડર ખાઈ થોથરાતો હતો.

‘ લોકાચાર હું નથી કરતી ભાઈ ! ’ ભદ્રાએ આ કહેતી વખતે, આટલા દિવસમાં પહેલી જ વાર દેરની સામે પૂરેપૂરો ચહેરો ધરી રાખ્યો. એનો ગભરાટ, એનો સંક્ષોભ, એનો થરથરાટ, બધાં કાણ જાણે ક્યાં ચાલ્યાં ગયાં હતાં; એ એકેવ શબ્દનું ઉચ્ચારણ અરપટ રહેવા દીધા વગર બોલતી હતી : ‘મારે માથે ભાર થયો છે. મને એ કંઈ ગમતું નથી. આજે સાંજે હજમ જોશે ભૈ, વિસરી ના જતા.’

આ શબ્દો જરા પણ ઉગ્રતા વગર બોલાયા, છતાં તેની અંદર આજ્ઞાના ધ્વનિ હતા. ભદ્રા વીરસુતથી એકાદ વર્ષે નાની કે સમવયસ્ક હશે, પણ આ શબ્દો અને આ મોરો જોઈ વીરસુતે વિભ્રમ અનુભવ્યો, કે ભદ્રાનું વય પોતે ધારે છે તેથી ઘણું વધારે છે.

આજ સુધી એક વાક્ય પણ પૂરા અવાજથી ન બોલેલી ભદ્રા અત્યારે આ બે ચાર વાક્યોની આખી સાંકળ એકધારી સ્પષ્ટતાથી બોલી ગઈ તે આશ્ચર્યજનક હતું. એને જ્ઞાન થયું કે બધી જ બાબતો આ

જગતમાં વિવાહ કરીને ગુણદોષ તોળવાને પાત્ર નથી હોઈ શકતી. શરીરની ચામડી કાળી હોય તો પણ ઉતરડી નાખી નથી શકાતી. ચામડી સિવાય બીજી ચે કંટલીક એવી બાબતો છે જીવનમાં, કે જેને ઉતરડવું ચામડીને ઉતરડવા કરતાં વધુ કઠિન છે.

તે ને તે જ સાંજે ચોરડામાં બેઠેલી ભદ્રાનું મસ્તક એક બુઢ્ઢા હજમના અસ્તરો સામે નીચે નમ્યું હતું. અસ્તરો ઝરડ ઝરડ ફરતો બે તમ્બુ જેટલા ભીંગી નીકળેલા કાળા ભમ્બર વાળનો ઢગલો નીચે ઢાળવા લાગ્યો. ઉઝરડા પાડતો અસ્તરો એ સ્વચ્છ મૂંડા ઉપર લોહીના ટશીઆ ટાંકતો હતો. અને ભદ્રા ફક્ત સહજપણે હજમને એટલું જ કહેતી કે 'અમારે વાધા બાપા છે ને તેનો હાથ પણ તમારી જેવો જ હળવોફૂલ હો કાકા !' અને દેરે એ નજરોનજર નીરખ્યું ત્યારે એના હૃદયમાં ભદ્રા ભોળાઈ ન રહી, બહેન બની ગઈ, માતા સમી મધુર દેખાણી.

પ્રકરણ પચીસમું

‘હવે શુ વાંધો છે ?’

સાંકડી શેરીમાં ઘેર અંધારી રાતે ચાલ્યા જતાં એ નાનાં છોકરાં જેવી આ દેરભોજનની સ્થિતિ બની ગઈ. બેઠેલા પેટમાં ખીક હતી, છતાં બેઠે એકબીજાની ઓથે હિંમતવાન બની રહ્યાં. ભદ્રા પોતાના હૃદયના સુવાળા સળવળાટોને દેરના ચારિત્ર્યનો ડર દેખાડી ડારતી ગઈ, ને વીરસુતના અંતરની ભૂતાવળોને વીરસુત હાકલ્યે ગયો કે શુદ્ધ સાત્વિક રંડાપો પાળનારી આવી ભગવતી ભોજનને જો આંહીં જરીકે પોતાનું અપમાન થયાનો વહેમ આવશે તો એ પાણી પીવા પણ ભીની નહિ રહે. ને એ જશે તો આ સંસારની અધારગલ્લીમાં મારો એકનો એક સાથ તૂટી જશે.

નિર્ભય બનતી જતી ભદ્રા પરોડિયાની પૂજામાં પહેલાં જે શ્લોકો : મનમાં મનમાં બોલી લેતી તે હવે સુંદર રાગ :કાઠીને મોટથી ગાવા લાગી. એના પ્રભાતી સૂરો વીરસુતનાં લોચનો ઉપર મીઠી પ્રભાત— નિદ્રાનાં મશરૂ પાથરતા થયા.

મૂંડાયેલા મસ્તક પર ભાભીના વાળના નવા કાંટા, ચારેક દિવસના ‘જવેરા’ જેવડા દેખાયા ત્યારે આષાઢ મહિનો ચાલતો હતો. એવા એક દિવસે વીરસુત ઉદાસીભર્યો ઘેર આવ્યો. નમતા બપોર હતા.

આકાશની વાદળાઓમાં ક્રાંતક ઢેઢગરોળા જેવી જાણે નાની વાદળાઓ રૂપી જીવડાંને ગળતી હતી, તો ક્રાંતક પાડો ને ભેંસ જેવી ભાગાભાગ કરી સૂર્યનાં કનકવરણાં ખેતરો ખૂંદી નાખતી હતી.

આવીને એણે પોતાના ઓરડામાં જતાં જતાં ભાભીના સાંધણ સીવણના ઢગલા ઉપર એક ટપાલનું કવર ફેંક્યું ને એના ચઢેલા મોંમાંથી ફક્ત ત્રુટક જ વાક્ય પડ્યું કે : બાપુજીનો કાગળ...

તે પછી કાણ જાણે શા ચે બખડાટ વીરસુતને ઓરડે ચાલુ રહ્યા.

કાગળ વાંચીને ભદ્રાએ પાછી એની ઘડી કરી. ઘડી કરવામાં વીરસુતે ભૂલ કરી હતી તેથી મૂળ ઘડીઓ ને નવી ઘડીઓ વચ્ચે ગડબડ થઈ હતી. પરખીડીઆમાં કાગળ બરાબર સમાયો નહિ એથી ભદ્રાએ કાગળ ફરી બહાર કાઢી એની અસલ ઘડીઓ મુજબ એને સંકેત્યો, ને પછી કવરમાં મૂક્યો. સાંધણાં સાંધી રહી ત્યાં સુધી ભીડી નહિ. વીરસુતના બખડાટો ચાલતા હતા તે તરફ કાન માંડી રહેલી ભદ્રાનું મોં ઘડીક મલકાટ કરતું હતું ને ઘડીક ઝાંખું બનતું હતું.

ચહાનો વખત થયે ચહા બનાવીને પોતે અંદર આપવા ગઈ ત્યારે એ ત્યાં ભીડી રહી. વીરસુતનું મોં મધમાખોએ ચટકા ભર્યા જેવું જાણે સોજી ગયું હતું. ને એવા મોંએ વીરસુતની શકલ આખી બદલાવી નાખી હતી. એ મુખમુદ્રા ક્રાંત કૉલેજ ભણાવતા પ્રોફેસરની કે ક્રાંત જીવનભગ્ન, હતાશ કટુતાભર્યા માનવીની નહિ, પણ રિસાઈને બેઠેલા ક્રાંત એક કિશોર બાળકની હતી. ચહા પી લીધા સુધી ચે એ કશું ન બોલ્યો ત્યારે ટ્રે ઉપાડતી ભદ્રાએ જ વાતનો પ્રારંભ કર્યો ‘બાપુજીનો કાગળ મેં વાંચ્યો ભૈ !’

‘ઠીક.’ વીરસુત એટલું બોલીને પોતે ઉતારી નાખેલાં ચરમાં ચઢાવવા લાગ્યો, જાણે એનું કશુંક વાંચન ખોટી થતું હતું. પણ

૧૬૮ : તુલસી-કથારો

ભદ્રાના ધ્યાનમાં હતું કે એની નજીક એકે થ ચોપડી, છાપું કે પરી-
ક્ષાનો જવાબપત્ર પડ્યો નહોતો.

‘જવાબ કરો લખ્યો લે?’ ભદ્રાએ બોલતે બોલતે ચહાની ટે
બે દાથમાં ઝાલી હતી તેને, પૂજનો થાળ કે પીરસણાનો
ખૂમચો ઉપાડે એ રીતે પોતાના ડાબા હાથની હથેળીમાં ખભાને ટકે
ઉપાડી લીધો.

‘જવાબ શું લખવો છે ? તમે કહો તે દિવસની ગાડીમાં...’

એથી વધુ આગળ ન વધી શકેલું વીરસુતનું વાક્ય, માર્ગમાં
રહો આવે ને જેમ ભાર ભરેલ ગાડું બિથલી પડે તેમ અટકી ગયું.

‘મને લાગે છે લૈ, કે અનસુ સંતાપતી હશે ને યમુના બેનનું
માપડીનું પાછું ટેકાણું નહિ રહ્યું હોય. એ જ ખરું કારણ હશે.
માપુજીએ નીચે જે ટાંક મારી છે તેનું તો કશું થ એવું...’

ભદ્રા પણ વાક્ય પૂરું કરી ન શકી. એને લાગ્યું કે
દેરનો અત્યારનો ગુસ્સો સસરાજીએ કાગળમાં નીચે મારેલી ટાંકને
આભારી હશે. એ નીચે મારેલી ટાંક આ હતી કે ‘ગામલોકાને મોંએ
પણ કાંઈ હાથ દેવાતો નથી ભાઈ ! ભદ્રા તારા છડા ધરમાં એકલાં
હે તેની આપણાં જ્ઞાતિજનોને આંહી બેઠે પણ ચિંતા થાય છે. આપણી
દરજ લોકાપવાદને વધુ કારણ ન આપવું તે છે.’

‘મને કારણનું કાંઈ નથી.’ મોં પર જે તોખરો ચડ્યો હતો તેને
જ સુસંગત એવા અવાજે આ શબ્દો વીરસુતે ઉચ્ચાર્યા; ને ચોપડી
નેવા એના હાથ ત્યાં બેઠે બેઠે આંખી શકે તેવું ન હોવાથી એણે
પોતાની હથેળીની રેખાઓ વાંચતી શરુ કરી દીધી.

‘એ તો હું બાપુજીને કહીશ લૈ ! કે તમે મારી પ્રતમ્યા જે રીતે
જ્ઞાતિ છે તે તો સગી માના જણ્યા જેવી...તમે...તો...મને આંહી

કશી ફાળ ફડક ઓછી હતી લે ! પણ મારા પિયરિયાનાં પિત્રાધઓ ત્યાં આપણે ગામ રહેવા આવેલ છે ખરાં ને લે, એમનો મૂવાનો એવો સ્વભાવ છે વાંકું જોયાનો. એ વગર ખીજું કાંઈ બોલે તો નહિ. શરશતી કાકી વાત વાતમાં બોલ્યાં હોય તો કાણુ જાણે. બાકી રેવતી મામી કે લક્ષ્મી બાબુ તો મને ખરાખર જાણે છે, એ તો પોતાની જીભ કચરી નાખે તેવાં છે; હશે લે, કાંઈ બોલે તેનું તો કશું નહિ, પણ મારાં માવતરને કેવાં ફફડાવ્યાં હશે ! સારું થજો બોલનારનું. ખીજું શું ?

બોલતી બોલતી ભદ્રાની આંખો જિંચે સીલીંગની અંદર જાણે કે આંકા પાડતી હતી.

‘પણ મેં કહ્યું ખરું ને લે, ખરું કારણુ એ નહિ જ હોય. એ તો બાપુજીને મારી અનસુએ ને કાં યમુના બેને અકળાવ્યા હશે. મેં અનસુને પોરની સાલ જવેરા વાવી દીધા હતા ને, તે આ વખતે પણ મેં અહીં એક વાટકી વાવ્યા ત્યારે જ મને થતું’તું કે અનસુ બાપુજીને રંઝાડી રહી હશે. એને મા તો શું સાંભરે લે ! નાનું બાળક તો જેની જોડે હજે તે એની મા; પણ એને ખરડામાં હાડકું વધે છે ને, તેની પીડા જ ઊપડી હશે. હાડકા માથે ચોળતી તો હું પોતે જ ખરીને, એટલે બાપુજીને બાપડાને ક્યાંથી ખખર કે ક્યાં કેટલું દબાવીને કંઈ રગ ઉપર ચોળવું ! ચોળવાનું તેલ પણ ખૂટી ગયું હશે, ને હું મૂર્છ કાઢી ને કહી ચે નથી આવી કે તેજમાં શી શી જણુશ કકડાવવાનું મારી બાએ મને કહેલું. એટલે સૌ મૂંઝાયાં હશે.’

આટલા લંબાણથી વાતની વિગતમાં ઊતરવાની ભદ્રાને કાંઈ કાંઈ વાર વૃત્તિ થઈ આવતી. પણ એ જ્યારે કાંઈ વાતની વિગતમાં ઊતરી પડે ત્યારે એનો સ્વભાવ જાણનારાં નિકટનાં સંબંધી શ્રોતાઓ સમજી

૧૭૦ : તુલસી-કચારો

જતાં કે વાતની વિગતે ચડવાનો એ પ્રયત્ન ગવૈયા પોતાના મળાનમ તંગ ખનેલા સ્વરતંતુઓને ડેકાણે લાવવા જે રાગડા કાઢવાનું મથન કરે છે તેને મળતો હતો. ભદ્રાને અનસુ એવી તો સાંભરી આવી હતી કે જે આટલી વિગતથી વાત કરવામાં એ ન ચડી ગઈ હોત તો અધરાત સુધી એનું રુદન વિરમત નહિ.

આ રહસ્યના અણુગણ વીરસુતે ધારાખંધી વાત કહે જતી ભદ્રાને હોંકારો તો દીધો નહિ, પણ સામું સરખું ચ ન જોયું. વાત પૂરી થઈ એટલે એણે પૂછ્યું, ‘બોલો, કયા દિવસનું લખી નાખું?’

‘પરમ દિવસનું લખો લે! ના રહો, પરમે તો બુધવાર આવે છે. આપણે દેર ભોજન દેખી પેખીને બુધવારે જુદાં નહિ પડીએ. વળતે દા’ડે ગુરુવારે નહિ ને ચુકરવારે...’

‘આજે રાતે શો વાંધો છે?’ વીરસુત કેમ જાણે ભદ્રાને કાઠી મૂકવા માગતો હોય તેવા તોછડા સુરે બોલી બિઠ્યો.

‘એમ કંઈ ધર રેહું મેલીને ચાલી નીકળાય છે લે! હજુ બધું ઢાંકવું દૂંખવું છે, હજુ સાંધવા તૂંનવાનાં કપડાં બાકી છે, હજુ મેં નવાં મગાવેલાં અનાજને સાફ કરાવી વાળ્યાં નથી, ચૂલા તૂટી ગયા છે. તે નવા નખાવવા મેં એક ઠાકરડીને તેડાવી છે તે હજુ આવી નથી, હજુ રસોયાની તજવીજ કરવાની છે; એમ કંઈ ધરને રમળતું મૂકીને ચાલી નીકળાય છે ભાઈ! ધર છે, ધરમશાળા થોડી છે?’

કહીને ભદ્રાએ ચહાની ટ્રે પોતાના થાકેલા ડાબા હાથ પરથી જમણા હાથની હથેળી પર જમણા ખભે ચડાવી.

‘ધર છે, ધરમશાળા નથી,’ એ શબ્દો પર આવતાં વીરસુતનાં મોંમાંથી રહ્યા સહ્યા કર્કશ શબ્દો પણ વિલય પામી ગયા. જાણે કે

નદીમાં ઓચીંતું પૂર આવ્યું ને વેકરીમાં ઊભેલાં છોકરાં નાસી ગયાં. એણે ચશ્માંને નાક ઉપર સરખાં કરવાને બહાને બેઠે કાચ આડે હાથ છાવરી લીધા. પણ ભદ્રા વિધવા હતી ખરીને, એટલે અન્ય સર્વને ભોટ લાગે તેવી અદાથી ચાતુરી ને સમયવર્તી સાવધાની તેણે કુળત્રી લીધી હતી. એણે દેરની હથેળી પાછળનાં ચશ્માંના કાચ ને તેની ચે પાછળ ગહેલી આંખોમાંથી દડ દડ દડ વહેતી અશ્રુધારા કળી લીધી.

એણે દેરનાં આંસુનું કારણ સસરાના કાગળની નીચે ટાંક મારેલા વાક્યમાં કલ્પી લીધું, પણ એ વિષયને રાળા ટાળા નાખવા મથતો એનો સ્વર આ ઘરમાં પહેલી જ વાર ઉઘ્ર બન્યો :—

‘રસોયાને તો ખોળી કાઢો ! એ મૂવાને શું ખખર હશે કે તમને તુવેર દાળમાં કાકમ નથી ભાવતું ને લીંબુ જ ભાવે છે. એ તો મૂવો એની જીભના સવાદ સામે જોષને રાંધણું કરશે, ને તમે મોં ફાડીને બોલશો. ય નહિ કે તમારે શાક દાળમાં મીઠું વધુ જોવે છે ! એ મૂવો ખાખરા બનાવી જાણતો હશે કે નહિ. મારે એને બતાવવું તો પડશે ને !’

‘મારે રસોયો રાખવો જ નથી. રસોડાની બધી ચીજો દેકાણું કરીને જાજે.’

‘ત્યારે ?’

‘ફળ દૂધથી ચલાવી લઈશ.’

‘ચલાવ્યાં એ તો ! એવા છંદ કરવાના નથી. કહી રાખું છું.’

‘તમારે શા માટે કહેવું જોવે ?’

‘ચૂલા માટે !’

એટલું બોલીને ભદ્રા ત્યાંથી જરાક બહાર ખસી; ત્યારે વીરસુતનો સ્વર ઊઠ્યો, ‘આંહી કાઠની જરૂર જ ક્યાં હતી ? શા માટે આટલા

૧૭૨ : તુલસી-કથારૈ

દિવસ રહીને મને બધી વાતે પરવશતા શીખવી ? હું મારું ગમે તેમ ફેાડી લેતાં શીખી ગયો હોત ને ! ફાવે ત્યાં જઈને ખાધ પી લેત, ફાવે ત્યાં સૂઈ રહેત, ફાવે તે રીતે આનંદ મેળવી લેત.’

ભદ્રાનાં ધીરાં ધીરાં પગલાં ખંડની સુવાળી ફરસબધીને જોરથી દબાવતાં દબાવતાં ચાલ્યાં ગયાં ને એ પોતાના ખંડમાં પગના અંગુઠા ઉપર ઊભી ઊભી કાન માંડી રહી. વીરસુતના ખંડમાં રુદન નીચોવાતું હતું.

એકાદ કલાક પછી ધબધબ પગલે વીરસુત એકાએક રસોડાના દ્વાર પર આવ્યો, અને રાંધણું ચડાવતી ભદ્રા એનું આક્રમણકારી સ્વરૂપ જોઈ શકે તે પહેલાં તો એના મોંના શબ્દો સંભળાયા :

‘તો પછી એમને બધાંને આંહીં આવીને રહેતાં શું થાય છે !’

ભદ્રાએ એ શબ્દો સાંભળ્યા પછી જ દેરના મોં સામે જોવાની હીંમત કરી. એ મોં પર ગુસ્સો નહોતો; બય, ચિંતા ને કચવાટ હતાં. એ મોં વીરસુતનું નહોતું રહ્યું, જાણે નાનો દેવ વીરસુતની મુખ-મુદ્રામાં પ્રવેશીને આણુએ આણુએ વ્યાપી ગયો હતો.

એટલું બોલીને એ ઊભો રહ્યો. એના ચહેરાની નસોમાંથી લાલ લાલ રંગ જાણે નીંગળતો હતો.

ભદ્રા આભી બની ગઈ હતી તે બદલાય જઈને હસું હસું થઈ રહી. ‘બધાંને આંહીં આવીને રહેતાં શું થાય છે !’ એ વાક્યની ખૂબી તો જો મૂઠ ! એક મારી નાનકી અનસુને પણ આંહીં ન લાવવા દેનારો આ દેર શું ધરનાં બધાંને માટે આંહીં રહેવાની વાત મશ્કરીમાં કરે છે ? કે ગંભીરપણે ? કેમ જાણે પોતે સૌને તેડાવી તેડાવી ઊંધો વળી ગયો હોય !

મૂંઝાયેલી ભોળાઈ તરફથી કરી હાંકારો ન મળ્યો, ફક્ત ભદ્રાના હાથમાં જે ચીપિયો હતો તે જ જમીન પર હળવે હળવે પછડાઈને કાઢવા જિંતના તાર પેઠે ધ્રુજતો રહ્યો. એ ચીપિયો પછાડતી પછાડતી ભદ્રા વારંવાર ઊંચેથી નીચે ને નીચેથી ઊંચે દેરના મોં સામે જોઈ રહી.

‘આહી કંઈ હવે તો જાણ્યો સંક્રાંતિ નથી.’ પોતાની જાણે જ બોલવું ચાલુ રાખતા વીરસુતે ‘હવે’ શબ્દ પર સહેજ મચરક હઈને આગળ ચલાવ્યું; ‘જ્યેષ્ઠારામ મામાને રાખવા માટે એ પેલું આઉટ-હાઉસ રહ્યું’ ધર પછવાડે. ને બાપુજીને તમારી ખખર રાખતા બેસવું હશે તો દીવાનખાનું ય હવે તો ખાલી છે.’ ફરી પાછો ‘હવે’ શબ્દ, કાથ-રોટમાં બાજરાના લોટનો લૂવો મસળાય તેમ મસળાયો; ‘મારે કંઈ દીવાનખાનામાં કાંઈ મહેમાનને ખાવા પીવા બોલાવવો નથી. ને આવશે તો પાછલી પરશાળમાં બેસશું. ને હવે તો કાણુ આવવાનો હતો ! સૌ આવનારાઓને આકર્ષણ જોઈતું હતું.’

એ છેલ્લા શબ્દો બોલતો હતો ત્યારે વીરસુત ભદ્રા સામે નહિ પણ બાજુના પાણીઆરા પર નવી જ ચમક મારતા માટીના ગોળા તરફ ને એ ગોળા ઉપર ઢાંકેલા પીતળનાં માંજેલાં બુઝારાં તરફ જોતો હતો. પાણીઆરાને એનું પોતાનું અનોખું રૂપ મળ્યું હતું. અગાઉ કંચનના સમયમાં પાણીઆરા પર અજીઠાં દુથપ્રશ અને ત્રણ દિવસનાં કાહેલાં દાતણ પડ્યાં રહેતાં ને લીલના પોપડા બાજ્યા રહેતા.

‘ને દેવુને ત્યાં શા સારૂ સડતો રાખ્યો છે ભૈ !’ પાણીઆરાનાં બુઝારાં પર પોતાનું પ્રતિબિંબ જોવા પ્રયત્ન કરતો કરતો એ બોલતો રહ્યો; ‘મારું બગાડ્યું છે તો ઠીક, પણ એ છોકરાનું ભાવિ શું કામ બગાડે છે બધાં ?’

‘બધાં નો ઉલ્લેખ કરનારો વીરસુત ભદ્રામાં વધુ ને વધુ હાસ્યની લાગણી ઉપજાવતો હતો.

૧૭૪ : તુલસી-કથારે।

‘છોકરો આંહી’ આવ્યો હતો ત્યારે જ મને તો સાચેસાચ ખબર પડી, કે એ કેટલો બીકણુ, કેટલો દબાયેલો, ને કેટલો રાંક થઇ ગયો છે ! આંહી અમદાવાદમાં ભણે તો કાંઇક પાણીઆળો તો થાય. બાપની સાથે કાંઇક જીવ પણ મળે. અત્યારે તો હું એને દુશ્મન જેવો જ લાગું ને !’

એટલું કહીને એ પાછો ચાલ્યો, યોગાનમાં જઇ ગિભો રહ્યો, ને વળી પાછો બોલ્યો, ‘અનસૂને ય કોઇક વૈદ દાકતર પાસે આંહી જ તપાસાવી શકાય ને ! ત્યાં બેઠાં બેઠાં બાપુજી અનસૂથી કંટાળતા હોય તેમાં હું શું કરું ? આંહી બાલમંદિર પણ બંગલાથી દૂર નથી.’

એટલું કહીને એણે માળીને બોલાવ્યો, આજ્ઞા કરી, ‘જા, પાછળનું આઉટ-હાઉસ ઉઘાડીને બાબીને બતાવ. જોઈ લેજો ને પછી કહેજો, મામા ત્યાં રહી શકે કે કેમ ?’

પછી પોતે આખા બંગલામાં તેમ જ બંગલા ફરતું ચક્કર લગાવ્યું, પાછો આવ્યો ને કમ્પાઉન્ડમાં ગિભો ગિભો જ બબડવા લાગ્યો;

‘આંહી તો જગ્યા ઘણી પડી છે. દેવુને ભણવાની પણ ઓરડી ઓ રહી ! છતાં જો જવાનું બહાનું જ નેતું હોય તો ખુશીથી જાઓ. કોઇ રોકતું નથી-રોકી કાણ શકે ? એ તો હું રહીશ એકલો, પડ્યો રહીશ આ ભૂતખાનામાં.’

‘ભૂતખાનામાં’ એ છેલ્લો શબ્દ જ્યારે ઉચ્ચારાયો ત્યારે વીરસુત પોતાના ખંડમાં પહોંચી ગયો હતો. દીવાનખાનાની બાંધણી બીજા ખંડો કરતાં વિશેષ પડઘાદાર હોવાથી ‘ભૂતખાનું’ શબ્દ હજી એ ખંડમાં જાણે ધૂમરીઓ ખાઈ રહ્યો હતો.

‘હવે શું વાંધો છે ?’ : ૧૭૫

ભદ્રા રસોડે બેઠી બેઠી, ચૂલા તરફ જોઈને ખૂબ હસતી હતી. અપાઢના ઘેરાયેલ દિવસે રસોડામાં અંધારું પાડ્યું હતું, એ અંધારે મદ્રાના મૂંડેલા ચહેરા પર ચૂલાનો તાપ એવો તો ઉઠાવ પામી રહ્યો હતો કે એ લાલિમા કાઠી સીનેમાનો ઉદ્યોગપતિ ન જોઈ જાય એવું આપણાથી મચ્છી જવાય.

પ્રકરણ ઇવીસમું

અણુધાર્યું પ્રમાણ

તે પછી વળતા દિવસે બપોરે વીરસુતને એકલાને લઈ એક ભાડુતી ગાડી પિતાના ગામમાં ધરને બારણે આવી ઊભી રહી. દારમાં પેસતાં જ એણે પોતાનું અતડાપણું તોડવાનો યત્ન કર્યો. ભદ્રા ભાભીએ કરેલી છેલ્લી ભલામણ એ જ હતી કે ‘જેજે હો ભૈ ! રૂં આનંદભર્યું’ મોં રાખીને સૌને મળીએ’ હો ભૈ !’

કાંઈ પણ ધલાજે મોં હસતું રાખતું જ હતું. ગાંડી યમુના જ બારણું ઉઘાડવા આવી. યમુનાએ પોતાના નાનાભાઈ દીઠા, ઓચીંતા દીઠા, ને મોં પર મલકાટ ધારણ કરતા દીઠા, એટલે કે યમુનાએ કદી ન કલ્પેલું વિચિત્ર દૃશ્ય દીઠું. અને એણે ‘એ-હે-હે-હે ! નાનાભાઈ ! એ-હે-હે-હે આવ્યા છે-એ-હે-હે-હે-હસે છે,’ એવા ઉન્મુક્ત ગળાના ગેહકાટ કાઢ્યા, બોલતી બોલતી એ અંદર ગઈ, ને એણે એક નાના આળકની રીતે આનંદ-ધ્વનિથી ધર ગળવી મૂક્યું, જાણે કાંઈ ઉત્સવનો ઘંટ બજ્યો. ને નાનાભાઈ યમુનાના મામા પાસે, એટલે કે સોમેશ્વર માસ્તર પાસે જઈ બેઠા ત્યારે યમુનાએ પહેલું કામ ઝટ ઝટ વાટ જણીને દીવો પેટાવી તુલસીમાને ક્યારે મૂકવાનું કર્યું; દીવો મૂકતાં મૂકતાં બોલી : ‘હાથ ! માડી ! નાનાભાઈ હસ્યા, મને જોઈને હસ્યા,

સૌને જોઈને હસે એમ કરજો હો મા ! હો મા ! હો-હો-હો ?' કહેતે કહેતે એણે તુલસીની ડાળખી ઝાલીને ધુણાવી. કેમ જાણે માતાનો કાન ન આમળતી હોય !

વર્ષો પછી પહેલી જ વાર વીરસુતે પિતાને હસતા ને મોકળા કંઠના હોંકારા દીધા. વર્ષો પછી એણે ધરના ખૂણા ને છાપરાના ખપેડા જોયા. વર્ષો પછી એણે રસોડા સુધી જઈ યમુના પાસે માગ્યું : 'હું ભૂખ્યો છું, કંઈક ખવરાવ તો ખરી ગાંડી !'

'ગાંડી—હી—હી—હી—ગાંડી ! ' એવું હાસ્યભરે બોલતી યમુના પોતાના મોં આડે સાડીનો પાલવ ઢાંકતી હતી. અને 'ગાંડી' એ તો જાણે વીરસુતભાઈના મોંમાંથી પડેલો કાઠ ઇલકાખ હોય એવી લહેરથી નાસ્તો કાઢવા લાગી.

નાની અનસુ યમુનાની સાડીમાં લપેટાઈને ઊભી હતી, તેને લાગી ત્યારે વીરસુતને એકદમ તો ભાન ન થયું કે આટલા સમયથી પોતાને ઘેર રહેલી ભદ્રા ભાભીએ કલેજી કવી રીતે લોઢાનું કરી રાખ્યું હોવું જોઈએ. પણ યમુનાએ અનસુને કહ્યું : 'કાકા છે, બા પાસેથી આવ્યા છે.' ત્યારે અનસુએ પૂછ્યું, 'બા કાં થે ? બા થું કલે થે ? બા અનધુ અનધુ કહી લલે છે ?' ત્યારે વીરસુતના હૃદયના સખત બંધો તૂટવા લાગ્યા. તોયે એને તેડી લેવાનું તો એકદમ મન થયું નહિ. દેવુ નાનો હતો ને પોતે ટાક વાર પત્નીને મળવા માટે જતો ત્યારે એ લાંબા હાથ કરી કરી ઘોડિયામાંથી કરગરી રહેલા બાળકને પણ જોણે એકેય વાર તેડ્યો નહોતો, તે જ વીરસુત એકાએક તો અનસુને એનાં શરીરમાં રમી રમી રજોટાયેલાં અંગો સાથે છાતીએ કેમ કરીને લઈ શકે ! પણ એને યાદ આવ્યું—અમદાવાદથી નીકળ્યો ત્યારે ભદ્રા ભાભીએ કહેલું વાક્ય કે 'અને ભૈ ! મોં ઓશિયાળું ન રાખજો હાં કે ? મોં તો હસવું રાખીએ. હસવું ન આવે તો યે હસીએ હો ભૈ !'

૧૭૮ : તુલસી-કચારો

એ વાક્ય મુજબ જ પોતે બારણા ઉપર પહેલવહેલો ઊભેલો, ત્યારે હાસ્ય પ્રયત્નપૂર્વકનું હતું પણ એકાદ કલાકમાં એ હાસ્ય પરથી પ્રયત્નનો બોજો ઊતરી ગયો હતો. તે રીતે અનસુને તેડવાનો પ્રારંભ પણ એણે વહાલથી નહિ, પ્રયત્નથી કર્યો. પહેલાં એને ધૂળે ભરેલીને એ હાથે અદ્ધર ઉપાડી, છિ-છિ-છિ-છિ કર્યું, પછી તેડી, ને કહ્યું, ‘આ પાસે તને લઈ જવા જ આવ્યો છું અનસુ.’

‘નહિ જવા દઉં.’ યમુના બી ઊડી.

‘તને પણ યમુના.’

‘દેવુને, બાપાને, મામાને, બધાને?’

‘હા બધાને.’

‘જૂઠું.’ ગાંડી પણ વીરસુતનું આટલું પરિવર્તન કબૂલવા તૈયાર ન થઈ.

*

*

*

‘એ કાંઈ નહિ. એ કાંઈ મારે સાંભળવું નથી. મને જીવતો જોવો હોય તો ચાલો બધાં.’ એવા મક્કમ સ્વરે વીરસુતે પોતાના પિતાના તમામ વાંધાને કાપી નાખ્યા. પુત્રનું મોં એને આશિયાણું લાગ્યું. પુત્રના સ્વરમાં ધ્રુજતું એકલતાનું આક્રંદ પિતાના તંબૂર-તાર ધૂળવી રહ્યું હતું.

‘આ આખી વેળ છે ભાઈ ! તને સુખે નહિ રહેવા આપે.’

પિતાના આ શબ્દો નકામા ગયા. વીરસુતનું પરિવર્તન એટલું બધું કષ્ટમય હતું કે પિતાની દલીલોના જવાબો દેવાને બદલે પછી તો એ વડજકાં જ ભરવા મંડી પડ્યો : ‘હું તમારો એકનો એક પુત્ર છું. કંઈક જાન તો રાખો?’

પછી તો રાત્રિએ બચકાં બંધાવા લાગ્યાં. દેવુ વસ્તુઓ લેવા માટે બહાર દોડાદોડ કરવા લાગ્યો, ત્યારે આંગણામાં, પાડોશની શેરીમાં તે બજારમાં ચણુભણાટ ચાલ્યો: ‘રાંડીરાંડ દીકરાવહુ ઘેર પાછી ન આવી ને દેર કેમ આવી બિભે રહ્યો?’

‘કેમ બધાં સામટાં અમદાવાદ બિપડે છે?’

‘અમદાવાદથી કદાચ આગળ તો જત્રા નીકળવાની નહિ હોય ને?’

‘હોય પણ ખરી.’

‘એટલે પછી ભદ્રાને એવા ભાર ભરેલા શરીરે આંહીં શા સારું આંટા ખવરાવે !’

ખુદ પિતાનું અંતર પણ વહેંચાયું હતું. વીરસુતનું આ પગલું વિસ્મયકારી હતું. કુટુંબના શંભુમેળા પર એકાએક વહાલ આવી જવાનું કારણ કહી શકાતું નહોતું. એણે ગામલોકોની ગિલાને જાણ્યા પછી પણ પોતાના મનને કહ્યું : મારા પોતાને બદલે કાઈ બીજા આત્મણની વિધવા પુત્રવધૂ અને પરિત્યક્ત પુત્ર વિષેનું આ પ્રકરણ હોત તો ? તો હું પણ ગામલોકોની માફક જ એ બીજાંઓ વિષે વાતો કરત ના ? વાતો ન કરત કદાચ, તો એ વહેંચ તો હૈયામાં સંધરત ને ? શું હશે ? ભદ્રાની જ કાઈ આપત્તિ હશે ?

ધરને તાળું દેતા પહેલાં દાદાજીએ તુલસી-રોપ બહાર લીધો, ને એ પોતે પોતાની સંબંધી સરસ્વતી બાઈને દેવા ગયા, કહ્યું, ‘રોજ લોટી પાણી રેડજો ભાભી.’

‘સારું ભૈ ! વેલાસર આવજો. ને હેં ભૈ !’ એણે ફાળભર્યા હેતાળ સ્વરે નજીક જઈને પૂછ્યું : ‘ભદ્રા વહુને શરીરે તો સારું છે ના ? અંબાજી મા એને નરવ્યાં રાખે ભૈ ! મારી તો બાપડી દીકરી

૧૮૦ : તુલસી-કથારો

જેવી છે. લોકોનાં વગોણાં સામે ના જોશો લે ! ને તુલસી માની કશી ચંત્યા કરશે ને. ’

‘ ઝાડવું, તોય જીવતો જીવ છે ને બાબી ! ’ ડોસા સહેજ ગળગળા થયા; ‘ એણે જ અમને આજ સુધી સાચવેલ છે. દીવો—બની શકે તો—કરતાં રે’જો બાબી. ’

‘ કરીશ જ તો બાઈ ! શા સારું ને કરું ! આંગળીક ઘી પેટમાં નહિ ખાઉં તો ક્યાં દૂબળી પડી જવાની છું લે ! ’

એનો અર્થ એ હતો કે ઘીનો દીવો કરવો ને ઘી રોટલા પર ખાવું એ બેઉ વાતો સાથે બની શકે તેવી આ વિધવાની સ્થિતિ નહોતી. એવાં નિરાધાર પાડોશીઓની સેવા કરવાનું છોડવું પડ્યું તેની વ્યથા સોમેશ્વર માસ્તરના મોં પર તરવરતી હતી. ભારી હૈયે એ સ્ટેશને ચાલ્યા.

આગળ ‘અંધા’ જ્યેષ્ઠારામ મામાને દોરીને દેવુ ચાલતો હતો.

સ્ટેશનને આખે રસ્તે અનેક આંખો ચોંટી રહી; એક જણે ઊભા રહીને કહ્યું, ‘આમ કેમ અણધાર્યું’ પ્રયાણ ! નાશક—પંઢરપુર સુધી તો થતા આવશેને જનીજી ?’

કહેનાર થોડી વાર જવાબની રાહ જોતો ઊભો રહ્યો, કે તરત અંધા જ્યેષ્ઠારામે દેવુનો હાથ છોડાવી, ચાર ડગલાં પાછાં ફરી, એ બોલનાર જ્ઞાતિખંધુની લગોલગ ઊભો રહી પોતાની આંખોનાં પોપચાં ઊંચાં કર્યાં ને ઉચ્ચાર્યું, ‘ઓળખ્યા ! કાણ ભવાનીશંકર ને ? જત્રાએથી આવીને તમને ગોદાવરીનું તીર્થોદ્ધક ચખાડ્યું હો કે ? નહિ ભૂલીએ ! ઓળખ્યા ! નહિ ભૂલીએ હો કે !’

જ્ઞાતિખંધુ ભવાનીશંકર ત્યાં ને ત્યાં થંભતી માફક ખોડામ્મ ગયો. એણે દીઠું—અંધની દેખતી બનેલ આંખોમાં પોતાના મુદ્દાનું પ્રતિબિંબ.

અમદાવાદના બંગલામાં ડોસાનો ફફડાટ આઠ દિવસે માંડ માંડ શમ્યો. દાતણ કરવાને ટાણે ભદ્રાની એક ઊભડીનો પણ અવાજ એણે સાંભળ્યો નહિ. વીરસુત એક પણ ગુપ્ત વાત કહેવા આવ્યો નહિ. દેવુને મોકલી મોકલી દાદાએ ભદ્રાને વીરસુતની ગેરહાજરીમાં યોગાનમાં બોલાવી પુછાવી જોયું: ‘કેમ રહે છે? કાંઈ નડતર તો નથી થઈ ને? શરીરે તો નરવાં છોને મોટાં વહુ? મને કહેતાં અચકાશે નહિ હો બેટા!’

લાજ કાઢીને ઊભેલી ભદ્રાના દેહે જ પોતાની સંપૂર્ણ સ્વસ્થતાનો જવાબ, ભદ્રાની જીભ આપે તે પૂર્વે આપી દીધો. ભદ્રાનાં શીલ અને ભદ્રાની ચેષ્ટાઓ, અરે ભદ્રાની ચાલી જતી આકૃતિનાં પગલાંની પાની પણ ડોસાએ વાંચી લીધી. તો પણ ખરાવી ખરાવીને પૂછી જોયું, ‘ભાઈ તો ઓચીંતો તેડવા આવ્યો એટલે મારે હૈયે ફાળ પડી’તી બેટા! કે તમને શરીરે નરવાઈ નહિ હોય કે શું! નજરે જોઈને રાજ થયો કે કશું જ નથી.’

‘દાદાને કહે દેવુ! કે મંથર સૌની લાજ રાખે છે. કશી જ ચિંતા કરશે મા.’

એ ભાષામાં વહુ ને સસરો બેઠે પરસ્પર સમજી ગયાં.

યમુના ગાંડીનો તો એક જ ધંધો થઈ પડ્યો: અનસુને લઈને તેણે બંગલાના યોગાનમાં ફૂલો જ વીણવા માંડ્યાં. યમુનાને ઉઘાડું આંગણું, દિવસે ફૂલફૂલના બહુરંગી ઢગલા ને રાત્રિએ સૂતેલાં ફૂલોની મહેક મહેક સુવાસ સાથે આભની ભરપૂર ફૂલવેલીઓ મળી. આટલું સ્વચ્છ આકાશ એણે ઉઘાડે માથે ઊભા રહીને અગાઉ કાંઈ દિવસ ક્યાં જોયું હતું! ફૂલફૂલ પર ઊડતાં પતંગીઆંને ચુપકાદીથી જોઈ લેવા આટલી દોડાદોડ એ ગાંડીને અગાઉ કાણે કરવા દીધી હતી? ને

૧૮૨ : તુલસી-કથારો

આટલાં બહોળાં પાણીએ કપડાં ધોવાનું પણ એને ક્યે દહાડે મળ્યું હતું? નાની અનસુને હુબાહુ હુબાહુ કરતી એ નળ પાસેના પાણી ભર્યા પીપમાં ડબકાવતી હતી. ને આખો દિવસ બસ કપડાં જ ધો ધો કરતી, વાસણ જ માંજ માંજ કરતી. એનો પુરસ્કાર મોકળું ફીડાંગણ હતું અને રોજ ત્રણ વાર નજીક થઈને જ પાવા વગાડતી સુસવાટ માયે જતી આગગાડી હતી.

પ્રકરણ સત્તાવીશમું

‘ચાલો અમદાવાદ’

આજે આંહીં સ્ત્રી-જગૃતિની શાખા ખોલી છે, કાલે ત્યાં સભા રાખી છે, વગેરે વગેરે પ્રકારના સંદેશા છોડતું છોડતું ભાસ્કરભાઈ અને કંચન બહેનનું જોડણું દૂર દૂરનાં શહેરોમાં ઘૂમી રહ્યું હતું અને કંચન ઉપર ભાસ્કરે પોતાની સત્તા એટલી બધી જમાવી દીધી હતી કે કંચનની ટપાલ પણ પહેલી ફોડીને વાંચ્યા પછી જ ભાસ્કર આપતો. શરૂ શરૂમાં થોડો વખત વાંધો લેતી કંચનને એણે ખુલાસો કરેલો કે ‘તું ન સમજ બાપા ! ન સમજ એમાં. તારા ઉપર કેક માણસો દુષ્ટ કાગળો લખે, લોહી તપાવનારા કાગળો લખે, તે બધા જો તને આવું તો તો તું ઉશ્કેરાઈને અરધી જ થઈ જા ને !”

‘પણ આવું બંધન તો વીરસુતે પણ નહિ રાખેલું.’ એક વાર પોતાનો કાગળ ટપાલમાં નાખવા દેતી વખતે જ્યારે ભાસ્કરે વાંચવા માટે ખોલ્યો ત્યારે કંચને લગભગ રડું રડું થઈને કહેલું.

‘હવે એ બેવફૂરના વખતની વાત શીદ કરતી હઈશ ? મને મારી રીતે તારું શ્રેય કરવા દેને બાઈ !’

એ જવાબ ભાસ્કર તરફથી મળ્યા પછી કંચન વધુ ને વધુ ખીતી. ને કયા પ્રકારે ભાસ્કરથી છૂટીને અન્ય સ્ત્રીઓનાં ઘર ભેગી

૧૮૪ : તુલસી-કથારો

થઈ શકાય તેના વિચારો કરતી. પણ ભારકરની ઉધાડી દુશ્મનાવટ કરવાનું સલામત નહોતું. ભારકર એની ખુશામદ કરે અને એ ભારકરની કરે, એમ પરસ્પર ખુશામદને હલેસે હલેસે જ એકબીની નાવ ઠેલાયે જતી હતી. હવે કોઈ કોઈ વાર કંચનની કલ્પનામાં અણુધારી એક તુલના, એક સરખામણી ઊભી થઈ જતી : હું જ્યાં હતી ત્યાં જેટલી દુઃખી હતી, તેથી હવે ઓછી દુઃખી છું કે વધારે ? વીરસુતે અમુક વખતે અમુક પૂરતી સગવડ મને આપી હોત તો શું આટલું બધું પરિવર્તન કરવું પડ્યું હોત ? વીરસુતે મને શાંતિપૂર્વક અમુક પ્રસંગમાં સમજાવી લીધી હોત તો શું મારું મન ફૂણું ને ફૂણું ન રહ્યું હોત ?

‘ના રે ના, વીરસુત સાથેનો સંસાર તો કદાપિ ન ચાલી શક્યો હોત. મેં ક્યું’ છે તે તો ક્યાં વિના છૂટકો જ નહોતો ત્યારે જ ક્યું’ : ને હું હવે મુક્ત જ છું : એ તો હું ભારકરભાઈને મારી સ્વેચ્છાથી મારા પર આ સ્નેહધિકાર આપી રહી છું, નહિતર એ મને ક્યાં મારી નાખે તેમ છે. એને તો હું એક સપાટે ઉધાડા પાડી દઈ પછાડી શકું. હું તો સ્વાધીન છું.’

મનને આવા હાકોટા મારી મારીને કંચન પોતાના જીવન-પરિવર્તનનો બચાવ કર્યો જતી. અને ‘આ બધું પોકળ સાંત્વન શીદ લઈ રહી છે ? તું તો હતી તેથી સવાઈ ગુલામ છે ?’ એવી કોઈ આતમ-વાણી અવાજ ધરીને ઉપર આવે તે પૂર્વે જ કંચન, નાનું બાળક બીજાની સ્લેટના લીંટા ભૂંસી નાખે તેમ ભેજમાંથી એ વાણીને ભૂંસવા મથતી.

એક દિવસ ટપાલ આવી તેમાંનો એક કાગળ વાંચીને મોં મલકાવતા ભારકરે એ કાગળ કંચન તરફ ફેંક્યો, ‘લે, લેતી જા ! તારું સામ્રાજ્ય તો બીજાઓએ સર કરી લીધું ! તું રહી ગઈ ! દોડ દોડ જલદી દોડ !’

પણ ભારકરની વિનોદધારા એ કાગળ વાંચતી કંચનના મોં પર મસળાતા લોહીના લેપને ન ઘોષ શકી. કાગળ એણે ફરી ફરી વાંચ્યો. ઘડીક મોં પર લોહી ધસી આવ્યાં તો ઘડી પછી પાછું હતું તે લોહી પણ ઓટનાં પાણી પેઠે પાછું વળી જઈને એના ગાલની વિસ્તીર્ણ રેતાળ ભૂમિને ઉઘાડી કરવા લાગ્યું.

જે કાગળ કંચન વાંચતી હતી તે અમદાવાદથી આવેલો હતો. એ એક સખીનો હતો. તેમાં લખ્યું હતું કે--

‘વીરસુત કંટાળીને નોકરી છોડી નાસી જશે અથવા તને શોધતો આવશે એવી આપણી ધારણા ખોટી પડી છે. ફાણ જાણે કઈ રીતે તારો બંગલો તો જીવતો બની ગયો છે. તારા ઘરની પાસે ફરવા જતાં અમે ત્યાં બે ડોસાઓને બેઠા બેઠા યોગાનમાં તડાકા મારતા જોઈએ છીએ. એક મોટી ઉંમરનો છોકરો એક નાની છોકરીને રમાડ્યા કરે છે. ને બે તો જીવાન બેરાંઓ ત્યાં નજરે પડે છે. એમને બેઠેને સાથે લઈને વીરસુતને કાંકરીઆ તળાવે મોટરમાં આવેલો પણ અમે જોયો હતો. અમને લાગતી જ શંકા ગયેલી કે આ બેમાંની એકે જે સાડી પહેરેલી તે તારી જ હશે. પછી તો અમે તારા ઘરની ચાકરડીને બોલાવીને ખાનગીમાં બધું પૂછી જોતાં જાણી શક્યાં છીએ કે તારાં કપાટો ને દ્રંકો, તારી બેગો ને પેટીઓ ખોલી ખોલી બધાં કપડાં ઉપાડી જવામાં આવ્યાં છે. વીરસુત પણ ફ્રાલેજના કામકાજમાં ખૂબ ચિત્ત પરોવીને કામ કરે છે તેથી સૌને કશુંક અનિષ્ટ થયું હોવાની શંકા પડી છે. એના વર્ગના છોકરાઓ પણ વાતો કરે છે કે વિજ્ઞાનનો એ પ્રોફેસર વનસ્પતિશાસ્ત્ર વિષે શીખવતો શીખવતો વૃક્ષોનાં કુટુંબ-જીવનની સાથે માનવીનાં કુટુંબ-જીવનની ઝીણી ઝીણી સરખામણી કરવા માંડે છે. આટલો મોટો આનંદ એ ક્યાંથી મેળવે છે? તારા પરના જીલમોની વાત ઉચ્ચારતાં જ એ ખિન્ન સળગી ઊઠતો તેને

૧૮૬ : તુલસી-કથારે।

બહલે હવે કેમ એ પરવા કર્યા વગર સાંભળી લે છે ? કાર્ધ કહે છે કે એનાં એક વિધવા ભાભી તારા ગયા પછી એના ધરમાં એકલાં રહ્યાં હતાં, તેની સાથે વીરસુતનો સંબંધ સારો બોલાતો નથી. આ તો સહેજ જ લખ્યું છે. તારે ને આ વાતોને શો સંબંધ છે ? આનંદ કરજે ને જ્યાં જાય ત્યાં ક્રાંતિ કરજે.’

કાગળ વાંચી રહ્યા પછી મેંની કરચલીઓનો તંગ ઢીલો કરીને એણે ભારકર પ્રત્યે કાગળ સામે ફગાવ્યો. ભારકરે ટોળ ક્યું :

‘કાં...આં ! લેતી જ !’

‘મારે એમાં શું લેતા જવાનું બબ્બું છે ? મારે એ સાથે શો સંબંધ છે ?’

એટલું બોલીને એ પાછી પેન્સીલ લઈ પોતાનો નવો કાર્યક્રમ કાગળ પર ગોઠવવા લાગી. ને ભારકર પોતાની બીજી ટપાલ પર નજર ફેરવતો ફેરવતો સહેજ આટલું બોલી ગયો—

‘ ને એને એની ભોજન મળી ગઈ તોય શું ખોટું છે ? આ જગતનો મોટામાં મોટો પ્રશ્ન જ એકબીજા માણસોએ ગોઠવાઈ જવાનો જ છે. જેઓ સરખાં ગોઠવાઈ શકતાં નથી તેઓ જ સમાજ-જીવનને કાયમને માટે સંસ્કૃષ્ટ કર્યા કરે છે.’

એ બોલતો હતો ત્યારે કંચન એની સામે તાકી રહી હતી. પણ ભારકરે તો કાગળ-વાચનમાંથી માથું ઊંચું કર્યા વગર જ એ ડહા-પણની વાતો ચલાવ્યે રાખી—

‘ સારું થયું. હું તો આ વાંચીને રાજ થયો. વીરસુત જો ઠેકાણે પડી ગયો હશે તો તારો પીછો કે તારા નામની ચૂંથાચૂંથ છોડી દેશે. આપણે એટલાં હળવાફૂલ બની જશું. તારા પર હજુ પણ એનો જે માલિકી-ભાવ રહ્યો છે તે ટળી જશે. ’

‘એક માલિકના હાથમાંથી છૂટીને...’

એટલા બોલ કંચનથી બોલી જવાયા. પણ એ વાક્ય ભારકરે કાં સાંભળ્યું નહિ ને કાં સૂણ્યું અણસૂણ્યું કર્યું. બાકીની ટપાલ એણે વાંચી. જવાબો લખ્યા. વાંચી લીધેલા કાગળો, પોતે જાણે કશુંક રચનાત્મક કાર્ય કરી રહ્યો હોય તેટલી ઠાવકાઈ, સુધડતા, સફાઈથી સરખે દુકડે ફાડ્યા. એ ફાડેલા કાગળોની ગુલાબી, વાદળી તેમ જ સફેદ રંગની ઝીણી ઝીણી કચૂંબરનો ઢગલો પોતે એકાગ્ર દષ્ટે જોઈ રહ્યો. અને તે દિવસે જેમની જેમની સાથે વાતચીતો કરવાનો પ્રસંગ આવ્યો તે બધાને એણે જાણે કે અજાણે, બીજી બિન્ન બિન્ન વાતોમાંથી એક જ વાત પર લીધા, કે ‘ભાઈ, જીવનમાં મોટામાં મોટો પ્રશ્ન ગોઠવાઈ જવાનો છે, ને જીવનનું જે કાઈ રૌરવ નરક હોય તો તે ગોઠવાઈ ગયા હોવાની બ્રાંતિમાં પડ્યે પડ્યે વણગોઠવાયેલ દશાની બેહાલી ભોગવ્યે જવામાં છે.’

એકલાં પડ્યા પછી ભારકરને કંચને કહ્યું, ‘તમે કેમ મને દરેક માણસ સાથેની વાતોમાં એનાં એ જ ટોણા માર્યા કરો છો? મારે એ બાબત સાથે શો સંબંધ છે? મારે ને એ બાંધવાને શું...’

‘મેં ક્યારે ટોણા માર્યા? ને તું પણ કેમ વારંવાર એનું એ પોપટ-વાક્ય પઢ્યા કરે છે?’

‘હું ક્યારે પઢી? મારો એવો કયો સંબંધ...’

‘જો, જો, બોલી કે નહિ?’

કંચનને તે વખતે તો બહુ ચીડ ચડી. પણ પછી પોતાને ઊંધ નહોતી આવતી ત્યારે પહેલું જાન એ થયું કે પોતે જે સંબંધમાંથી મુક્તિ મળી ગઈ માને છે તે સંબંધ જાણે કે એના પગમાં વેલો બનીને અટવાતો થયો છે. રાતે એની આંખો મળી ત્યારે એને

૧૮૮ : તુલસી-કથારો

એવું સ્વપ્નું આવ્યું કે પોતે પોતાની જોઠાણી બદાનું ખૂન કરીને ભાગી રહી છે, ને પાછળ એ આખો બંગલો પોતાના એ હાથ લાંબા કરી, હાથમાં ફાંસીનો ગાળીઓ લઈ, એની પાછળ દોડી રહ્યો છે.

‘આપણે અમદાવાદમાં બેસીને જ કેમ કામ ન કરીએ?’ કંચને વળતા દિવસથી વાદ લીધો. ‘ત્યાં કામ કરવાની અનુકૂળતાઓ કેટલી છે! ત્યાં રહીએ તો કોઈ કશી નબળાઈ સબળાઈ વાતો ન કરી શકે. ત્યાં રહીએ તો ભારકરભાઈ, તમે પણ મને એકને જ સંભાળવાને બદલે ખીજાં અનેક કામો સંભાળી શકો.’

‘તારી તો વાત જ નાદાનીભરી છે.’ ભારકરે કંચનને એક ઝટકે ખતમ કરવા ઈચ્છ્યું; ‘પોતાના ગામમાં તું તારી છાતી પર આ આખી કમ-કથાનો ભાર લઈશું કામ કરવાની હતી? એ ને એ જ બાબતો, એ જ બંગલો, એ જ બધાં...’

‘એ બધાં સાથે મારે કરો સંબંધ નથી.’ કંચને ઝટ ઝટ કહી લીધું.

‘ત્યારે આપણે આંહી બહારગામ શું દુઃખ છે? દુઃખ હતું-વીરસુત તરફથી માસિક રૂપિયા અનિયમિત મળતા હોવાનું, તે પણ હવે તો ટળ્યું છે. છેલ્લા ત્રણ માસથી તો દર મહિનાની બરાબર દસમીએ મનીઓર્ડર આવીને પડે છે.’

‘એ વાત સાથે—’

‘એ વાત સાથે આપણે પૂરેપૂરો સંબંધ છે. તેના પૈસા મળે એવું કાટ મારફત તને કરાવી દીધું તો જ આ મુસાફરીઓ થાય છે ને આ સાડીઓ પહેરાય છે.’

કંચન સામે જવાબ ન વાળી શકી કે ‘તારાં મુસાફરી ખર્ચો પણ તેમાંથી જ ઊપડે છે.’ પણ કંચનને પહેલી જ વાર આટલું બાન

થયું કે વીરસુતનાં મનીઓડરોની અનિયમિતતા એકાએક મટી જવાનું કશુંક કારણ અમદાવાદના એ બંગલામાં બન્યું હોવું જોઈએ; તે સાથે ખીજું પણ એક જ્ઞાન ઊધડતું હતું કે પોતાની આજીવિકા પોતે હજી રણી લેતી નથી થઈ. ત્રીજું જ્ઞાન એ થયું કે પોતાનો રક્ષણહાર ભાસ્કર પણ પરોપજ્ઞી જીવડો જ બનીને પડ્યો છે.

‘ચાલો આપણે એક વાર અમદાવાદ જઈ આવીએ.’ કંચને વારંવાર વાત મૂકવા માંડી. ને દરેક વખતે ભાસ્કર ‘તું નાદાની કાં કરે છે !’ એ જ બોલ બોલવા લાગ્યો. એક વાર તો એણે કહ્યું ‘તારા કાકા પાસે આંટો જઈ આવ, જા, હું આડો નહિ પડું.’

કાકા પાસે જવાની જે ઝંખના આટલા મહિના સુધી રોજ-રોજ ભાસ્કરના શબ્દના ચાંભા (ડામ) ખાઈ ખાઈને લોહીલોહાણુ પડી હતી, એ ઝંખનાને આજે ભાસ્કરની રજા મળવાની સાથે જ અવસાન મળ્યું. હવે આફ્રિકા નથી જવું, હવે તો જવું છે અમદાવાદ.

‘ચાલો અમદાવાદ !’ની આ મોંપાટ ભાસ્કરને અસહ્ય થઈ પડી. ‘ચાલો અમદાવાદ !’નો નાદ શા કારણે ઊપડ્યો હતો તે એને સમજાયું. ભાસ્કરને પોતાની ભૂલ માલુમ પડી. કંચનની ટપાલ ઉપર ચોકી રાખનારા ભાસ્કરે એક ગફલતનું ગડથોલું ખાધું. એણે કંચનને જે કાગળ નહોતો દેવો જોઈતો તે વાંચવા દીધો. કંચનને અમદાવાદ જવાની ધૂન પોતાનાં કપડાં લતાં ને દરદાગીના હાથ કરવાની છે એટલું જ પોતે સમજી શક્યો. પોતાને શિરે જ એ કામનો બોજો આવી પડ્યો. કંચન નહોતી રપટ કરતી છતાં સ્વયં-રપટ એ બાબત હતી. અમદાવાદ જતી ટ્રેનમાં બેઠાં બેઠાં એણે કંચનને કહ્યું, ‘તું ભલેને છુપાવે, પણ તારો જીવ એ ટૂંકા કપાટો પર ગયો છે. પણ જોઈ લેજો, ભાસ્કર એ તારાં લૂગડાં ને ધરણાં તને જોતજોતામાં

૧૯૦ : તુલસી-કચારો.

અપાવે છે કે નહિ ! માત્ર હું કહું તેમ કરતી આવજો. મારી બાજુ બગાડતી નહિ બાપુ !

કશો જવાબ વાળ્યા વગર ઊડીને કંચન કમ્પાર્ટમેન્ટની બંધ બારીઓ ઉઘાડવા લાગી. એના શરીરમાં સ્પષ્ટ અકળામણ હતી.

‘ પણ આ તો શિયાળાનો પવન સૂસવે છે, તું બારી ઉઘાડે છે શા માટે ? ’ ભાસ્કરે પોતાના મોં આડા હાથ દ્વં પવનને રોકતાં રોકતાં ચીડ બતાવી,

‘ મને ગરમી થાય છે. ’

રેલવેનાં બીજાં મુસાફરો આ ઊતરતા પોષ મહિનાની ટાઢમાં ગરમી અનુભવતી સ્ત્રીને કૌતુકભેર જોઈ રહ્યાં. કંચન બારી ઉપર જ ઊભી થઈ રહી. કમબાગ્યે ઘઉંના લીલા મોલ મોટા થઈ ગયા હતા, ને તેના ક્યારામાં જખ્ખર સારસ પંખીઓની જોડીઓ ફરતી ફરતી ચણતી હતી. કંચનની એ વખતની મનોદશાને માટે આ દૃશ્યો અનુકૂળ નહોતાં.

‘ મને તો આશ્ચર્ય થાય છે કંચન ! ’ ભાસ્કર ધીમે અવાજે કહેવા લાગ્યો; ‘ કે તારો જીવ એ જૂના સંસારની સાડીઓમાં ને દરદાગીનામાં કેમ પરોવાઈ રહ્યો છે ! હજુ તો કાલે જ તું સ્ત્રીઓમાં બાપણ કરતી હતી કે સ્ત્રીજાતિની ગુલામખુદ્ધિનું કારણ જ આ ધરેણું ને લૂગડાંની લાલસા છે. ’

ભાસ્કર કશો જવાબ ન મેળવી શક્યો. કંચન જેવી શિક્ષિતા ને પ્રાણુવંત સ્ત્રી ધરેણું લૂગડાંમાં મોહાઈ રહે એ એનું આશ્ચર્ય જૂઠું જ હતું એ કંચનને ખબર હતી; શણગાર કરીને સાથે બેસતી કંચન ભાસ્કરને ગમતી હતી. ને ‘ જુઓ, આ કેવું લાગે છે ? ’ એમ પોતે

પૂછતી તે ભાસ્કરને બહુ ગમતું. નહોતું ગમતું ફક્ત ત્યારે જ કે જ્યારે કંચન શણુગારો કરીને બીજા કાંઈ લોકો જોડે ફરવા નીકળતી. ત્યારે ભાસ્કર બોલી બેઠો કે ‘આ વધુ પડતા ઠાઠમાઠ લોકોની નજરમાં ખૂંચતા હશે હો કંચન!’ પણ ભાસ્કરને ખબર હતી કે સભાઓમાં પોણા ભાગનાં લોકો કંચનની વેશભૂષણની છટા પર જ લટકે થઈને આવતાં હતાં. એટલું જ નહિ પણ કેટલાંય ગામોમાં તો કંચન જોડે પરિચિત થઈ જનારાં કુટુંબો કંચનને પોતાનાં ઘરેણાં-વસ્ત્રોથી શણુગારવાનો શોખ કરતાં. સારાં શહેરોના ‘સ્ટોલ’ પર જઈને વસ્તુઓ પસંદ કરી કારવીને તેનાં બંડલો લઈ પગથિયાં બિતરતી કંચન પોતાની જોડેના કાંઈ ને કાંઈ સાથીને કહી દેતી કે ‘એને જરા પૈસા ચૂકવી દેજો ને, હું પછી આપી દઈશ.’ પછી કોની મગદૂર હતી કે આનાકાની કરી શકે! એથી બિલકુલ એ સાથી આવી તક મળવા બદલ પોતાને બડભાગી માની પૈસા ત્યાં ને ત્યાં ચૂકવી દેતો.

થોડાક જ મહિનાના આવા જીવનનો કંચનને થાક લાગ્યો હતો તે સત્ય હતું. ભાસ્કરને એ સત્ય દેખાયું નહિ. ભાસ્કરનો માનેલો સાડીઓનો શોખ નહિ પણ બનાવટીપણાનો થાક જ પોતાને અમદાવાદ તરફ લઈ જતો હતો. એમ કંચન માનતી હતી. કંચન અને ભાસ્કર બેઉ જ જૂઠાં હતા. કંચનના હૃદયમાં જે સળગી રહ્યો હતો તે તો વીરસુત પરનો રોષ હતો. વીરસુત ‘ગોઠવાઈ ગયો!’ એ શબ્દો ભાસ્કરના હતા. એ શબ્દો બોલી ભાસ્કરે કંચનના હૈયામાં ધખાવો હતાશન એતાવ્યો હતો. ‘વીરસુત ગોઠવાઈ ગયો! એ ગોઠવાઈ જ કેમ શકે? એ તો અસહ્ય છે! અક્ષમ્ય છે! મારા પ્રત્યે આચરેલા અન્યાયો ઉપરવટની આ તો કિન્તાખેરી છે! ચોરી માથે શિરજોરી છે. મને બાળી ખાખ કરવાની જ આ તો બાળ છે! એણે જે આચરણ કર્યું છે તેથી તો લજ્જિત બનીને

૧૯૨ : તુલસી-કથારો

જગતમાં મોં છુપાવી દેવા જેવું હતું. એને બદલે એણે તો આખા કુટુંબને મારી પીઠ પાછળ બંગલામાં વસાવી લઈ મને ધા ક્યો છે. વગેરે વગેરે.’

વીરસુત પર લાગેલી એની રોષ-ઝાળો આગળ ચાલીને ભદ્રા પર, ગાંડી યમુના પર, દેવુ પર, સસરા પર, મામા પર, અરે નાનકી અનસુ પર સુદ્ધાં ફરી વળી. બધાં જ લુચ્ચા ! બધાં જ પહોંચેલાં ! ચુપચાપ પેસી ગયાં. રાહ જોઈને જ બેઠાં હશે.

પ્રકરણ અઠાવીસમું

ક્યાં ગઈ પ્રતિભા !

‘પણ તું સીધું સામો જોઈને તો ચાલ ! આમ ચકળવકળ શું જોયા કરે છે ? આંહી સ્ટેશન છે એટલું તો ધ્યાન રાખ.’

પણ ભારકરના એ ઠપકાની કશી અસર કંચન પર ન થઈ. અમદાવાદ સ્ટેશન પર એ ઊતરી કે તરત જ એની આંખો ચોમેર શોધાશોધ કરી રહી; ક્યાંઈ વીરસુત છે ? ક્યાંઈ દેવુ છે ? ક્યાંઈ ભદ્રા કે સસરો છે ? શૂન્ય નજરે જોતી એ રમવાયા જેવી, બાધોલા જેવી બની રહી.

પ્રેમીજનો ને શત્રુજનો, બન્નેની આવી લાગણી રેલવે-સ્ટેશનો પર એક સમાન હોય છે. તેઓ કશી સંભાવના વગર પણ પોતાના પ્રેમ વા શત્રુતાનાં પાત્રોને સ્ટેશન પર શોધતાં હોય છે.

દરવાજા પર ટિકીટ આપી દેવાની હતી. ટિકીટોની શોધ માટે કંચને પોતાના સ્વેટરનાં ખિસ્સાં, નીચે પોલકાનાં ખિસ્સાં, હાથની બેગ વગેરે ઘાંઘી બનીને તપાસ્યાં, આખરે પોતાની બગલમાંથી નીચે સરી પડેલી ડીટેક્ટીવ નવલકથાના બેગમાંથી ટિકીટો બહાર આવી. (હમણાં કંચનને બસુસી વાર્તાઓ જ બહુ ગમતી.)

૧૯૪ : તુલસી-કથારૈ

‘વાહ રે વાહ હંગ !’ ભાસ્કરે વ્યંગ કર્યો, તે દરવાજે ઊભેલા ત્રણ ચાર ટિકીટ-કલેક્ટરોએ ને પોલીસે સાંભળ્યો.

મોટર કરીને ભાસ્કરના મકાને પહોંચતા સુધીમાં તો ભાસ્કરનો કંટાળો કંઈ સુધી આવી ગયો. એના રૂપરૂ મુરખખીઆવના ઠપકા સામે કંચન ખૂમખરાડા પાડતી થઈ એટલે એણે ઉઘાડા ઠપકાને બદલે મેંણા ટોણાં માર્યાં, પણ એ સર્વના મામિક જવાબો આપી ન શકવાથી કંચન વારે વારે આંસુઓ સારતી થઈ.

પહેલો જ સવાલ કંચને ક્યાં રહેવું તેનો ઊઠ્યો. ભાસ્કરથી ત્રાસી ગયેલી એ તરુણીએ પોતાની સ્નેહી સંબંધી સ્ત્રીઓમાંની કેટલીએકને ઘેર રહેવાની ઇચ્છા આગળ કરી, પોતાના પ્રત્યે સન્માન ધરાવતા પુરુષ સ્નેહીઓને પણ એણે ઇસારો કરી જોયો, પણ એને પોતાના ઘરમાં આશરો દેનાર કોઈ સ્નેહી કુટુંબ નીકળ્યું નહિ.

સ્ત્રીઓએ એકાંતે જવાબ આપ્યો : ‘શું કરીએ બા ? પુરુષોનો કંઈ ભરોસો નહિ. વખત છે ને તારું અપમાન કે તારી બેઅદબી કરી ખેસે તો અમે શું મોં બતાવીએ ?’

પુરુષોએ પોતાની ટોપીઓ ચંચવાળતે ચંચવાળતે જવાબ દીધો કે ‘ઘરની સ્ત્રીઓ વહેમીલી ને ઇર્ષ્યાળુ કંઈ એાછી છે ? જીવનને ઝેર બતાવી દેતાં વાર નહિ લગાડે. બાકી તમારે જે કંઈ મદદ જોઈશે તે અમે આપીશું. મૂંઝાશો નહિ.’

‘તમારા પાડોશમાં કોઈ મકાન ખાલી હોય તો....’ કંચને એક કરતાં વધુ સ્નેહીઓને પ્રશ્ન જોયું. જવાબમાં એ પ્રત્યેકનું મોં ઝંખવાયું. જવાબો પણ એકંદરે ઉડાઉ મળ્યા. કોઈએ કહ્યું કે મકાનો છે જ નહિ; ને મકાનો જેમની નજીક ખાલી હતાં, તેમણે ધરમાલિકા કમિયાળા હોવાનું કારણ આપી વાતને તોડી પાડી. આખરે એ

ભાસ્કરને ઘેરજ સંધરાઈ અને ભાસ્કરે પોતાને માટે બીજો રહેવાની ગોઠવણ કરી.

સ્નેહી પુરુષો એને ત્યાં આવીને મળી જતા, ખબર કાઢી જતા, જોતું કરતું આપી પણ જતા; ને રમાનો વર, લલિતાનો વર, મંગળા-ગૌરીનો વર, નેનીનો વર, પ્રત્યેક ત્યાંથી જીતીને જતી વેળા એક વાત ‘By the by’ કહી લેતા કે ‘હું આંહીં આવું છું ને રમાને કહેવા જરૂર નથી’ ‘લલિતાને કહેવા જરૂર નથી.’ ‘મંગળાને...’ ‘નેનીને કહેવા જરૂર નથી.’

આવનારો પ્રત્યેક પરણેલ પુરુષ ફફડતો હતો, કેમ કે કંચનને કશું મદદ કરવાપણું હોય જ નહિ અને નહોય તો તે મદદ સ્ત્રીઓએ જ કરવાની હોય એવું એ પ્રત્યેકની પત્ની મક્કણપણે માનતી. એવું એ પત્નીઓ માનતી તેમાં તેમની માન્યતાનો દોષ નહોતો. દોષ હતો કંચનની મુખ-મુદ્રામાં મટેલી મોહભરી બે આંખોનો. ભાસ્કરે રડાવી રડાવી નીચોવી નાખેલી છતાં પણ એ આંખોમાં ઝલકતું જાદુ અખંડિત હતું. કંચનનું સ્ત્રીત્વ એટલાં જિંડાં મૂળિયાં વડે એના દેહમાં બાંધેલું હતું કે એના જીવનમાં થયેલો આવડો પ્રચંડ પ્રકમ્પ પણ એને ઉખેડી શક્યો નહોતો. પુરુષોનાં કાર્યો કરવા લાગતી સ્ત્રીઓનો કંઈ બદલી જાય છે, લાવણ્ય લુછાઈ જાય છે, આંખો પણ નૂર અને નમણાઈ હારી બેસે છે એ ખરું, પણ કંચન તો કંચન જ રહી હતી. આઠ દસ મહિનાની ક્રાંતિદશા એના નારીત્વનો નાશ કરી મરદાપનો એક પણ મરોડ એને આપી શકી નહોતી.

એટલે જ પરણેલી સ્ત્રીઓને પોતાના ધરસંસારમાં એની હાજરી ચિંતાજનક લાગતી હતી. કંચન એમને અપ્પરજોગણી જેવી દેખાતી. પુરુષોને ભરખી જવાની ગુપ્ત શક્તિ એ ધરાવતી હતી એમ માનનારી સ્ત્રીઓ, કંચન જ્યારે પોતાને ઘેર આવે ત્યારે

૧૯૬ : તુલસી-કચારો

પતિઓને કાં નહાવા, કાં ખાવા, કાં બહાર કશુંક ખરીદ કરવા વિદાય કરી દેતી.

પણ કંચનની તો કરતુરી-મૃગ જેવી દશા હતી. એને ખબર જ નહોતી કે પોતાની પાસે મોહિની છે. એ મોહનાસ્થી પરપુરુષોનો વિજય કરવા પણ નીકળી નહોતી. એનો સંગ્રામ જુદો જ હતો. એને વિષે જે મોટી મોટી માન્યતાઓ ખાંધવામાં આવી હતી તેને એ સાચી પાડી બતાવી ન શકી. આઠ જ દિવસમાં એણે સ્ત્રીસેવાસંધે સોંપેલાં સાત કામ બદલ્યાં, એક પણ કામ એને માફક ન આવ્યું ને દરેક કામ પર એ નાની મોટી ભૂલો કરી બેઠી.

‘બસ, મને તો ખાનપુરના લતામાં જ નવું બાલમંદિર ખોલી આપો.’

એ કંચનની હઠ હતી અને બાલમંદિર ચલાવવાને માટે પોતાનામાં જે ગુણો છે તેથી વધુ ખાસ કશી લાયકાત હોવી જોઈએ એમ પોતે માનતી નહિ. વાત પણ ખરી હતી. વિધવા હોવું, ત્યક્તા હોવું કે ભાગેકુ હોવું, એ પ્રત્યેક સ્ત્રીને માટે બાલમંદિર ચલાવવાની ગનીમત લાયકાત ગણાતી.

પણ ખાનપુરનું બાલમંદિર તો ખોલી શકાયું નહિ, ને કંચનને છેવટે નિરુપાયે મજૂર-લતાની સંસ્થા ઉપર સંચાલક નિમાવું પડ્યું. આ નિમણૂક કરતી વેળા સ્ત્રીસેવાસંધના સંચાલકો બમડતા તો હતા જ કે ‘નહિ ચાલી શકે !’ ‘કાણુ જાણુ ક્યાં ચાલી ગઈ એની પ્રતિભા !’ ‘પોતાને વિષે ધણું વધુ પડતું માની બેઠેલ છે !’ વગેરે

‘એ તો તમારી આખી જાતિનો જ ગુણુ છે ને !’ એક પુરુષ સંચાલકે ટાંણો મારી લીધો હતો ને એને પરિણામે ત્યાં મોટો ટંટો મચી ગયો હતો. આખર એ પુરુષને માફી માગવી પડી હતી.

મજૂર બાળકોની શાળા ચલાવવાનું બહાનું કંચનના સંતપ્ત આત્માને ઝાઝા દિવસ ઠેકાણે રાખી શક્યું નહિ. એની બુદ્ધિહીનતા જોતજોતામાં ઉધાડી પડી ગઈ. એની સાથે કામ કરતો સ્ટાફ એની મશ્કરીઓ કરતો થઈ ગયો. ઘણો ખરો સમય એ ટેલીફોન પર જ કાઢવા લાગી. એ આને ટેલીફોન કરતી ને તેને ટેલીફોન કરતી. એ કોઈ સ્નેહીને ‘કાર’ લઈને આવવા કહેતી ને કોઈને ટેલીફોનમાં પોતાની અગવડો તેમ જ માનભંગ સ્થિતિનાં રોદણાં સંભળાવતી. એ બધાં રોદણાંનું ધ્રુવપદ આ હતું કે ‘જો મને પહેલેથી આવી ખબર હોત તો...’

વાક્ય અધૂરું મૂકીને એ ટેલીફોનનું રિસીવર પછાડતી ને કોઈ કોઈ વાર જ્યારે એ વાક્ય અધૂરું મૂક્યા પછી રિસીવર કાને ઝાલી રાખતી ત્યારે સામી વ્યક્તિનો બોલ સંભળાતો : ‘કેમ જાણે અમારા વાસ્તે જ બાએ ધર છોડ્યું હોય !...આવી ખબર હોત તો...’

એટલું બોલીને સામી વ્યક્તિ રિસીવર છોડી દેતી ને આંહીં રિસીવર પકડી રાખીને પલભર સ્તબ્ધ બની બેસી રહેતી કંચનની આંખોમાં છલછલ પાણી ઊભરાઈ આવતાં. જલદી જલદી એ આંસુ લૂછી લેતી, કેમ કે પોતાનાં સાથીઓની નજરે એણે પોતાની છેલ્લી નખખાઈ-આ આંસુ-હળુ નહોતી ચડવા દીધી. અત્યાર સુધી તો એનાં સાથીઓ તથા નોકરો ટેલીફોન પરથી પાછા આવતા એના લાલ લાલ ધગેલા ચહેરાનો ને એની સોઝી ગયેલી આંખોનો જ તમાશે જોવાની રાહ જોઈ બેસતા.

એક દિવસ એણે રિસીવર ઉપાડી નંબરનું ચક્ર ફેરવવા માંડ્યું. અત્યેક આંકડાના ધુમરડા સાથે આંગળી ઝણેણાટ અનુભવી રહી. છેલ્લો આંકડો ધૂમી રહ્યો ત્યારે ઝણેણાટ વધ્યો. કાનમાં શબ્દ પડ્યો :

૧૯૮ : તુલસી-કચારો

‘ આ...હા...વ-કાણુ છો ? કાનું કામ છે ? ’ એ અવાજ કાલેજના બુદ્ધિ પટાવાળા કરણાજીનો હતો. કંચને પૂછ્યું-

‘ પ્રોફેસર વીરસુત છે કે નહિ કરણાજી ! ’

‘ કરણાજી ’ એ પરિચિત શબ્દ બોલ્યા પછી એને પોતાની ભૂલ જડી. કરણાજી કાલેજના પટાવાળાઓનો બુદ્ધો જમાદાર, જે આઠ મહિના થયાં આ કંઠનો સમાગમ હારી બેઠો હતો, તેને આચીતો આ પરિચિત સ્વરનો સંપર્ક થયો, કરણાજીનું નામ ટેલીફોનમાં બીજું કાઈ પ્રોફેસર-કુટુંબ કદી લેતું નહિ.

‘ હા બા ! ’ કરણાજીએ ઝટ ઝટ કહ્યું : ‘ બિલાં રહો, બોલાવી લાવું છું. ’

કરણાજી દોડતો પ્રોફેસરોના ઓરડામાં ગયો. વીરસુત ત્યાં નહોતો. કરણાજી રોજની રસમને છોડીને વીરસુત જે વર્ગ લેતો હતો ત્યાં ધસ્યો. વીરસુતને શ્વાસભેર ધીરે રહી કહ્યું, ‘ ટેલીફોન છે. ’

‘ પછી. ’ વીરસુતે કરકુ મોં કરીને કહી દીધું.

‘ જરૂરી ટેલીફોન છે. ’ કરણાજીએ તાકીદ કરી.

વીરસુત દોડાદોડ ટેલીફોન પર આવ્યો ને રિસીવર લઈ ધણું ધણું ‘ અલાવ ’ ‘ અલાવ ’ પુકાર્યું, પણ સામે કામ્રએ જવાબ દીધો નહિ.

‘ કાણુ હતું કરણાજી ? ’ વીરસુત ચિંતાતુર સ્વરે પૂછતો હતો.

‘ સાહેબ ! ’ કરણાજી સ્પષ્ટ કરવા મથ્યો, ‘ મારું નામ કામ્ર બીજું કદી ટેલીફોનમાં લેતુ નથી. કાણુ જાણે કેમ થયું, લાઇન કપાઇ ગઈ .....પણ હું સાહેબ, હું જૂઠું નથી બોલતો. મેં કાનોકાન સાંભળ્યું; ને મારી આંખે બલે ઝાંખપ આવી, મારા કાન તો ઠાકરની દયાથી એવા ને એવા સરવા છે. ’

‘અરે ઘેલા !’ પ્રિા. વીરસુત હસ્યા : ‘તને મેં એ ક્યાં પૂછ્યું છે ? હું તો પૂછું છું કે ફેન કાનો, ઘેરથી કાઢીનો હતો ?’

‘ઘેરથી જ તો સાહેબ ! એ જ ગળું. મેં ભૂલ નથી ખાધી સાહેબ !’

વીરસુતે પોતાના બંગલાની નજીક એક શેઠ કુટુંબનો ફેન હતો. ત્યાં જોડીને ઘેરથી કાઢીકને તેડાવવા કહ્યું. દેવુ તો નિશાળે ગયેલો ને દાદાજી સૂતેલા એટલે ભદ્રા ભાભી ફેન પર આવ્યાં. કોઈ કોઈ વાર વીરસુત કહાવતો ત્યારે એ આવતી, ને એ આવતી તે બંગલાવાસી સ્ત્રીપુરુષોને ગમતું.

‘હાં...કોણ, ભૈ ?’ ભદ્રાએ કશી શહેરી છટા વગર, તેમ જ કશી ગ્રામ્ય જડતા કે બનાવટી સંકોચ વગર રવાભાવિક લહેકા જ રિસીવર કાને માંડીને જવાબો વાળ્યા.

‘ના ભૈ ! અમે કાઢીએ તો ફેન કરેલો નથી...ના ભૈ-અંધ તો કાઢી આળે આવેલું પણ નથી...ના રે ના ભૈ ! એવું તે હોય કંઈ ભૈ !...કશું મનમાં ન રાખજો ભૈ !...કશું મનમાં ન રાખજો ભૈ !...અરે એમ કંઈ હોય ભૈ, અંધ આવે તો હું ન બેસારું એમ કંઈ બને કે ભૈ !...ના, ના, ના, ભૈ ! એવો રોષ ના રાખીએ...ના મારા ભૈ ! પોતાનું ઘર છે, પોતાનો વિસામો છે, ન આવે તો ક્યાં જાય મનુષ્ય ?...સારું ભૈ, વેળાસર આવજો !’

રિસીવર પાછું મૂકવાની છટા માણસે માણસે જુદી હોય છે. કોઈ જોરથી પડતું મૂકે છે, કોઈ હીરામાણિકનું ઘરેણું હોય તેવી કાળજીથી મૂકે છે, કોઈ વળી ટેલીફોન કંપની પર ઉપકાર કરતા હોય તેવા તોરથી મૂકે છે, તો કોઈ પ્રણયી કેમ જાણે પોતાનું પ્રેમીજન સામે

૨૦૦ : તુલસી-કથારો

જોતું-હોય તેના દિલ પર સારી છાપ પડે તેવી અદાથી મૂકે છે. મૂકવાની રીત પરથી માણસો વચ્ચે થયેલી વાતચીતનો પ્રકાર ને માણસના મિજબજનાં પરિવર્તનો અનુમાની શકાય છે. ને વાતો ચાલી રહી હોય તે વખતના મોં પરના હાવભાવ ને હાથપગની ચેષ્ટાઓમાં તો માણસનું સ્વરૂપ અવનવી વિચિત્રતાઓ બતાવતું હોય છે.

બંગલાવાસીઓ ટેલીફોન કરતી ભદ્રાને અજબ રસથી નિહાળી રહ્યા હતા; ને ભદ્રાની મુખમુદ્રા પર સ્થિર ગતિએ ને અખંડ એક ધારે રહેલો જતા ભાવ-રંગો એક સ્વસ્થ આત્માની કથા કહી રહ્યા હતા. બંગલાવાસીઓનાં હૃદયોને અકલિત ખેંચાણ કરતી ભદ્રા ઘેર ચાલી ગઈ, કાલેજના ફોન પરથી બિઠીને વીરસુત કરાણાજી ડાસા સામે કંટાળાની નજર નાખતો વર્ગમાં ચાલ્યો ગયો, ને ભોંઠો પડેલો કરાણાજી પોતાનું નામ દબને બોલાવનાર એ નારી-કંઠના નવા 'કોલ'ની આશા સેવતો ત્યાં ને ત્યાં બિભો થઈ રહ્યો.

પણ કંચને આકૂળબ્યાકૂળ બનીને છોડી દીધેલું રિસીવર ફરી વાર તે દિવસે ઉપાડ્યું નહિ. મજબૂરશાળાથી ઘોડાગાડી ભાડે કરીને ઘેર જતી કંચન થડક થડક થતે હોયે કલ્પના કરતી હતી કે વીરસુત ફોનમાં સામે આવ્યો હોત તો શું થાત ! પોતે શું પૂછત ? શું બોલત ? કમ વાત કરત ? સાડીઓની ને પોલકાંતી ? 'મારાં કપડાં ને મારી ચીજો કેમ બગાડવા આપો છો ?' એવા પ્રશ્નના જવાબમાં એને અપમાન સાંભળવું પડત તો ? અપમાન કર્યા વગર એ રહેત ખરો ? અત્યારે તો એની વારી છે ! એનું ઘર ભર્યું છે ! એને હવે કાની પરવા છે ! એને તો ભદ્રા જેવી.....'

એટલા વિચારે એણે ઘોડાગાડીમાં બેઠે બેઠે દાંત ભીંસ્યા ને એના મનમાં ઉચ્ચાર થયો, 'હું તો બધી બાળુથી લટકી પડી !'

ને એ વિચારની હેઠળી કાદાળી વાગતાં જ એના આંસુનો ડાર બેઢાયો. આંખો છલ છલ થતી હતી એટલે ઘોડાગાડીની બાજુમાં સહેજ પાછળ કાઢક સાઈકલ-સવાર છોકરો ગાડીને પકડીને પેડલ હલાવ્યા વગર ચાલતો હતો તે એને કળાયું નહિ. પણ એકાએક એણે ‘બા’ એવો શબ્દ સાંભળ્યો, તે સાથે જ ઓચીંતો ગાડીએ એક ગલીમાં વળાંક લીધો. સામે એક મોટર ધસી નીકળી. બરાબર ખૂણા પર મોટરગાડી અને ઘોડાગાડી, બેઉની વચ્ચે આવી ગયેલી પેલા ‘બા’ કહેનારની નાનકડી બાઈસીકલ ભોંસાઈ અને લોકોની તીણી, કારમી ચીસો પડી; ‘ઓ...ઓ...છોકરો મૂવો...મૂવો...અરરર !’

પ્રકરણ ઓગણત્રીસમું

મરતી માએ સોંપેલા

મેટરગાડી અને ઘોડાગાડીની વચ્ચે પટકાઈ પડેલી સાર્ધકલનો કુચ્ચો થઈ ગયો હતો, ને તેની આગળ જે સાર્ધકલ-સવાર છોકરો પછડાયો હતો તેના માથામાં જોડો ચીરો પડી લોહીધાર ચાલી હતી. એ લોહી-નીકના પ્રવાહની ઝપટમાં ઓચીંતાં આવી પડેલાં કીડી મોકાડા અંદર તરફડતાં તરફડતાં બહાર નીકળવા ફાંફાં મારતાં હતાં.

પડેલા છોકરોની આસપાસ ચોપડીઓ વેરાઈ ગઈ હતી. ખુલ્લી પડેલી ચોપડીઓનાં ઉઘાડાં પાનાંમાં કાંઈ ઠેકાણે કવિતા હતી, કાંઈકમાં ઝાંસીની રાણી લક્ષ્મીબાઈનું તલવારધારી ચિત્ર હતું, તો ત્રીજી ચોપડી ગણિતના કાંઈક વિચિત્ર કાવડાવાળું પાનું ખુલ્લું કરી પડી હતી. એક ચોપડી તો હતું ય એ પડેલા કિશોરની બગલમાં દબાયેલી હતી.

‘ચલાવને તું તારે.’ એમ કંચન કહેવા ગઈ, ત્યાં તો લોકોએ છોકરાના ઉઘા પડેલા દેહને ચતો કર્યો. પછી કંચન ‘ચલાવને’ ન કહી શકી. એણે ચહેરો ઓળખ્યો ‘બા’કાર યાદ આવતાં અને ચહેરો પ્રકટ થતાં એણે પોતાની સામે ચગદાયેલો પડેલો દેવુ દીઠો. એની આંખોના ડોળા ફાટ્યા. એ નીચે ઊતરી. દેવુના હોઠ વચ્ચે હતું ય બાણે ‘બા’ શબ્દ, અધૂરડા દારના ઊંબરમાં ઊભેલા કાંઈ નાના બાળ

સો, થોડુંક અંતર રાખી રહ્યો હતો. મેં બંધ થવાની વેળા નહોતી રહી. એની આંખો બિડાઈ ગઈ હતી. બાળક બેભાન બન્યો હતો.

એ દેવુને તપાસવા નીચે વળા. એની સફેદ સાડીની સોનેરી કિનાર લોહીની નીકમાં ઝખકોળાઈ.

લોકાના ટાળામાંથી બોલાશ ઊપડ્યા—

‘આ બાઈનો કાઈક લાગે છે. બિચારો વિદ્યાર્થી લાગે છે.’

‘નવો આવ્યો હશે શહેરમાં. સાર્થકલ ખોટી બાજુ હાંકતો હતો.’

‘મેં મારી દુકાને બેઠાં બેઠાં જોયું ને, એ ગાડીની બાજુએ ચડી આ બેનને કાંઈક કહેવા ગયો.’

‘શું ભણતો હતો જોકરો ? ક્યાંથી, બહારગામથી આવો છો બાઈ ?’

‘આ રહી અંગ્રેજી ચોપડી ત્રીજી.’ એક માણસે વેગાયેલી ચોપડીઓમાંના એક ઉઘાડા પાઠ્યપુસ્તક પર વાંચવા માંડ્યું. ‘ને નામ પણ છે. દેવેન્દ્ર વીરસુત દેવે. ખાનપુર.’ એણે વાંચ્યું.

મોટરવાળાએ પોતાની મોટરમાં એ મૂર્છિત દેહને મુકાવરાવ્યો. એણે કંચનને પૂછ્યું ‘તમારો છો ને ? ચાલો જલદી ધરિપતાલે પહોંચીએ.’

કંચન પાછલી આખી બેઠકમાં દેવુના મૂર્છિત દેહને બોળામાં લઈ ગુમસુમ બેસી ગઈ ને મોટરના માલિકે આગળની બેઠકમાં બેસી પાછળ જોતે જોતે પ્રશ્નો પૂછવા માંડ્યું, ‘એ તમારો પુત્ર છે ? કે કદાચ નાનો ભાઈ હશે.’

કંચનના મેં પર વધુ તપાસતાં એને લાગ્યું કે બાર વર્ષનો પુત્ર આવડી સ્ત્રીને ન હોઈ શકે.

૨૦૪ : તુલસી-કચારો

કંચન કશે જવાબ આપ્યા વગર દેવુના મોં પરથી લોહીભીની માટી લૂછતી હતી. ને સાથે સાથે એની નજર દેવુની ચોપડીઓ પર ભમતી હતી. ચોપડીઓ એને દેવુના મોં કરતાં વધુ જીવતી લાગતી હતી. ચોપડીઓ દેખી એની આંખોમાં પાણી આવતાં હતાં. ચોપડીઓના હાંસીઆ પર સુંદર ફૂલગોટા ચીતરેલા હતા. કાઠ કાઠ ખૂણે કાઠ સીમુખની અણુધડ રેખાઓ ખેંચેલી હતી.

ધરિપતાલ આવી ગઈ. ઝોળી (સ્ટ્રેચર)માં દેવુનું શરીર ઓપરેશન-થીએટરની અંદર લેવાયું ને ડોક્ટરે તેની તપાસ કરીને તરત કહ્યું, ‘લમણાનો ભાગ જોખમાયો છે. એટલે ટેભા જલદી લેવા પડશે એ માટે વાઢકાપ પણ કરવી પડશે...’ એમ બોલતે બોલતે એણે ઊંચે જોઈ પૂછ્યું: ‘કાણુ છે આની સાથે ?’

‘આ કાઠક એન છે.’ મોટરના માલિકે કંચનને બતાવી.

‘ઓ....હો ! તમને તો હું ઓળખું છું.’ કહેતા ડોક્ટરે કંચનને વધુ વિમાસણમાં પાઠી. કંચન કશે જવાબ નહોતી દઈ શકતી. ‘આ કાણુ છે, તમારો કાઠ સગો છે ? ટેલીફોન કાઠને કરવો છે ? જલદી કરો, હાં કે ?’

એમ કહેતા જ એ બાંયો ચડાવી હાથ ધોતા ધોતા હથિયારોને શુદ્ધ કરવા ગરમ પાણી મુકાવવા ને બીજી સૂચનાઓ છોડવા લાગ્યા.

ને કંચન હજી ય બાધોલા જેવી એ આરસના મેજ પર સુવાડેલા દેવુના અચેતન દેહ તરફ જોઈ રહી હતી.

‘આખરે એ મૂકી દીધેલ ટેલીફોન ફરી વાર આજ ને આજ જ જોડવો પડશે ? પણ હું શું કરીશ ? કાને કહીશ ? મેં આ બાળકને ચગદાવી નાખ્યો એમ જ મનાશે તો ?’ બાવળની સાંકડી કાંટાળી

ઝાડીમાંથી ચાલતા મુસાફરને શરીરે ઉઝરડા ચાલે તેમ કંચનના વિચારો ચાલ્યા.

મુંઝાતી એ ટેલીફોન પર ગઈ ને એણે નંબર જોડ્યો. પાડોશી શેઠધરના કોઈ કુટુંબીએ પૂછ્યું, 'કાણુ છો? કોનું કામ છે?'

પલ્લવાર એ બોલી ન શકી. પછી કહ્યું 'તમારી પાડોશમાં પ્રોફેસર રહે છે.....'

'હા, તેનું શું છે? તમે કાણુ છો?'

'ઋષિપતાલનું માણુસ છું. એને કહોને જલદી ઋષિપતાલે આવે.'

'કમ?'

'એનો પુત્ર દેવેન્દ્ર ચગદાઈ ગયો છે—' આંહી કંચને ટેલીફોન છેડી દીધો. કમ કે એનો કંઈ રંધાતો હતો.

હિંમત કરીને એ ઓપરેશન-હોલને બારણે બિભી રહી. ડોક્ટરે ઘાયેલાં દેવુનાં લમણાં પર એણે જખમ દીઠો. મોટરના મડ-ગાડે એનું લમણું ચીરી નાખ્યું હતું. ને લોહી બંધ થવાને પરિણામે એ બીડો ધા વધુ ભયાનક બાસતો હતો. એને દેવુના લલાટનો વિશાળ પટ વધુ વિશાળ લાગતો હતો. એ કપાળ પર લાંબા કેશની લટા નહોતી. એ કાઠિયાવાડમાં રહેતો ત્યાં સુધી એને ઝીણા વાળ કરાવી માથું જેમ બને તેમ ચોખ્ખું ને હળવું રાખવાની ટેવ હતી. અમદાવાદ આવ્યે પાંચ મહિના વીત્યા હતા, પોતે બાઈસિકલ શીખી જઈને નિશાળે બાઈસિકલ પર જતો થયો હતો, ક્રાટ અને પાટલૂન પણ પહેરતો, પણ વાળ લાંબા નહોતો વધારતો. ને એના મોંની ભરાવદાર સુંદરતાને ને સ્વચ્છ કાંતિને કેશના શણુગારની જરૂર પણ ક્યાં હતી? એનું ખરું રૂપ એની પાણીદાર આંખોમાં ઝલકતી મોતી જેવી કાકીઓમાં હતું.

૨૦૬ : તુલસી-કચારો

એ ૩૫ જોવાની નિરાંત કંચનને કઢંગી વેળાએ મળી. ‘બા’ ઉચ્ચાર એણે આ ૭ મહિનામાં બીજી વાર સાંભળ્યો હતો, પહેલી વાર એ રાતરાણીના ઝાડને છાંયે પેલી કાળમુખી રાત્રિએ બોલ્યો હતો ‘બા’; ને બીજી વાર એ બોલવા આવ્યો હતો પણ બોલી નહોતો શક્યો—ગુજરાતના પેલા ગામમાં.

બારણા પાસે લપાતી લપાતી કંચન ધડીક દેવુના દેહ સામે ને ધડીક ઇસ્પતાલના દરવાજા સામે જોતી હતી. વીરસુત આવતો હશે : હમણાં આંહીં મોટર લાવીને ઊભી રાખશે : મેં દિવસો સુધી મારા હાથે ચલાવેલી જ એ મોટર હશે !

એ મને આંહીંથી હટી જવાનું કહેશે તો ? કહેશે કે તારે આ છોકરાના મૃત્યુ સાથે શી નિસ્ખત છે, તો ? એના ચીડિયો, ઊતરી ગયેલો, શંકાશીલ આંખોએ અળખામણો બનેલો ચહેરો ક્યાં ! ને ક્યાં આ એના જ બાળકની મુખમુદ્રા !

પણ એનું ધ્યાન જ્યારે આમ એના પરિચિત રંગની મોટરની રાહમાં હતું, ત્યારે ઇસ્પતાલની લાંબી પરશાળ ઉપર એક ડોસો ઊપડતે પગલે આવતો હતો તે એને કળાયું નહિ. ડોસો છેક પાસે, તે ઑપરેશન-રૂમના દરવાજા પાસે આવી પહોંચ્યો, ને એણે પૂછ્યું—કોને પૂછ્યું એ પ્રશ્ન મહત્વનો નહોતો—જે કાઈ ઊભું હોય તેને પૂછ્યું : ‘ક્યાં છે દેવુ ? ક્યાં છે...’

પૂછતાં પૂછતાં જ એણે સહેજ આડે જોષ ઊભેલી કંચન તરફ જોયું ને કંચને કેવળ યંત્રની પૂતળી જવાબ આપે તેમ બોલી નાખ્યું, ‘અંદર છે.’

એ ડોસા હતા દેવુના દાદાજી. એના માથા પર કાળી ટોપી હતી. શરીર પર પહેરણુ ને પહેરણુ પર એક બગલથી બીજા ખભા સુધી

લપેટેથી પિછોડી : હાથમાં સીસમની લાકડી. કપાળે ત્રિપુંડ : ત્રિપુંડ નીચે સળવળતી કરચલીઓ.

‘અંદર છે.’ કહેનારી એ યુવાન સ્ત્રી પરથી ડોસાની નજર ઝપટમાં ફરી ગઈ ને એ પરિચિત ચહેરો કાનો છે તેટલી વાત યાદ આવે તે પહેલાં તો એણે દેવુના દેહને ટેબલ પર દીડો. બેતાં વેંત એણે હાક દીધી, ‘કાં બેટા, કેમ છે ? શું થયું ?’

દેવુ બેભાન હોવાની એને ક્યાં ખબર હતી ? ડોક્ટરે નાકે આંગળી મૂકી એને ચુપ રહેવા કહ્યું.

‘તમે કેમ ?’ બાંહો ચડાવી હાથમાં શસ્ત્ર લેતા ડોક્ટરે આ વૃદ્ધને ઓળખ્યા નહિ; ‘તમારે આ શું થાય ?’

‘મારો પૌત્ર.’ એટલો ઉચ્ચાર જ આ વૃદ્ધ પુરુષના શિક્ષક-સંસ્કારને ઓળખાવવા બસ હતો.

ડોસા નજીક જઈ દેવુનો હાથ પોતાના હાથમાં લેવા લલચાયા, પણ ઓચીંતું એને પોતાના વર્તનનું ગેરબ્યાજબીપણું ખ્યાલમાં આવ્યું. એની આંખો, આટલા સ્પર્શની રમ્મ માગતી, ડોક્ટર તરફ ફરી. ડોક્ટરે હસતે હસતે કહ્યું :

‘અડકી શકો છો. ચિંતા કરશો નહિ. બ્રેકન પર અસર થઈ જણાય છે. માટે એ મારે બોલવું પડશે. પણ ચિંતા ન કરશો. તમે કાણ, પ્રોફેસર વીરસુતના પિતા થાઓ છો ?’

એ પ્રશ્નમાં ડોક્ટરનો અવાજ આ વૃદ્ધ પ્રત્યે સન્માનવૃત્તિ દાખવી રહ્યો. કાઠિયાવાડની શાળાનો એક સાધારણ પેન્શનર માસ્તર, પોતાના સ્વજનની આ દશા સામે જે ધૈર્ય દાખવી રહ્યો હતો તે ધૈર્ય એના વ્યક્તિત્વને એવી સન્માનપાત્ર ભવ્યતા દીતી.

ડોસાએ માથું હલાવ્યું ને કહ્યું ‘મારો આ પૌત્ર છે. અમે દેશમાં હતા, દીકરાએ આગ્રહ કરી આંહીં આપ્યાં. મારો દેવ સાધકલે ચડી સૂલે જતો. ભૂત કરે તેવો તો નહોતો. હરિ જાણે શું થયું?’

‘પેલાં બેનને બધી ખબર છે. એ સાથે જ હતાં. આપ હવે બહાર બેસો. હું ઓપરેશન શરૂ કરું છું, ફિકર ન કરશો. આપ કેટલા પ્રશાન્ત છો ! બીજા હોત તો દરવાજેથી રોકકળ કરતા આવત. એવ મેન !’

ડોસાનું માથું નીચે ઢાળ્યું હતું એટલે એની પાંપણો પલળેલી હતી તે કાઢને દેખાયું નહિ. એ બહાર નીકળી ગયા. ધડીક એણે સીસમની લાકડી પર ટેકા લઈ આંખો બીડી રાખી. પછી એણે ફરીથી પોતાની જમણી બાજુએ મોં અદીઠ રાખીને ઊભેલી કંચન તરફ જોયું.

ઘરમાં કંચનનો ચહેરો કદી જોયો નહોતો. જોયો હતો ફક્ત ગુજરાતના પેલા ગામની જાહેરસભાના વ્યાસપીઠ પર. પણ સભા-સ્થાનોમાં દીઠેલા ચહેરાનાં દમામ અને દીપ્તિ ઔર હોય છે. વ્યાસપીઠો વામનોને ને વેંતીઆંને વિરાટરૂપે બતાવી જનતાની આંખોમાં જાદુ આંજતાં હોય છે. બુઢ્ઢાની યાદદાસ્તમાં કેટલાક અરપટ સળવળાટો થયા પણ એ યાદદાસ્તના સૂત્રને બુઢ્ઢાપાએ તેમ જ કૌટુંબિક દુઃખોએ કંધક ઢીલા પાડ્યા હતા. એણે બીતે બીતે, શરમાતે શરમાતે, ઉપકારભાવ દાખવતા શબ્દોમાં કહ્યું ‘આને આંહીં તમે લઈઆવ્યાં બાપા ! તમારું કલ્યાણ થજો બેટા ! ક્યાંથી જાંચકયો ? કેમ કરતાં પડી ગયો ? તમારી કૃપા થઈ બાઈ !’

સસરાના આ શબ્દોમાં કંચનને વ્યંગ લાગ્યો. સસરાએ પોતાને ઓળખી નથી, સસરા કેવળ ત્રાહિત ભાવે જ આ આભાર માની રહેલ છે, એ કંચન શાની સમજે ? એણે પોતાનું મોં વિશેષ પાછળ ફેરવી લીધું ને ભાંખ્યાં ત્રટ્યાં વેણ ઉચ્ચાર્યાં : ‘કાળુપુર પાસે, મારી ગાડી ને

બીજી મોટર વચ્ચે—મને શો ખ્યાલ—મારી ગાડીને ઝાલીને આવતા હતા—’

‘કાંઈ નહિ બાઈ ! તમારો એમાં શો દોષ ? દોષ તો અમારાં પ્રારબ્ધનો. તમારી આશિષો દેજો —એ જીવશે — જીવી જશે મારો દેવ. મારો તો એ દેવ છે દેવ, બાપા ! બીજું તો કંઈ નહિ, એને મા નથી. એ પણ એક રીતે તો સાઈ જ છે હો બેટા ! માનું હૈયું તો આવા ટાણે ફાટી જ પડત ના !’

આ શબ્દોમાં કંચનને વ્યંગ વધતો જતો લાગ્યો. પણ આ વ્યંગ એવો હતો કે જેની સામે ધિકાર ન જાગી શકે. આ વ્યંગમાં કરુણતા અને લાચારી હતી.

‘એની માએ મરતે મરતે મને સોંપ્યો’તો !’ ડોસા હવે જે બોલતા હતા તે જાણે કે કંચનને સંભળાવવા નહિ પણ પોતાના હૈયાનાં પડો ઉખેળી, તેની નીચે બધું સલામત છે કે કેમ તે તપાસી જેવા બોલતા હતા : ‘દેવની બાએ પથારીએ પડ્યાં પડ્યાં, મને પાસે બોલાવી, પોતે પોતાનું મોં ઢાંકી રાખીને જ મને કહ્યું હતું કે બાપુજી, તમારો પગ મારા ખાટલા માથે લાવો, હું કહું છું ને, તમ તમારે મૂકા મારા ખાટલા માથે તમારો જમણો પગ : પરાણે મુકાવીને પછી એ માંડ માંડ મારા પગને અડકી’તી, બે હાથ જોડીને પગને અડકાડી રાખ્યા’તા : પછી કહ્યું’તું કે બાપુજી, દેવની પજોજણ એમને, તમારા પુત્રને ન સોંપવી હો—આહા ! ‘પુત્ર’ શબ્દ એ મરતી મરતી પણ કેવા શુદ્ધ સુંદર આહ્વાણિત ઉચ્ચારે બોલી’તી ! બોલી’તી કે તમારા પુત્રને પૂરું ભણવા દેજો, ને એ ભણી રહે તે પછી પણ બાપુજી ! એમના નવા સંસાર પર દેવનો ભાર નાખતા નહિ. બાપુજી, કાંઈ બાપડી કાડબરી આવે તેને પારકા છોકરાની પજોજણ ન

૨૧૦ : તુલસી-કથારો

ભળાવાય. એને બાપડીને આવતાં વેંત હાથે પગે બેડી પડ્યા જેવું થાય હો બાપુજી! એને પરણ્યાનો લા'વો શો? ને એ બાપડી ગમે તેટલો સાચવશે તોય એનું ગણ્યામાં નહિ આવે, દેવનું આંખમાયું દુઃખશે તો એને બાપડીને-નવી આવનારને લોકો પીંખી મારશે. માટે બાપુજી! તમારા પુત્રને ને નવી આવનારને દેવલાની પળોજીમાં ન પાડજો. નહિ પાડોને? તમારી ચરણરજ લઈને કરગરું છું કે નહિ પાડોને? તમે જ સાચવશોને બાપુજી! —લો આમ કહીને એની મા ભળાવી ગઈ છે મને. એટલે જ મારા પેટમાં ફાળ પડે છે. તમે મને ને મારા દેવને આશિષ દેજો હો બાપ! ને તમે બાપુ, હવે શીઠ ખોટી થાઓ છો? પધારો બેટા, તમારો શો અપરાધ!

પ્રકરણ ત્રીસમું

એ બરડો

સસરાના શબ્દે શબ્દે કંચનના મનનું ત્રાજવું ઝોલાં ખાતું રહ્યું. થોડી વાર શંકા સજ્જડ બને છે કે સસરા મને ઓળખી કાઢીને જાણીખૂઝીને આ મર્માધાતો કરી રહ્યા છે, તો વળતી ક્ષણે પલ્લું બીજી બાજુએ નમે, કે બુઢાએ મને ઓળખ્યા વગર કેવળ પોતાની મૂવેલી પુત્રવધૂ પ્રત્યેના રનેહનો ને માનનો સંઘરો જ ઠાલવવા માંડેલ છે.

ત્રાજવાની ઢાંડી હાલકલોલ બનતી રહી અને છેવટે બેઉ પક્ષામાં કંચનની કલ્પના જીવતાં બે માનવીઓને જોખી રહી : દેવુની બા અને સસરો. જગતની એ પણ એક અપરૂપ જોડલી.

દેવુની બાની મરણ-પથારીનું એ ટૂંકું જ વર્ણન બસ હતું : મરતે મરતે પણ એ સ્ત્રીએ પોતાની શોક્ય બની આવનાર કાઠક અજાણી નારીની અગવડ સગવડ વિચારેલ હશે ! આટલી ઝીણવટથી, આટલી ચોક્કસાધથી !

એ જ સ્ત્રીનો જણ્યો મને પારકીને, મને અતડીને, મને ભાગેડુને, મને હરાયા ઢોરને 'બા' કહી બોલાવતો બોલાવતો મૃત્યુ-મુખમાં ધસી ગયો.

૨૧૨ : તુલસી-કચારો

જવાનું મન નહોતું. દેવના ઓપરેશનનું પરિણામ જોઈને જવું હતું. એવામાં ઓપરેશન-થીએટરનાં બંધ બારણાંની અંદર એક ધડાકો થયો. ધખાંગ દેતું કંઈકે પડ્યું, વાઢકાપનાં હથિયારોનો મોટો ઢગલો જાણે નીચે વેરાયો હોય તેવા ખલખલાટો થયા. તે ઓપરેશન કરતા સર્જનની દબાવેલી, હળવી, છતાં ભયંકર લાગે તેવી ચીસ સંભળાઈ:

‘ઓ માય ગોડ ! યુ બ્રુટ ! જલદી નવું પાણી મૂકો, જલદી હથિયારો ફરી ઉઠાવો, ક્લોરોફોર્મ ઊતરી જાય છે, કેમસ માર્યો જશે.’

‘એ શું થયું !’ ડાસા ચમક્યા: ‘દેવને કાંઈ થયું ! હેં ? તમે કાંઈ સમજ્યાં ? હેં ? મારા દેવને—’

તેનો જવાબ કંચન કંઈ આપવા જાય ત્યાં તો દરવાજા બહારથી એણે અંદર આવતી એક મોટર દીઠી. દીઠા બેળી જ, ગોવાળ જેમ ગાયને ઓળખે તેમ એણે મોટરને ઓળખી. હાંકી આવતા વીરસુતને પણ દીઠો.

સામસામા ઊભા રહેવાની છાતી છે ? કલેજનું તૈયાર છે ? કાંઈકે બોલાચાલી, કાંઈ અપમાનકારક શબ્દોની ટપાટપી, કાંઈ બેઅદબી, મજાક, અથવા છેવટે મૂંગું મૂંગું પણ પ્રત્યક્ષ થવું, એ સહી શકાશે ? ધિક્કાર છૂટશે કે સ્તેહ !

એક જ ઘડી-અને કંચનનાં વિચારચક્રોએ આવા પચીશ-પચાસ આંટા લઈ લીધા. એનાં લમણાં ધડાક ધડાક થયાં, હમણાં જાણે ચામડી ચિરાશે ને આવેશોના અંગારા વેરાશે.

કંચન બાજુની પરશાળ તરફ સરકી ગઈ. એકદમ ઊપડતે પગલે.

મોટરમાંથી વીરસુત ઊતર્યો ત્યારે પિતા ત્યાં એકલા જ ઊભા હતા. આવીને એણે પૂછ્યું :

‘કેમ છે ? શી હકીકત છે ?’

પિતા જવાબ ન આપી શક્યા. ઓપરેશનના ઓરડામાં જાણે એકસામટાં એટલાં બધાં માણસોના શ્વાસ એકાએક રૂંધાઈ ગયા હતા. પિતા નયનો મીંચીને અસ્ત થતા સૂર્ય તરફ હાથ જોડી બિભા હતા. પિતાએ જાણે ફાઈ મૌનવ્રત ધારણ કર્યું હતું, વીરસુત કેને પૂછે ? એકાએક એની આંખો જમણી બાજુ લંબાયેલી લાંબી લાંબી પરશાળ પર ચાલી. એક સ્ત્રી ઉપડતે પગલે સામા છોડાનાં પગથિયાં ઝીતરતી હતી. એની પીઠ એક જ ઝમકારો કરીને અદસ્ય બની.

ધણી વાર પીઠ પણ ચહેરા જેટલી જ પિછાન આપતી હોય છે. વીરસુતને થયું કે આ પીઠ ક્યાંઈક ખૂબ ખૂબ જોઈ છે. પીઠ તો એને કંચનની જ વધુમાં વધુ જોવી પડેલી ખરી ને ! કેમ કે જીવનમાં વધુ ભાગ રિસામણાંએ જ ભજવ્યો હતો. બહાર ગયાં હોય ત્યારે પણ રિસાયેલી પત્ની આગળ ને આગળ ચાલી જતી, પાછળ પાછળ પતિનાં હતાશ પગલાં ધસડાયે જતાં; એકને પોતાની રીસ પીઠ પર જ બતાવવાની આદત પડી હતી, બીજને એ પીઠ સોંસરી છૂરી ઘોંચી દેવા દિલ થતું હતું. ઘરમાં પણ રાતોની રાતો કંચન બરડો બતાવીને બેસી રહી હતી.

કંચન હશે ! હો કે ના હો, મારે શું ? હવે શો સંબંધ રહ્યો છે ? આંહીં શહેરમાં પાછી આવી છે એ તો ખબર છે. છેલ્લા મનીઓર્ડરની પહોંચ પર પણ આંહીંની જ છાપ હતી. ને પછી એક પૂછડા-શીંગડા વગરનું પોસ્ટકાર્ડ આવ્યું હતું કે ‘હવે પછીનું સરનામું અમુક અમુક-અમદાવાદ.’

કુતૂહલને એ વધુ ન વારી શક્યો. પિતાને અસ્ત થતા સૂર્ય પ્રતિ મૂંગી વંદના કરતા છોડીને, દેવુની તબિયત માટે જાણવાની

૨૧૪ : તુલસી-કચારો

જિજ્ઞાસાને પણ મુલતવી રાખી, લાંબી પરશાળ પર પોતાનાં ટેનીસ-બૂટ વડે લસરતો જ્યારે એ સામેની પગથી પર પહોંચ્યો ત્યારે એ પરિચિત બરડાવાળી નારી દૂર દૂર પગલાં દર્ષ રહી હતી, વચ્ચે વચ્ચે થોડી થોડી વારે થંભતી હતી, પાછા ફરવું હોયની જાણે, પણ પરાણે કામ ધક્કેલી ઉપાડી જતું હોયની જાણે, એવો કામ ઉચ્ચાર એની ગતિમાં હતો—ને એની પીઠ જાણે દૂરથી કંધક બોલું બોલું કરતી હતી.

ના રે ના ! કંચનની તે આવી મુશ્કેલિસ દશા હોય ! એની તો મોટરસવારી જ હોય. ને એ ચાલી જતી હોય તો સાડીનો છેડો એના માથા પર શાનો હોય ? એ તો ગરદનથી ચે નીચે ઢળતો હોય ને ! અને ગરદન કેવી ધાટીલી, કેવી સંઘેડાઉતાર, કેવી ગુલાબી, કેવી માર્દવભરી દેખાતી હોય ? ચોટલાની છૂટી વેણીને છેડે સોનેરીભર્યાં શ્યામ બિનનાં કૂમકાં કેવાં ફંગોળા લેતાં જતાં હોય !

હાય રે હતભાગી જીવ ! આંહીં એક અજાણી નારીના બરડાની જિજ્ઞાસાએ દોડ્યા આવવાની કેવી પામરતા ! ભાભી જાણે તો શું ધારે ?

પરશાળ પર પાછો ચાલતો આવ્યો ત્યારે ભદ્રાના જ વિચારો આવ્યા. મર્માળું મોં મલકાવતાં ભદ્રા ભાભી તરવરી રહ્યાં. ભદ્રાના બોલના ભણકારા વાગ્યા: ‘થોડુંક ખમી ખાશેને તો સૌ સારાં વાનાં થમ રે’શે. ખીલે આવ્યા વગર દોર ક્યાં જમ જંપશે ? બે દા’ડા વે’લું કે બે દા’ડા મોડું ઇ તો, હો ભૈ ! પણ એ આવ્યા પછી અમને તો કાઢી જ મેલશે ને હે ભૈ !’

પણ આ વિચાર શા માટે ? કંચન પાછી ફરે એ હવે જરૂરનું રહ્યું છે ? હું શું આત્મતૃપ્ત નથી ? ભદ્રા ભાભીમાંથી મને શું નથી સાંપડી રહેતું ! એની અકકેક મીટમાં મીઠો મહેરામણ લળકે છે ને ! એનો દેહસ્પર્શ અશક્ય ભલે હો, એનો સ્નેહસ્પર્શ કંઈ ઓછો

ઉભાવંત છે ? એ સ્નેહ, એ મુખમલકાટ, એ હૈયા-હૂંફ, એ લાલન-વાણી, અને એ મીઠા ઠપકા—

ભાભીના ભાવમાં ભીંજતો એ કંચનની સ્મૃતિને દૂર કરીને પાછો આવ્યો ત્યારે ઓપરેશન-રમતું દાર ઊધડ્યું હતું, ડોક્ટર રમાલ વતી મેં લૂછતા બહાર નીકળ્યા હતા. તેમણે વીરસુતને જોતાં જ કહ્યું—

‘હલો ! તમારો પુત્ર છે ને ? આભાર પ્રભુનો : મારા હાથ પર આજે મનુષ્યવધની કાળી ટીલી ચડી જત.’

‘શું થયેલું ?’

‘બરાબર છેલ્લી પળે જ ઓજારોનું તપેલું પડી ગયું, ને કલો-રોશિમં બિતરી જતું હતું. હવે લહેર કરો. છોકરાની જિંદગીની હું સોએ સો ટકા ગેરન્ટી આપું છું.’

‘આભાર તમારો ડોક્ટર !’

‘તમને ખીજી ખાખતનાં પણ અભિનંદન આપવાનું આજે અનાયાસે શક્ય બને છે. આપણે કલબમાં તો હમણાં મહિનાઓ થયાં મળેલા નહિ એટલે બબર નહોતી.’

‘શાની ?’ ભદ્રામાં આત્મતૃપ્ત બનેલો વીરસુત કલબોમાં નહોતો જતો એ વાત ખરી હતી.

‘તમારી ટ્રેજેડીના સુખદ ‘ટર્ન’ની.’

‘હું તો કશું જાણતો જ નથી ડોક્ટર ! આપ શું કહો છો ?’

‘અરે વાહ ! મેં દીઠાં-કંચન બહેન જ આને ગાંડીમાં લઇને આવ્યાં છે; ક્યાં ગયાં ?’ ડોક્ટર એમેર જોવા લાગ્યા.

‘તમારી શરતચૂક થતી હશે ડોક્ટર ! કંઈ નહિ એ તો. તમારી લાગણી મારે આભાર.’

૨૧૬ : તુલસી-કચારો

‘પણ તો પછી તમને ટેલીફોન કાણે કર્યો ?’

‘ઘેરથી કહ્યું કે ફોન પર કાઈક ઈસ્પીતાલનું માણસ હતું.’

પિતા તો આ વાતો વખતે અંદર જઈ, ઝોળીમાં મુકાતા દેવુના દેહને પડખે ઊભા હતા. એનો પ્રાણ હતો પ્રાર્થનામય હતો. એને બીજું કશું જાન કે જ્ઞાન નહોતું. પણ પેલી સ્ત્રી ચાલી ગઈ તેને તો એની આંખો પણ શોધતી હતી. એ રહી હોત તો અત્યારે નિશ્ચિંત મને જઈ શકતને બાપડી ! કાઈ ભલી બાધ હતી. પણ હું બુદ્ધો કેવો નાદાન ! એનું નામ હામ પણ પૂછ્યું નહિ.

‘હું બાપુ,’ વીરસુતે દેવુના બિછાના વાળા ઓરડીમાં ગયા પછી પૂછ્યું : ‘કાણ આવ્યું હતું દેવુને લઈને ? તમે આવ્યા ત્યારે કાઈ હતું ખરું ?’

‘એક બાઈ હતાં. એની જ ગાડી સાથે દેવુની સાઈકલ અથડાણી હતી. પણ હું એને ઓળખતો નથી. કાઈ અજાણી અને શરમાળ બાઈ લાગી. મેં સહેજ દેખાયું તે પરથી.....કાંઈ નહિ ! એ તો જીવ જ અભાગી છે.....ભગતી કલ્પનાઓ જ કર્યા કરે છે. હશે બાપડા કાઈ સુખી ઘરની પુત્રવધૂ.’

‘પુત્રવધૂ’ શબ્દ વીરસુતને ડાંખ્યો. એ દેવુ તરફ જોઈ ગયો. ને વૃદ્ધ પિતાનું મન પેલી ચાલી ગયેલી સ્ત્રીની અધૂરી નિહાળેલી મૂર્તિ પાછળ વધુ ને વધુ આંટા મારવા લાગ્યું.

પ્રકરણ એકત્રીસમું

ભારકરનો ભૂતકાળ

‘મુડકાલ છે આ બધીઓ : આપણને હાંસીપાત્ર બનાવે તેવી છે આ તકમાદી નવીનાઓ.’

ભારકરના ભેજમાં આ શબ્દો તે દિવસના નમતા પહોરે પછડાતા હતા. એ પોતાને ઘેર ફક્ત નહાવા ધોવા ને કપડાં બદલવા જઈ ને પાછો ફર્યો હતો. કંચન હતુ ઘેર નહોતી આવી. સારું થયું. એટલી રાહત મળી. છોકરીઓની હોસ્ટેલમાં સવારે ગયો હતો ત્યાંથી જખરો કંટાળો લઈ ને આવેલ હોવાથી એને કાંઈ પણ સ્ત્રીને મળવા તે દિવસ ઇચ્છા નહોતી. સ્ત્રીઓ સામે વાદ કરવા બહુ બેસે છે ! ચિખાબલાઈ બહુ બતાવતી જાય છે ! હું જાઉં છું ત્યારે ફક્ત મારો વિનોદ કરવા માટે જ વિકટ પ્રશ્નો પૂછે છે. ને આજે તો આ છોકરીઓએ મારા પોતાના પૂર્વજીવનની માહિતીઓ માગી !

પોતાનું પૂર્વજીવન ! એ વિનોદનો વિષય નહોતો. એ ચર્ચવાનો પણ વિષય નહોતો. એ તો મૂંગાં મૂંગાં ભોગવવાની જ વેદના હતી.

પોતાનું નાનપણમાં થયેલું વેવિશાળ એણે પોતે જ અઢાર વર્ષની ઉંમરે છોડી દીધું હતું. સસરા પર કાગળ લખીને જણાવ્યું હતું કે

૨૧૮ : તુલસી-કથારો

‘તમારી પુત્રી તારાનો ભવ બગાડવા હું નથી માગતો, હું પુરુષાતનહીન છું.’

તે પછી એકાએક બાવીસમા વર્ષે એને ભાન થયું હતું કે પોતે પૂર્ણ પુરુષત્વમાં છે. એ ભાન અતિ મોડું હતું. તારા બીજે પરણી ગઈ હતી. ને પોતાની પુરુષાતનહીનતા જ્ઞાતિમાં તેમ જ સમાજમાં છતી થઈ ચૂકી હતી. પોતે સાબાશી પણ પામેલો કે એક બાળાના સંસારનું નિકંદન ન નીકળી જાય તે માટે થઈને આ ભાસ્કરે તો કાંઈ ન કરે તેવું કરી દેખાડ્યું. પોતાની નાલેશી પોતે જ પ્રકટ કરી નાખી હતી તેનું દુઃખદ ભાન ભાસ્કરને બાવીસમા વર્ષથી થયું.

પુરુષાતન હતું અને ચાલ્યું ગયેલું ! કે ચાલી ગયેલું તે પાછું વળ્યું હતું ! કે શું કાંઈ માનસિક દોષના માર્યા એણે પોતાને વિષે આવું માની લીધેલું ! એ ખમર એને પોતાને નહોતી પડી. તારા બાર વર્ષની થઈ ત્યારથી જ સીંગાપૂર એનાં માતાપિતા સાથે ચાલી ગઈ હતી. ભાસ્કર ત્યારે પંદર વર્ષનો હતો. નાનકડી ને નબળા દેહવાળી તારાને પોતે જોઈ હતી. નજીકપણું પણ અનુભવ્યું હતું, ને ત્યારથી જ એની તારા પ્રતિની વૃત્તિ વિરામ પામી હતી. પછી તો તારા ત્રણ વર્ષ પછી લગ્ન માટે દેશમાં ઊતરી ત્યારે એનો દેહ કાણ જાણે ક્યાંથી છલોછલ જોખન-છાંખ લઈ આવ્યો હતો ! તારાને જોઈને કાંઈ પણ અચ્છો કવિ મસ્ત વાણીપ્રયોગોની ખુમારી અનુભવત, કહેત કે આ તે શું જોખન ટપકી રહ્યું છે ? કે શું રૂપ નીતરી રહ્યું છે ? કે શું હમણાં જ કાંઈનો ઊતો હાથ અડકતાં ઓગળાને રેલો બની જાય એવી આ કાંઈ મીણની પૂતળી છે ?

આવો કાંઈ ભાવ અઢાર વર્ષના ભાસ્કરે અનુભવ્યો નહોતો. એને તો તારાને જોતાં વેંત જ બીક લાગી હતી, ફાળ પડી હતી, કે આનો ઉખાવતો સ્પર્શ જેને ન સળવળાવી શકે એવું કંઈક થીજેલું તત્ત્વ

મારામાં ઠસાઈ ગયું છે. ભય-ફેવળ ભય જ એ અઢાર વર્ષના યુવાન ઉપર જીવનભર ન ભુલાય તેવી મૂઠ નાખી ગયો. ભારકર હેબતાઈ જ ગયો. હેબતે એને વધુ વધુ ધૂળબ્યો. એની નસેનસમાંથી રામ ઓલવાતા ચાલ્યા. એવી મનોવસ્થામાં એણે લગ્નની ના પાડી દીધી ને પોતે ગામડું છોડી દીધું.

બાવીશ વર્ષની ઉંમરે એણે તારાને શોધી : તારા કેને ત્યાં પરણી ગયેલી છે? પત્તા મેળવ્યો. છાનામાના એનાં સાસરિયાંના ગામે જઈ તારાને જોવાની તક લીધી ને એ તળાવની પાળે આબો બન્યો. તારા અલ્મસ્ત હતી. ચાર વર્ષના લગ્ન-સંસારે તારાના દેહ ઉપર તો લાવણ્યનાં એલીભરપૂર ચાર ચોમાસાં વરસાવી દીધાં હતાં. તળાવને આરે અસ્તવ્યસ્ત વસ્ત્રે લૂગડાં ચોળતી તારા, ધોઈ કરીને ધૂંધકા મારી મારી નહાતી તારા, નહાઈ કરીને નવે વસ્ત્રે આરા પર પગ માંડીને ઠીકરા વડે મેલ ઉખેડતી તારા, આરા પરની દેરીએ દીવો કરી પગે લાગતી તારા, ને પછી પોતાની સામેના જ રસ્તા પર થઈને ગામ-ભણી જતી તારા અત્યારે પોતાની હોત ! હાય હાય ! આજે એ તારા તો પારકી છે.

એને માર્ગને કાંઠે ઊભેલો તારાએ દેખ્યો હતો. દેખતાં જ એ હેમત ખાઈ, ગભરાઈ, ઉતાવળે પગલે ચાલી ગઈ હતી.

એ શા માટે બીની ? હું એને સતાવવા ક્યાં આવ્યો હતો ? મારે તો એને ધરાઈ ધરાઈને, નયનો ઠારીને નિહાળી લેવા હતી; મારે એને એટલું જ બસ પૂછવું હતું, કે ‘કેમ સુખી તો છો ને !’ મારે એની પાસેથી જાણવું હતું કે ‘મને ઓળખે તો છે ને ?’

છતાં શા માટે એ બીને ભાગી ? મેં એના સુખ ખાતર આખર ગુમાવી તેની કાઈ બીનાશ શું એના અંતરમાં નહિ હોય ?

પછી ભાસ્કરે એના સાસર-ધરે જવાની પણ હિંમત કરી હતી. એ ગયો ત્યારે કાઠ અપરાધી આવ્યો હોય, કાઠ કાહેલો સડેલો, કાઠ કાઢીઓ રક્તપીતીઓ આવ્યો હોય, કાઠ કાવતરાખાજ આવ્યો હોય, એ રીતે સૌ તેની સાથે (ઉપરછલો વિવેક રાખીને બેશક) વર્ત્યાં હતાં. ને એણે તારાના પતિને જ્યારે પૂછ્યું કે ‘કાઠ કાઠ વાર એને મારી ધર્મખહેન તરીકે મળવા આવતો રહીશ’ ત્યારે એણે જવાબ વાળેલો કે ‘આજે આવ્યો તે આવ્યો, ફરી વાર આવ્યો તો ઢીંદું જ ભાંગી નાખીશ.’

ભાસ્કરે કહેલું ‘શું મારો એના ઉપર હક્ક નથી ? એક વખત એ શું મારી...’

જવાબમાં એણે તારાના વરની સમસમતી થપાટ ખાધેલી.

તેના જવાબમાં ભાસ્કરે ધણા પત્રો લખેલા, જેની પહોંચ પણ મળી નહોતી.

પણ તે અનુભવે ભાસ્કરને હૈયે એક હુતાશન ચેતાવી મૂક્યો હતો. એ હતો પારકી સ્ત્રીઓ પર સ્વામીત્વ મેળવવાનો ઇચ્છાશ્રિ. ને તેણે વીરસુતને માર મારવામાં વૈર વાળ્યું હતું—પેલા તારાના વરે પોતાને મારેલ તમાચાનું.

કંચનથી કંટાળેલો ને નવા યુગની છોકરીઓથી ખીજે બળેલો ભાસ્કર એ દિવસની સાંજે જ્યારે અંદરથી કરકાસાઈ રહ્યો હતો, ત્યારે એકાએક એને વીરસુતના ધર તરફ આંટો મારવાનો મનસૂબો ઊપડ્યો.

આ મનસૂબો સાવ એકાએક ઊપડ્યો એમ તો ન કહી શકાય. અમદાવાદમાં પાછા આવ્યા પછી એને કાને પણ વીરસુતની વાતો પડ્યા કરતી હતી. વીરસુતના સળગેલા સંસારમાં નવપલ્લવિત સ્થિતિ આણુનાર પેલી વિધવા ભાભી ભદ્રા હતી તે જાણ્યા

પછી ભદ્રાને જોવાનું એને દિલ થયું હતું. એ ગામડિયાણુ, મૂડલા માથાળી, બીર અને ભડકણુ વિધવાને પોતે ચાર પાંચ વાર જોઈ તો હતી, પણ ચહેરો બરાબર યાદ નહોતો રહ્યો. ચહેરાની રેખાઓ યાદ કરવા એનું મગજ શા માટે મથ્યા કરતું હતું તે તો એના પોતાના મનથી જ એક કાયડો હતો. મૂંડાવાળી રૂઢિચુસ્ત ગ્રામ્ય રાંડીરાંડના મોંમાં કોઈ ખાસ આકર્ષણ હોઈ શકે નહિ. સળગી ગયેલા ઝાડના ઢૂંઢાને કશું વ્યક્તિત્વ હોઈ શકે નહિ. કંચન જેવી સુંદર અને ભણેલી યુવતીનું સ્થાન એક યુવાન વિદ્વાનના ઘરમાં આવી કોઈ રંડવાળ્ય કઈ રીતે રાડા બેસે ? ને વીરસુતની મુખમુદ્રા પર આવા પ્રકુલ્લિત રંગો એક રસહીન શુષ્ક વિધવા કઈ રીતે પૂરી શકી હોય ?

વીરસુતને પોતે મળ્યો નહોતો, પણ જોયો હતો બે ત્રણ વાર. એ જાણે જૂનો વીરસુત જ નહિ ! મોં ઉપર પ્રસન્ન સ્વાસ્થ્યના પૂંજેપૂંજ ! કમ કરીને, કયા જાદુઈ સ્પર્શથી વીરસુત આટલો બધો ઠેકાણે પડી ગયો ? ચાલ જીવ, જઈને જોઈ તો ખરો ! જોઈ કરીને રાજી થઈશ. ગમે તેમ તો ય વીરસુત મારો મિત્ર, મારા શિષ્ય સમો, મારો આશ્રિત; મેં જ એને રંકાલરશીપો અપાવી હતી ને મેં જ એને લગ્ન કરાવી આપ્યું હતું. એનું સુખ નિહાળીને નયનો ઠારવાનો તો મારો ધર્મ છેને !

ભારકર ત્યાં ગયો તે એ જ સાંજ હતી, જે સાંજે દેવુ ધરિપતાલે પડ્યો હતો. પુરુષો ઘેર નહોતા. મકાનની બહાર બારણા પાસે પાણીનાં ને ચણનાં કૂંડાં લટકાવેલાં હતાં. તે પર બેઠાં બેઠાં એક સૂડો ને બે કાબર સામસામાં માથાં ઉઠાળતાં, પાણીમાં ચાંચ બોળતાં, ને પરસ્પર કાણુ જાણુ ક્રવાં ય મેણાંટાંણાં મારતાં કૂંડાંને ઝુલાવી રહ્યાં હતાં.

૨૨૨ : તુલસી-કચારો

પંખીડાંને પાણી પીવા માટે તો યોગાનમાં નળની આખી ફૂંડી ભરેલી રહેતી, છતાં આ નાનાં ફૂંડાં લટકાવવાનો શોખ કોનો હતો ? ભદ્રાનો જ હોવો જોઈએ.

સૂડાઓ ને કાખરોએ જે આવળી વાણી કાઢીને માથાં ઉલાળ્યાં તે ભાસ્કરને ગમ્યાં નહિ. એને છાત્રાલયની છોકરીઓએ ખીજે બાળ્યો હતો તેનો રોષ હજુ શમ્યો નહોતો. કાખરો પણ જાણે એના ઉપર જ કશોક કટાક્ષ કરતી હતી. જુવાન છોકરીઓ અને કાખરો એની કલ્પનામાં એકરૂપ બની ગયાં. ને એને લાગ્યું કે આ સૂડો કાખરો સામે બેઠો બેઠો બેઠકૂક બની જતો હોવો જોઈએ ! કાખરો સામે એ આટલો લટુ શા વાસ્તે બનતો હશે !

સૂડાએ પોતાની ભીની પાંખો ફફડાવી અને તેની ફરફર ભાસ્કરના મોં પર પડી.

ભાસ્કરે ટકોરીનું બટન દાખ્યું. ખારણું ઊઘડ્યું. ઉઘાડનાર સ્ત્રી જ છે એટલો આછો આભાસ આવતાં જ ભાસ્કરે મોં પર સ્મિત આણ્યું. એક જ ક્ષણમાં એ સ્મિત, ચૂલાની આંચ પર પાપડ શેકાય તે રીતે સંકોડાઈ ગયું. પોતાની સામે ઊભી હતી તે ભદ્રા નહોતી, બીજી જ એક સ્ત્રી હતી. જાણે ધરતી ભેદીને, જાણે દીવાલ ફાડીને, જાણે ખારણાંના લાકડાની પોલમાંથી બહાર નીકળીને એ સ્ત્રીની આકૃતિ ખડી થઈ હતી.

એ યમુના હતી. યમુના કાંઈ પૂછેગાછે તે પહેલાં તો કાંઈ ન સમજાય તેવી લાગણીના આવિર્ભાવમાં ભાસ્કરની સામે સ્તબ્ધ બની ગઈ. બેઠેલી આંખો એકમેકમાં ખીલાની પેઠે ખૂતી રહી. અમાસની અરધી રાતે ભૂતિયા-ફૂવામાંથી પાણી લેવા ગયેલો કાંઈ ગામડિયો બહાદુર, એકા-એક પોતાની પિછાડીનો છેડો જેમ કાંઈ ઝાડની ડાળખીમાં ભરાઈ જતાં જીવલેણ હેમત ખાઈ જાય તેમ ભાસ્કર હેમતાઈને ત્યાં જડવત્ બન્યો.

યમુનાના સૂકા શરીર પર ધગધગતો લોહીપ્રવાહ ચડતો હતો ને ભાસ્કરની દેહલાલી દોડાદોડ કાઠ ગંડી ગુફામાં ઊતરી જતી હતી. જ મહિનાના તાવલેલા જેવો એ ત્યાં બે જ મિનીટમાં બની રહ્યો.

યમુનાની આંખો પ્રથમ તો તાકી રહી. પછી આંખોના ડોળા ચક્કર ચક્કર ફરવા લાગ્યા. એના પાતળા હોઠ પર પ્રકમ્પ ઊઠ્યો. એના દાંત બહાર નીકળ્યા ને દાંતના કચરડા બોલ્યા: ‘એ...જ-એ... જ-એ...જ આવ્યો ! છાજિયાં લઉં એનાં ! ઠાઠડી કાઢું એની ! સમશાન સળગાવું એનાં !’ એવી ચીસેચીસ પાડતી યમુના, છાતી પર ધડાક ધડાક પંજ ભારતી પાછી દોટ કાઢી ગઈ, અને ભાસ્કર ત્યાંથી ખસી શકે તે પહેલાં તો ભદ્રા આવી પહોંચી.

ભાસ્કરને જોતાં જ ભદ્રા તો ઝોળખી ગઈ. ભાસ્કરને ભદ્રાએ યંત્રવત્ કહ્યું: ‘આવો ભૈ.’

ભાસ્કર હજુ યમુનાના ખ્યાલમાંથી છૂટી નહોતો શક્યો. એ જવાબ ન આપી શક્યો. પણ એને નવાઈ લાગી કે દેરનું ધર ભાંગનારને આ વિધવા આવકારો કાં આપે !

‘એ તો જરી ગાંડપણુ છે એમને.’ યમુનાના અંદરથી આવતા હાકોટા પર હાકોટાથી ચોંકી રહેલા ભાસ્કરને ભદ્રા ખુન્નાસો કરતી હતી. પણ ભાસ્કર તો યમુનાની ખૂમો તરફ જ ધ્યાનમગ્ન હતો. આ માણસની આવી રીતભાત વિચિત્ર લાગવાથી ભદ્રા કંઈક સંદેહમાં પડીને બોલી:

‘તમારે કાનું, ભૈનું કામ છે ? એ તો બહાર ગયા છે.’

‘મારે કાંઈનું કામ નહોતું.’ ભાસ્કર બોલ્યો ત્યારે એના કંઠે ખરેડી પડી. થૂંકનો ઘૂંટડો ગળીને એણે વિશેષ પૂછ્યું : ‘એ કાણુ છે ?’

૨૨૪ : તુલસી-કથારો

‘મારાં નણુંદ છે. તમારે કોનું કામ હતું?’ ભદ્રા સહે કડકે બની.

‘કોમનું નહિ. હું તો ખખર કાઢવા આવ્યો હતો. એ તમા નણુંદને ક્યાં પરણાવ્યાં છે?’

‘જેપૂર. તમે દેવુની ખખર કાઢવા આવ્યા હો તો દવાખ નાવ લે. અહીં કોમ નથી.’

‘ના, હું તો તમારી સૌની ખખર કાઢવા આવેલો હતો. બ મઝામાં છો ને? કંચન આવે જાય છે કે?’

‘એ વાત કાઢશો નહિ લે. એ વાત અમે આંહોં કરતાં નથ ભદ્રા બારણું બંધ કરવાની તૈયારી કરતી હતી.

ત્યાં તો ભારકરે ‘થોડું પાણી લાવશો?’ એમ કહી દીવાનખાનાઃ એક ખુરસી પર આસન લઇ લીધું.

મને કમને ભદ્રા અંદર ગઇ ત્યારે એનો સ્વર સંભળાયોઃ ‘યમુ બેન ! આ શું કહેવાય બેન ! કાલાં ચપ્પને કાઢને ઓળખ્યા પાળખ વગર ગાળો દેવાય?’

‘ઓળખું છું...હું-હું-ઉં-ઉં-ઉં’ યમુનાએ રૂદન માંડ્યું.

‘પણ તમે તો કદી અમદાવાદ આવેલ નથી, જોયેલ નથી, એણે બીજાને જે કયું’ હોય તેમાં તમને આટલી શી દાઝ !’

ભદ્રા એવા ખ્યાલમાં હતી કે યમુનાએ આ માણસને એ કંચન પ્રત્યેનાં આચરણને લઈને ગાળો કાઢી છે. એ માન્યત યમુનાએ ભેદી—

‘જોયો છે, જાણ્યો છે, જેપૂરમાં જોયો છે—મારું નસીબ ફેડા

‘હા, એ મને યાદ છે.’ બોલતી બોલતી યમુના માવિહોણા નાના બાળકની ચીસો જેવી ચીસો પાડતી હતી.

એ શબ્દો ભારકરને કાને પડ્યા. ભારકરને પોતાની સ્થિતિ ભયમાં લાગી. ભેદ ફૂટવાની તૈયારી લાગી. એ ત્યાંથી જાડ્યો, ને ભદ્રા પાણી લઈ પાછી આવે તે પહેલાં ઝડપભેર નીકળી જઈ બાજુની ગલીમાં અદૃશ્ય બની ગયો.

જતો જતો એ ભદ્રાનો ચહેરો યાદ કરવા મથતો હતો, પણ એ ચહેરાની રેખાઓને જૂંસી નાખતું યમુનાનું મોં આડે આવી ગિલુ રહેતું હતું. એ ભૂતકાળનું એક દૂર પાનું ઉઠેલતો હતો.

જયપુરવાળી આ ડાણુ? જગદીશવાળી યમુના તો નહિ? જેનો મેં મનુ વેરનો વિવાહ તોડાવી નાખ્યો હતો તે તો નહિ? એના બાપ જયપુરમાં દાકતર હતા ને !

‘દસ વર્ષ’ વીતી ગયાં હતાં એટલે યાદદાસ્ત સ્પષ્ટ થવામાં વાર લાગતી હતી.

પણ યમુના ગાંડી શા મારે થઈ ગઈ? ને અહીં વીરસુતને ઘેર ક્યાંથી? યમુનાને મનુ જની સાથે પ્રેમ હતો, વેવિશાળ જેવું પણ કાંઈક થયું હતું. પણ મનુ તો આઈ. સી. એસ. થવા જવાનો હતો. એ સીવીલીઅન થઈને આવત ત્યારે બ્રાહ્મણ દાકતરની એ સાદી ગામડી છોકરીની સાથે સંસાર કેમ કરી માંડી શકત? યમુનાને મેં તે દિવસોમાં રોજેરોજ સમજાવી હતી. છેવટે એની પાસે મેં હા પડાવેલી, કે ભલે, મનુ જનીનો ‘કરીઅર’ બગડતો હોય તો હું મારો પ્રેમ ભૂલી જવા તૈયાર છું. એ હા પડાવ્યા બદલ મેં યમુનાના નામ પર મનુ પાસેથી રૂ. આઠસો મૂકાવેલા, ને જગદીશ જેવો વકીલ વર શોધી આપ્યો હતો. તે પછી શું થયું હશે? પોતે

૨૨૬ : તુલસી-કથારો

ખમર રાખી નહોતી, પણ જિડતા ખમર સાંભળ્યા હતા કે મનુ સીવીલીઅન થઇને પાછો આવેલો તે પછી એકાદ વર્ષમાં ફાણુ જાણે શું થયેલું કે જગદીશ વકીલે એની સ્ત્રી યમુનાને ત્યજ દીધી હતી. એની ખોરાકી પોશાકીનો કશોક કેસ પણ થયેલો ખરો !

પણ યમુના ગાંડી કાં થઈ ગઈ ? એમાં એટલી બધી 'સેન્ટીમેન્ટલ' (લાગણીપ્રધાન) બનવા જેવું શું હતું ? સીવીલીઅન થઇને મનુ પાછો આવ્યો ત્યારે એની પાછળ ગાંડી બનવાનું શું પ્રયોજન હતું ? જગદીશ વકીલ શું ખોટો હતો ? પહેલી વારના ઉદ્ભ્રાંત આવેશોને ન ભૂલી શકનારી સ્ત્રીઓ દુઃખી થાય તેમાં નવાઈ પણ શી ?

પણ યમુના આને ઘેર ક્યાંથી ? વીરસુત તો હળવદનો રહીશ છે; ને યમુનાનો પિતા તો વર્ષોથી જયપુરમાં જ રહેતો. બેઉને કાર્મ દિવસ કશી ઝાળખાણ પણ હોવાનું મેં જાણ્યું નથી. છોકરી જન્મીને ઉછરી હતી પણ જયપુરમાં. કશા પરિચય વગર એ વીરસુતને ઘેર ક્યાંથી ?

ભારકરને ખમર નહોતી કે યમુના વીરસુતના પિતાના દૂરદૂરના બનેલીની દીકરી હતી. ને બનેલીની પુત્રી અનાથ બની ગઈ હતી તે એક જ વાત એ અર્ધજૂના અર્ધનવા એવા મિશ્રસંસ્કારી માસ્તરને પીગળાવવા બસ હતી. દેવુના દાદાએ યમુનાને ગટરમાંથી ઉઠાવી લીધી હતી. વીરસુતે જ્યારે જ્યારે 'પારકી પળોજણ ઘરમાં ધાલવા' વિષે પિતાને ઠપકા આપેલ ત્યારે પિતાએ એક જ જવાબ વાળેલો તે વાચકને યાદ તો હશે, કે 'કાને ખમર ભાઈ, કાના પ્રારબ્ધનો દાણો આપણે સૌ ખાતા હશું !'

ભારકર એ આખા પ્રકરણને જિર્મિહીન, સ્વસ્થ આદમીની અદાથી સંકલ્પી લેતો લેતો ચાલ્યો જતો હતો, ત્યારે સંકલ્પવાની ક્રિયા બરાબર થઈ શકતી નહોતી; ઘડીઓ બગડી જતી હતી; યમુનાની

ગાળો ગાજતી હતી; ને એને એમ પણ લાગ્યા કરતું હતું કે યમુના આજે પણ તે દિવસે હતી તેવી ને તેવી નમણી તો છે જ.

પણ આ ખજર જો ભદ્રાને પડશે તો ? યમુના ભદ્રા પાસે ધડાખંધી વાત મૂકશે તો ? તો ભદ્રા મારા વિષે શો મત બાંધશે ? કંચનનું પ્રકરણ તો હું એને આજે યોગ્ય સ્વરૂપમાં સમજાવી લેવાનો હતો. પણ યમુનાનું પ્રકરણ હું કેમ કરીને ભદ્રાની સમજમાં ઊતરાવીશ ?

‘ભદ્રા શું ધારશે ?’ આ પ્રશ્ન ભારકરના મનમાં એકાએક કશા કારણ વગર ઊઠ્યો. ભદ્રાના અભિપ્રાયની ચિંતા પોતાને એકાએક કેમ જન્મી ? પોતે હસ્યો. પાછો વળી એ જ વિચારે ચડ્યો. બે ચાર વાર એણે એ ‘ભદ્રા શું ધારશે’ની લાગણીની હાંસી કરી. પણ હાંસી લાંબી ન ચાલી. મંથન ચાલુ થયું.

પ્રકરણ બત્રીસમું

રૂપેરી પરદા

ઓપરેશન પછી પહેલી વાર દેવુએ જ્યારે દવાખાનાના ઓરડામાં આંખો ઉઘાડી ત્યારે એના ઓશીકા પર ભદ્રા બાલુનું વાળ વગરનું માથું દેખાયું ને એના કપાળ પર ચૂડલી વગરના સ્વચ્છ, ભૂરી રૂંવાટીવાળા ધઉંવરણા હાથ ફરતા હતા તે દેખાયા.

ઊંચકલી પાંપણો નીચી કરીને એણે બાજુએ જોયું તો ભદ્રાના કરતાં ય વધુ શ્વેતવરણી, દક્ષિણી નસ એક હાથે એના હાથની નાડ દબાવતી ને બીજા હાથે થર્મીમીટર મોંમાં મૂકતી ઊભી હતી.

ધણી લાંબી મજલ ખેંચીને પોતે અનંત વેરાનમાંથી જાણે સૃષ્ટિમાં પહોંચ્યો હતો. આ દવાખાનાની દુનિયા એણે કદી દીઠી નહોતી. દવાખાનાનાં માનવીઓ, રૂપે રસે ને ગંધે સ્પર્શે સામાન્ય જગતથી જુદાં પડતાં હતાં. માંદગી અને અશક્તિને બિછાને પડ્યાં પડ્યાં આટલા હસતા ચહેરા, આટલો બધો ઉજાસ, આટલી રસાએલી સૂધ્યા, ને આટલી ઊજળી, સમદરનાં રીણુ શી પથારી મળે છે એવો અનુભવ અગાઉ કદી માંદા ન પડેલા દેવુને પહેલી જ વાર થયો.

પણ તેણે ફરીફરીથી ચોમેર જોવા માંડ્યું. બારણા બહારથી પર-શ્રાવણમાં પસાર થતી સ્ત્રીઓના ચહેરા શોધતો એ આંખો ખેંચવા લાગ્યો.

‘શું જોઈએ છે દેવ ? આ રહી હું તો.’ ભદ્રાએ ઊઠીને એની આજુએ બેસી કહ્યું.

‘ક્યાં-ક્યાં ગયાં ?’ દેવુનો દુઃખજો સ્વર નીકળ્યો.

‘કાણુ, હેં ભૈ ?’

પોતાના અંતરમાં જે નામ રમતું હતું તે લેવામાં કાઈ અપરાધ હતો ? કે પછી પોતાને જે યાદ આવતું હતું તે કાઈ ભ્રમણાજન્ય માનવી હતું ? તેની ખાત્રી હતી થતી ન હોય તેમ ભદ્રાના પ્રશ્નનો જવાબ દીધા વગર દેવુએ એમર જોયે રાખ્યું ને પોતાના સુકાએલા હોઠ જીભ વડે વારંવાર ભીંજાવ્યે રાખ્યા.

રાત પડી. યાદ કરવા મથતો દેવુ માથાનો દુઃખાવો અનુભવતો અનુભવતો ઊંઘી ન શક્યો. રાતવાસો રહેવા આવેલા દાદા, ભદ્રા વહુ વહેલા પ્રભાતે દવાખાને આવી પહોંચ્યાં એટલે એને હવાલો સોંપીને ઘેર જવા નીકળ્યા. નીકળતે નીકળતે એણે ભદ્રાને ‘આ તરફ આવજો તો એટા !’ કહી બહાર બોલાવી, લાજ કાઢેલ વિધવા પુત્રવધૂ પ્રત્યે પોતાની અરધી પીઠ વાળીને કહ્યું, ‘હમણાં એને કશું પૂછતાં નહિ. કમકે નહિ તો માથામાં લીધેલ ટેભા પર બોળે થશે.’

‘વારુ !’ ભદ્રાએ કહ્યું.

કાણુ જાણે શાથી પણ એ વોર્ડની તેમ જ અન્ય વોર્ડોની નક્કી બાઈઓ આ દેવુના ખંડમાં અકેક આંટો દઈ જવા લાગી. જુવાન અને આઘેડ ડાકટરો પણ પોતાની ડ્યુટી હોય કે ન હોય તો પણ એ ખંડની અંદર જઈ આંટો મારી આવવાની ફરજ માનતા થઈ ગયા. એ સર્વને કૌતુક કરાવનાર પોતાનું વૈધવ્યવૌટયું રૂપ છે એવી ખજર ભદ્રાને જો પડી હોત તો એ કદાચ દવાખાને ફરી વાર આવવા ન ઇચ્છત. પણ ભદ્રાનું એ સુખ હતું. પોતાના રૂપમાં આટલા બધા માણસોને જોવા

૨૩૦ : તુલસી-કથારો

જેવું કાંઈ હોઈ શકે તેમ એ સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ કરતી નહોતી. આવેતુ દાકતરો ને નર્સો-સૌ એને તો પોતપોતાની ફરજ જ બજાવતાં લાગતાં હતાં.

દવાખાના સાથે તખીખી વિદ્યાલય પણ જોડાયેલું હતું ને તેમાંથી ટ્રાજાખંધ મેડીકલ વિદ્યાર્થીઓ આંહી ધૂમતા હતા. આ દેવુના માથાના ક્રકચરનો સાદો કિસ્સો કાણ જાણે કેમ પણ તેમને 'એ વેરી ઇન્ટરેસ્ટીંગ ક્રેમ્સ' લાગી ગયો ને તેઓ આ ખંડમાં આવી આવી દેવુ કરતાં ભદ્રાનું વિશેષ નિરીક્ષણ કરીને ચાલ્યા ગયા. ત્યાં ઊભા ઊભા એને બહાર જતે જતે તેમાંના એ ત્રણ જણાએ અંદર અંદર અંગ્રેજી વાતો કરી. એ વાતો આ વિધવાને વિષે જ હતી. એ વાતોમાં ભદ્રાએ પ્રો. વીરસુતનું નામ સહાસ્ય લેવાતું સાંભળ્યું. વાતોનો મર્મ એટલો જ હતો કે પ્રોફેસર વીરસુતની સ્ત્રી ચાલી ગયા પછી એના હૃદયનું રનેહસ્થાન લેનાર જે એની ગામડિયણ ભાભી છે ને, તે પોતે જ આ !

આ રહસ્ય-કથામાં વિદ્યાર્થીઓને રસ હતો તે સકારણ હતો. તેઓ કોલેજમાં વીરસુતના હાથે રસાયણશાસ્ત્ર ભણીને હજુ તાજ જ આ લાઘનમાં આવેલા હતા. પ્રો. વીરસુતની ભણાવવાની શૈલીમાં નવીન રસ તેમ જ હિંડાણ નીપજાવનાર જે એક નારી વિષે તેમણે સાંભળ્યું હતું તે આ પોતે જ હતી ! પણ એ નારીને પોતાને જ ખમર નહોતી, કે પોતાની આટલી બધી મહત્તા આ હાડચામ ચૂંથનારા નિર્મમ દાકતરી જગતમાં પણ અંકાઈ ગઈ છે.

વીરસુત આવીને જોઈ ગયો. સાંજે ડોસાએ આવીને ભદ્રાને છૂટી કરી. ફરી પાછી ભદ્રાએ બપોરે આવી ડોસાને ઘેર મોકલ્યા. બપોર પછી મુત્તાકાનો શર થઈ ત્યારે પાછો દેવુ બારણા બહાર ચાલી જતી માનવ-ધારા પર નજર ખેંચતો રહ્યો. ભદ્રા દેવુના આ મૂંગા તલસા-ટનું કથું કારણ સમજતી નહોતી તેથી દેવુને વારતી રહી.

મુલાકાતનો સમય પૂરો થવા આવ્યો. ટોળાંનાં પૂર ઓસરતાં ગયાં. ભદ્રાને ધરાધ ધરાધને જોઈ ગયેલા દાકતરો પણ ચાલ્યા ગયા. દીવા પેટાયા. દૂર કે નજીકના ખંડોમાંની કાઈ કાઈ રોગી-ચીસો દિવાલોમાંથી ગળાઈને આવતી હતી. 'મેતરાણી' 'મેતરાણી'ની કાઈકે કાઈકે ખૂમો પડતી હતી. 'વોડબોર્થ'ને બોલાવતી અથવા તો પરસ્પર સાદ કરતી નર્સોના, કાઈકે મોટા વાજાંત્રમાંથી છૂટા પડી ગયેલા સૂર સમા સ્વરો છૂટતા હતા. તેમ જ તેમનાં ખૂટ ચંપલના ટપાકા લાંબી લાંબી પરશાળની ફરસાંધી પર વાણી કાઢતા કાઢતા ચાલ્યા જતા હતા. એ ટપાકા પેટીના કેટલાક થાકેલા હતા, બીજા કેટલાક નવું કૌવત પુકારતા હતા. થાકેલા પગો દિવસભરની આકરી નોકરી પરથી ભિતરીને પોતપોતાની ઓરડીએ જતા હતા, ને જોરદાર ટપાકા કરતા પગો દિવસભરની નિવૃત્તિ પામ્યા હોવાનું સૂચવતા હતા.

એ અસૂરી વેળાએ જે એકાકિની સ્ત્રીનું મોં આ ખારણામાં દેખાયું તેને જોવા દેવું જાગતો નહોતો, થાકીપાકીને સહેજ જંપી ગયેલો. ખંડનો દીવો ઓલવી નાખીને ભદ્રા પણ સામી ખારીએ ઊભી ઊભી, સામે ઝુલતા આકાશના ચંદરવા ઉપર એક પછી એક ટંકાતા તારાને નિહાળી રહી હતી. આકાશ પરથી ભિતરતી ભિતરતી એની આંખો દૂરનાં મકાનોની મેડીઓમાં થંભી રહી. કાઈ કાઈ ઓરડામાં વીજળી-દીવા ચેતાતા હતા, કાઈકેમાં બગી ખુલ્લા હતા, કાઈ કાઈ એકાએક અજવાળાતા ખંડોનાં પતિપત્નીનાં યુગ્મો પાસાપાસ ઊભેલાં નજરે પડતાં હતાં, તે કાઈ કાઈ ટેકાણે એવાં મિલ્લનેને વધુ પ્રગાઠ બનવાનું હોઈ દીવા ઓલવાતા હતા. ક્યાંઈક પલંગોની સળવટ થતી હતી, ક્યાંઈક સંધ્યાના શણગાર ચાલુ હતા.

કાઈ કાઈ નાની ઓરડીમાં બહારથી આવેલો પતિ કપડાં ઉતારતો હતો ને છોકરું એને ખભે ચઢી બેસવા ધમપછાડા કરતું હતું

૨૩૨ : તુલસી-કથારો

તેથી અધૂરા ઊતરેલ પાટલૂને બાળકને તેડી લેવાની એને ફરજ પડતી. કાંઈ ઠેકાણે બહારથી આવેલા પતિ અને એની સામે ઊભેલી સ્ત્રી વચ્ચે, સામસામા જુસ્સાભેર હાથ લંબાતા હતા તે બતાવતા હતા કે બે વચ્ચેનું આખા દિવસની જુદાઈ પછીનું મિલન પણ સમરાંગણ પરનું શત્રુ-મિલન હશે. દૂર દૂરનાં મકાનોની અંદર ચાલતી ક્રિયાઓના અવાજો નહોતા સંભળાતા, પણ દશ્યોની દરેક નાની મોટી ચેષ્ટા સ્પષ્ટ દેખાતી હતી. જાણે એ જગતનો સાચો ને સર્વશ્રેષ્ઠ રૂપેરી પરદો હતો.

કાંઈ દિવસ ન જોવા મળેલું આ એકસામટા અનેક ગૃહસંસારોનું આંતર્દશ્ય નિહાળવામાં ભદ્રા એટલી તો તલ્લીન થઈ હતી કે તેણે પોતાની પીઠ પાછળ પ્રવેશ કરનારી સ્ત્રીનાં હળવા પગલાંની મખમલિયા અંપલો સાંભળી નહિ. એ સ્ત્રી છેક મિછાના પાસે આવીને સૂતેલા દેવુને નિહાળતી નિહાળતી, ભદ્રા જે દશ્ય જોતી હતી તે પોતે પણ જોવા લાગી.

એક મેડીમાં મચેલા મામલા પર બેઠેલી આંખો ખૂતી ગઈ. પત્ની એક લાંબા અરીસા સામે ઊભી ઊભી શણગાર કરી રહી છે : પતિ તેની પાછળ તેનાં ખભાં ઝાલી ઊભો ઊભો, પોતે ઊંચો હોઈ કરીને, આયનામાં પોતાનું પ્રતિબિંબ ભરતક કરી મૂકે છે : પત્ની એ તોફાન કરનાર ઊંચા મોંને પાછળથી બે હાથે ઝાલી, મચરક દઈ, પોતાના ગાલ ઉપર નમાવે છે.

‘લા-લા-લા-માડી રે !’ ભદ્રા આંહીં ઊભી ઊભી હસી પડે છે. પણ પાછળ જોતી નથી. ત્યાં સુધી સલામત ઊભેલી પાછળની સ્ત્રી પણ એકીટશે જોઈ તો રહી છે એ જ દશ્ય, પણ તેના મન પર એ જોવાની અસર ભદ્રાને થયેલ અસરથી ઊલટી છે. એનાં મોંમાંથી

નિઃશ્વાસ ઢળી પડે છે; ને બદા ચોંકાને બારી પરથી પાછી ફરી જાય છે ત્યારે એ બીજી સ્ત્રીની હાજરી જોઈ પોતે લલિજત બને છે. પછી પૂછે છે ‘કેમ?’ પૂછતી પૂછતી પોતે ઓલવી નાખેલ દીવાની ચાંપ દબાવે છે, ને કંચનની મુખમુદ્રા રપટ થાય છે. પણ દિગ્મૂઢ ભિભેલી એ બેઉ સ્ત્રીઓની વચ્ચે વધુ કશો વ્યવહાર થાય તે પૂર્વેજ ખંડમાં બે જણા પ્રવેશ કરે છે; ડોસા સોમેશ્વર અને વીરસુત : પિતા અને પુત્ર.

પ્રકરણ ત્રીસમું

સિદ્ધાંતને બેવફા

બાપ દીકરો દાખલ થયા—અને સાંજે ત્રણ ક્રિયાઓ એકી સાથે બની.

ભદ્રાએ સાડીનો છેડો ખેંચી સસરાની આછી લાજ કાઢી, કંચન ચમકીને આવનાર પુરુષોની સન્મુખ થઈ ગઈ, અને બિંધતા દેવુએ આંખો બિધાડી.

બાપ દીકરાની આંખોએ કંચનનું મોં જોઈ લીધું. ઝડપભેર કંચન પાછી દેવુના પલંગ તરફ ફરી ગઈ. દેવુએ કંચનને દીઠી. દેવુનો દુબળો સ્વર બોલી બીચો ‘બા!’

વધુ એ બોલી શક્યો નહિ. એના માથાનો પાટો દડ દડ પડતા અશ્રુજળે પલળવા લાગ્યો.

દેવુના પલંગના સળીઆ પકડી લઈને કંચને આધાર મેળવ્યો. બોલ્યા વગર એ દેવુ તરફ જોઈ રહી.

ભદ્રા ક્યારની દેવુને જિજ્ઞાસે પહોંચીને નીચે બેસી ગઈ હતી. સસરા તરફ સહેજ અંતર્પટ કરી રાખીને એ કંચન તરફ તાકતી હતી અને કહેતી હતી ધીમે સાદે, કે ‘આંહી આવો ને!’ પણ કંચન

જ્યાં ઊભી હતી ત્યાં જડાઈ ગઈ હતી. પલંગના સળીઆ છોડવાનું કામ સહેલું નહોતું, સળીઆમાં જાણે કાઠએ વીજળીનો પ્રવાહ વહેતો મૂક્યો હતો.

કંચનના મોં પર બાધોલામંડળ ચિતરાયું હતું. એ મોં પર પ્રેમ નહોતો, લાગણી નહોતી, મમતા કે ખીક નહોતી, મૂંઝવણ કે મનોવેદના નહોતી, રોષ કે વિષાદ નહોતો; હતું ફક્ત લાગણીહીન દશાનું બાધોલામંડળ. બાધોલી દશાનો બોજો અસહ્ય હોય છે.

‘કાણુ એ !’ વીરસુતના પિતા બોલી ઊઠ્યા. ‘કાલે આવેલાં તેજ બેન લાગ્યાં. મારી આંખે જાંખપ ખરી ના, એટલે ઓળખાણુ ઝટ પડે નહિ !’

વૃદ્ધનો આ ફક્ત એક પ્રયત્ન જ હતો, એ ચોરડામાં મચી ગયેલી વિચિત્ર મૂંઝવણમાં ફરોક માર્ગ કાઢવાનો. એને વહેમ પડી ગયો હતો-દેવુએ ‘બા’ એવો ઉચ્ચાર કર્યો તે સાથે જ. એ સંશય પાકો બન્યો હતો-ભદ્રા વહુએ કંચનને ઘૂંઘટની આડશ આડેથી મમતાભર્યું ‘આંહી આવોને’ કહ્યું હતું ત્યારનો જ.

પણ અકથ્ય અવસ્થા તો વીરસુતની હતી. એનાથી તો કંચન થોડી જ અણુઓળખાઈ હતી ! એના મોંમાંથી તો થોડો જ કાઠ સ્વાગત-શબ્દ નીકળી શકે તેમ હતો ! એને થોડી જ ખબર હતી કે કંચનના અંતરમાં ઈર્ષ લાગણી ઘોળાવા લાગી છે ! ને એને ક્યાં ખબર હતી કે દેવુને થયેલા અકરમાતનું નિમિત્ત પણ કંચન હતી ને દેવુને બચાવી લાવનાર પણ કંચન હતી !

કંચનનું મોં ફક્ત એક જ પળ ઝમકી ગયા પછી અત્યારે તો એની સમક્ષ દેખાતી હતી કંચનની પીઠ.

૨૩૬ : તુલસી-કચારો.

કાલે દૂર દૂરથી દીઠી હતી તે જ એ પીઠ ! ક્ષીણ ચર્ચ ગયેલી : ત્રેસર ગૂંથ્યા છૂટા ચોટલાને બદલે અંબોડો વાળેલો ફશકલાપ : અંબોડામાં પણ ફૂલ કે ફૂલવેણી નહોતાં. ઝીણી સાડીની આરપાર એ બધું જોઈ શકાતું હતું.

એ શું દુઃખી હતી ? શણુગાર શું રોળાયા હતા ? ફૂલો શું કર-માયાં હતાં ? કેમ આવી હતી ? ફરી વાર પાછો નવો વર્તમાન શરૂ કરવા ? ભૂતકાળ પર પરદો નાંખી દેવા ? કે કાંઈ બૂલથી ? કાંઈ ભ્રમ-ણથી ? કાંઈના મોકલવાથી ? કેવળ વ્યવહાર કરવા સારું ?

ઝખક ! ઝખક ! ઝખક ! મેઘલી રાતમાં વીજળી સખડી સખડીને ચાલી જાય તેમ પ્રશ્નમાળા ઝખડી ગઈ. પણ ભૂલો પડેલો પ્રવાસી વીજળીના ઝખકાટથી તો ભાળવાને બદલે ઊલટાનો વધુ અંજાય ને અંધ બને, તેમ વીરસુત ભ્રાંતિગ્રસ્ત બન્યો, ને શું કરવું તે ન સૂઝવાથી, નખળાઈની ક્ષણ આવી પડશે એ ભયથી પાછો ફર્યો, બહાર નીકળ્યો, ને ‘ચાલો ત્યારે લાભી ! હું નીચે છું.’ એમ બોલતો એ નીચે ઉતરી જઈ મોટરમાં બેઠો. ચક્ર હાથમાં લીધું. પણ તે દિવસ એને ડર લાગ્યો કે કદાચ આજે ‘બહીલ’ પર હાથનો કાબૂ ધર સુધી સચવાવો અઘરો થઈ પડશે.

ક્યાં સુધી પોતે ‘સ્ટીઅરીંગ બહીલ’ હાથમાં ઝાલીને બેસી રહ્યો તેનો ખ્યાલ ન રહ્યો. ગઈ તો હતી પાંચ જ મિનિટ, પણ ભદ્રા આવીને પાછલી બેઠકમાં બેસી કરીને જ્યારે બોલી કે ‘હ્યો ચાલો લૈ !’ ત્યારે એને લાગ્યું કે લાભીએ જાણે સવાર પાડ્યું હતું, ને પોતે જાણે એક સપાટ નીંદર લઈ લીધી હતી.

એણે પાછળ નજર કરી. પાછળની બેઠકમાં એક નહિ પણ બે બૈરાં બેઠાં હતાં એવા પ્રથમ દૃષ્ટિના વિભ્રમ પછી ખાતરી થઈ કે નહિ,

ભાભી એકલાં જ હતાં. બહાર ડોકું કાઢી આગળ પાછળ જોયું. કાંઈ નહોતું. હોઠ પર પ્રશ્ન પૂછું પૂછું થઈ રહ્યો 'કાંઈ આવે છે ભાભી ?' પણ મહેનત કરીને પ્રશ્ન રુધ્ધો. ગાડી દવાખાનામાંથી બહાર નીકળી, રસ્તે ચડી, તોય પોતે વેગ ન વધાર્યો.

કાંઈ આવે છે ? કાંઈ અફળાય તેમ તો નથી ને ? કાંઈ આગળ પાછળ છુપાઈને જોવા તો બિલ્કુલ નથી ને ? કાંઈ હડફેટે આવીને ચગદાઈ તો જશે નહિ ને ?

કાંઈ ? કાંઈ એટલે કાણ ? કાંઈ એટલે એક જ માણસ : કંચન.

પણ કંચન ત્યાં નહોતી. કંચન હજુ દેવુની દર્શનલાલસાને પેટ ભરી ભરીને સંતોષાવા દેતી હતી. દેવુનો હાથ એણે પોતાના હાથમાં લીધો હતો. દેવુ એને પૂછતો હતો જાણે-સંકડો ગાઉ છેત્રી એ પ્રશ્ન કરતો હતો : 'બા, હાથ...માં...ચૂ....ડી કેમ ..ન....થી ?'

પણ ત્યાં દવાખાને એવું શું શું બની ગયું તે સંબંધે ભદ્રા તો ચૂપ જ હતી. કાંઈક બોલશે, કાંઈક બોલશે, એવી વીરસુતની આશા રસ્તા પર વેરાયે જતી હતી.

ભદ્ર તરફ ગાડી વાળવાને વખતે એણે જોયું કે ગાડીની આગળ એક આદમી દોડતો જાય છે. પોતે હોર્ન વગાડ વગાડ કર્યું, પણ દોડતો માણસ પાછો ફરીને રસ્તા પર સામે જ બોલે. ગાડી પણ કચરડડડ... કરતી રોપભરી બોલે રહી. બોલેલો માણસ, મોટરની સખ્ત રોશનીના ઝળહળાટમાં અંજાઈ ગયો હતો. એણે કશી ઓળખાણ કર્યા વગર, હજુ તો અંજાયેલી જ આંખે કશું પૂરું જાણ્યા વગર, આગળ દરવાજા પાસે આવીને હાંફળા ફાંફળા સ્વરે કહ્યું, 'મહેરબાની કરી મને જરા બેસારી લેશો ? હું સંકટમાં છું. વાત કરવા વખત નથી. ખાનપૂર બિતરી જઈશ.'

૨૩૮ : તુલસી-કથારૈ.

એને વીરસુત કશો જવામ આપે તે પૂર્વે તો એ ખારણું ખોલી વીરસુતની ખાબુની બેઠક પર ચડી બેઠો. હા ના કશું કહેવાની વેળા મળે તે પહેલાં તો બેઠિએ પરસ્પરને પિછાન્યા, ને એ ચડી બેઠેલા બાસ્કરે કહ્યું 'ઓહો ! તું જ છે કે બાઈ ? સારું થયું. હાંક જલદી, પછી વાત કરું છું.'

વીરસુતે બાસ્કરને છેલ્લો જોયેલો તે પ્રસંગ એ એક જ ક્ષણમાં તાદૃશ થયો: પોતાને બાસ્કરે એને ઘેર ગડદા પાડુએ મારી અધમૂવો કરેલો તે પ્રસંગ: પોતાની પત્ની કંચનના હાથે એ માથામાં તેલ ઘસાવતો હતો તે પ્રસંગ: તે પ્રસંગ યાદ આવતાં વીરસુત ગાડી હાંકતે હાંકતે રામે રામે થરથરી ઊઠ્યો. ખાબુએ ચડી બેઠેલો આ અસુર પડખામાં ચપ્પુ કે છૂરી ઘોંચી દેવા તો નહિ આવ્યો હોય ? પણ અટકી જવાની એનામાં હિંમત નહોતી. મોટરને ચલાવતા એના હાથ યંત્રવત્ ખની ગયા હતા.

'હું જોખમમાં છું, વીરસુત !' બાસ્કરના શબ્દો નીકળ્યા. 'હું કદાચ પકડાઈ જઈશ, મારે જેલમાં જવું પડશે. ને મારે જામીન પર છૂટવું નથી. માટે જ મારે થોડો સમય મેળવવો હતો વીરસુત ! મારે તારે ઘેર જ આવવું હતું. પણ મારે તને નહિ, તારાં બાબીને મળી લેવું હતું. તું કદાચ મળવા દે કે ન દે એમ સમજી હું તારે ઘેર તું આવી પહોંચે તે પહેલાં જ પહોંચી જવા દોડ્યો જતો હતો.'

પ્રત્યેક શબ્દ વીરસુતનાં આંતરડાંને જાણે કે શ્લેષા પરોવી ઊંચાં કરતો હતો. આ હેવાનને ખતમ કરવા ખાતર મોટરને ઊંચી વાળવાનું વીરસુતને મન થતું હતું. મારી પત્નીને છોતવી ગયાર્થી સંતોષ ન વળ્યો તે હવે મારી બાબીને પણ મૂંટવવા, ફસાવવા, બોળવી જવા મારે ઘેર જામતો હશે !

‘તને ખમર નહિ હોય વીરસુત, પણ હું તારે ઘેર તારી ગેર-હાજરીમાં આવી ગયો છું,’ ભારકર જાણે કે વીરસુતના મનમાં ચાલી રહેલ વિચાર કૂચની સાથે સાથે જ ચાલી રહ્યો હતો, ભારકર જાણે કે પારકા ઉરપ્રદેશની હરિયાળીમાં સરસર ચાલતો છૂપો સાપ હતો. ‘મારે તારાં ભાભીને કહી જવું છે એટલું જ વીરસુત !’ ભારકરે વીરસુતના બંગલાનો વળાક આવ્યો ત્યારે પણ ચાલુ રાખ્યું; ‘કે આજે હું એક મારી પ્રકૃતિ વિરુદ્ધનું, મારી લાગણી વિરુદ્ધનું, મારા જીવનભરના સંસ્કાર વિરુદ્ધનું કામ કરી આવ્યો છું. મેં કલમમાં એક મોટા ગૃહસ્થને...શું કહ્યું કહ્યું ? તને મેં શું કરેલું તે યાદ છે ? તને મેં તે દિવસ જે લજ્જતથી ટીપ્યો હતો, તે જ લજ્જતથી એ ગૃહસ્થને ટીપેલ છે. ફેર એટલો કે તને લોહી નહોતું નીકળ્યું જ્યારે આને તો લોહીની નાખોરી ચાલી જાય છે. એ પડ્યો કલમમાં. એ તરફડે ગંભીર જખ્મોની વેદનામાં’.

આમ કહેતો કહેતો એ મોટરમાંથી ઊતરતો હતો. વીરસુત મોટરને ચાવી મારી લાઈટ ઓલવતો હતો. ને ભદ્રા થર થર કાંપતી પાછલે બારણેથી ઊતરતી હતી. એને એમ હતું કે પોતાને ભારકરે જોધ નથી. એ સરકી જવા લાગી ત્યારે ભારકરે એને કહ્યું, ‘હવે થોડી જ વાત બાકી છે. ન ભાગો. સાંભળતાં જાઓ. કલમમાં લખ્યાં અને ચહા ખાતાં ખાતાં એ ગૃહસ્થે મને જોધ વીરસુતની વાત કાઢી, ને એણે લહેરથી કહ્યું કે વીરસુતને તો વહુના અદલામાં ભોજાઈ મળી ગયો છે. મેં કહ્યું, જુડી વાત છે. મેં શા આધારે કહ્યું તેની ખમર તો મને પણ રહી નથી. મેં તો આટલાં વર્ષો સુધી હમેશાં એક જ સિદ્ધાંત પાળ્યો છે, કે સ્ત્રીએ ને પુરુષે ગમે તેવા સંજોગોમાં પણ ગોઠવાઈ જવું; ગોઠવાઈ જનારાંના મેં સુચરિત્ર ને દુશ્ચરિત્ર એવા કૃત્રિમ ભાગ કદી પાડ્યા નથી. પણ આજે અરધા કલાક પહેલાં હું મારા સિદ્ધાંતને

૨૪૦ : તુલસી-કચારો

બેવફા બન્યો. મેં એ ગૃહસ્થની એ ફ્લીલને, એ જીદને, તારી ભાભી માટેના અપશબ્દો બોલતી ચૂપ કરેલ છે. ને એ બેભાન પડ્યો છે. પોલીસને ટેલીફોન થઈ ચૂકેલ છે. બસ, જાઉં છું. આંહી તારે ઘેર પોલીસની ખૂંદાખૂંદ ન ચાલવી જોઈએ. આંહી તારી ભાભી વસે છે, ખબર છે !

એમ કહીને એ સડસડાટ બગલા બહાર ચાલ્યો ગયો.

પ્રકરણ ચોત્રીસમું

અણુનમ

ચાલી નીકળેલા ભારકરનું છેલ્લું સફેદ ટપકું અદૃશ્ય થયું તે પછી પણ વીરસુત અંગલાના યોગાનમાં ઊભો હતો. એના દિલમાંથી સુખનું ચકલું ઊડી જઈને બહાર નીકરી ગયું હતું. ભારકર જે કહી ગયો તે વાત એને ખોટી કે બનાવટી નહોતી લાગી. સાચી લાગી માટે જ એના મનમાં સંતાપ ઊપડ્યો. ભારકર આવો સારો માણસ બની ગયો તે એનાથી સહન ન થયું. ભારકર દુષ્ટ અને ખલ રહ્યો હોત તો એ રાજી થાત.

તે ભારકરમાં આ સુજનતા પ્રગટવાનું નિમિત્ત કાણુ બન્યું હતું ? ભદ્રા ભાભી ? ભદ્રાની પવિત્રતા વિષે આટલું અભિમાન કરવાનો હક્ક ભારકરને ક્યાંથી મળ્યો ?

ભારકર કહી ગયો કે પોતે અહીં આવતો હતો. ક્યારે ? કેટલી વાર ? કેવો પરિચય બાંધ્યો હશે ? ભદ્રાના સ્ત્રીત્વનો ગર્વ કરવાની જાહેર હિંમત એ ત્રાહિત, એ દુર્જન કરી જ કેમ શકે ?

વીરસુતના મનમાં ઇર્ષ્યાએ વાસો કરી લીધો. પોતાના સંસાર-સુખ પર ફરી વાર દુશ્મનના હાથનો પાંજો પડ્યો છે, પોતાના નવા બાંધેલા માળામાં ફરી વાર જૂનો સાપ પ્રવેશી ગયો છે, એવા દિલ-ડાંખ અનુભવતો એ ઘરમાં પેઠો.

૨૪૨ : તુલસી-કથારો

એ જાણતો હતો કે પોતાનો ને ભદ્રાનો સંબંધ ખહારની દુનિયામાં ચક્રચારનો વિષય થઈ પડ્યો હતો, પોતે એ પણ સમજતો હતો કે પોતે જે માટીનો બનેલો હતો તે માટી નખળી હતી. ભદ્રાએ જે સહેજ પણ નખળાઈ બતાવી હોત અને સિવિલમેરેજનાં બંધનોથી પોતે ન બંધાઈ બેઠો હોત તો પોતે ભદ્રા સાથે લગ્ન પણ કરી બેસત તેવી એના અંતરની કામનાને એ નહોતો ઓળખતો તેમ કાંઈ થોડું હતું! પોતાની કમજોરી શંકાને પાત્ર બની હતી તેનો તેને અફસોસ નહોતો. પણ પોતાનો ગર્વ ફક્ત એક જ હતો કે ભદ્રાની શક્તિ અપરાજિત હતી. એવી અજીત નારીની અણુજંખવાયેલી નિર્મળતા પર લોકો સદેહ લાવતા ત્યારે એને આનંદ થતો. કેમકે એ દુનિયાની તુચ્છતા, પામરતા, ક્ષુદ્રતાની ખદખદતી ખાઈ વચ્ચે એક અણુદૂબ કાળમીઠ ખડક પર ઊભા હોવાનો પોતાના અંતરમાં આનંદ હતો. આ ગુપ્ત આનંદ અને જાનો ગર્વ જ એની એક માત્ર જીવન-સંપત્તિ રહી હતી. એ સંપત્તિમાં આજે કાંઈ ચોર પડ્યો એમ એને લાગ્યું. એ ખડક ખળભળ્યો હોય એમ એને લાગ્યું. એ કરતાં તો વધુ એને એ વાત લાગી, કે પોતે એકલો જે ખડક પર ઊભો હતો ત્યાં બીજો પણ એક માણસ ચડી ગયો ને ડૂબતો બચી ગયો.

કપડાં બદલાવી અને હાથપગ મોં ઘેર વીરસુત પાછલી પરશાળમાં જઈ દિંડોળે બેઠો બેઠો આ વેદનામાં બળાબળતો હતો ત્યારે એ રસોડાની બાજુએ વારેવારે કાન સ્થિર કરતો હતો. રસોડામાં સ્ટવ ચાલતો હતો. તેના અવાજ ઉપર ભદ્રાના બોલ સાફ ને સ્પષ્ટ જવાતા હતા સ્ટવના ધમધમાટ પાસે બોલતી એ યમુના અને ભદ્રા બન્ને નિઃસંકાય હતી કારણ કે પોતાનું બોલ્યું ત્રીજું કાંઈ નથી સાંભળી શકતું એવી સ્ટવ પાસે બેઠેલાં લોકોની બ્રમણા હોય છે. એથી ઊલટું સ્ટવ પાસે બોલાતા શબ્દો ધરની બીજી જગ્યાઓમાં ઓખખા ફૂલ જેવા પહોંચતા હોય છે.

ભાભીના મન પર ભાસ્કરની વાતોએ કેવી અસર પહોંચાડી છે તે જાણવા વીરસુત થનગની ઊઠ્યો. પણ ભદ્રાએ યમુના પાસે કરેલી વાતોમાં એ વિશે શબ્દ પણ ન પડ્યો.

ભદ્રા યમુના જોડે રોજની ખુશમિજાજી રાખીને તડાકા મારતી હતી. વચ્ચે વચ્ચે એનું હસવું કાઠ એકાકી ઊડી જતી ફૂલચકલીના ફરફરાટ જેવું રૂપ ધરી રહ્યું.

ભાભીને ક્ષોભ નહિ થયો હોય ? હું એને તે ભાસ્કરને માટે કાણ જાણે શું થે ધારી બેઠો હોઈશ એમ નહિ ભય લાગ્યો હોય ? મને શંકામુક્ત કરવા કેમ હજી આવ્યાં નહિ હોય ? શાક દાળમાં મીઠું વધુ ઓછું થયું હોય તો યે દયામણું મોં કરીને ખુલાસો આપવા ઊભી રહેનાર ભાભી આ બનાવ પરત્વે કાં બેતમા ?

વિચારે વિચારે વીરસુતના પગ હેઠળથી પૃથ્વી સરતી ગઈ. હિડોળાનાં કંડાં હવામાં જડેલાં ભાસ્યાં.

ભદ્રા આવી-ફાંરી અને શાક પુરીઓની થાળી લઈને, એને દેખી વીરસુત સ્વસ્થ બન્યો. ભદ્રા વાત કાઢે તો તેનો જવાબ શો દેવો તે પોતે મનમાં ગોઠવવા લાગ્યો. મનને પોતે ભલામણ કરતો હતો : ભાભી પ્રત્યે ઉદાર અને અશંકિત બનજે. ગમે તેમ પણ હજી એ આપડાંની ઉમ્મર કેટલીક ? ભાસ્કર સરીખા પાજી લોફા એને ભોળવવા પહોંચી જાય એમાં નવાઈ શી ?

પણ ભદ્રાની તે રાતની અક્કડાઈ અણુનમ જ રહી. રોજના કમ પ્રમાણે એણે મેજ લાવીને હિડોળા પાસે મૂક્યું, ઉપર પાથરણું ખિંચાવી થાળી મૂકી. પાણીનો લોટો પવાલું પણ રોજિંદાં મુરાદાખાદી બનાવટનાં જ પોતે જે મૂકતી તે જ મૂક્યાં. તે દિયરના શાકમાં લીંબુની ફાડ પણ પોતે જ નીચોવી. પછી પોતે ઓરડાનાં બારણાં

૨૪૪ : તુલસી-કચારો

પાસે આસનીઉં પાથરીને રોજની અદાથી વીરસુતની સામે બેઠી બેઠી દેર માટે પાનપટ્ટી બનાવતી રહી. બેઠે બેઠે એણે ચોખ્ખાની કમોદ મંગાવવાથી માંડીને, 'તમે કાલે વીશ ફરી ખાધી હતી ને આજે પંદર ખાવ છો એમ કેમ ચાલે !' ત્યાં સુધીની વાતો કરી. પણ કંચનના કે ભારકરના બની ગયેલા પ્રસંગો વિષે એણે ધરાર હોદ્દા સીવી રાખ્યા.

તૈયાર કરી રાખેલી પાનપટ્ટી અને ચૂરો કરી રાખેલ સોપારી એણે ખાઈ રહેલા દેરને હંમેશની અદાથી રૂપાની રકાખીમાં પીરસી લીધાં. હાથ લૂછેલો નેપકીન ઠેકાણે મૂક્યો, માટલીમાં પાણી નવું ભરેલું છે કે કેમ તે પણ તપાસી લીધું ને પોતે થાળા લોટા ઉપાડીને પાછી જવા લાગી. ત્યાં સુધી પણ વીરસુતે આશા છોડી નહોતી. પણ ભોજનમાં ચાલતાં થયાં ત્યારે એની ધીરજ ન રહી શકી. એણે ધીરેધીરે વિષયની પ્રસ્તાવના કે પૂર્વતૈયારી પણ કરવાનો વખત વિચાર્યા વગર સીધું કહ્યું, 'પેલો ભારકરીઓ જોયો ના ભાભી ! તમને ય સડો...'

એ વધુ બોલી શકે તે પહેલાં તો ભદ્રા માથાનો ધૂમટો નજીક ખેંચતી પાછી ફરીને બોલી, 'હોય ભૈ ! કેવા કેવા દખીઆ, કેવાય હૈયાના દાઝ્યા આ સંસારમાં પડ્યા છે ભૈ ! એ તો અકળાય ભૈ ! સૌને વિસમવા ઠેકાણું ક્યાંથી મળે ભૈ ! હોય એ તો.'

બસ, એમ બોલીને એ જ્યારે ઊભી થઈ રહી ત્યારે એની દૃષ્ટિ એણે પરશાળ બહાર સીધી દેખાતી ક્ષિતિજ પર ઠેરવી. અંધારી ખીજનો ચંદ્રમા ઊગતો હતો. ખુલ્લી પરશાળ નવા ચંદ્રતેજે છલકાતી હતી. એ અજવાળાંની ઝાલકમાં ભદ્રા વિધવા છતાં ગૌરી સમી સુંદર લાસી. એની આંખોના ચક્રચક્રતા કાચ ઉપર પરશાળ બહારના ચોકનો મોટો વીજળી-દીવો જાણે કે કિરણો પાથરતો હતો.

દેરે ઉચ્ચારેલા વિષયને ચાતરી-છટકી જવાનો જાણે કે ધરાદો જ નહોતો. એવો ધરાદો કલ્પનાર દેરની શંકાને જાણે પોતે વરતી ગઈ હતી. હજુય કાંઈ પ્રશ્ન પૂછવો હોય તો પૂછી લ્યો એવું જાણે પોતે સૂચવતી હતી. વીરસુત હિડોળા પર સ્થિર થઈ ગયો. એણે ભદ્રાની સામે જોઈ રાખ્યું પણ ભદ્રાએ ચંદ્રનું દર્શન કરતે કરતે જમણી જ ગમથી પોતાનો રસ્તો લઈ લીધો.

વીરસુતની રાત્રિભરની નીંદને ઊતરડી નાખતી એ વેદના ચાલુ રહી. ભાસ્કર ઠપ્પિયો, હૈયાનો દાઝેલ ને વિસામા વગરનો માણસ છે એ ભદ્રાએ શા પરથી જાણ્યું ! કેવડોક પરિચય ? મુરખાને માલૂમ નહોતું કે પાણીકળો જેમ ધરતી પર કાન માંડીને કહી આપે છે કે ઊંડા તળમાં અખૂટ જળપ્રવાહ કયે ઠેકાણે વહ્યો જાય છે, તેમ નારી કુક્ત સાનથી સમજી જાય છે કે પુરુષના જીવનમાં વસમાણુ (વિષમતા) કેટલેક ઉંડાણે પડી છે.

ભદ્રા જ્યારે ધારે ત્યારે વિચારોની તમામ પેટીઓ બંધ કરીને ઘેરી શક્તી હતી, ને વિચારોની કાંઈ એકાદ પેટી ઉઘાડીને એકાદ પ્રહર પડી પડી જાગરા ધારે ત્યારે જાગી પણ શક્તી. એ એકાદ પહોરનું જાગરણ તે રાત્રિએ એને ભાસ્કર વાળા બનાવે કરાવ્યું. દેરની ને પોતાની વચ્ચેનો સંબંધ લોકોની-અર્થાત્ નવરા, ઊજળિયાત બંગલાવાસીઓની જીભ પર ચડેલો છે તે તો ભદ્રા જાણતી હતી. પણ એ લોકાપવાદ એને નહોતો નડતો. ટેલીફોન કરવા એ પાડોશી શેઠને બંગલે જતી ત્યારે એની અદ્ય ક્વી જળવાતી ! એનો સહવાસ સૌ કેટલો બધો ઇચ્છતા ! તેમ સસરાજીની એકની માન્યતા નિર્મળ હતી ત્યાં સુધી અન્ય કાંઈ લોકોની એને શી પડી હતી ! કુક્ત દેર ચેરાતો હતો તે દુઃખની વાત હતી. પણ એ ઇર્ષ્યનું આકર્ષણ જ કંચનને કાંઈક દિન દેરના ઘેર પાછી લઈ આવશે એવા એની આશા હતી. એ

૨૪૬ : તુલસી-કથારે!

આશાએ ને દેરની પોતા પ્રત્યેની અદ્ભુતરી મમતાએ ભદ્રાને ઔર
રંગભરી બનાવી દીધી હતી.

આજે એને જીવનની આ બધી સાર્થકતામાં એક અજબ ઉમેરો
દેખાયો: એક લખાડ ને નફ્ટ મનાતા માણસે પોતાના જેવી અબ્બાણી
નારીના સુનામ પર જિંદગી ઘોળી કરી છે. કેવી અદ્ભૂત કથા! એક
ગ્રામ્ય રંડવાળ્યના જીવનમાં કેવો એ રોમાંચકારી ઇતિહાસ! વૈધ-
વ્યને-બામણીના વૈધવ્યને માથે કાંઈ જેવી તેવી વિભૂતિ ચડી! માડી
રે! હું શું ખરેખર એટલી બધી ઊજળી છું? માડી રે! નહિ બોલું,
નહિ બોલું. ઇશ્વર જેની લાજ રાખે છે તેની જ રહે છે. હે નારણ!
મારે ઝેરનાં પારખાં નથી જોવાં. મારું માપ કાંઈ દિ' નો કાઢજો હે
તુલસી મા! ભૈની બાપડાની પાસે જતાં કેટલી કેટલી વાર મારા
પ્રાણના ફફડાટનો પાર નથી રહેતો! એવી મારી, ખાસકે માર્યા જેવી
જાત સાદુ કામનું લોહી રેડાય, ને કાંઈ વળી ફેદમાં જાય. ઓ મા!
મને તો આ અંધારે અંધારે હસવું આવે છે મૂઝ! અને ભેળાભેળ રડવું
ય આવે છે મૂઝ રાંડી! ગોદડાને ચોમેરથી દમાવીને સૂઈ જા મૂઝ! રાંડી!
ઝટઝટ સૂઈ જા! ઘડી પછી એનાં નસકારાંના પાવા બજતા હતા.

પ્રકરણ પાંત્રીસમું

ધાઁ ચડાવેલી

દેર અને ભોજાધ, બેઠિની રાત કે કે વલોપાતમાં વીતી. સવારે ભદ્રા ચૂલા પર ચડાપાણી માટે બેઠી હતી ત્યારે એના ઉજળા ચહેરામાં રાતી આંખો, દેવીના મંદિરમાંના હનુમાન ગણપતિના બે સિંદૂરિયા ગોખલા જેવી હતી.

દૂધ ચડા પતાવીને એ દવાખાને ગઈ તે પછી એના સસરા દવાખાને રાતવાસો કરીને પાછા આગ્યા; આવીને એણે પાછલી ઓરડીમાં અંધ વેશધારી સાળો બેઠો હતો ત્યાં જઈ આટલા દિવસે પહેલી વાર આસન જમાવ્યું. અંધા જ્યેષ્ઠારામનો અમદાવાદના બંગલા ખાતેનો નિવાસ સ્વચ્છ અને સુધડ બન્યો હતો. કેમ કે નહિતર વીરસુત એને કાઠી મૂકશે એવી એને ધારતી હતી.

‘ ત્યારે બોલ્ય જાતી ! ’ બનેલીએ સાળાને પૂછ્યું : ‘ વાડુ સ્વેચ્છાથી આવતી હોય તો પાછી ઘરમાં બાલવી કે નહિ ? ’

‘ હું તો કહી ચૂક્યો છું કે સજેલું ધાન નાખી દેવાય, સજેલું માનવી નહિ. ’ સાળો બોલતો બોલતો સુરજના તેજને જાણે કે ચીપી નાખવા માટે પાંપણોના પડદા પટપટાવતો હતો.

‘ પણ એક શરત હોય તો ? ’

૨૪૮ : તુલસી-કથારે।

‘ શી ? ’

‘ એને આવવું છે—પણ જો દેવુની સાથે રહેવાતું હોય તો; વીરસુત સાથે એને નથી રહેવું. ’

‘ કારણ ? ’

‘ લેણદેણ; ઋણાનુબંધ: કુદરતી અણગમો. ’

‘ કાણ કહી ગયું ? ’

‘ પોતે જાતે જ. ગરીબ ગાય જેવી બની ગઈ છે. થોડા દિનમાં વધુ પડતું ભોગવી ચૂકી લાગે છે. દેવુની પથારીએ બેઠી બેઠી પોકપોક રોઈ છે. નસો બધી ભેગી થઈ ગઈ, બાજુનાં દરદી જાગી ઊઠ્યાં, માણસો દોડ્યાં આવ્યાં. એક જ વેણ કહ્યા કર્યું કે ‘દેવુભાઈ, દાદા રજા આપે, તો તું ને હું આપણે ગામ જઈને રહીએ. આંહીં તો હું પગ નહિ મૂકી શકું. દાદા નહિ સંધરે તો હું.....’ વૃદ્ધ બોલતા બોલતા થોથરાયા. ’

‘ શું, હું..... ! શું કરશે ? ’ સાળાએ પૂછ્યું.

‘ એટલું કહીને અટકી ગયેલી. ’

‘ શું સમજાણું ? ’

‘ આપનાત કરશે. ’

‘ બીજું કાંઈક પણ કાં ન કરે ? ’

‘ શું ? ’

‘ વેશ્યા થ બને ! ’ અધ જ્યેષ્ઠારામ લહેરબર્યા ગળે બોલ્યો.

‘ જા જા, દુષ્ટ ! ’

‘હું ઠીક કહું છું. એને પાછા આવવાનું મન થયું છે તે ઉપરથી કહું છું. બૂલી ગયા તે દિવસની સભા! એને માનપાન મળ્યું તે યાદ છે?’

‘યાદ છે. તેથી શું?’

‘એટલાં બધાં માન સન્માન પામેલીનો અત્યારે કાંઈ ભાવ પણ નથી પૂછતું ને?’

‘ના.’

‘તો હાંવિ.’

‘શું હાંઉં, તારું કપાળ, અધા!’

‘મારું નહિ, તમારું કપાળ—સાસરા તરીકે તમારું! પ્રારબ્ધની લેખણ એ દીકરાની વહુનું વેશ્યાપણું લખશે તો તે તમારે લલાટે લખશે. એ બાયડીને ઉપેક્ષાનો ડંખ લાગ્યો છે. ઉપેક્ષા કરનાર એની દુનિયા છે. એ દુનિયા પર હવે એ વેર વાળવાની. ને વેશ્યા બની જવા જેવું બીજું કયું મીઠું વેર દુનિયાને માથે દુનિયાની ઉપેક્ષિતા વાળી શકે?’

આટલું બોલી રહેલો અધો એવી સિક્તથી અટક્યો કે જાણે એક હરફ પણ બોલ્યો ન હોય. કેટલાક માણસો નિરંતર વાતો કર્યા કરવા છતાં મૌન જ ભજતા લાગે, ને કેટલાક પરાણે મૂંગા રહી રહીને છેવટે એકાદ વાક્ય જ સંભળાવે એટલે બોલ બોલ જ કરતા ભાસે છે.

‘તારો શો મત છે?’ સોમેશ્વરે પૂછ્યું.

‘ન કહ્યું મેં? આપઘાત કરતી હોય તો મરવા દેવી, વંડવા માગતી હોય તો રક્ષા કરવી.’

૨૫૦ : તુલસી-કચારો

એ અવાજમાં જાણે ઘાઘ ઊર્મિ જ નહોતી; આપઘાતની વાત જાણે એને નજીવી, ધ્યાન ન દેવા જેવી લાગતી હતી. એણે વિશેષમાં ઉમેયું, બેશક જરા ધીરેથી—

‘એવી તો બેને આ હાથે ફેંસલ કરી નાખી છે. એ પણ કરતાં આવડે છે. આ તો અટાણે સહેજ સમો બદલ્યો. નીકર એમાં શું? પણ તમારો ને મારો મત ન મળે. તમે છો વહુઓના પગ ઘોઈ પીનારા નીકર એ કામ કરતાં ય મને ક્યાં નથી આવડતું?’

‘ચુપ થા, રાક્ષસ! ચુપ થા! સોમેશ્વરે સાળાનું મૂડા કરાવેલ માથું ઝાલીને, જેમ ઝાડની ડાળીને ઝંઝેડે તેમ હલાવ્યું. ‘તું શું લવરી કરી રહ્યો છે તેનું કાંઈ ભાન છે?’

‘ના, એ તો હું સહેજ કહું છું, એમાં ક્યાં મેં બાંયો ચડાવી નાખી છે! આ તો એમ કે વીરસુતને માટે એ રીતે પણ રસ્તો ઊધડે ખરો, છોકરો ફરીથી લગન કરી શકે ખરો. પણ એનું નવું લગન એટલે વળી પાછા નવા ગૂંચવાડા ને નવા ધમરોળ. એને એક આંખમાં અમી ને બીજીમાં રતાશ બતાવતાં થોડું આવડવાનું છે? સાત જન્મેય આશા રાખવી નહિ ને? માટે જ આંહી મેં કહ્યો તે રસ્તો ગ્રહણ કરવાની વાત નથી. માટે જ કહું છું કે આપમેળે જીવ કાઢતી હોય તો જીંદી વાત છે, બગડતી હોય તો બચાવો. સરવાળે કાક દિ’ સંધારો.’

‘તો તો તારા મોંમાં સાકર, જ્યેષ્ઠા!’ સોમેશ્વર માસ્તર એવી અદાથી બોલ્યા કે કેમ જાણે વહુ પાછી ઘરમાં આવી બેસી ગઈ હોય!

‘ને પાછી મારી મતિ તો એમ પણ કહે છે દવેજી!’ અધાએ આગળ ચલાવ્યું : ‘કે આ વાંદરી ને—’

‘જલ સંભાળજે હો જની !’

‘હીક લ્યો. આ છોકરીને જો વંઠવું હોત તો તો ક્યારની વંઠી ગઈ હોત; આપણી વાટ શીદ જોવત ? પણ વંઠી જવું એમ રસ્તામાં નથી પડ્યું. શક્તિ જોયે છે ભાઈ ! વંઠવામાં ય શક્તિ જોયે. અમારી જુવાનીના સમામાં અમારા ગામની બામણી રંભડીયે વહુવાર હતી, કમળાય વહુવાર હતી; બેય એક જ ધરના બે દીકરા વેરે દીધેલી હતી: પણ જે દુઃખની મારી કમળા દૂવે પડી, એ જ દુઃખની દાઝેલ રંભડી પ્રથમ બાવાને ગઈ, પછી મેરને, તે પછી એક મિંચાણાને, અને અટાણું એ ફકીરણુ બનીને હેલુશા પીરને તકીએ પચાસ વરસની ફાટલ આંટા મારે જૂનાગઢમાં. હવે એ દુઃખના મરને ડુંગરા ખડકાણા હોય, એક છોકરું થાતને જો એ રંભડીને, તો એ ટાઢીબોળ બની બેસી રે’ત. એમ હવે મા’રાજ ! આ તમારી વાં--ભૂલ્યો !-વહુને પણ જોવે છે બોળામાં છોકરું. એને બદલે આપણા વીરસુતે દીધો એના હાથમાં એકલો મોટરનો ડાંડો, ને આ ભણેલાંએ ભેળાં થઈને દીધાં એને દેવીનાં પદ. જોવે છોકરું, ને સાંપડ્યાં સભા સભલાં ! મેં તો તે દિ’જ નો’તું કહ્યું ! ને બાપલા મારા ! સભાને લાયક આ ડાચું નોય : ને આ બાઈને સૌ મળીને સરોજની નેડુ બનાવે છે તે આંધળા હશે ! મોઢું નથી જોતા ? ચાલાકી છે કાંઈ ? અંબાડ છે તેજના ? બોલી શક્તી’તી કાંઈ ? મોંચેથી જે માખ ન ઉડાડી શકે, એને ચડાવી સરોજની નેડુને ધાએ. ધાએ જ ચડાવી દીધી છે એને બાપડીને, હવેજ ! બધા ભણે-લાઓએ ભેળા થઈને તેજ કે વિભૂતિ જોયા ભાળ્યા વગર ધાએ જ ચડાવી દીધી. ને હવે સૌને એનો મોહ મટી ગયો. હવે એને જોવે છે બોળામાં છોકરું. સીધેસીધી, કશા જ વાંકધોંક વગરની વાત છે. આજ તો એને દેવુથી રડશે, પણ પાંચ દા’ડે પાછું એનું હૈયું પેટનું છોકરું માગશે; દોટ દેતી આવશે તારા દીકરા પાસે, મનાવવા જવું નહિ પડે. એક સાઠી ય નહિ માગે.’

૨૫૨ : તુલસી-કચારો

સોમેશ્વર ડોસા તો આ અધાની વાત પર સ્તબ્ધ થઈ ગયા; જમરડો જિંઘે એમ જિંઘી ગયા. અંધાએ બોલવાનું પૂરું કર્યું ત્યારે માસ્તરને થયું કે હજી એ વધુ વાતો કર્યા કરે તો સાંભળતાં થાકું નહિ. ઉપરથી જંગલી અને નિષ્કુર ભાસતી આ વર્ણન-છટાની વચ્ચે મઢાઈ ગયેલું કંચન વહુનું ચિત્ર વધુ ને વધુ કરુણાર્દ્ર, વધુ ને વધુ વાસ્તવિક, વધુ ને વધુ સુંદર બનતું ગયું. આજ પ્રયત્ન એ અપરાધિની લાગતી, આજે એ ‘ધાએ ચડી ગયેલી,’ નિરપરાધી દેખાઈ. ને એને ધાએ ચડાવવાની પહેલ કરનારો કાણુ ? પોતાનો જ પુત્ર !

‘ઉતાવળ ન કરવી દેવેજી !’ માસ્તર જ્યારે ત્યાંથી જીઠ્યા ત્યારે અંધે ચેતવણી આપી; ચેત્ર વૈશાખનાં દનૈયાં જેમ જેમ તપે છે ને ભાળ્યું, તેમ તેમ જ મે વધુ વરસે છે. માણસના હયાનું પણ એવું જ સમજવું. અમારે જીવાનીમાં વીરસુતની મામી રિસાતી, ત્યારે હું ચે દનૈયાં તપવા દેતો, હો દેવેજી ! મારા બાપા જ વીરસુતની મામીને એને પિયરે મૂકી આવતા ને પછી દનૈયાં તપવા દેતા; પણ પાછા ઘોડીએ ચડીને વખતોવખત ખખર કાઢી આવતા : મેંસના દૂધના ખાસા દૂધપેંડા વળાવીને ડાબરો દધ આવતા, એ બધું જ કરતા, પણ તેડી આવવાની વાત કરતા નહિ. સામેથી કહે તો જવાબ વાળે કે ‘એવી શી ઉતાવળ છે ! હજી તો બાપડી નાની છે, ભલેને માવતરના બોળામાં બે મહિના વિસામે ખાતી !’ આખર વીરસુતની મામી પોતે ધૂમટો કાઢીને ધૂમટા બહાર રંગ જીખડેલી ચૂડલિયાળા બે હાથ કાઢી, મારા બાપને હાથ જોડીને ને પગે લાગીને બોલી કે ‘બાપુજી ! આવવું છે’—આ ત્યારે પછી લઈ આવ્યા. ને એમ પાછી આવેલી એ વીરસુતની મામીના ઉમળકાની અટાણે હું શી વાત કરું ! કેવી સુખી સુખી થઈને રહેતી ! પણ મેંવ જો ધાએ ચડાવી હોત તો : તો શું થાત ? કાણુ જાણે ? વિશંભરનાથ જાણે.

અટાણે તો એ આંહી નથી, ઇશ્વરને ધામ જમ બેઠી છે, પણ યાદ કરું છું ત્યારે સુખના શીળા શેરડા પડે છે, દવેજી! અમે કાંઈ માણ્યું'તું !' ઓ-હો-હો-હો-'

‘લે હવે વાયડો થા મા વાયડો, જની ! મારાં સાળાં જની માતર વાયલ ! એક રેલોય જ્યાં નહિ હોય ત્યાં સો સાપ જોયાની વાતું કરનારા ! ઠેક, પત્યું. જો ત્યારે, હું ઉતાવળ નહિ કરું.’

‘તેમ પાછા ટાઢાબોળ થઈને ચકલીને ઊડી જવા ય ન દેતા.’

‘ડાયો કાંઈ !’

‘આવડવું જોવે ભાઈ, દેખાવ કરવો સમતોલ ડાંડીનો, ને જોખી આપવી પાશેર ઓછી ધારણ, એ જ ખૂબી છે ને ધધાની.’

સોમેશ્વરે ચાલ્યા જઈ છાનામાનાં લપાઈને જોયું તો અંધાનાં નેત્રો આકાશ બણી ઊંચાં થઈને બેઠે લમણે આંસુની દડ દડ ધારે વહાવી રહ્યાં હતાં.

માણસ જેવું માણસ : બગડેલું, સડવા માંડેલું ને ગંધ મારતું, તોયે માણસ : રખડુ ઠોર નહિ પણ રખડુ માણસ : અને પાછું મારા ધરતું માણસ : અને તેય પાછું બાઈ જેવું બાઈ માણસ : એને હું સાળું નરવું કરીશ.

આવા વિચાર લઈને, બુઢા સોમેશ્વર જ્યેષ્ઠારામ સાથે વાતો કર્યા પછીના વળતા સવારે દેવુની ઇરિપતાલનાં પગથિયાં ચડતા હતા.

બહુઓ આવતી હતી. પરંપરાનાં ડાહ્યાં લઈ રૂપાળી નર્સોના સ્વચ્છ સુગંધી હાથ પસાર થતા હતા. મરવાની અણી પર સૂતેલાં રોગીઓને ઉપાડી ઝાળીઓ આવતી ને જતી હતી. ચીસો ઊઠતી હતી.

૨૫૪ : તુલસી-કથારો

રોગી સ્વજનોનાં બિછાનાં પાસે બિભાં કે બેઠાં આપ્તજનો આંસુડાં પાડતાં હતાં. સુવાવડીઓના વેદના-સ્વરો, અકળ બિમારીમાં પિડાતાં બાળકોના આર્તસ્વરો, અને કેન્સર જેવાં અસાધ્ય દર્દોની વેદનામાં ‘મારી નાખો ! જટ મને મારી નાખો ડાક્ટર !’ એવો છુટકારો પોકારતાં બિમારોના હાહાકારો:—

તેની વચ્ચે દાક્ટરો ને નર્સોના પ્રસન્ન ચહેરા ચાલ્યા જાય છે : સ્વસ્થતાપૂર્ણ પગલાં મંડાયે જાય છે : અગડેલા હાથો ધોવાય છે : નાક મચકોડાતાં નથી ; મોં સુગાતાં નથી : ચીડ ચઢતી નથી : બદબો અકળાવતી નથી : અને મરતાંને પણ આશ્વાસનો અપાય છે કે ‘મટી જશે હો કાકા ! હવે તો દર્દ નાબુદ થઈ જવા આવ્યું છે. ગભરાઓ ના હો કાકા !’

ડોસો સોમેશ્વર જરાક ફિલસુફ ખરોતે ? એટલે એણે આ દેહના રોગવાળી વાત માનસિક રોગોને તત્કાળ લાગુ પાડી દીધી. પગથિયાં ચઢી રહ્યો નેટલી વારમાં તો એને કાણુ જાણે કેવું ય અભિ-માન ચડી ગયું કે એની વળેલી કમ્મર ટટાર થઈ. ને રોજ પોતાની રમૂજ કરનારી નર્સોને એણે આજ સુધી બહુ મન મોં નહોતું દીધું તેના બદલે આજે એ હાથ જોડી પગે લાગ્યો : ને કહ્યું, ‘હદ કરો છો માતાઓ ! તમે પણ અવતાર ધન્ય કરો છો. સડેલાંને સુધારો છો, મૂવેલાંને જિવાડો છો. અને અમે-અમે તો જરાક વહેંમ પડ્યો, કાંઈક-કાંઈક- થયું કે ભાગી છૂટીએ.’

‘The old man seems to have gone crazy, No Lizzy!’ એક ખ્રિસ્તી નર્સ, બીજને કહેવા લાગી. (આ બુદ્ધાનું આજે ચક્કર ભમી ગયું છે, નહિ લીઝી?)

‘નહિ, No crazy. bravo to you all !’ પોતાના ગામમાં પંદર વર્ષ પૂર્વે અંગ્રેજ પહેલી ચોપડી એ બણાવતા ડોસાએ તેનું કાળ

કટાયેલું અંગ્રેજ માંડ માંડ પોતાની મદદે આણીને કહ્યું, અને ધન્ય-વાદ દર્શાવવા એ હાથના પંજા એ નર્સોના ખભા સુધી લઈ જઈ અડક્યા વગર પાછા ખેંચી લીધા.

‘થેન્ક યુ દાદા ! ઓ થાઉઝન્ડ થેન્કસ !’ કહેતી એક નર્સે તો ડોસાના ખભા પર પોતાનો હાથ થાબડી નાખ્યો. ને ડોસા ‘નહિ નહિ, હાં હાં.’ કહેતા દૂર થઈ શકે તે પૂર્વે તો એક બીજી એન્ગ્લોઇન્ડિયન નર્સ ડોસાને ‘લેટ મી ક્રીસ યુ ઓલ્ડ મેન !’ કહેતી પાછળ દોડી,—એ વિપત્તિમાંથી આ વૃદ્ધ વિધુર બ્રાહ્મણે પોતાના દેહને મહામહેનતે બચાવી લીધા.

પણ પોતે દેવુના ઓરડા પાસે ગયો કે તરત ખસિયાણો પડ્યો. દ્વારમાં જ ઊભી ઊભી કંચન આ તમાશો જોઈ ચૂકી હતી. એણે મોં ફેરવી લીધું હતું. પણ પથારીમાં પડેલો દેવુ એ મોં પરની દીપ્તિને દેખી ક્ષીણ સ્વરે પૂછતો હતો કે ‘દાંત કેમ કાઢો છો બા !’

‘તોઆ બાપ ! તોઆ આ વાંદરીઓથી તો !’ બોલતા બોલતા દાદા દેવુના ખંડમાં આવી પહોંચ્યા; અને પોતાની ખસિયાણી હાથતનો બચાવ કંચન પાસે કરવા માટે એની જીભ થોડાં ફાંફાં મારવા લાગી : ‘હો કાંઈ સુગ એને ! સૂગાય તો કાંઈ માણસોને જિવાડાય છે બાપુ ! ધન્ય છે એની સહનશીલતાને ! રંગ છે એના મનની મોકળાશને. ફૂલફટાકીઆ જેવી, પણ કેવી નરકમાં પોતાની જાતને રગદોળે છે !’

પછી તો દાણો દાખી જોવાની શરૂઆત માંડી : ‘દેવુ ! તારી બા સુકાઈ બહુ ગયાં છે. મને કાંઈ આવું ગમતું નથી બાપુ ! જીવાડ-જોધ માણસે સમાયેં આવું પીવું જોઈએ, ને આવી શહેરી લવામાંથી વરસે એ વરસે પણ દેશની લવા ખાવી જોઈએ. આવું શરીર કરી નાખીને આંહી પડ્યાં રહે એનો ઠપકા તો પાંચ માણસ મને જ આપે

૨૫૬ : તુલસી-કથારે.

ને ! એને કાંઈ નહિ કહે, કહેશે તો સૌ મને ને, કે તું ધરડો આપો
જીંને પોતાના ધરના માણસનું શરીર ન સાચવી શક્યો ! તુને
શંભુએ ધડપણ દીધું છે શા સારુ, પડ્યા પડ્યા વહુવારના હાથની
ફળફળતી રસોઈ જ ખાઈ બગાડવા સારુ ! તું ધરડો આપો શું
આંધળો હતો, કે દીકરાની વહુના શરીરની સુકવણી થતી'તી તોય
જોઈ ન શક્યો !'

દાદાના આ શબ્દોની જે રંધેણી કંચનના ગાલ પર અને
આંખોમાં પુરાયે જતી હતી તે દેવુ પડ્યો પડ્યો નીરખતો રહ્યો. ને
દાદા પોતાની પુત્રવધૂના મનોભાવોનું પ્રતિબિમ્બ, દેવુની પથારીની
પાંગતે બેઠા બેઠા, દેવુની આંખોમાંથી જ ઉકેલતા હતા.

દેવુની આંખો કહેતી હતી, કે નવી બા કાણ જાણે શાથી પણ
ચમકી બિઠેલ છે.

ડોસાની આંખો પણ કંચનના દેહ પર દોડી દોડી ચોમેર તપાસ
ચલાવ્યે જતી હતી, ખૂણે ખાંચરે પણ પ્રવેશીને પાકી ચોકસી કરતી
હતી, કંચનની સાડીનું ઝીણું પોત જોટલું જોવા દષ્ટ શકે તેટલું જોઈ
લેવામાં ડોસાનું દુન્યવી ડહાપણ લગીરે શરમ લેખતું નહોતું. આંખો
એ શરીર પર એક જ સંદેશો વાંચી આવી કે કંચન કશીક ધાસ્તી
સેવે છે.

‘કહે તારી બાને દેવુ,’ ડોસા પોરસવંતા સાદે પડકારી બિઠ્યા, ‘કે
કાંઈ ડર ન રાખે. કાંઈના બાપની ઓશિયાળ નથી. આપણે તો આપણા
ગામમાં ખાસું મળતું ખડકીબંધ ખોરડું છે. ને હું ત્યાં તુલસીનું
આપું વન ખડું કરી દષ્ટશ. બસ, પછી એ તુલસી માતાની મંજરીઓમાં
ગળાઈને મળનારી હવા-શી વાત કરવી એ હવાની બેટા ! મડાં પણ
બેઠાં થાય. કાંઈ તમને ટુંકારો ન કરી શકે. તુલસી માની રક્ષા હજી
તમને, ને શરીર નરવું કરીને પછી તમે તમારે ઠીક પડે ત્યાં રહેજોને !’

કંચનના મુખ ઉપર આ વૃદ્ધને વેણે વેણે કાંઈ અકળ કાળી જાયા ઘેળાતી હતી. એ હા કે ના કશું કહી શકતી નહોતી. એણે ફક્ત દેવુના મોં સામે જ ટગર ટગર નિહાળ્યા કયું. દેવુ એને પૂછતો હતો તેનો જવાબ એ આપતી નહોતી. એના મોં પર બાધામંડળ જવાઈ ગયું. તે દિવસ તો એ જવાબ આપ્યા વગર જ ચાલી ગઈ.

ત્રણ ચાર દિવસો ગયા, ડોસા રોજેરોજ એની એ વાત મૂકે, નિયમિત હાજરી આપતી કંચન એ સાંભળીને મુંઝવણભર્યા મોંએ બેસી રહે. ન હા કહે, કે ન ના કહે.

પાંચમે દિવસે કંચન ફક્ત એટલું જ બોલી. ‘એમની રજા લીધી છે ?’

‘કાની વીરસુતની ?’ ડોસા હસી પડ્યા : ‘એમાં એની રજા શા માટે ? મારે ઘેર-તમારે પોતાને ઘેર-તમને લઈ જવાં એમાં એની રજા ! ના. ના. હું એવો પડી પેપડીનો ખાતલ આપ નથી. હું કંઈ એની કમાણી ઉપર નીભતો નથી. ઘણું જીવો મારી સરકાર ! તે મને પદર રૂપિયાનું પેન્શન પૂરે છે. મારા ઘરનો હું મુખત્યાર, એના ઘરનો એ ભલે માલિક રહેતો. પૂછ્યું છે મારા ગામમાં કાંઈ બે પગે હાલતલ માણસને, કે માસ્તર કેવા ગવિંજ માણસ છે ? પૂછો તો ખરાં, તમારો સસરો પોતાના ગામમાં કેવો માનતંગી ગણાય છે ! અરે આપણે રેશને ઊતરશું ને, કે તરત જ તમને જણાઈ આવશે, હું મનૂરને એક આના વગર ધા ન કરું ! હું બીજા બ્રાહ્મણોની પેઠે મક્કત ન ઉપડાવું હો વહુ ! હું દાગીને દાગીને ફદિયુ ચૂકવવાની પણ ધડ ન કરું. હું પેટમાં ભલે કારું ખાઉં, પણ રેશનના મનૂરને તો ધડ દબને દાગીને આનો ફગવી દઉં ! જોજોને તમે, રેશને સોમેશ્વરદાદાનો સામાન ઉપાડવા પચીસ બાર્થ-ઓની પડાપડી થાય છે કે નહિ ?’

૨૫૮ : તુલસી-કથારા

કંચનને સસરાની આ બાલકવત્ બડાધખોરી બહુ જ ગમી ગઈ. ડાસો એને વધુ ને વધુ વહાલો થયો. પોતે પણ એવી જ ગમાર હતી તેથી ? કે પોતે એક માતા બનવા સરખાયેલી સ્ત્રી હતી તેથી ? પોતાના દેહમાં એવું શું સળવળતું કે જેના કારણે આ વૃદ્ધના બબડાટો એને પ્રિય લાગ્યા ?

ડાસાએ ફક્ત એટલું જ જોયું કે કંચનનો દેહ જેમ સસલું કમ્પે તેમ સાડીની અંદર કમ્પતો હતો.

‘હું તો કહું છું કે થઈ જાઓ તૈયાર !’ ડાસાએ તડાકા ચાલુ રાખ્યા ; ‘દેવુને આંહીથી રજા મળે કે પરમારા આપણે પહોંચીએ સ્ટેશને. હું તો કહું છું કે એક વાર તમારા આ અડીખમ સસરાનો કેવો છાકો પડે છે તે તો જોઈ જાઓ ! મારે કાંઈ દીકરાની સાડીઆર નથી, મને ઓરતો તો એટલો જ છે કે દીકરાની વહુવારૂઓ મારી જાહોજલાલી અને મારી જમાવટ જોધને આંખો ઠારતી નથી.’

પ્રકરણ છત્રીસમું

કંચનને હુમેલ !

કંચન તે દિવસે પણ ચાલી ગઈ. અને સાંજે જ્યારે ડાસા ઘેર જમવા ગયા, ત્યારે તેણે એક પોલીસ ઓફિસર જેવા દેખાતા માણસને ઘરની બહાર નીકળતો જોયો.

‘આ તમારા પિતા કે ?’ બહાર નીકળતે નીકળતે એણે વીરસુતને પૂછ્યું.

‘હા.’

‘એમને પણ ચેતાવી રાખજો.’

‘વાર.’

વીરસુત એને વળાવી પાછો ફર્યો ત્યારે ડાસાએ હાથપગ ધોમ કરીને પાછલી પરશાળની બેઠકમાં બેઠે બેઠે પુત્રને વાત કરી.

‘તેં સાંભળ્યુંને ભાઈ, વહુ હમણાં હમણાં દવાખાને રોજ બે વાર આવે છે.’

‘હા !’

‘શરીર બહુ નબળું ગયું છે.’

૨૬૦ : તુલસી-કચારો

‘હશે !’

‘મેં કહ્યું કે હવાફેર કર્યા દેશમાં હાલો, તો કહે કે વીરસુતની સ્ત્રી જોઈએ.’

‘તમારે શા માટે એ વાતમાં ઊતરવું જ જોઈએ ?’

‘ના—એમ કાંઈ નહિ—મારે તો કાંઈ નથી—પણ—નરમ ઘેંસ જેવી થઈ ગઈ છે હો ભાઈ ! ને તારો જનમારો આમ એકલ પડે ક્યાં સુધી કપાશે ?’

‘આપુજી, એની વાત પર ચોકડી મારો.’

‘એકડો મૂકી શકાય એવી મને આશા છે ભાઈ !’

‘વધુ વાત નથી કરવી. આંહી હમણાં જ પોલીસ અમલદાર આવેલો. તેણે શું કહ્યું ખબર છે ?’

‘શું ?’

‘ભયાનક ! આપુજી, છોટે રહેજો એ સ્ત્રીથી, નીકર ફસાઈ પડશો.’
વીરસુતે પોતાના બે હાથનો ખોખો વાળી મોં પર ઢાંકી દીધો.

‘પણ શું છે એવડું બધું.’

‘એને ઓધાન છે ચાર મહિનાનું. ને એ પડાવવા મથે છે.’

વૃદ્ધનું મસ્તક, ગરદન પર કાંઈકે જાટકો લગાવ્યો હોય તેમ, છાતીએ ઢાંક્યું.

એકાએક આંખો પરથી હાથ ઉઠાવી લઈ ને વીરસુતે ઊંચે જોયું. એના મોં પર કુટિલ ઉલ્લાસ હતો. એ જોતો થઈ ગયો. એણે ખીંતી પરથી કાટ ઉતારી પહેરવા માંડ્યો.

‘ક્યાં જવું છે ભાઈ ?’ પિતાએ ચિંતાભેર પૂછ્યું.

‘વકીલ પાસે. હવે મોકો આવી ગયો બાપુજી ! મારા છુટકારાની ઘડી આવી પહોંચી. હું એની સાથેના લમજાંધનથી હવે કાયદાની મદદ લઈ છૂટો થઈ શકીશ. છુટાછેડાનો કાયદો જે એક જ વાત માગે છે તે ‘મને મળી ગઈ.’

‘ઊભો રહે, જરા થોભ. થોડી વાર હેઠો એસ ભાઈ !’

‘શું છે, કહો.’

‘આપણે વિચાર કરીએ.’

‘વિચાર તો હું એક વર્ષથી કરતો હતો.’

‘એક બે દિવસ વધુ વિચાર કરીએ. આનાં પરિણામ વિચારીએ. આમાં કાની જાંઘ ઉઘાડી થાય છે, આપણી પોતાની કે બીજા કાઠની, તે વિચારીએ.’

‘સડેલી જાંઘ હરકાઠની હોય, આપણી પોતાની હોય તો પણ ઉઘાડી કયે જ આપણું શ્રેય છે.’

‘તારી ભૂલ છે ભાઈ ! સડેલી જાંઘના ભવાડા ને દેખાડા ન કરાય. એના ઉપચાર એકાંતે અને ગુપ્તપણે જ શોભે.’

‘હું આવાં લગ્નોની આખી સંસ્થા પર જ આક્રમણ કરવા માગું છું, બાપુજી ! હું મારી જાતને જ દૃષ્ટાંત બનાવીને સૌને ચેતવનાર છું. આ સ્વયંવરની માછલાંજળ, આ મિત્રધર્મની હરામખોરી, આ મુક્ત જીવનની દાંભિકતા, એ તમામને હું ઉઘાડાં પાડીશ.’

‘રહેવા દે ભાઈ, રહેવા દે, એ વીરતા અહીં ધરની અંદર જ સારી છે. દુનિયા વચાળે જમને જેવો તું ઊભો રહીશ ને, તેવાં જ

૨૬૨ : તુલસી-કથારો.

તારાં શૌર્ય હેઠાં બેસી જશે. ને મને તું મારી રીતે કામ લેવા દે, તારા જ્યેષ્ઠારામ મામાને પણ પૂછી જોવા દે. એ ડાહ્યું માણસ છે; એ માર્ગ દેખાડશે. બાકી બાંધી મૂકી ઉઘાડી પડી ગઈ, પછી દુનિયા તો ફરી પાછી તારી છાતી માથે જ ચડી બેસશે ભાઈ ! એક વર્ષ પૂર્વેનો અનુભવ યાદ કર. આપણે જ્યેષ્ઠારામને પૂછીને પાણી પીએ.’

પાછલી પરશાળના જમણા પાર્શ્વેશન પાછળથી એક અવાજ આવ્યો. ‘ગમ ખાવાની ટેવ નહિ ના ! હે-હે-હે-હે-બધી વાતમાં તડ ને ફડ કરવાની જ ટેવ હે-હે-હે-હે.’

આ હાસ્યભર્યો સ્વર અંધા દેવે જ્યેષ્ઠારામ મામાનો હતો.

‘ઓ જો બોલ્યો તારો મામા. સાંભળી ગયો લાગે છે. બોલાવું ? અલ્યા જાની, જરા આંહી આવતો.’

જ્યેષ્ઠારામે હળવે પગલે, કશી જ ઉતાવળ વગર ખોટેખોટો હાથ દીવાલે મૂકતે મૂકતે, ને એક બે લથડિયાં ખાતે ખાતે, આવી પહોંચીને નીચે બેસી જઈ, અંધાપાનો વેશ કરતી આંખોના મચકારા મારીને પરભારી એક વાર્તાની જ શરૂઆત કરી દીધી—

‘અમારા ગામમાં જુગલકિશોરની દીકરા-વહુને, દીકરો પાંચ વર્ષથી આફ્રિકા ગયેલો તેની ગેરહાજરીમાં, આ જ રીતે પગલાં આધાંપાછાં પડી ગયેલાં. પછી મને તેડાવેલો. આવી બાબતમાં આંધળા માણસનું ધ્યાન વિશેષ પોંચે. મને તેડાવ્યો ફાગણ શુદ્ધ પાંચમની રાતે, મારે જે સલાહ દેવી’તી તે દઈને હું ઘેરે આવ્યો, ને વળતા દિ’ને પરાડિયે તો બાઈ વીરસુત, તારી મામીને બાયડીઓ તેડવા આવી કે હાલો આભડવા, જુગલકિશોરના દીકરાની વહુ પાછી થઈ ! મેં ઉચ્ચાર્યું કે ‘શિવ ! શિવ ! કૃપી વગતિ ! બાપડીને પૂતમે તો ધણી પાસે આફ્રિકા મોકલવી હતી. પોટુગરાપ પણ લેવરાવી લીધો’તો, ને પાસપોર્ટ

પણ કઠાવી વાળ્યો'તો.' આમ બોલીને હું પણ જુગલકિશોરને ઘેર જઈ પોકપોક રડ્યો'તો. બાઈ બાપડી મારે ય નજીકની ભત્રિજ થતી'તી ! શું કરીએ બાઈ ! માનવ-દેહ તો રામચંદ્રજીના કાળમાં ય ક્ષણભંગુર હતો ને ! જુગલકિશોરને પકડારીને મેં જીભો કચો'તો તે દા'ડે, કે દીકરા જેવી વહુનું જીવતર જેવું જીજળું હતું તેવું જ હવે તું બાપ જીઠીને તેવું મૃત્યુ ઉગ્મળ મૂરખા ! ખખરદાર, જે વહુની ચેહ પર છાણું પણ લગાડ્યું છે તો. ઘીએ ને સુખડે બાળવાં છે. અને પુણ્ય કરવામાં પાછું ન જોતો હો જુગલા જની ! આ એમ કહી બે ડગા બાઈની ચિતા પર બળાવ્યા મેં, ને બે ડગા પોલીસ-થાણે પોંચાડ્યા. તેરમાને દા'ડે તો આફ્રિકે બેઝેલ દીકરાનું મોં સરખું ય જોયા વગર પચીસ ધરનાં શ્રીફળ આવી જિભાં. આમ, બાઈને કહું કે રસ્તા તો અનેક છે, સમતાનાં ફળ મીઠાં છે, મૂળ વાત તો આપણા ધરના માણસને હાથ કરી લેવાની છે. તે પછી આપણા ધરને ખૂણે આપણે શું કરવું ને શું ન કરવું તે તો આપણા હાથની વાત દેને ! રસ્તા તો અનેક છે—એક જ રાતમાં ય માર્ગ નીકળે, ને પંદર વીસ દા'ડાની મુદત પણ નાખી શકાય.'

આટલું વક્તવ્ય, બખરની વસ્તુના ભાવતાલની વાત કરતા વેપારીની હાવકાઈથી, એકસામઢું પૂરું કરીને જ્યારે જયેષ્ઠારામ મોંના દાંત ભીડીને હસતો હસતો જાયે જોઈ રહ્યો, ત્યારે એનાં ગલોફાંમાં દેખાતા રહ્યાસહ્યા સાત દાંત ભોંયરામાં લપાયેલા ડાકુઓ જેવા ભીષણ ભાસ્યા.

‘ઠીક જની ! બહુ થયું ! જા બા જા !’ વીરસુતના પિતાએ મૂંગો ઠપકો દઈને સાળાને વળાવ્યો.

‘ના રે ના, કાંઈ ફકર નહિ, એમાં ક્યાં હું દૂખજો પડી જાઉં છું બાપા ! ને વળી મેં એક નીંદર તો કરી પણ લીધી છે. જરૂર

૨૬૪ : તુલસી-કથારો

પડે તો બોલાવજો. હું તો નાખોરાં ધરડતો હોઉં ત્યારેય સાદ સાંભળી શકું છું. બિલાડીનાં પગલાંય મને ભરતીંદરમાં સંભળાય છે. ને કશી ફિકર નહિ. માણસને માણસનું કામ ન પડે ત્યારે કેાનું, ઢોરનું પડે? સાદ કરજો તમતમારે. મારી બિંધની ચંત્યા કરશે નહિ. કહી રાખું છું.’

‘ચાલ ભાઈ ચાલ, તને ઠેકાણે પહોંચાડી જાઉં, નીકર ક્યાંય અથડાઈ પડીશ.’

એમ કહીને સોમેશ્વર સાથે ગયા. પોતાને સ્થાને પહોંચીને અંધાએ બનેલીને કહ્યું :

‘નરાતાર જૂઠ હો દવેજી ! અક્ષરે અક્ષર ગોઠવી કાઢેલો. પણ ભાણાને તો મધ જેવું લાગ્યું હશે ને !’

‘જા જા રાક્ષસ ! બણેલા ગણેલા એ તારા ભાણેજમાંથી મનુષ્યત્વ જ નીકળી ગયેલું કહપણ ?’

‘કહપતો નથી. એ બણેલો છે એટલે જાતે હત્યા કરી કે બીજા પાસે કારસ્તાન કરાવી શકતો નથી. પણ એના અંતરમાં તો ખૂન જ વરસતું હશે દવેજી ! પૂછો જઈને કરો ખાતરી.’

‘પછી ?’

‘ફક્ત કારટે જતો અટકાવો, આપણે વહુને લઈને વતનમાં પહોંચીએ, પછી જોયું જશે.’

‘તારી મતલબ શી છે ?’

‘પુત્રવધૂને પાછી સ્વસ્થાને સ્થપાયેલી જોવાની.’

‘પણ આ એનું પાપ ?’

‘આ કાંઈ પૃથ્વી ઉપર પહેલું જ પાપ થોડું છે જનીજી? મનુ-
મહારાજે સમાજરચના બાંધી તે પછીનું તો આ એક કરોડ ને એકમું
પાપ હશે. એમાં ય પાછાં ઘણાંખરાં તો બામણવાડા ખાતે જ જમે
સમજવાં. વધુ પાપમાંથી બચીએ છીએ તે તો અકસ્માત છે, સંજો-
ગોના અભાવનું પરિણામ છે; સંજોગો મળે તો તો તારો વીરસુત
પણ વિચારવા રોકાય તેમ નથી.’

‘શું કહે છે જૂઠાડા ?’

‘ઠીક કહું છું દવેજી ! મારી આંખોનો ઉગ્ગસ કુદરતને હવાલે
કરીને મેં ખોટનો વેપાર નથી કર્યો. શંભુએ મને અન્ય પ્રકારે જરૂર
કરતાં વિશેષ ઉગ્ગસ દીધો છે. હું જાણું છું, કે તારી ભદ્રામાં જો
જરીકે કયાશ આવી જશે તે દિવસે વીરસુત શું કરી બેસશે.’

‘શું કહે છે ?’

‘ચમકવું શીદ પડે છે? મેં કાંઈ દુનિયાને પૂરી જોયા તપાસ્યા
વગર આંખો મીંચી હશે ! મેં ન કહ્યું તે દા’ડે, કે આ કચન વેસ્યાના
ગોખે નથી પહોંચી એ જ એની બલિહારી છે ! એને હમેલ રહી ગયા
એ તો મારા બાપલા ! એક કુદરતના ધરનો અકસ્માત છે. બાકી તો તું
ને હું પણ કાંઈ ઓછા ઊતરીએ તેવા નથી !’

‘અધમ નહિ તો !’

‘અધમપણાની તો હું વાત જ કરું છું ને !’

‘મુદાની વાત કરને ઝટ બાધ ! શું કરવું? તું શું ત્યારે એમ
મચ્છે છે કે વહુને હજીય બચાવવી ?’

‘જો એ ફરીને સાચેસાચ વહુ બનતી હોય તો.’

૨૬૬ : તુલસી-કચારો

‘ને વીરસુતનો વિદ્વરાટ ન શ્વમે તો ?’

‘ઁટલે ઁ શું કરે ?’

‘અદાલતે ચડે.’

‘તો આપણે સાહેદી દઈએ.’

‘કે ?’

‘કે આ બાળક બીજા કાઈનું નહિ પણ અમારા વીરસુતનું જ રહ્યું છે.’

‘જૂઠી સાહેદી ?’

‘જગતમાં કશું જ સત્ય છે ખરું ? આપણે તો વીરસુતને આટલો ડારો જ દેવાનો છે ને ?’

‘હું પૂછું છું, હેં જાની ! તને કંચન વહુની આટલી દયા કેમ આવે છે ?’

‘દયા મને કદી આવે એમ તમે મારાં કામે ઉપરથી કલ્પી શકો છો દવેજ ?’

‘ નહિ.’

‘ તો હાંઉં ! આ તો બધા બાપા ! દિલને બહલાવવાના ખેલ છે. બાકી તો તમને ખબર નહિ હોય દવેજ, પણ એક વાત કરું, પેટમાં રાખજો એમ કહેવાનું કાંઈ કારણ નથી, કેમ કે ધણા જાણે છે. વીરસુતની મામીને હું પરણી આવ્યોને, તે દા’ડે એને ય બાપડીને ત્રણ મહિના ચડેલા હતા. મારા બાપે જ મને કહેલું કે મૂંગો મૂંગો પરણી આવને બાઈ ! બામણની દીકરીનો આત્મા આશિષ દેશે તો ધરનાં

જાણી લીલાં રહેશે. આ એમ છે બધી બાબત. મને કે એને
પણે કોઈએ માર્યાં મૂડ્યાં ? વગોવ્યાં ? ગાળમેળ દીધી ? નાતમાંથી
મારવ્યાં ? ચોળાને ચીકણું તો આપણે જ કરીએ ને પછી કહીએ
અધધધ.....!"

‘ઠીક ! મૂગો મરી રે’જે હવે બાધ ! ને વીરસુત ન માને તો
મારી બેરે રે’વા તૈયાર બેસજે.’

‘બીજી કંઈ તૈયારી મારે કરવી છે ? આંહીં થૂકું છું તેને બદલે
હવે વળી તું લઈ જઈશ તે જગ્યાને થૂકી બગાડીશ. મારે થોડું
ઉપાડવું છે ! મને ક્યાં મૂતરાળાં ગોઠડામાં નીંદર નથી આવતી !
તૈયાર છું.’

પ્રકરણ સાડત્રીસમું

અસત્ય એ જ સત્ય

દેવુને દવાખાનું છોડવાના પ્રભાત પૂવેની સાંજ આવી પહોંચી. તે દરમ્યાન એ અને કંચનબા બેઠિ દોસ્તો જેવાં બની ગયાં હતાં. કંચન પોતાની નોકરી છોડી દઇને દવાખાને જ પડી પાથરી રહેતી હતી. પગથિયે પગ મૂકતાં જ એનાં ટાંટિય ધ્રૂજતા, છતાં તે ત્યાં ને ત્યાં જ આવ્યા કરતી. કારણ કે એને જવાનું કાંઈ ઠેકાણું નહોતું. ઉપરાંત એને એમ જ લાગ્યા કરતું કે અમુક ચોકસ ચહેરાનો માણસ એ જ્યાં જાય ત્યાં એની પાછળ ને પાછળ ભમી રહ્યો છે.

સ્નેહીઓનાં ને શુભચિંતકોનાં ઘરોને ઊંબરે એનું જવું અણપવડતું બની ગયું હતું તેનું પણ એક કારણ તો આ જ હતું. જે ઘરમાં એ પેસતી એની સામેના કાંઈ ઓટલા પર, કાંઈક ઝાડની છાંયડી નીચે, અથવા સામી સડક પર એનો એ આદમી આંટા દેતો.

જે સ્નેહી કુટુંબો કંચનની શરીરસ્થિતિથી અજાણ હતાં, તેમને કંચનની પાછળ કાંઈ મવાલીઓ ભમતા લાગ્યા, પણ તેમણે એ માનેલા મવાલીને ઠેકાણે લાવવાની હિંમત બતાવવાને બદલે કંચનનો જ સત્કાર ઓછો કરી નાખ્યો. ‘આવો !’ એટલો બોલ બોલાતો બંધ પડ્યો એ તો ઠીક પણ ‘તમે છો જાણે નવરાં !’ એટલે

અમે ય શું હાથપગ જોડીને બેઠા રહીએ !' એટલી હદ સુધીનો જાકાર સાંભળ્યો.

જેને પોતે ગાઢ સ્નેહીસંબંધી સમજતી તેવા એક દિલ્લપુશભાષના કુટુંબમાં જન્મને કંચને ધૂસકાં મેલી રડતે રડતે પોતાની રિથતિ પ્રગટ કરી.

આ ધરનાં સ્ત્રી પુરુષ બેઉ શહેરના અનાથ-આશ્રમ સાથે સંબંધ ધરાવતાં હતાં અને તેના સમારંભોમાં આવાં ભાષણો પણ કરતાં હતાં કે 'માતાએ ગુહનો કાપો હોય, પિતાએ ગુહનો કાપો હોય, પણ નિર્દોષ જે બાળક ગર્ભમાં આવી બેઠું હોય તેનો શો અપરાધ ! એવાં બાળકોની ગર્ભધારિણીઓએ તો છાતી કાઢીને પ્રકટ થઈ જવું જોઈએ. એવી સગર્ભાઓને કલાંકિત કહી કહી બાળહત્યાને માર્ગે ધક્કેલવાને બદલે આશ્રય આપી પ્રસવ કરાવવો જોઈએ.' વગેરે વગેરે.

'હું પ્રકટ થઈ જવા માગું તો ?' કંચને એ વરવહુનાં બિતરી ગયેલાં મોં સામે દયામણી આંખે તાકીને પૂછ્યું :

'તે તો તમે જાણો બા ! અમે કશી ચે સલાહ ન દઈએ !' ધર-ધણીએ બેઉ હાથને બની શક્યા તેટલા પહોળાવીને કહી દીધું.

'હું બીજું કંઈ નથી માગતી.' કંચને ગદ્ગદિત કંઠે કહ્યું, 'મને આ પોલીસના છૂપા પહેરામાંથી બચાવો.'

'અમે શી રીતે બચાવીએ !' સ્ત્રી પણ અકળાર્થને બોલી બિઠી : 'અમને જ તરત છાંટા બિડે કે બીજું કંઈ !'

'હું જરા બહાર જઈ આવું.' કહીને દિલ્લપુશભાષ પોઆર ગણી ગયા. અને સ્ત્રી નાવા ગઈ ત્યાંથી કલાકે પણ પાછી નીકળી નહિ.

૨૭૦ : તુલસી-કચારો

કંચને એ ઘર છોડ્યું ત્યારે પાછાં પતિપત્ની મળીને પોતાનું વ્યવહારિક જ્ઞાન મીઠવવા લાગ્યાં : એ વાતો કંચને બહાર બારી પાસે બિભીને સાંભળી. પતિએ કહ્યું :

‘આપણને કંઈ બીજો વધો નથી, આપણે કંઈ એને પાપિણી કહેતાં નથી, પણ આપણી સાથેનો જૂનો સંબંધ રહ્યો, એટલે તો આપણે જ ઝપટાઈ જઈએ ને !’

પત્ની બોલી: ‘અરે, તમે લગાર વધારે રસ લેવા લાગો એટલે સૌ ઢાઈ એમ જ માની લેશે કે તમે જ જવાબદાર હશો !’

‘બીજા તો ઠીક પણ તું પોતે ય વહેમાઈ પડે ને ક્યાંક ! મને કંઈ બીજાનો ડર નથી.’

‘અહ્યું ! આપણે સ્નેહીસંબંધીઓના પ્રશ્નોથી છેટા જ રહેવું સાફ. સેવા કરવી તો અબાણ્યાંની જ કરવી.’

‘એ તો મેં પહેલેથી જ એ ધોરણ રાખેલ છે. જે આવે તેને ક્ષી દઉં છું કે હું કશું ના જાણું. તમને સૂઝે તેમ કરો. ઓ રહ્યો અનાથાશ્રમનો રસ્તો. બીજી કશી લપછપ નહિ. ધરમ કરતાં ધાડ થાય બા !’

વાત પૂરી થઈ એટલે કંચને પોતાના દેહને ધકેલી ધકેલી રસ્તે ચાલતો ફર્યો.

ધરમ કરતાં ધાડ થાય માટે ધરમ કરવો તો આવડતભેર કરવો, એવા સ્નેહીજનોના સિદ્ધાંતની નક્કર ભૂમિને આશરેથી પાછી વળેલી કંચન દેવુની પાસે જતી, અને દાદા તથા ભદ્રા બેઉ જ્યારે સાંજે ઘેર ચાલ્યા ગયાં હોય ત્યારે દેવુના બિજાનાને પાછલે ખૂણે બેસીને પોતાની થેલીમાંથી જાનીમાની કંઈક ખાતી. એ વખતનો એનો

દેખાવ ક્રોધ નીભર, આત્મવિસ્મૃત, જડ ખાઉધરીનો બની જતો. ત્યારે ક્રોધ હુકાળિયું!

પોતાની પાછળના ખૂણામાંથી દેવુને ક્રોધ વાર જમરખની મંધ આવતી તો ક્રોધ વાર મૂળાની. ક્રોધ ક્રોધ વાર ભજિયાં પણ ફેરતાં. ખાતી કંચનના મોંના ભયાનક બચકારા સંભળાતા.

દેવુને નવી ખાના આ વિલક્ષણ સ્વાદોનું કુદરતી રહસ્ય સમજવાને વાર હતી. દાદા કે ભદ્રાબા આવે ત્યારે દેવુ જાનોમાનો કહી દેતો કે ‘કંચન બા બહુ ભૂખ્યાં થતાં લાગે છે.’

ડોસાનું મગજ જ્યેષ્ઠારામની સલાહ અને કંચન પ્રત્યેના તિરસ્કારની વચ્ચે ડામાડોળ હતું. એમાં જ્યારે એણે દેવુ પાસેથી આ સમાચાર જાણ્યા ત્યારે એને કાળ પણ ચડી ગયો. આટલી બધી નિર્લજ્જ ! આંહી બેઠી બેઠી આવી ચીજો આવે છે ! પોતાના આચરણની એને લજ્જા કે સંતાપ પણ નહિ હોય?

પણ એક દિવસ ડોસા કવેળાએ આવી ચડ્યા. કંચન ખૂણામાં પીઠ વાળીને બેઠી બેઠી કશુંક બુચકાવતી હતી, ડોસા સ્તબ્ધ બનીને નિહાળી રહ્યા. એણે જગતની સકળ કરુણતાઓની અવધિ દીડી. ગર્ભ-ધારિણી યુવતી જાણે ક્રોધ ચોર, બદમાશ, ડાકણ હોય તેમ ચકળવકળ જેતી જેતી, ફડકા ને ફળ ખાતી ખાતી શું ચાવતી હતી? ગાજર અને મોઢરી.

એકાએક એણે ડોસાનો શ્વાસ સાંભળ્યો. જમડીને પાછળ ફરી. ડોસાએ સન્મુખ નિહાળી. કંચન સીધી સટ સામે જેતી બેસી રહી. એના ચહેરા પર જે શૂન્યતા હતી, જે જડતા ને નિષ્પ્રાણતા હતી, જે મરણિયો ભાવ હતો, તેણે જ ડોસાને પરાસ્ત કર્યો.

૨૭૨ : તુલસી-ક્યારો.

વૃદ્ધ સોમેશ્વરે તે દિવસ રાતે વીરસુતની ગેરહાજરીમાં ઘર
આગળ ભદ્રા વહુને પોતાની નજીક બોલવીને બનાવટી હાસ્ય છોડતે.
છોડતે કહ્યું :

‘તમે આટલાં ડાહ્યાં, આટલાં સુખાણુ, પણ મને તો દુવાતે થ કરતાં નથી ના ?’

‘અનસુ !’ ભદ્રાએ લાજનો ધૂમટો આડો રાખીને, દૂર રમતી, પૂરી બોલી પણ ન જાણતી અનસુના ઓઠાને આશરે સસરાને જવાબ વાળ્યો : ‘પૂછ તો દાદાજીને, શેની વાત ?’

‘વીરસુત કંચન વહુને આંહીં ક્યારેક ક્યારેક બોલાવે છે તેની ! ખીજ શેની વળા ! તમે જ બેઢિનાં મનનો મેળ જોડો છો ને મને પાછાં છોતરો છો કે બેટા ? હે-હે-હે-હે.’

ભદ્રાને ખમર ન પડી કે સસરાના આ ઉદ્દગારો પાછળ શી
મતલબ છે, શું તથ્ય છે, ઠપકો છે કે ધન્યવાદ છે !'

‘ના, અહીં તો કાષ્ઠ દા’ડો કંચન આવ્યાં નથી.’ એણે હેમતાઈને કહ્યું.

‘નાદાન છે નાદાન, બેટા !’ સસરા પોરસ ચડાવી રહ્યા : ‘તમે તો ઊંઘણુશી છે કુંભરકરણુની બેન જેવાં ! ઠીક, મૂકો હવે એ વાત, ને મન સંકોણા વગર મને વધામણી આપો બચ્ચા !’

‘પણ શાની, વધામણી બાપુને પૂછને અનસુ!’

‘વહુને મહિના ચડે છે, છુપાવો છો શીદને ! એમ મારાથી છુપાવ્યું
છૂપશે કે ? મારી તો શકરા-બાળની આંખો છે બચ્ચા ! તમારે તો
ઘણીય દેરાણીને ગાજતે વાજતે ઘેર લાવી કરીને પછી મને કહેવાની
ગણતરી હશે, પણ હું કાંઈ એણે ખેપાન છું ! હું તમારો બાપ :
જેવી દીકરી દુત્તી એવો જ બાપ ખેપાન ! હે—હે—હે—હે—હે

જીવે! જાણે, મારા મનમાં જે છે તે તમને કહી દઉં છું. મારા હિયામાં એક સજ્જડ વહેમ ગયો છે, કે કંચનની આગલી બે કસુવાવડો આંહીં થઈ ગઈ છે, આ ત્રીજીએ મારે બગડવા નથી દેવી. મને આ ધરનો વહેમ છે. ગમે તેમ તો ય બે ય જણાં અણુસમજી કહેવાય. વીરસુતની ય વિદ્વતા તો પોથાંથોથાં પૂરતી, કેમ વર્તવું કેમ પાળવું એ એને રેઢિયાળને કાંઈ સૂઝે નહિ. માટે હું તો વહુને ધરમાં પગ પણ મુકાબ્યા વગર કાલે બારોબાર આપણે ગામ લઈ જવાનો છું. છોકરાને મારા માથે ખિન્નવું રિસાવું હોય તો છો ખિન્નય, ખવરાવજો બે રોટલીઓ વધારે અહીં રહીને; કંચનનું તો મારે બાકીના પાંચ છ માસ શાસ્ત્રીય પદ્ધતિપૂર્વક જતન કરવું છે. જરૂર પડશે એટલે તમને તાર મૂકીશ. તે પૂર્વે તમારે આવવાનું નથી. મને ફક્ત એને માટે ઓસડીઆં તૈયાર કરાવવાનો ખરડો ઉતારી દો એટલે હું મારી જાણે બધું કર્યા કરીશ. બાકી તો કહી રાખું છું તમને ને વીરસુતને, કે આવેલી વહુને મારે ખોઈ નાખવી નથી. મારે હજી દેવને ને અનસુને વરાવવાં પરણાવવાં છે. મારે આપણી આખર ઉપર થૂકનારી જ્ઞાતિની આંખો અમીથી આંજવી છે. ભલે ને બધા રોશનથી માંડી દેવે—ખડકી સુધી ફાટી આંખે જોઈ રહેતા કે દીકરાની વહુને ક્ષેમકુશળ લઈને આવ્યો છે સોમેશ્વર ડાસો ! ભલે સૌ આંખો ઠારતાં. દીકરાની વહુ મશ્વલમાનને ગઈ ને કિરસ્તાનને ગઈ વગેરે વગેરે ગપ્પાં ઉરાડનારાં આપણાં વાલેશરી બધાં ભલેને ખાતરી કરી લેતાં, કે મારી દીકરાવહુને તો તુલસી-માએ સમા હાથે દીધું છે. ને વઢે શીટ તે મારી પુત્રવધૂ નહિ, કાઈકે બીજની.'

સસરાના વિચિત્ર લપસીંદરે ભદ્રાની તો જીભ જ તાળવે ચોંટાડી દીધી. ભદ્રાને સસરા પાસેથી પહેલી જ વાર આ સમાચાર લાધ્યા. એની અસર ભદ્રાના અંતર પર જીદા જીદા કેંક પલટા ત્રગાવી ગઈ.

૨૭૪ : તુલસી-ક્યારો

પ્રથમ તો એના કપાળ પર કરચલીઓના લિસોટા પડ્યા. કંચનને ને વીરસુતને સુમેળ ? કાણે કરાવ્યો ? ક્યારે ? રાતમાં કંચનનો ધરમાં પ્રવેશ ? હોઠ જ કેમ શકે ? હું કદી એવી કુંભકરણ—નિદ્રામાં ઘોંટી નથી બે ! દેર તો એને મકાને નહિ ગયા હોય ? ગયા વિના આમ બને પણ કેમ ?

બનાવટ ? બનાવટ હોય તો સસરા જેવો સસરો કેમ સપડાય ! સસરા છેતરાયા હશે ? દેરે છેતર્યા હશે ? દેરને એવી શી જરૂર ? પોતાની આબરૂ ઢાંકવાની ?

મારે કંઈ નૈ બે ! મંછા ભૂત ને શંખા ડાકણ ! મારે રાંડી મૂંડાને વળી આ બધી લપાલપ શી ? સસરો ઢાંકતા હોય, દેર પણ ઢાંકતા હોય, કંચન પોતે જ ઢાંકતી હોય, તો તારે રાંડને ઉઘેડીને શી કમાઈ કરવી છે મૂંઢ ! ઉઘાડાં ઢાંકિયે, ઢાંક્યાં તે કાપનાં કાંપ ઉઘેડાય મૂંઢ ! ઉઘેડ્યાં કેનાં સુધર્યાં છે જે ! ઉઘેડ્યે શી બહાદુરી બળી છે બે !

ધૂમટાની આડશે પટ પટ થતા ભદ્રાની આંખોના પાંપણુ-પડદા જોતો ડાસો, પોતે જેમાં ચાલી રહેલ છે તે પાણી કટલાંક ઊંડાં છે તેનું જાણે માપ લઈ રહ્યો હતો. મનમાં તો ફડક ફડક થતું હતું. પોતે વેશ ભજવતો હતો તેનું જ્ઞાન જો આ યુવાન વિધવાને સવળા રીતે થઈ જાય તો તો તરી જવાશે, પણ એ જો અવળા રીતે વિચારશે તો તો પછી ધરના સુખ સંરક્ષણનો રહ્યો સહ્યો ખૂણો પણ જમીદારીસ્ત થશે તેની પોતાને ખબર હતી.

‘એમાં ઉચાટ શા માંડી દીધા તમે, દીકરા !’ ડાસાએ વાતને પછી બીજા પાટે ચડાવી : ‘વીરસુત ધુંવાધુંવાં થશે તેનો ડર રાખો છો ? રાખ્યો રાખ્યો એવો ડર ! એ બેવકૂફ તો બધું પરવારી કરીને જ બેઠો હતો. એ તો તમે પાછું છાંદ્યું બૂધું’. એને ક્યાં સંસારનું જ્ઞાન છે ? એ થોડો કબૂલ પણ કરવાનો કે જે બન્યું છે તે બન્યું

જ છે ! વટમાં ને વટમાં મરડાઈ જશે મરડાઈ ! ત્રીન પાંચ કરે તો કહી દેજો એને, કે હવે ઢાંકણુ ઢાંકવાની તક જડી છે તો ઢાંકવા દે બાપ ! હવે ઉધાડવું રહેવા દે. અત્યારથી મારા દેવુના અને મારી અનસુના સસારમાં આગ લગાડ મા. ઢાંકયે લાલ છે તેટલો ઉધેડયે નથી દીકરી ભદ્રા ! સાચું કહેજો.’

કડી મળી ગઈ. સસરો ઢાંકવા જ મથી રહેલ છે. ડાસો પોરસના પૂરમાં તરી રહેલ છે !—

‘ગામની બજારમાં ઘોડાગાડી કરીને વહુને લઈ જઈશ ત્યારે અદાવતીઆના ડાળા ખેંચાઈને બહાર નહિ નીકળી પડે ! વાર ક્યાં છે ઝાઝી, કાલ સાંજે ભલેને આભના તારા જેટલી આંખો કાઠીને ગામ જોવે. મારે મોંએ શું હું શાહી ઢાળીને ગામ સોંસરો નીકળીશ ? વાર છે વાર ! એક વાર જોણે મને ગામમાંથી નીકળતે ગાળ સંભળાવી છે, તેને ખોંખારો સંભળાવું ત્યારે જ હું ખરો તારો સાસરો બન્યા ! બાકી તો ઢાંક્યામાં જ બધો સાર છે.’

સસરો અને પુત્રવધૂ, બેઉએ સમજી લીધું કે આખી ઘટના બનાવી કાઢેલી હતી. ભદ્રા સસરાની બનાવટ પામી ગઈ છતાં અબજણી અને અનુમોદન દેનારી બની રહી. સસરો પણ સમજીને જ બેઠો હતો કે વહુ પોતાની બનાવટને પામી ચૂક્યા પછી જ સહમત બની રહી છે. આ રીતે બેઉ પક્ષે છેતરપીંડી તો રહી જ નહિ. સાચી વાતની બેઉ પક્ષે સમજ પડી ચૂક્યા પછીનો જ આ સભાન તમાશો હતો. જીવનનો આખરી નિષ્કર્ષ જ આ તમાશો હતો. કાંઈ કાંઈને છેતરતું નહોતું, બન્ને પાઠ ભજવતાં હતાં, ને બન્ને પરસ્પર એ કયા પાઠ ભજવાય છે તે જાણતાં હતાં : પ્રવંચના પોતે જ વસ્તુસ્થિતિ બની રહી. છેતરપીંડી પોતે જ પરમ પ્રામાણિકતા બની રહી.

પ્રકરણ આડત્રીસમું

‘આમણવાડો છે ભા !’

વૃજતા દિવસે વારસુત સૌને વળાવવા સ્ટેશને ગયો, પણ કંચન એના દીઠામાં આવી નહિ. ગાડી રવાના થયા પછી બીજા સ્ટેશને બુદ્ધા સોમેશ્વર કંચનને બાબુના ડબ્બામાંથી પોતાના ખાનામાં લઈ આવ્યા.

અમદાવાદમાં ડોસાએ ભદ્રા પાસે બડાઈ તો મારેલી પણ દિવસ છતાં જન્મભૂમિમાં દાખલ થવાની એની હામ ચાલી નહિ તેથી તેણે વચમાં એક જંકશન પર ઊતરી જઈ, કંચનને વિશેષ મન-મોકળ કરાવી અને તે પછીની રાતની ગાડી પકડી. રાતને વખતે વતનમાં આવીને ડોસાએ ઘર ઉઘાડ્યું. પરોડ નહોતું પડ્યું ત્યાં એ ઊઠ્યો. ઝાકુ કાઢવા માટે પોતે સાવરણી હાથમાં લીધી તે કંચને આવીને ખૂંટવી લઈ વાળવા માંડ્યું.

‘તમે વાળવા બેસશો તો પછી દેવુની પાસે કાણ રહેશે ભા ?’ ડોસાએ બડબડ કરતે કરતે ફાનસ નજીક લટકાવીને એક પટારો ઉઘાડ્યો, તે પટારામાંથી એક પેટી બહાર કાઢી, અને તેમાંથી પણ એક નાનકડી દાખડી કાઢીને કંઈક કાઢ્યું.

‘આંહીં આવી જળો ભા જરા !’ કહી એણે કંચનને પાસે તેડાવી, કંચનને લાજ કાઢવાની ટેવ જ મૂળે નહિ હોવાથી એ પટારા પાસે આવીને પીઠ વાળી બિભી રહી.

‘આમ સામે ફરો ભા !’ ડોસાએ દુભાયેલા સ્વરે કહ્યું; ‘હું કાંઈ વાધ દીપડો નથી. ગમે તેવો તોય માણસ છું. આ લ્યો. આ તમારું છે તે સંભાળી લ્યો. આંહી અડવા રહેવું નહિ પાલવે. માણસો સવારે મળવા આવશે અને પાછા જમને કહેશે કે સૂમના પેટનો સાસરો પહેર્યા ઓઢ્યા જેવડી વહુને સાધુડી બનાવીને બેઠો છે.’

કંચને પોતાની સામે સોનાના દાગીનાની ડાબલી મુકાયેલી દીઠી. એને ગમ ન પડી કે ડોસો શું સૂચવે છે. એ તો દિગ્મૂઢ બનીને બિભી. એટલે ડોસા ફરી વાર કરડો સ્વર ધારણ કરીને બોલ્યા:—

‘આ તમારા દીકરા દેવનું છે. તમારે એની સાચવણ કરવી જોશે. ને પટારામાં બીજી જે જે ચીજ વસ્તુ હોય તેની પણ નોંધ કરી લ્યો. અન્નપ્રયાં ને આંધળાં બન્ને બરોબર કહેવાય. પોતાના દીકરાની માલ-મતા જો મા નહિ સાચવે તો કેને પાડોશીને બળાવવા જવું પડશે !’

કંચન નીચે બેસીને દાગીના બહાર કાઢી જોવા લાગી. એ જ એ દાગીના, જે પહેરવાની એણે ત્રણ વર્ષ પર ના પાડીને દેવનું અને ભદ્રાનું મોં તોડી લીધું હતું. તે પછી અમદાવાદના સુશિક્ષિત રનેહી મંડળમાં તો સોનારૂપાના દાગીનાને અંગ પર ધરવાના જંગલીવેડાથી એને દૂર રહેવું પડેલું, અને ખોટાં એરીંગો, ખોટી બંગડીઓ વગેરે શણગારો એની અણુપૂર લોલૂપતાના ખાડા કદી પૂરી શક્યા નહોતા. આજે આ ધરેણાં દેખી એનું બાળક જેવું નારી-હૃદય નિઃશ્વાસ નાખી બિઠ્યું. આ દાબડીને કેવી રીતે સાચવવાની છે તેવો કશો પ્રશ્ન કરી ન શકવાથી કંચન એને બંધ કરવાના જ ચાળા કરતી હતી.

‘એ તો મને આવડે છે.’ ફરી દુભાયેલા સાદનો ડોળ કરીને સસરા બોલ્યા. ‘ને મને જો ઈશ્વરે ઐરું બનાવ્યો હોત ને, તો હું કાંઈ તમને આ

૨૭૮ : તુલસી-કંચારો

સાચવવા આપવા ન આવ્યો હોત. મારે ય ડોક છે, કાંડાં છે, પગ છે; ને ઝોલવા પેરવાની ઈચ્છા ય શું નહિ હોય અમારે? પણ શું કરીએ? જખ મારીને તમારી જાત આગળ સ્થગવા આવવું પડે છે, એ કાંઈ ગમતી વાત નથી.'

તો પણ કંચન નિષ્ક્રિય રહી ત્યારે પછી સસરાએ હાકોટો માર્યો. 'કહું છું કે કૃપા કરીને પહેરી લ્યો.'

'ખરો ! દેવે ખરો !' એવો સાદ કાઢતો એક ઘોઘરો પડ્યો. ઘરની પાછલી પરજાળેથી પડ્યો, ને પછી તરત 'જીભલડી રે તું ને હરિગુણ ગા...આ...તાં' એવું પ્રભાતિયું મંડાયું. એ સ્વર અંધા જ્યેષ્ઠારામનો હતો.

દાદાનો ઉગ્ર અવાજ સાંભળીને દેવુ પથારી છોડીને આવી પહોંચ્યો. એને આવેલો જોષ ડોસાએ કહ્યું : 'દેવ, તારી બાને એમ હશે કે તારી મૂર્ખ માના દાગીના કાઢને આપી દેવાનો મને શાનો હક્ક ! ખરું છે, હું તો હવે આ ઘરમાંથી બધા જ હકકો પરવારી બેઠો. મારી તો જાણે કાંઈ બીજી ઉપર સત્તા જ ન રહી. ખેર બાઈ, તો પછી તું પહેરાવ તારી બાને, તું વાલો થઈ જ, મારા હાથમાં તો જશની રેખા જ ક્યાં છે !'

'બા-બા-બા-પહેરો તો બા-બહુ સરસ લાગશે હો બા !' દેવુને એની નવી ઊર્મિઓ આવાં તૂટક વેણો જ બોલવા દેતી હતી.

'અત્યારે જ પહેરું? પછી કાલે...'

કંચનના એટલા જ શબ્દો સામે સસરા તાડુકી ઊઠ્યા : 'હં-હં-એમ કે? બહારથી હમણાં જ આડોશીપાડોશી મળવા દોડ્યાં આવશે તેની સામે તમારે મારી આખરના તો કાંકરા જ કરાવવા છે ને?

દીકરાની વહુને કંઈ હું રજળતી ભટકતી આંહી હાંકી નથી લાવ્યો. બાપ ! દીકરાની વહુને કંઈ નધણિયાતા દેરની જેમ નથી ક્યાંધથી હાથ કરી. દીકરાની વહુને તો મોંઘા પાડની તેડી લાવ્યો છું. ને હું તો ભરી આશાએ લઈ આવ્યો છું. મારો દેવુ એકનો એક છે તે દિનરાત જીવ ફફડ્યા કરે છે. હું આખો દિવસ કામધંધા વગર નિરુદ્ધમી બનીને બેઠો રહી શકતો નહોતો એટલે તો તમને હું મોંઘાં કરીને તેડી લાવ્યો છું. સરકારનાં પેન્શન તો મારે દાઝ કાઢીને ખાવાં છે બાપા ! બેઠા બેઠા વિચારવાયુના ભોગ થઈ પડીને ઝટ ઝટ મરી નથી જવું મારે, પેલા ત્રિપુરાશંકરની પેઠે. મૂવો બાપડો ! પારકાં છોકરાંને રમાડી રમાડીને કદી જીવી શક્યો છે કાઈ પેન્શનર, તે ત્રિપુરો જીવે ! એની દીકરાવહુનો દેહ કામ દા’ડો જવાબ જ ન દઈ શક્યો તો ભોગ એના ! એમાં મારો શો દોષ ! હું કાંઈ તમને રૂપાણાં જાણીને નથી લાવ્યો, મારે કાંઈ તમારાં હાથનાં ફૂલકાં નથી જમવાં, મારે તો પાંચ વરસ પેન્શન ચાવવા થાય તે માટે ખાલી ખોળો ખૂંદનારું જેતું હતું તેથી જ તમને લાવ્યો છું ભા ! આ લ્યો, આ તમને પેટની વાત ચોખ્ખે ચોખ્ખી કહી દીધી. બીજી એકેય બાબતે મારે તમારી ગરજ નહોતી.’

સસરાના આ શબ્દો પડતા હતા તે દરમિયાન કંચનનું પ્રત્યેક રોમ ધ્રુજી રહેલું. પોતાને આંહીં લાવનાર બુઢો બ્રાહ્મણ પોતાની શારીરિક સ્થિતિ જાણતો નથી તેથી જ આ ભૂલ કરી રહ્યો છે, અને એ જાણવા પામે તે પહેલાં જ પોતે તો અહીંથી ક્યાંધક છટકી જનાર છે અથવા તો માર્ગ કાઢી લેનાર છે, એવી ગુપ્ત ગણતરી કરીને જ કંચન સસરા સાથે આવી હતી. માર્ગ નીકળશે કે નહિ તેનો એણે વિચાર જ કર્યો નહોતો. એને તો કેવળ છૂટવું હતું—એક સ્થિતિમાંથી છૂટીને બીજી સ્થિતિમાં દાખલ થઈ જવું હતું.

૨૮૦ : તુલસી-કથારો

એનું પ્રયાણ કેવળ આંધળું જ હતું. એનો મદાર સસરાના, પોતાની શારીરિક હાલત સંબંધેના અજ્ઞાન ઉપર હતો. એને તો ખાતરી હતી કે પોતે સગર્ભા છે એવી જો જાણ હોય તો તો સસરો એની છાંય પણ ન લે, અથવા કદાચ ખલ્લાસ પણ કરી નાખે. પણ આ તો સલામતીની જે કલ્પના-ડાળ પર પોતે અવલંબી હતી, તે જ ફસફી પડી ! અને એનો જીવ જીડા ગયો. આઠ મહિનાથી પોતે ઘર છોડી બાગેડું બની છે એ વાતનું બરાબર જ્ઞાન ધરાવતો સસરો એવી ભ્રમણામાં કદી હોય જ શાનો, કે આ ગર્ભ એના પુત્રથી રહેલ છે ! તો પછી આ શી કરામત ચાલી રહી છે ! મારા પર હજુ શા શા સંસ્કારો આ અગ્નિયા સ્થાનમાં થવાના હશે !

કંચનના હાથમાં દાબડી થીજી રહી હતી. કંચનને એનાં વિચાર વચ્ચે આડે પૂરું ભાન પણ નહોતું રહ્યું કે દેવુ એ દાબડીમાંથી પેલો ચંદનહાર કાઢીને બાને કંડે પહેરાવતો બેઠો છે. અને ડાસા તો પાછા પટારાની ચીજો ઊથલાવવામાં રોકાયેલા હતા. અંદરથી મોતીના વીંજણા કાઢતા હતા, ભરેલાં તોરણો અને ગાલીચા બહાર ફેંકતા હતા-કહેતા હતા કે ‘લ્યો ભા ! મૂકો ઠેકાણે, પડ્યાં પડ્યાં સડી જશે આ બધાં.’

એમ કહેતો કહેતો ડાસો પાછો ફરીને જોતો હતો કે વહુના ઉપર આ તર્કટની શી અસર થઈ છે. વહુના દેહ પરનો ગભરાટ એણે વાંચી લીધો, એ ગભરાટને મિટાવવાની તક જલદી લેવી જોઈએ એટલે એણે દેવુને ‘દેવ ! તું માંદો માંદો આંહીં ન બેસ. નહિ ખોવાઈ જાય તારી બા ! જા બિછાને જઈ બેસ.’ એમ કહી મોકલી આપ્યો અને પછી પટારાની વસ્તુઓ ઠેકાણે પાડતે પાડતે કહ્યું—

‘મારા તો શ્વાસ અદ્ધર ચડી ગયેલા. સારું થયું કે શંકરે મને સન્મતિ આપી, કે તમને ધૂતકારી કાઢતા પહેલાં મેં ચીર-

સુતને પૂછી જોયું. એ બેવકૂફ તો છે જ, પણ આટલો બધો હેવાન ! પોતાની વહુ પાસે પોતે આવે જાય, અને અમને જ ભ્રમણામાં રાખે ! હેવાન મને કહેતાંય ન લાજ્યો કે ‘બાપુ, વાત કરતાં મને ભોંઠામણ થતું’તું !’ એના ભોંઠામણમાં ને ભોંઠામણમાં મારા તો બાર જ વાગી જાત ને ! મારી પુત્રવધૂને કુલટા કહી ધુત્કારી કાઢ્યા પછી હું તો સદાને માટે હાથ ધસતો જ થઈ રહેત ને ! મારાથી એને ભોંઠામણ આવ્યું, જોવો તો ખરાં ! કલહ કરીને વહુને કાઠી મૂકી ત્યારે ભોંઠામણ નહોતું આવ્યું, કાઠે ચડેલો તેનું ભોંઠામણ નહોતું આવ્યું, અને ભોંઠામણ આવ્યું આવી કલ્યાણકારી બાબતનું ! કેમ જાણે અમે તમારાં ને તમારા પેટનાં દુશ્મન હોઈએ ! કેમ જાણે મને પાંચ દસની વેળ વગગી ગઈ હોય ! અમે જેના સાડ તલખી તલખીને મરતાં હોઈએ તેના જ માટે અમારાથી દિલચોરી ! એ તો ઠીક, પણ તમને હું આંહીં ન લઈ આવત તો એ હેવાનને હાથે હજીયે કાણ જાણે કેવી બરદાસ્ત થાત, અને આગલી બે વાર બની ગયું તેવું જ કાચું કપાત. ભલેને ફૂટે હવે માથું ! હું તો ધરાર લઈ આવ્યો !’

કંચન આ બધું સાંભળતી સાંભળતી, એક બાજુ પીઠ વાળીને બેઠી બેઠી હાથમાં ને પગમાં, કાનમાં ને ડોકમાં દાગીના ચડાવતી હતી. ભદ્રાની ચાતુરી એનામાં નહોતી એટલે એણે તો સસરાના કહેવા પરથી સાચુ માની લીધું કે આ ગર્ભધાન માટેની જવાબદારી વીરસુતે પોતાને શિરે ઓઢી લીધી છે. એનો બધો ફફડાટ શમી ગયો. એણે હોંશે હોંશે શણગારો સજી લીધા.

ખાલી દાખડી જોઈને સસરાએ સમજી લીધું અને દૂતી નજરે પુત્રવધૂની સાડીની આરપાર કંઠ સુધીની મુખમુદ્રા નિહાળી લઈ સંતોષ અનુભવ્યો કે દાગીના પહેરાઈ ગયા છે.

૨૮૨ : તુલસી-કથારો

‘ઠીક ભા ! ઉપકાર કર્યો મોટો ! જીવ હવે.’ એણે તોરથી કહ્યું
‘એમને લહેરથી કામકાજ કરો, ને મળવા આવે તે બધાને તડાકાબધ
જવાબ દેજો. કાના બાપની મગદૂર છે કે આપણામાં રામ હોય ત્યાં
લગી કામ એલફેલ વાતો પૂછી શકે ! પૂછનારનાં મોઢાં રંગામ જીવ
એવા પાણુકા જ ન છોડીએ મેંની ગોફણુમાંથી ! આ તો
બ્રાહ્મણવાડો છે ભા ! તાકુકતાંય શીખવું જોશે. કુંકાડોય મેલી
દેનારો તો ફણીધર પણ સૈને ઠેમે ચડ્યો’તો ભા ! બામણુવાડો
છે આ તો બાપા ! આપણે જ જો કાચા કાળજનાં થઈએ તો
તો બામણો ઠોલી જ ખાય. આ તો બામણુવાડો છે ભા !’

પ્રકરણ ઓગણચાલીસમું

કેવો નાદાન પ્રશ્ન !

આ ઈ જ દિવસ માટે દેવુને માતાજીને પગે લગાડવાની માનતા કરવા જઇએ છીએ, એવું કહીને ગયેલા પિતાનો વીરસુત પર પંદરેક દિવસે કાગળ આવ્યો કે દશેરાનાં નિવેદ પણ ભેગાભેગ પતાવતા આવીએ છીએ. દશેરા ગયા. દિવાળી પણ વતનમાં જ ઊજવી, છતાં પિતા અને દેવુ પાછા વળતા નથી. બીજી બાજુ વીરસુત છૂપી રીતે તો કંચનને પણ શહેરમાં ગોતાવી રહ્યો છે. આટલી જ ગંધ આવી કે હમણાં ક્યાંક બહારગામ છટકી ગઇ છે

કોને પૂછે ? મિત્રોરનેહીઓને પૂછતાં હામ કેમ હાલે ? પોલીસમાં તપાસ કરું ? પેલા બાતમી દઇ જનાર અમલદારને પોતે શોધતો હતો. થોડા દિવસે એ અમલદાર પોતે જ આવી ચડ્યો, અને બળાપા કાઢવા લાગ્યો : ‘આવો આકરો ઠપકો મને ખવરાવવો હતોને સાહેબ ! આપે સારા માણસે ઊઠીને મારી આટલી હદે ઠેકડી કરાવી, ને મારા ઉપરીની આંખે ચડાવ્યો !’

‘શી બાબત ?’ વીરસુતની કલ્પના કામ ન કરી શકી.

‘આપે મને ચાહીને તપાસ રાખવા ન કહ્યું હોત તો હું આવા

૨૮૪ : તુલસી-કથારો

કામમાં રસ ન લેત, મારા ધરમના સોગાન ખાઈ ને કહું છું હો સાહેબ. મને આવી બાબતનો શોખ નથી. પણ હું તો ઉલ્લુ બની બેઠો.'

‘શાની વાત કરો છો?’

‘આપનાં વાછક્રની જ તો ! બીજા કોની ? જે દિવસે એ આંહીથી આપના ડોસા જોડે આપને ગામ ગયાં.....’

‘શું કહો છો તમે?’

‘હજીય મશ્કરી કાં કરો સાહેબ ? તે દિવસે ને તે દેનમાં જ હું તો ચડ્યો, આપને ગામ પહોંચી આપના પિતાને વળતે દા’ડે મળ્યો અને વાત કાઢી ત્યાં તો ડોસા મારા માથે કાંઈ જિતરી પડ્યા છે ! મારા તો માથાના વાળ જાણે ખરી પડ્યા એટલા એ મને લેતા પડ્યા, કે જેતો નથી, હું મારા ઘેર પહેલા પ્રથમનો અવસર આવે છે તે જિજ્ઞાસુ તો આંહી આવેલ છું ! હું તો માફ માગી પાછા નહાસી આવ્યો, પણ ડોસાએ તો ઉપરમાં લખાણ કરી મને એક હાથ લાંબા તુમારીઆનો સરપાવ અંધાવરાવ્યો મારા સાહેબ કનેથી.’

વીરસુતને એ આખી વાત પોલીસે જોડી કાઢેલી પરીકથા લાગી, એના મોં પરની એકેય રેખા પોચી ન પડી. એ કશો જવાબ વાળે તે પહેલાં તો અમલદાર ગિઠ્યો અને બોલ્યો, ‘રજા લઉં છું સાહેબ, પણ આવી આકરી મશ્કરી કાઢની ના કરશો હું તો જિંદગાનીમાં પહેલી જ વાર ભરાઈ પડ્યો.’

‘ભાભી !’ એણે જમ્યા બાદ પાછલી પરસાળમાં પાન સોપારી દેવા આવી ગિભેલી ભદ્રાને પૂછ્યું, ‘આ સાચી વાત છે ? કંચનને બાપુજી ઘેર તેડી ગયેલ છે?’

‘હા ભૈ, તુલસીમાએ સર્ધાં સારાં વાનાં કર્યાં. ભૈ ! ઇશ્વરે સામે જોયું.’

‘તમે પણ આ તકડમાં ભળેલાં છો ભાભી ? મને કેમ કાઠ કરી સ્પષ્ટતા કરતાં નથી ? આ બધો મેળ અને મેળાપ ક્યારે, કવી રીતે, ને ક્યાં થઈ ગયો ?’

‘મને કાં ઘેલી બનાવો છો ભૈ ?’ ભદ્રાનું તાળું મૂંડેલ માથું આ બોલ બોલતી વેળા સહેજ ખુલ્લું પડી ગયું. ‘આપુજીએ તો બધી વાત તમારી કનેથી જાણીને પછી મને કહી હતી. તમારી છૂપીચોરીને તો ઊલટો આપુજીને ઘોખો થતો હતો ભૈ !’ બોલીને યુવાન ભદ્રા આજુએ વળી ગઈ.

‘કંઈ જ સમજાતું નથી. કાંઈ મને સ્પષ્ટ કરીને કહેતું નથી. મારી સામે આ કયું કારસ્તાન રચાઈ રહ્યું છે ! હું આ કારસ્તાનને બેઠવા કાની કને જાઉં ?’

‘કાંઈ કારસ્તાન નથી ભૈ ! આપુજી કંઈ અબૂઘ છે કે બોળવાઈ ગયા હોય ?’ ભદ્રાએ એને એકસરખા સ્વરે સમતાપૂર્વક કહ્યું.

‘કંઈ બુદ્ધિ કામ કરી રહી છે, તે તો કહો !’ વીરસુતના મગજમાં ધમધમાટ હતો.

‘એખ ઢાંકવાની બુદ્ધિ ભૈ ! માણસ જેવું માણસ ઉઘાડું પડે એથી કાને લાલ ભૈ !’

‘માણસ જેવું માણસ ? કે સડેલું મુડદું ?’

‘આપની બુદ્ધિએ તપાસી જોયું અને જીવતું જાણ્યું. છોને આપુ ગંદવાડ ધાતા, ભૈ ! નિર્મળ ને નિરોગી બની શકશે તો સંસારમાં એટલી સુગંધ તો વધશેને ભૈ ! નરક અને વિષ્ટા તો સૌ રોજ વધારીએ છીએ ! એમાં શી નવાઈ છે ભૈ !’

‘અને એના પેટનું એ પાપ...’

૨૮૬ : તુલસી-કચારો.

‘એને બાપડાને પાપ કાં કહેા લે ! જ્ઞાની થઇને કાં ગોથું બાવ છે લે ?’

‘પૂછું છું કે એ ‘બાપ’ કાને કહેશે ભાભી ?’ વીરસુતના દાંત કચડાટી બોલાવતા હતા.

‘તમે તમારે ન કહેવા દેજો લે ! અમે ય નહિ શીખવીએ. પણ એક વાત પૂછું લે ? ખિન્નશો તો નહિને બાપા ! પાપનું એવું ફળ અસ્ત્રીને બદલે પુરુષને લાગતું હોત તો ક્યાં મૂકી દેત ? એ તો ભેળું જ ભેળું. બાપુજી તો એ જીવને જિવાડી રહ્યા છે કે બીજું કશું ? તમારે ના પોસાય તો ધરમાં ના લેતા લે ! પણ ભવાડો કયે શો લાભ ? તમે જ જગબત્રીશીનો માર ખમી નહિ શકો બાપા ! અમને સર્વેને તો તમારા જ જીવની ચિંતા લાગી છે, એથી જ તો બાપુ ઢાંકવા લાગી પડ્યા છે.’

થંભાવેલા હીંડોળાને ફરી થોડી વાર કિચુડાટે ચડાવીને વીરસુત વિચારે ચડ્યો. પછી એણે પૂછ્યું, ‘કંચન તમને મળી છે ભાભી ?’

‘દરરોજ મળતાં—છેલ્લાં પંદર દિવસથી.’

‘ક્યાં ?’

‘દવાખાને.’

‘તો મને વાત કેમ કહેતાં નથી ?’

‘પૂછો ત્યારે કહું ને લે ? વણપૂછી વાત ક્યાંક ન ગમે તો ?’

પછી ભદ્રાએ દેવુને કેવા સંજોગોમાં અકસ્માત થયો ત્યાંથી પ્રારંભ કરીને પૂરી સમજ પાડી. વીરસુતનું હૃદય વિસ્મયના તરંગો પર ડોલી રહ્યું.

‘તમને લાગે છે ભાભી, કે મારો સંસાર ફરીથી મીઠો થશે ?’
વીરસુત કૂંણો પડ્યો હતો.

‘તુલસી માએ જ મીઠો કરવા ધાર્યો છેને ભૈ ! નીકર બાપુજી આટલી આપદા ઊઠાવે કદી ! બાપુજીને પેટના પુત્રનો અવતાર બગાડવો થોડો ગમતો હશે ! પણ એકલદોકલ કાંઈ આખો અવતાર ખેંચાય છે ભૈ ?’

‘તમારા જેવી ગુણવાન કાંઈ આપણી સાતિમાંથી મને ન મળી રહેત, હેં ભાભી ?’

વીરસુતના આ પ્રશ્ન સામે ભદ્રા નીચે જોઈ ગઈ. ઘણી વારે એણે કહ્યું, ‘સમે બદલી ગયો છે ભૈ ! ને તમે છો ભલા, હદ બેહદ ભલા હો ભૈ ! ફરી ફરી આવું ને આવું થાય, તો તમારી દેઈ કંતાઈ જ જાય કે બીજું કંઈ ? અસ્ત્રીની જાત જ ન્યારી છે ભૈ, ને એને કળવ-વાની કળવકળ કાંઈમાં હોય, કાંઈમાં ન ચે હોય; બધામાં કંઈ થોડી હોય છે ભૈ ! ને એ કંઈ શીખવા થોડી શિખાય છે ભૈ ? એ તો બાપુજી બધું ય સરખું કરી દેશે, તમે શીદ મૂંઝાવ છો ? પીડા બધી તો આંખનાં ઝેરની છે. ઝેર નીકળી જાય એટલે પછે શું રહે છે ભૈ ? મીઠપ જ ને !’

યૌવનનાં દ્વારે જ ઊભેલી ભદ્રા, જેણે પૂર્વે કદી વીરસુત સાથે આટલો લાંબો વાર્તાલાપ કર્યો નહોતો, તેણે કેમ જાણે ધરાદાપૂર્વક જ લાંબા વાર્તાલાપને માટે સુરક્ષાકારી એવું વાઈક્ય ધારણ કરી લીધું. બત્રીસે દાડમકળી શા દાંતવાળું એનું એ જ મોં ધડીભર બોખું ભાસ્યું. ચકચકિત લાલ ગાલો જાણે કરચલીઓ ઓઠી ગયા. મોટી બે આંખો મનનશીલ બની રહી.

‘ત્યારે તમને શું આશા છે ભાભી, કે આ ધર ફરી વાર વસશે ? એનો જીવ અહીં પાછો ઠરીને ઠામ થશે ?’

૨૮૮ : તુલસી-કચારો.

‘નહિ કમ થાય લૈ ? આપુજી બાળુએ જ છે ને !’

‘ને તમે પણ ખરાંને ?’

‘મારું તો શું ગળું લૈ ! પણ તમે પોતે.....’

‘કમ ખચકાયાં ?’

‘તમને ફાવટ આવી જાયને લૈ !’

‘શાની ફાવટ ?’

‘છે તે—પોતાનાં માણસને ઠેકાણાસર રાખવાની.....’

વીરસુત ચુપ થઇ ગયો. એને કંઈ સમજ પડતી નહોતી. એ તો માનતો હતો કે સારી ગૃહિણીઓ જ્ઞાતિમાં ને સમાજમાં તૈયાર ફેરીઓ જેવી, હાથે નાખાને પકવેલી તૈયાર મળે છે. પુરુષને સ્ત્રીનો જીવનદોર રસ્તાસર રાખવાને માટે આવડત, કૌશલ, કળાવકળા, વ્યવહારજ્ઞાન કે પાટવ જેવું કંઈ જોઈએ છે એવી એને ગમ જ નહોતી. બે શરીરોના સંલગ્ન થવા સાથે જ ઉર અને બિર્મિની એકતા સધાઈ જાય છે એવું માની બેઠેલો એ અદ્વૈત માનવી હતો. મોંમાઝ્યાં સાધનોની સહેલી પ્રાપ્તિ અને પતિના પગારની રકમનો પ્રત્યેક માસે અપાઈ જતો કબજો, એ જ એને મન જાણે કે સ્ત્રીની આત્મીયતા સ્થાપી દેવા માટે પૂરતાં થતાં સાધનો હતાં.

‘કહો કહો તો ખરાં મને ભાભી !’ વીરસુતે વધુ હિંમત કરી :
‘ધરતું માણસ કંઈ રીતે રીઝે ?’

‘જીવો તો ખરા !’ એટલું બોલીને, મોં મલકાવીને, ને ને પછી તરત ગંભીર બનીને, બાળક જેવા દેરની દયાએ ઓગળતી ભદ્રા જવાબ વાળ્યા વગર જ ધરતી અંદર ચાલી ગઈ. એની સમજશક્તિ પણ અધકારે ઘેરાઈ ગઈ.

ધરની સ્ત્રી કેમ કરીને રીઝે ?

કેવો નાદાન પ્રશ્ન ?

સ્ત્રી પુરુષનો જીવન-પ્રશ્ન શું રંજનનો છે ?

એનું મન ગોથાં ખાઈ રહ્યું. એને એનો ત્રણ વર્ષ પર મૂવેલો પતિ સાંભર્યો. વીરસુતને મુકાબલે તો અભણ લેખાય એવો પતિ, છતાં આજે એના મૃત્યુ પછી ત્રણ વર્ષે, એ જાણે જંગમ્મારની ખેપે ગયો હોય ને પલેપલ પાછા આવવાની વાર હોય એવું કેમ થતું હતું ? ‘આવું છું’ એવા શબ્દો પવનમાંથી સંભળાતા હતા. જીવનભર ન આવે તો પણ ‘આવું છું’, મિછાતું પાથરી રાખજો !’ એ સુરો લોપાશે નહિ.

શા માટે આમ ?

એણે શું રિજાવી હતી મને ? એણે તો મને ઘણી ઘણી વાર લાલ આંખો ખતાવેલી. એક વાર કહ્યું હતું કે ‘લે આ કમાડ ઉઘાડી આવું છું, જ તારે જ્યાં જવું હોય ત્યાં ! ને એક વાર મને તમાચો ચોડ્યો હતો. ને યાદ આવે છે મૂઝ ! એક વાર તો મેં ય એને ધમકાવીને એક લાપેટ લગાવી દીધી હતી, તોય એ ગરીબડા ગુનેગારની જેમ ગુપચુપ બેસી રહ્યા હતા ! પ્રસંગ શાનો હતો એ ? હાં-હાં-યાદ આવ્યું, બાપુજીની પાસેથી એમણે મારો ચંદનહાર મને પહેરાવવા માટે માગેલો; બાપુજીએ કહેલું કે વીરસુતની વહુની ડોકમાં નાખવા હું કંઈક કરાવી શકું એટલી વાટ જો. હું એ જોગ કરી જ રહ્યો છું. ચાર મહિનાનું પેન્શન આવી રહેશે એટલે પૂરો વેંત થઈ રહેશે. આમ છતાં એમણે બાપુજી પાસે હુજૂરત કરી, મને ચંદનહાર લાવીને આપ્યો, ને ઉપર જાતે બાપુજીનું મારી કને ઘસાતું બોલી પોતાની બડાઈ મારેલી. તે વખતે રાતના બે વાગેલા. યાદ છે મને,

૨૯૦ : તુલસી-કથારે।

તે વખતે મેં એમને બરાબર ખિન્નમને લાપોટ ચોડેલી. અને કેવાં
કડવાં વેણ સંભળાવેલાં ! ને એણે સવારે ઊઠીને મને બે હાથ
જોડીને એવું કાંઈ જ કહ્યું નહોતું કે ‘તારી વાત સાચી છે, હું ક્ષમા
માગું છું.’ એણે તો ચંદનહાર જ પાછો બાપુજી પાસે લઈ જઈ બાપુજીને
પગે હાથ નાખેલો. પછી એ રાતે મેં એમને કેવા લાડ લડાવેલા !
ફરી રસની હેલીમાં ભીંજાવેલા ! દરિયામાં જેમ મોટા મગરમચ્છ
ડૂબકી મારી જાય ને માથે પાછું જાણે કાંઈ બન્યું જ નથી એમ
પાણી ફરી વળે, એવું જ થયું તું ને અમારા તે દિ’ના સંસારમાં
હેં મૂંઝ ! તે દિ’ ફરીથી જાણે આવું આવું જ થઈ રહ્યો છે. જાણે
એનાં જ પગલાં ગાળે છે ‘આવું છું ! આવું છું !’ એ અમારું એમ
કેમ, ને આ દેરનું આમ શા માટે ? કાણ કહી શકે ? હું જ એને
કહેત-જે આ મારા શરીર પર સૌભાગ્ય હોત તો : તો તો હું દેરને
મારી પાસે બેસારીને અમારા સંસારની ખૂબીઓ સંભળાવત. તો તો
હું એને એક પછી એક બધી જ ચાવીઓ - અસ્ત્રીનાં અંતરનાં તાળાં
ઉઘેડવાની-બતાવત. પણ આજે મારા મોંમાં વધુ સ્પષ્ટતા શોભે નહિ.
આજે તો હું ડરું છું બે ! ડગલે ને પગલે ફફડું છું !

પ્રકરણ ચાલીસમું

‘શોધ કરું છું’

વૃજતે દિવસે સોમવારે કાઠક બાપ માણસનો ટોંકા દારમાં પડ્યો : ‘કાં, અલી ભદ્રી એ ! ક્યાં મૂઝ છે તું તે બાપ?’

‘આ મૂઝ આ, કાણ છે એ ભદ્રીવાળું !’ એમ કહેતી રસોડામાંથી મહાર નીકળેલી ભદ્રાએ પરોણાં દીઠાં. ને એ હાથ પહેળાવતી ચોગાનમાં દોડી.

‘ઓહોહો ! શરશતી જૈન ! રોયાં તમે તે આંહીં ક્યાંથી મૂવાં?’

‘ક્યાંથી તે જમપુરીમાંથી તો થોડાં જ તો જૈ !’ એમ કહેતી એ જજ્જરિત વૃદ્ધા રસોડાને ઓટલે બેસી ગમ અને હાથના લાંબા ત્રહેકા કરતી બુઝંદ સાદ છૂટો મૂકીને છલોછલ છાતીએ બોલવા મંડી; ‘તું તે મૂઝ ખડકીને સ્તનકાર કરી મૂકીને ચાલી ગઈ, ને અમે તો રોજ પીપળા-ઓટ બેસીએ પણ તારા વન્યાની તો જાણે કશી ગમ્મત જ ના આવે. મારું તો કાણ જાણે શું થયું તે મારાથી તો બળ્યું રોષ જવાતું’તું તારા વન્યા. ઓટો તો ઉજ્જડ મચ્છાણુ શમે બની ગયો, ખડકી ચે ખાવા ધાય; તાં તો હમણેં ફરી કંઈ ગમ્મત જમી છે મૂઝ ! તે હું તને કહેવા આવ્યા વન્યા ન રહી શકી. તારો સસરો આવ્યા, દેવુ આવ્યો, નાની વહુ

૨૬૨ : તુલસી-કથારો.

પણ આવ્યાં, તુલસી માએ સમા દિ' દેખાડ્યા, ને મારો તો કાઠો હરી
હીમ થ્યો બા ! મલક કંઈની કંઈ વાત કરતું કે મઢ્યમડી વહુ, ને
મશ્વલમાનને ગમ, ને '—ધીમેથી—'છોકરું પડાવ્યું—ને વાતો જ વાતો !
પણ એ તો બધું જ તર્કટ. કંચન તો રૂપાળી અમારા જોડે બેસે છે.
અમને અકેકેક રૂપિયાનું તો પગેપરાણું ક્યું, ને અમારી જોડે તારી
જેમ જ લાંબા હાથ કરી અધરાત લગી એવા તો તડાકા મારે છે
બૈ ! કે અમે તો હસી હસીને ઢગલો ! ને એનું તો ડીલ વળે છે
બૈ કંઈ ડીલ વળે છે ! કુવાકાંઠે જાય તો ત્યાં થે સાને હસાવે,
શિવાલયે આવે તો ત્યાં સધળા બામણોની તો અચરજનો પાર નથી
રિયોઃ ડા'પણનો તો લંડાર છે બૈ ! હું ન'તી કહેતી તુંને રાંડી !
કે બાપુ, તારી દેરાણીને કાંઈક નડતર હશે, કાં ગોત્રીજ નડતા હશે
ને કાં બેચરા માના દોષમાં આવેલ હશે, બાકી કશો જ વાંધો નહિ
હોય. વિજુડી કાકી કેક સાંધા કરતી'તી તે રાંડ જૂદી પડી, ને હું
રાંડ સાચી પડી કે નહિ ? કેવી તો ગામને વાલી થઈ પડી છે તારી
નવી દેરાણી ! મને તો બીક જ લાગી કે એ બાપડી માથે મારી મૂકની
ક્યાંય ભારે નજર ન પડે ! એટલે પછી મને થયું કે એક વાર
તારી આગળ આવીને કાઠો દાલવી જઈ' તો પછી મારી
દૃષ્ટિનો ભાર નીકળી જાય. એટલા સારુ જાતે થઈને
અહીં મારી ભાણેજની ખખર કાઢવાને બા'ને નીકળી આવી.
લે હાંઉં ? હવે મારો આતમો હળવો ફૂલ થઈ ગયો બૈ !

એવી એવી વાતો કરીને વતનની પાડોશણ સગી સરસ્વતી ડાશી
જ્યારે 'હવે તું જો આવી પોંચે તો તો પીપળાને ઓટે ખરી
ગમ્મત જામે ને શેત્રુંજીમાં ગાગડીઓ ભળે-હે-હે-હે' એવા છેલ્લા બોલ
લલકારીને ચાલી ગઈ ત્યારે વીરસુત રસોડા બાજુ નીકળ્યો.

ભદ્રાને ખખર હતી કે દેર ઘરમાં જ હતો, અને 'શરશતી બૈજ'નો

ધાંટા પણ કાઢી લડાયક દેશના સરમુખત્યારની ઇર્ષ્યા બિપજાવે તેવો હતો, એટલે દેરે શબ્દશબ્દ સાંભળ્યો હોવો જ જોઈએ. એટલે બદા કશું ન બોલતાં દેરના જ બોલવાની રાહ જોઈ રહી.

‘ભાભી,’ વીરમુતે કહ્યું; ‘ત્યારે તો મારી જ મતિ ભોંત ભૂલી ને?’

‘કેમ લે?’

‘બામણવાડાની દેવે-ખડકીને પીપળા ઓટા જેનું સાચું સ્થાન હતું, તેને મેં અમદાવાદની સડક પર મોટરનું સ્ટીઅરીંગ બહીલ પકડાવ્યું હતું.’

ચૂલો ફૂંકીને બદાએ દેર સામે જોયું. એ તાપે તપેલા હેમ સમા ચહેરા પર પ્રસન્ન અનુમોદનનો ભાવ સૂતો હતો.

‘તો આપણે પણ હવે ઘેર જશું ભાભી?’ વીરમુતને અધીરાઈ આવી, પીપળાના ઓટા પર ચાલતી રાત્રિની ‘ગમ્મત’ની ઇર્ષ્યા આવી, શિવમંદિરના બામણોને અચરજનું પાત્ર થઈ પડેલી કંચન પર મીઠો ગુસ્સો ચડ્યો.

‘હવે બાપુજી લખશે ત્યારે જ જવાશે ને લે! નહિ તો ક્યાંઈક કાચું કપાશે!’

‘સાચું ભાભી!’

એટલું જ કહીને વીરમુત પોતાના ખંડમાં ચાલ્યો ગયો અને ત્યાંથી આખી જિંદગીમાં કદી નહિ ગાયેલ એવી હલકે એણે કંઈક ગાયું- ગાયું કહીએ તો વૈજ્ઞાનિકને અપમાન્યો કહેવાય-એણે કંઈક આરડયું; જગતનું એક વિનાપરાધે તિરસ્કૃત થયેલું ચોપગું પ્રાણી આરડે છે તેવી જ રીતે અને તેટલું જ લાગણીભર.

૨૬૪ : તુલસી-કચારો

અને એ ચોપગા તિરસ્કૃત પ્રાણીની તે વખતની લાગણી હર્ષની હોય છે કે શોકની, તેની તો કાઠને ગમ પડતી નથી, છતાં તેમાં પ્રાણ સમસ્તતું મુક્તકંઠીલું ગર્જન હોય છે. વીરસુતનું ગાન પણ તે પ્રકારનું હતું.

પણ અધીરાઈ અંકુશમાં ન રહી એટલે વીરસુતે ભાભી ન જાણે તેમ ઘેર કાગળ લખ્યો. ટપાલીએ કાગળ પિતાના હાથમાં મૂક્યો. સરનામું 'શ્રીમતી કંચનગૌરી' એ નામનું હતું. પિતાએ પત્ર પોતાની પાસે મૂકી રાખ્યો. વીરસુતે ઘણી રાહ જોયા પછી બીજો, ને બીજનો જવાબ ન આવ્યો એટલે ત્રીજો, એમ ત્રણ કાગળો લખ્યા. અને એ ત્રણ કાગળોને સઘરી મૂકનાર પિતા પર ચોથો કાગળ ઠપકાનો લખ્યો, કે મારા ત્રણ ત્રણ કાગળનો જવાબ કેમ કોઈ દેતું નથી ?

પિતાએ એકાંતે બેસીને લમણે હાથ મૂક્યા. ને પછી એણે હસી લીધું. એણે કાગળનો જવાબ વાળ્યો: 'ચિ. ભાઈ, તારા ચારે કાગળો મળ્યા છે. પહેલા ત્રણ મેં સાચવીને રાખેલ છે. કેમ કે સરનામાવાળું માણસ હજુ મને પૂરેપૂરું મળ્યું નથી. હું એની શોધમાં જ છું. એનો પાકો પત્તા લાગશે ને મને ખાતરી થશે કે કોઈ બળતું માણસ તારા કાગળોનું ઘણી નથી બની બેસતું, મને પાકે પાચે જાન થશે કે તારા કાગળનું સાચું માલિક પુરવાર થઈ ચૂકેલ છે, ત્યારે હું વિના સંકોચે એને એ કાગળ સુપરત કરીશ.

'કાગળના એવા સાચા ઘણીની ગોતણ કરવામાં હજુ કદાચ એકાદ વર્ષ લાગી જશે. તે દરમ્યાન તું ફેગટની લાગણીઓ ન ખરચી નાખે તે ઇચ્છું છું. તને કોઈતક મળતી હોય ને ભારતવર્ષનાં સારામાં સારાં વિદ્યાલયોમાં, ભવનોમાં અને વિજ્ઞાનવીરોની પાસે આંટા મારી આવ તેને પણ હું ઇષ્ટ ગણીશ. તું તો છેલ્લામાં છેલ્લી બન્યો વિજ્ઞાનવેત્તા છે, એટલે અનેક વૈજ્ઞાનિક રહસ્યો જાણતો હઈશ. હું તો જૂના જમા-

નાનો પંતુજી છું એટલે વિજ્ઞાનનાં થોડાં મૂળતરવો કરતાં વિશેષ ભણ્યો નથી. વીજળી એક મહાશક્તિ છે, પણ એ ક્યારે અજવાળે છે ને ક્યારે બાળી ખાખ કરે છે તેટલી મને ખબર છે. ભાઈ ! તારો અલ્પજ્ઞ પિતા આવાં ચવાયેલાં સત્યોના ચૂંથા ચીતરીને તારી અઘતન વિધાનું અપમાન કરે છે એમ ન ગણીશ.

‘જેને તેં મિત્રો અને જીવનના પથદર્શકો માનેલા તેમના શાસન તળે તેં તારો સંસાર શ્રદ્ધાપૂર્વક મૂક્યો હતો. આજે જેને તું પિતા માની રહ્યો છે (કેમ કે જીવનમાં અધો જ આધાર માન્યતા પર છે) તેને એક છેલ્લી વારનું મિત્રકાર્ય, બંધુકાર્ય, જે કંઈ કહેવાતું હોય તે કરવા દે. વધારે નહિ, એકાદ વર્ષની જ મુદત હું મારા પ્રયોગ માટે માગું છું. તું પ્રવાસે જવાની તક મળે તો લેજે. અમદાવાદમાં જ રહેવું હશે તો એક વર્ષની મુદત માટે કાગળો લખવાની કે મળવાની ભિમિ કાબૂમાં રાખવી પડશે. કદાચ એ તને મુશ્કેલ પડે માટે જ હાંખા દેશાટનની ભલામણ કરું છું.’

ભદ્રા જેતી હતી કે જમતાં કરતાં દેર કંઈક ને કંઈક છણકા કરતો હતો. પિતાના કાગળે એને માટે પ્રકટ કોઈ ફરિયાદ કરવાની સ્થિતિ રહેવા દીધી નહોતી. ભાભી પણ દેરની આપહાનું કશું કારણ પૂછતી નહોતી. તેથી દેરને ભાભા પર ધણીયે રીસ ચડી પણ ભદ્રાએ એટલુંય ન પૂછ્યું ‘કેમ કંઈ તગિયત સારી નથી ભે ? હેં ભે, શું કંઈ થયું છે ?’

‘હેં ભે !’ કહીને ભાભી જે લહેકાભેર આવો સવાલ પૂછશે તે લહેકા પણ વીરસુતે હેયામાં ગોઠવી રાખ્યો હતો. ભાભીનું મોં એ પ્રશ્ન પૂછતી વેળા જે ભાવોની ચુમકિયાળી ભાત ધારણ કરશે તે પણ પોતે કંઈપી રાખેલું ; પણ આઠ દિવસ થયા તોય જ્યારે ભદ્રા મૂંગી મૂંગી પોતાનો રોજિંદો વહેવાર ચલવતી રહી, ત્યારે પછી

૨૯૬ : તુલસી-કચારો

વીરસુત કાલેજે જતી વખતે ‘હ્યો ભાભી ! વાંચી રાખજો આ બાપુજીનો કાગળ !’ એમ કહેતે કહેતે પિતાનો કાગળ ભદ્રા તરફ ફગાવી પોતે ચાલ્યો ગયો.

સાંજે પણ ભદ્રા વગરપૂછી કશું બોલી નહિ. વધુ ગુસ્સો સંધરતો વીરસુત છેવટે પોતે જ પ્રશ્ન કરવાની સ્થિતિમાં મુકાયો :

‘બાપુએ મને દેશવટો દીધો છે, જોયું ને ?’

‘જમ આવો લે ! બાપુ ઠીક લખે છે લે ! મન મોકળું થશે.’

‘હા જ તો ! તમારી મુક્તિ થશે, સૌને! મારાથી છુટકારો થશે.’

‘જમ આવો લે ! મને ય એ એક જ મારગ સૂઝે છે. ક્ષેમકુશળ દેશાટન કરી આવો લે ! બધાં રૂડાં વાનાં થઈ રહેશે.’

‘ને રહીશ તો ? તો શું બૂરાં વાનાં થશે ?’

વીરસુતના એ દાઝેભર્યા શબ્દોથી ભદ્રા જરીકે ન તપી, ન બોલી. વીરસુતે ફરી પૂછ્યું:

‘કહોને શું બૂરાં વાનાં થશે ?’

‘કહીને શું કરું લે ! તમને ક્યાં કાઢવું કહ્યું પોસાય છે ?’

એ બોલમાંથી ભદ્રાનો કંટાળો ખર્યો. વીરસુતને ખીક લાગી. ભદ્રાના મનની મીઠપ એ એક જ એને ખાડી તરવાની નાવ રૂપ હતી.

‘ના, એમ કેમ કહો છો ભાભી ?’ વીરસુતે ભયના માર્યા પોતાનો રંગ બદલ્યો; ‘તમે કહો તે મુજબ કરવા માટે તો હું પૂછું છું.’

‘ત્યારે તો જમ આવો દેશાટને લે !’ ભદ્રા પોતાના લાલ લાલ નખનાં પગોમાં પોતાનું પ્રતિબિમ્બ જોતી જોતી એકશ્વાસે એ વાક્ય બોલી ગઈ. એકશ્વાસે એટલા માટે કે એને વાક્ય વચ્ચેથી તૂટી

ડવાની ખીક લાગી. એ બોલવાના વેગમાં ગુપ્ત વ્યથા હતી. જાણે ઈ ઘોડાગાડીના વેગના સપાટામાં આવી ગયેલા નાના કુરકુરીઆનું ઠાંદ એ બોલમાંથી સંભળાયું.

‘હવે થોડું જ પૂછી લઉં લાભી ! કે આમ શા માટે ? મને પ્રવાસે ઢવાથી શો અર્થ સાધવો છે ?’

‘લે !’ ભદ્રા બોલતા પહેલાં ખૂબ ખચકાઈ; ‘સ્ત્રીનો સ્વભાવ જ વો રહ્યો ને લે ! તેમાં કાંઈ શું કરે ? બાપુજી ખીજું શું કરે ?’

‘સ્ત્રીનો સ્વભાવ ? કેવો સ્વભાવ ?’

‘કંઈ નહિ હવે એ તો લે ! કંઈ કહેવા જેવી વાત નથી એ. તમે મારે જમ આવો. તુળસીમાના આશિર્વાદ હજી તમને લે !’

એટલું જ કહીને ભદ્રા પાછી વળી ગઈ. ને વીરસુતને યાદ આવ્યું.

પોતાનું વધુ અભ્યાસ માટે બહાર જવાનું પરિચાણ એ રીંથી કંચનના જ ધમરોળને કારણે મુલતવી રહેલું. વીરસુત લાભીના રંવારના આગ્રહની અસરમાં મુકાયો. એણે જૂની યોજનાને ઈંખેરી કરીને ગતિમાં મૂકી. એને વળાવવા માટે પિતા અમદાવાદ ખી પણ ન આવ્યા. પણ એણે અમદાવાદ છોડ્યું તે પૂર્વેના દર દિવસમાં ડાસાએ ધરની અંદરનું વાતાવરણ આવડતભેર તૈયારી નાખ્યું હતું. કંચને જ્યારે દેવુની દ્વારા સસરા પાસે પોતાનો રસુતને મળવા જવાનો ધરાદો આડકતરી રીતે જણાવ્યો ત્યારે પિતાએ શું, ‘તમે જાણે કે છો કુમળા હૈયાનાં, ને ત્યાં લાગણીને કાબૂમાં ખી નહિ શકો. દીકરો પણ અતિ પ્રેમાળ છે. તમારાં આંસુ દેખીને યાંક ફસડી પડશે. હું ય છું પોત્યા હૈયાનો, મારાથી પણ વિદાય શકશે નહિ. હું પણ નથી જવાનો. જે વિદાયમાં વ્યથા થશે ! એ બાપડો ત્યાં જઈ ભણતરમાં મન શે પરોવી શકશે !’

પ્રકરણ એકતાલીસમું

ધૂપી શૂન્યતા

પ્રવાસે જતા દેરને વળામણાં દધને ભદ્રા યમુના અને અનસુ સાથે કાઠિયાવાડ ચાલી. આટલા મહિનાથી સાચવેલું દેરનું ઘર એને આખી વાટ યાદ આવ્યા કયું. પોતે દેરના ઘરનો કયો કયો સામાન ઠેકાણે પાડવામાં ભૂલ કરી હતી, કંઈ કંઈ ચીજો બંધ ઘરમાં સાચવીને મૂકતાં ચૂકી હતી, તે ઉપરાઉપરી યાદ આવવા લાગ્યું. જે કપડાં એને પોતાને કદી પહેરવાનાં નહોતાં, તેની પેટી-ઓમાં ને કબાટોમાં ડામરની ગોળીઓ નાખવી રહી ગઈ તેથી ભદ્રા પરિતાપ પામી. કંચનને વાપરવા જેવી ચીજો પોતે સાથે લીધી હતી તેમાં પણ અમુક શણગાર ત્યાં ભુલાઈ ગયા હતા. ‘મૂઝ રે હું તો હૈયાફૂટી!’ એમ બોલીને મનમાં મનમાં બળ્યા કરી. ‘હૈયું જ કાણ જાણે કેમ ફૂટી ગયું રાંડીનું! દેરનો સામાન પેક કર્યો તેમાં ખમીસનાં બટન મુકાયાં કે વીસરી ગઈ? દેરનાં બીજા જોડ ચશ્માં બહાર તો નહિ પડ્યાં રહ્યા હોય! દેરને રસ્તે તાવ માથું કંઈ થાય નહિ અને દેરનું સર્વ પ્રકારે ક્ષેમકુશળ રહે તે માટે તુળસી-માની બાધાનો મેં દોરો કરાવેલો તે તો દેરને આપવાને બદલે મારી પાસે નથી રહી ગયો ને!’

સંભારી સંભારીને શંકા પડતાં ભદ્રાએ રેલ ગાડીમાં પોતાની ટ્રંક પીંખી, ખીસ્તર ફેંદ્યું, પોતાના કપ્પડોનાં ગજવાં પાંચ વાર ફરી ફરીને, અને છઠી વાર અવળાં કરી કરીને તપાસ્યાં. દોરો ક્યાંય ન મળે. એક કલાક ખુવાર મળી. સામે બેઠી બેઠી યમુના દાંત કાઢ્યા કરે પણ એને ગાંડીને ખજર હશે એવું તો હૈયે જ ક્યાંથી ચઢે? છતાં છેવટે ભદ્રાએ અનસુને પૂછ્યું, ‘અનસુડી તેં તો ક્યાંય નો’તો મૂકી દીધોને દોરો?’ એ પછી યમુનાને પણ પૂછ્યું, ‘યમની! તને કંઈ ભાન છે દોરાનું!’

આવી તોછડાઈથી તો ભદ્રા નાની અનસુને ને ગાંડી યમુનાને પણ ક્રોધક જ વાર બોલાવતી. એવી તોછડાઈ ભદ્રાના મોંમાંથી નીકળે ત્યારે એમ સમજાય કે આજે ભદ્રાખાની માનસિક અકળામણનો ક્રોધ પાર ન રહ્યો હોવો જોઈએ. આટલી તોછડાઈ સિવાય ભદ્રાના માનસિક સંતાપની તીવ્રતા માપવાનું ક્રોધ પણ ચિહ્ન નજરે પડતું નહિ. કારણ કે એ ખરાડો કદી પાડતી નહિ. આંખો તો એની છૂપી રીતે રડી હોય ત્યારે જ લાલ બનતી, ને હાથ તો એ ક્રોધ પર ઉપાડતી નહિ.

‘બોલ તો ખરી ઓ ગાંડી! ઓ જમની!’ મૂંગી યમુનાને ભદ્રાએ એમ કહેતે કહેતે જરી હાથ અડકાડ્યો.

‘કેમ મારો છો વળી!’

યમુનાએ ગાડીનો ડબ્બો ગજવવાની તૈયારી કરી હોય તેવી બનાવટ ધારણ કરી. એણે તો એક સપાટે મોં રડવા જેવું કરી નાખ્યું.

‘આપુ! મારો દોરો...’ ભદ્રા ઢીલી પડી લઇ.

‘મને ગળે ફાંસો દેવો છે શું દોરો લઇને?’ યમુના હસવા લાગી. ‘શીનો દોરો?’

૩૦૦ : તુલસી-કચારો.

‘વીરસુત ભાષને કાંડે ખાંધવાનો.’

‘તમને એકને જ વાલા હશે કાં ને ?’

‘ના બેન ના,’ ભદ્રાની આંખો જળે ભરાવા લાગી; “સાને વાલા છે, મારે તો તુલસીમાની મેં રક્ષા મંતરાવી’તી. હીમખીમ એ પાછા આવે, પાછા આપણે અમદાવાદ રે’વા જઇએ.....’

‘આવશે જ તો !’

‘દોરા વગર ?’

ભદ્રાના હૃદયમાં એવી જ એક છોકરવાદભરી વહેમજડતા ધર કરી ગઈ કે પોતે કરાવેલો દોરો જો વીરસુતને નહિ પહોંચે. હોય તો વીરસુતનું ક્ષેમકુશળ ખંડિત થયા વિના રહેશે જ નહિ.

‘તો તો આવશે જ ! લ્યો કહું છું કે આવશે.’ યમુના વિચિત્ર હર્ષએજાઓ કરવા લાગી.

‘પણ બેન ! તને શી ખબર પડે ! મેં જ રાંડીએ એમને દેશાટને જવા કહ્યું, મેં જ મૂંઝએ એમને એમના પોતાના જ ઘરમાંથી જાકારો દીધો. મેં જ એમની ને એમના પિતાની વચ્ચે વછા પડાવ્યા, મેં જ એમને ને કંચનને મેળવી ન આપ્યાં, મારી તે કવી ગફલતી !’

પછી એની વાણી પ્રકટપણું ત્યજ દબને હૃદયના નેપથ્યમાં કમ્પવા લાગી. કોઈ બીજાને કાને ન પડવા દેવાય તેવી એ ગુલ્મ વાણી હતી. માનવ-હૃદયનાં, તેમાં પણ સ્ત્રીહૃદયનાં રહસ્યો જે વીણા પર ઝંકાર કરે છે-તે વીણા ધનધોર અંધકારની જ બનેલી છે. ચિદાત્માના દરબારને જાંબરે એ વીણાનો બજવૈયો બેઠો છે. કદપના ત્યાં પહોંચી શકી નથી તો કાન ક્યાંથી પહોંચે ? ભદ્રાના મનમાં મંજુલ મૃદુ કોઈ રવ ઊઠતો હતો:

‘આજે કેમ રડું રડું થઈ રહ્યું છે ! એ ચીડીઆ, નાદાન, ધડા વગરના દેરનું ધર ચલવવા જવાની ભૂલ હું ક્યાં કરી બેઠી ? એનું સાન્નિધ્ય મને રાત ને દિવસ ડરામણું લાસતું તે છતાં આજે કાં એ સાન્નિધ્યમાંથી મળેલા છુટકારાને હું અંતરમાં અનુભવી શક્તી નહિ હોઉં ! ચિડાતો, અપમાન કરતો, ભય પમાડતો, ભૂલો કાઢતો, ને કદી કદી તો બેહદ અકળાષ્ટને જાકારો પણ બોલતો એ દેર દૂર થતાં મારું આપું જીવન પૂર્વે કદી જ ન અનુભવેલી એવી શૂન્યતાને ને અવનવી વિકલતાને કેમ અનુભવે છે ! હે પ્રભુ, હે તુલસીમા, મને આમ કેમ થાય છે ? કે જાણે દેરનું પ્રયાણ કાષ્ઠ પણ કારણે અટકી પડે. તુલસીમા, મને એટલું બધું કાં થાય કે દેરને કાષ્ઠક અકસ્માત નડે તોય સારું !’

‘અકસ્માત’ના વિચારે કલ્પનાની આખી પરંપરા ઊભી કરી : ‘મુંબઈમાં જ રેલગાડી પર જતે જતે કાષ્ઠ ટેકસીમાંથી પછડાય, પછડાય પણ પાછું વાગે બહુ થોડું હો તુલસીમા ! થોડું એટલે કેટલું ? તે વખતે તો ન જ જઈ શકે તેટલું. એમનો તાર મળે, એ મને તેડાવે, હું મુંબઈ સુધી જઈ લઈ આવું પાછા. એના ધરમાં રહી એને સાજા કરું, પણ પછી તો એને જવાનું જ ન બને તેવું કરી આપું : એને ને કંચનને હું ભેટાડી જ દઉં. પછી તો જવાનું કારણ જ શું રહે ? એ જો કહે કે બાબી ! કાષ્ઠ રીતે મને દેશવટે મોકલતાં અટકા, તો હું શરત મેલું કે કંચનનો એના નાના બાળક સાથે જ સ્વીકાર કરી લો. એ જો હા પાડે તો હું બાપુજીને મનાવી લઉં. પણ પછી કંચન મને ધરમાં રહેવા દે ખરી ? દેર મને જ પૂછી કરીને પાણી પીવે તો કંચનને ઇર્ષ્યા ન આવે ? પણ હું દેરને એમ કહું કે મને તમારે કશું ન પૂછવું, બેઉ જણાંએ સમજીને બધું કરવું કારવવું, તો ? તો મને ગમશે ખરું ? શા માટે ન ગમે ? મારે ને એને શું ? હું તો મારી અનસુને ઉછેરીશ, મારા દેવને મોટા કરીશ, મારા સસરાનું ઘડપણ સંભાળીશ.’

૩૦૨ : તુલસી-કચારો

એ કરવા તો પોતે પાછી વળી રહી હતી. છતાં દેરનું ઘર પાછળ પાછળ દોડ્યું આવતું હતું, પોતાની પાછળ જાણે કબાટો ને હિંડોળા, રસોડું ને પાણીના નળ હડી કાઢતા હતા. એ બધાંને પાછાં એકઠાં કરીને કાષ્ઠક બંગલામાં પૂરી દેતું હતું.

‘આવતે સ્ટેશને જ દેરનો તાર મળે, કે ભાભી આવજો, મને તાવ ચડ્યો છે.....તો ?’

તરત દોરો યાદ આવ્યો. દોરો દેરને દેવાનું ભૂલી ગયું છે પોતે, તેથી શું થાય ને શું ન થાય ! ‘હાશ, દોરો ભૂલી ગઈ હોઈ’ તો તો બહુ સારું; તો તો કશુંક થશે ય તે—પણ થોડુંક જ થજો, હો તુળસીમા !’

દેરના ક્ષેમકુશળની અને પોતાના સ્વાર્થી સુખની, આ બે લાગણીઓ વચ્ચે તોફાન ચાલતાં પોતે પોતાની નખખાઈ અને વિચારહીનતા પર હૈયું ડેરવું. પોતે આવી આકુલતાના અનુભવ પર નિઃશ્વાસ નાખ્યો, અને જાણે દેવ પોતાના જીવનમાં પહેલી જ વાર કાપ્યો હોય એવો મનોનુભવ થતાં ચોખ્ખાંબુથી ઘેરાઈ ગયેલ કાષ્ઠ વિપદગ્રસ્ત ધેનુની માફક અંતરમાં ભાંભરડા દેવા લાગી. રડી પડી. ત્યાં તો યમુના બોલી :

‘દીઠાં બહુ ડાયાં ! રડવા બેઠાં. તમારો દોરો તો લઈ જઈને હું જ બાંધી આવી છું.’

‘ક્યાં ?’

‘ભાઈને કાંડે.’

સામાન્ય સંજોગોમાં માનવીને આવા સમાચાર મુક્તિની ને ચક્રિત આનંદની લાગણી કરાવે, પણ ભદ્રાના સંજોગો સામાન્ય ક્યાં રહ્યા હતા ?

એને ન ગમ્યું. દોરો તો દેરને કાંડે પહોંચી ગયો હતો. દેરની યાત્રા ક્ષેમકુશળ બનશે. એક વર્ષ સુધી તો દેર પાછા નહિ વળે !

સાગરમતી નદી આવી-પુલ ઉપરથી ભદ્રાએ એક શ્રીફળ અને એક ચક્રચક્રો નવો પૈસો નીચે વહી જતાં નીરમાં નાખ્યાં. એનો ઘા કરવામાં પૂરી કાળજી હતી. રમતમેદાન પરના કાંઈ ખેલાડીએ કદી કાંઈ સન્નારી સામે આટલી હળવાશથી રમરના દડાનો 'કચ' નહિ નાખ્યો હોય. નદી એને મન સજીવ સત્ત્વ સમાન હતી. 'મા ! ભાઈની રખ્યા કરજો !' એવી ટૂંકી પ્રાર્થના એ શ્રીફળ અને પૈસાની સાથે સાગરમતીનાં જંપતાં જળ ઉપર ઝિલાઈ. પણ એના અંતરના અણુવદા બોલ જુદા હતા, 'ભાઈને કંઈક, થોડુંક કંઈક કરીને પાછા વાળજો. ભાઈને મેં કંચનથી વછા પડાવ્યા છે. હું અદેખી છું. ભાઈ પાછા આવે તેમાં મારો શો સવારથ છે ? સવારથ તો છે જ ને રાંડી ! જૂહું બોલ છ કે ? જૂહું બોલતી હોઉં તો લો ખાતરી કરાવી આપું. ભાઈ જો પાછા આવે તો હું એને મારું મેં ય ન ખતાવવા બંધાઉં છું.'

પણ સાગરમતીનો નિષ્પ્રાણ પુલ એવી એવી માનસિક લવારી સાંભળતો પાછળ રહ્યો. ગાડી સાગરમતી સ્ટેશને પહોંચી. યમુના રખે દેખી જન્ય તેટલા માટે જ ભદ્રા બારી પર મેં દખાવીને બેસી રહી. એની આંખોનાં પાણી વરસાદનાં ટીપાં સાથે મેળ કરીને બારીના પોલાણમાં ઊતરતાં હતાં.

પ્રકરણ બેતાલીસમું

ભાસ્કરનો ભેટો

એના ઉબો જ્યાં ઊભો રહ્યો તેની સામે જ બે પોલીસની વચ્ચે એક માણસ કેદી વેશ વગર પણ કેદી દશામાં ઊભો હતો. એ ઉબો ઊભો હતો ત્યાં દીવા ઝાંખા હતા. કેદીને લઇને પોલીસે એ જ ઉખાનું એક ખાનું રોકી લીધું.

કામ નીચે ઊભેલી સ્ત્રી એક ખિસ્તર અને એક ખાવાનો ઉબો ઊંચો કરીને એ ઊજળાં લાગતાં કપડાંવાળા સંસ્કારી દેખાતા કેદીને કહેતી હતી: (ને એના બોલ પરથી સ્પષ્ટ થતું હતું કે એ ખુદી હતી, બોખી પણ હતી;) ‘લે ભાઇ, બેટા લઇ લે આ પાથરવાનું ને ભાથું.’

‘ નહિ આ, જરૂર નથી.’ કેદી જવાબ વાળતો હસતો હતો.

ભદ્રાને કાને કંઈ અફળાયો. એનાં આંસુ થંબ્યાં. એનું મોં ખારીતો ટેકા ત્યજી ઊંચું થયું.

‘ પણ બેટા, લાંબી મુસાફરી છે. હાડકાં દુઃખશે.’ નીચે ઊભેલી બોખલી ખુદી કેદીને ફરી ફરી આગ્રહ કરતી હતી.

‘ જનેતાઓનો તો આજ ત્રાસ છે ના ! ’ કેદી પોતાના સાથી સિપાહીઓને કહી રહ્યો હતો; ‘ ભોંયમાં ભંડારી દધએ, ઉપર પાંચ

પચીસ વર્ષોની માટી ત્રાળા દષ્ટિએ, તો પણ કાણ જાણે ક્યાંથી ધરતી ટાડીને એ નીકળી પડે છે.’

ભદ્રા પોતાની સામી બાજુના છેવાડા ખાનામાં ચાલી રહેલ આ તાર્તલાપ તરફ વધુ ને વધુ ખેંચાતી ગઈ. એને સ્વર કંઈક પરિચિત લાગ્યો. થોડો ફેર પડ્યો હતો, કંઠમાં દુર્બળતા હતી, પણ બોલવાનો સ્ત્રોત બદલાયો નહોતો. કાનો હતો આ કંઠ? સામાન્ય સો સો કંઠથી જુદો પડી રહે તેવો એ ભરેલો હતો.

‘લે દીકરા લે,’ ખિસ્તરનો ભાર ન સહેવાતાં ઘડીક નીચે મૂકતી ને પાછું ઉપાડી ઉપાડી ઊંચું કરતી એ બુઢીની ગામડિયણ જેવી ભાષા હતી.

‘લઈ લો ને યાર !’ પોલીસ પોતાના કુદીને કહેતો હતો : ‘એ કાકરીનો જીવ રાજી રાખોને ! એ દુવા દેશે તો તમે છૂટી જશો.’

‘નહિ રે ભાઈ, નથી છૂટવું. છૂટીશ એટલે પછી શું હું આ માની સામે ય જોવાનો છું ! એ ક્યાં પડી સડે છે તેની પણ ભાળ નેવા જવાનો છું ! જા બા, મારે તારી આશિષો નથી જોઈતી.’

‘લે ભાઈ લે.....’

‘બાઈ માણસનું માન રાખો ને યાર !’ પોલીસનું જીગર દબાવતું પડતું હતું.

‘ત્યારે તમને ખબર નથી નાયક.’ એ કુદીએ રણકા કરતા સ્વરે કહ્યું : ‘મેં આખી જીવાનીમાં બાઈ માણસોને રાજી રાખવા સિવાય બીજું બહુ કામ નથી કયું. ને હવે પાછો છૂટું તો એ કામ અગરનું બીજું કોઈ કામ મને સૂઝવાનું પણ નથી. પણ એ બાઈઓ આ માછથી બધી રીતે જુદી હતી. આ તો બુઢી ને બોખલી મા છે. એને હું કદી રાજી રાખી શકું નહિ. એવો દંભ હું ધડીભર કરું તો આ

૩૦૬ : તુલસી-કચારો

માને છેતરવા જેવું થાય. ને છેતરવું એ મારા સ્વભાવમાં નથી.’ એમ કહેતો કહેતો એ તોરમાં ને તોરમાં એક ટૂંકું અંગ્રેજી વાક્ય બકી ગયો :
‘To thy own self be finally true.’

‘લે ભાઈ લે.’ ડોશીનું રટણ ચાલુ જ હતું.

ત્યાં તો ગાડી ઊપડી. એ કેદીની કઠોરતામાં કશો ફેર પડ્યો નહિ. બુઢીએ ખિસ્તર અને ભાતાનો ડબો લઈને ચાલતી ટ્રેન સાથે દોડવા માંડ્યું. દોડતી દોડતી એ રગરગતી હતી : ‘ઓ ભાઈ ! લેતો જ ઓ બેટા, લેતો જ ઓ ભાસ્કરીઆ—ઓ રડ્યા ! ઓ દન ફરેલા ! ઓ પથ્થર જેવા દીકરા !’

પણ વેગ પકડતી ગાડીના એ ડબાના છેવાડા ખાનામાં બેઠેલો એ કેદી જાણે કાંઈ સ્થિતપ્રજ્ઞતાની મૂર્તિ હતો. એણે ગાડીમાંથી ડોકું કાઢીને પાછળ જોયું પણ નહિ. બાજુનાં મુસાફરોમાં જે કટાક્ષયુક્ત ટીકાઓ ચાલુ થઈ તેની પણ કશી અસર એણે મોં પર દેખાડી નહિ. ને વિહતાયુક્ત ટીકા ન કરી શકતા પોલીસ-નાયકે ‘અરે શું તમે તે ચાર ! મનસાન છો કે નહિ !’ એવી જે ગૌરવભરી વાણી ઉચ્ચારી તેનો પણ એણે જવાબ વાલ્યો નહિ. નજર પોતાની સન્મુખ ટેકવીને એ બેસી રહ્યો. મોં છુપાવવાની પણ એણે જરૂર ન માની. એના ચહેરા પર એક જ ભાવ લખાઈ ગયો હતો, કે મેં કશું જ નિંદા કામ કર્યું નથી. મારો આમાં કાંઈ પણ દોષ થયો નથી. હું મારી જાતને વફાદાર એક પ્રામાણિક માણસ છું. હું દલીલો કરવાની જરૂર જોતો નથી.

‘લઈ લે ઓ રોયા ભાસ્કરીઆ !’ એવા એ બુઢીના આક્રંદ— શબ્દો ભદ્રાને કાને પડ્યા કે તરત એ કંઈ પરખાયો. યમુના ને અનસુ બેઠેએ બિંધવું આદરી દીધેલું તેથી ભદ્રાને એકલીને આ ડબામાં ભાસ્કર હોવાનો

તાત્કાલિક તો કશો ભય લાગ્યો નહિ. એકાદશે એ ભાસ્કર સામે જોઈ રહી. પંદરેક દિવસ પૂર્વેની રાતે ભાસ્કર વીરસુતની મોટર પર ચડી બેઠો હતો ને પછી બંગલે આવી જે વાત કહી ગયો હતો તેનું ભદ્રાને સ્મરણ થયું. ભાસ્કર પકડાયો હતો એ વાત ધરમાં એને કાઢ્યે કરી નહોતી. દેરને ખબર તો હોવી જ જોઈએ, પણ વીરસુત ભદ્રા પાસે ભાસ્કરની વધુ વાત કરવા ન ઇચ્છે એ દેખીતું હતું. એ તો ઠીક, પણ અમદાવાદમાં મોટો ને મહત્વનો ગણાવો જોઈએ તેવો એ બનાવ હતો છતાં અમદાવાદની સંસ્કારપ્રેમી જનતામાંથી કેમ કાઢ કરતાં કાઢ અહીં આ કેદીને કશું આપવા, સાંત્વન દેવા કે વળાવવા હાજર નહોતું? એને કેમ કાઢ જમીન પર છોડાવનારું પણ જડ્યું નહોતું? ભદ્રાને ભારી કુતૂહલ થયું. ખિસ્તર દેવા આવેલી તે શું ભાસ્કરની મા જ હતી? મા ક્યાંથી આવી ચડી? આને પોલીસ ક્યાં લઈ જાય છે? ભદ્રાનું કુતૂહલ પ્રખલ બન્યું, પણ ભાસ્કર એ છેવાડા ખાનામાં ચુપ હતો.

વચ્ચેનાં ખાનામાં મુસાફરોએ આજના જમાના પર પ્રચંડ મીમાંસા માંડી દીધી હતી. આજના જમાનાના દીકરાઓ પર ફિટકાર તૂટી પડ્યો હતો ને માના ઉદરમાં નવ નવ માસ વેઠાતા ભારવાળા મુદ્દા પર એટલો બધો ભાર મુકાઈ રહ્યો હતો કે ભદ્રાને હસવું આવતું હતું. એનું અંતર છાતું છાતું કહેતું હતું કે ‘નવ માસ ભાર વેઠવાની આટલી બધી નવઈ તે શી છે એ ! વેઠે એ તો—કૂતરાં ય વેઠે ને બહ્યાડાં ય વેઠે.’

ઉતાડ્યોએ જમાનાને નામે બોલીને ભાસ્કરને જોટલી ગાળો દઈ શકાય તેટલી દીધી. ભાસ્કર અબોલ રહ્યો તે પરથી વાતો કરનારાઓએ અટકળ કરી કે આ ઠપકો તેના પર સારી અસર કરી રહ્યો છે. એટલે તો પછી એ પાંચ જણાં એની સામે ફરીને ‘માને તો આમ રાખીએ ને તેમ સાચવીએ’ એવી મતલબની શિખામણો આત્મીયજનોની જેમ દેવા મંડી પડ્યાં.

૩૦૮ : તુલસી-કથારો

‘હવે વધુ કહેવું રે’વા દો. ’ એક બેસાડ્યે કહ્યું : ‘ એ બાપડો રડી પડશે. કાને ખબર છે બાપડાને પારકી જણીએ જ બગાડ્યો હશે.’

પછી સૌ પરોપકારી લોકો કર્તવ્ય અદા કર્યાના સંતોષે નીત-સ્તી પહેલી નિદ્રાનાં ઝોલાં ખાવા લાગ્યા અને પોલીસો તથા ભાસ્કર વચ્ચેનો વાર્તાલાપ ત્રુટક ત્રુટક ભદ્રાને કાને પડવા લાગ્યો.

નાયકે કહ્યું : ‘ બીજું કાંઈ તમારો જમીન થવા ના આવ્યું ને આ ડોકરી આવી ! એનો જમાન સરકાર શાની કબૂલે ? ’

સિપાહીએ કહ્યું : ‘ અરે યાર, ત્રણ દિવસથી એ ડોકરી જેલને દરવાજે પડી હતી. જમીન કેમ આપવો એની કશી ખબર ન પડે, ને એ તો એક જ જીદ લઇને બેઠી કે મારા દીકરાને બદલે મને કેદમાં રાખો. ’

‘માણસને બદલે માણસને તો કાણ રાખે ?’ નાયકે કહ્યું : ‘જમાન તો રૂપિયાનો જ જોવે ને !’

‘ડોકરી પાસે કંઈ રૂપિયા રડા કે ઇસ્કામત તો હશે ને ! હેં માસ્તર ?’

‘નહિ રે !’

‘કેમ, તમે આવું જખડું માણસ, અને માને કંઈ મૂડી નહિ રળા દીધી હોય ?’

‘એક પૈસો પણ નહિ.’

‘ઓ તારીની ! એક પૈસો પણ નહિ ? તાણે મા ગુજારો કેમ કરતી હતી ?’

‘દળણાં દળાને.’

‘અલ્લા ! અલ્લા !’ પોલીસે ઉદ્ગાર કાઢ્યો.

‘તે આ રાજકોટમાં વળી તમે બીજી શી બલા ખડી કરી છે
યાર ? એ નલિની કાણુ છે ?’ નાયકે પૂછ્યું.

‘વકીલની દીકરી છે.’ ભાસ્કરે કશા વિલંબ વગર જવાબ વાળ્યો.

‘એમાં તમે ક્યાંથી સપડાયા ?’

‘ભણેલી હશે એટલે સપડાવે જ ને ?’ પોલીસે અમરસત્ય ઉચ્ચાડ્યું.

‘મને કાંઈ સપડાવી શકે જ નહિ.’ ભાસ્કરે ખુલાસો કર્યો. પણ
નાયકે તો પોતાની ધૂનમાં જ બોલતું ચાલુ રાખ્યું—

‘એના માથેના તમારા કાગલ પકડાયા એ બહુ ખૂરી થઈ યાર !
બીજું ચાલુ તે કરીએ, કાગલ તો કદી જ ન લખીએ. કાગલ જ
મોકાણુ કરે છે ને ! મોંની હામર વાતો કરી હોય તો ય કહી શકાય,
કે સાલો જાણે છે જ કાણુ સુવરનો બન્યો ! લેકિન કાગલના ટુકડા
પર ચીતરામણુ ક્યું કે માર્યા ગયા !’

‘અરે યાર ! નાયક સાખ !’ સિપાહીએ કહ્યું : ‘કાગલ તો કૈકના
દાટ વાલી દે છે. કાગલ લખવા બેઠો ધક્કા, એટલે પછી પૂરપાટ
ઘોડો મારી મૂકે હો યાર ! શરાબ જ પીધો જાણે. અગમનગમની
વાતો અડાવે. દિલની તમામ દાઝ કાઢી નાખે કાગલ ઉપર. આટલા
વાસ્તે તો હું ખુદાને દુવા દઉં છું કે આપણી જાત એાછું જાણે છે એ
જ બહેતર છે.’

‘એ તો ભૈ, હું બધું જાણું છું. રૂબરૂ મલીને વાતો કરી હોય,
તો ય મારાં બેટાં સવાર ના પડવા દે, બસ, બેસે કાગલ લખવા.
પથારીમાં ગોઠડું એાઈને લખે, બાથરૂમમાં લખે, આગગાડીમાં ને ટ્રોલીમાં
બેસીને લખે, લખે લખે ને લખે જ. પોતાને હાથે જ પોતાની વિરુદ્ધનો

૩૧૦ : તુલસી-કથારે।

પુરાવો બાળે ! મેં તો એવા કેક કાગલો વાંચ્યા છે આપની હાશીસના છૂપા દફતરમાં. કેવા કેવા આખરદારો, કેવા કેવા ખાદીવાલાઓ, કેવા કેવા આશરમવાલાઓના કાગલો ! અહહહ ખુદા ! ઓ ખુદા ! તોળાહ !' એમ કહેતે કહેતે નાયકે આંખે હાથ દબ દીધા : 'વાંચીએ તો જીગર કામ ન કરે. આપણે વાંચતાં શરમાઈએ, ને એ બચ્ચાઓ લખતાં ના લાગે. કેમ ભાસ્કરભાઈ, ખોટું કહું છું ? કહેતો હોઉં તો મારું મોં ને તમારી ચંપલ !'

ભાસ્કરે ફક્ત મોં મગ્નકાવ્યું.

‘યાર પણુ તમે પૂરા પક્કા આદમી આ શી બેવફરી કરી બેઠા ?’

છૂપા પ્રેમપત્રોના વ્યવહાર પર નાયક અને સિપાહીના એ હાસ્ય-કટાક્ષોનું નિશાન બની ગયેલો ભાસ્કર કશું જ બોલતો નહોતો, કશા ખુલાસા આપતો નહોતો. એની દૃષ્ટિ ડાબાની બહાર ઘાટા બનતા અંધકાર તરફ હતી. પોલીસોએ ફાવે તેવું બોલ્યે રાખ્યું. અને ગ્રામ્ય વિધવામાં ભાગ્યે જ સાંભલે તેવી હામ ભીડીમે ભદ્રા પોતાની બેઠકથી ઊઠીને સામી બારી પર જતી, બહાર ડોકું કાઢતી, ને ધામે ધામે એક પછી એક બારીને વટાવી ભાસ્કરવાળા ખાનાની સામેની (રસ્તા પરની) બારી સુધી પહોંચી હતી તેનું આ ત્રણમાંથી કોઈને ધ્યાન ન રહ્યું.

મોં બતાવ્યા વગર ભદ્રા પીઠ ફેરવીને ઊભી ઊભી પોલીસના તડાકા સાંભળતી હતી અને એ એક પછી એક ચકિત કરનારી વાતોની ભાસ્કરના મોં પર શી અસર થાય છે તે ચપળતાથી મોં ફેરવી જોઈ લેતી હતી. ભાસ્કરના ચોખ્ખા ચહેરા પર અપમાન અને બેધજનજતીની નિસ્તેજ હતી, પણ એ નિસ્તેજમાં ય એક પ્રકારની શોભા હતી. ભાસ્કરનો ચહેરો પૂર્વે જોયેલો ત્યારે

ખાડાખખડીઆવાળો, ધામીઆના દાગોથી ખરડાએલો ને ક્યાંધક ક્યાંધક ઊપસી આવેલી નસોથી ડુંગરાટેકરાવાળો દીસેલો. પણ એ રાત્રિએ આગગાડીના ડામામાં દીઠેલ ચહેરા પર, બોરડીનાં જળાં ખોદીને કાઢ ખેડુએ સમથળ કરેલા ખેતરની સપાટી સમી કુમાશ હતી.

ઘડીભર તો ભદ્રાના મનમાં મથામણ ચાલી રહી : ‘આ માણસ પારકી બેરીઓને ફસાવે એવો છે ખરો ? અમારી બેરીની જાત પણ કંઈ એાછી છે બધ !’

વિચાર આવ્યો કે તત્કાળ ભદ્રાએ પડતો મૂકી દીધો. એ વિચાર-વાટ એને વિકંગળ હિંસ્ર પશુઓથી ભરેલી લાગી. ને એણે પોલીસ નાયકનો નવો ઉદ્દગાર સાંભળ્યો : ‘ઓરત તો દગલખાજની પૂતળી છે હો માસ્તર ! ઓરતનો કદી ઇતિખાર ન કરવો.’

ઘીના રેવેલ ડામામાં કસ્ટમના સિપાહી સોયો ઘોંચે તેવી રીતે ભદ્રાના હૃદયમાં એ શબ્દો ઘોંચાયા. પલભર એ સંક્રાંતિ ગર્ભ પછી તરત એણે ભાસ્કરના મન પરની એ શબ્દોની અસર નિહાળવા મેં ફેરવ્યું. ભાસ્કરે પણ એ વખત પહેલી જ વાર પોતાનું મેં બહારના અધિકાર તરફથી ફેરવી લીધું. એનો ચહેરો જોનાર કાંઈ પણ કહી શકે કે એ મેં ફેરવવાની ક્રિયામાં કાંઈ ચગદાતો કાંડો દેહ આમળતો હોય તેવી બ્યથા હતી.

ફરેલી આંખોને એ કાનું દર્શન મળ્યું ? અમદાવાદની ઓળખીતી આખી આલમ શું કાંઈ એક જ નારીનું સ્વરૂપ ધરીને ખડી થઈ છે ઠપકા ને ધિઃકાર દેવા ? મેંજાંટોણાં ને પથથરો મારવા ? પોલીસની હાંસીમાં શામિલ બનવા ? કે કંચન અને યમુનાના જીવન-વિનાશ બદલનું કાંઈ નવું તહોમતનામું પોલીસ પાસે દાખલ કરવા ?

૩૧૨ : તુલસી-કથારો

ભારકર હેજતાયો. એ ભદ્રા હતી. પણ પૂર્વે વીરસુતને ઘેર દીઠેલી તેવી ભદ્રપિણી સૌમ્યા નહોતી. એની આંખો, પોતાની સમસ્ત શીતળતા સાચવીને પણ પોલીસોની આંખોનાં તળિયાં ઉચકાવી રહી. પોલીસનો પરિચય કે પ્રસંગ એને કદાપિ નહોતો પડ્યો. ઘરની ખડકી એણે અમદાવાદ આવ્યા પછી જ, દેવુના દવાખાને જવા કરવા પૂરતી વળોટી હતી. પુરુષ જાતિના એક પણ માણસ જોડે એ ઊંચે અવાજે બોલી નહોતી. એવા સંસ્કારોમાં પોષાએલી ભદ્રાનું હૈયું ‘કંઘક કહું ! કંઘક કહું !’ એવા શબ્દોએ ધમકતું ધમકતું, એક ઉચ્ચાર પણ કરી ન શક્યું.

પોતે કંઘ કહી નથી શકતી તે બાજતનો એને મનમાં આત્મતિરસ્કાર આવ્યો. પણ એને વધુ વેદનાની અગ્નિજાળો વેઠવી ન પડી. એ આશ્ચર્યચકિત બની. ભારકરને એણે પોતાની સામે હાથ જોડી શિર નમાવતો જોયો.

ભદ્રા શરમીંદી બની. આવું નમન. પોતાનાથી પણ મોટી વયના પુરુષ પાસેથી પામવાનો આ પહેલો જ બનાવ એને ગૂંગળાવી રહ્યો. એની લજ્જાએ એના મૂડેલ મસ્તકના ભાલને લાલ લાલ કરી મૂક્યું.

‘સારું થયું કે તમે આંહીં મળી ગયાં.’ ભારકરે ભદ્રાને પ્રસ્તાવનાના સંતાપમાંથી બચાવી લેવાની બુદ્ધિથી આમ પરખારી જ શરૂઆત કરી લીધી; ને સ્તબ્ધ બનેલા, બાધોલા જેવા પોલીસોને વિચાર કરવાનો પણ સમય આપ્યા વગર એણે ભદ્રાને કહેવા માંડ્યું—

‘નલિની નામની એક રાજકોટની વિદ્યાર્થિની અમદાવાદમાં મારા રક્ષણ તળે હતી. એના પિતા પણ નલિની પરની મારી દેખરેખ માગતા હતા. એ પરણી તે પછી એના પતિએ પણ નલિની સાથે મારો સહવાસ ચાલુ રહેવા ઈચ્છા બતાવી હતી, પછી નલિની પતિને ઘેર ગઈ, ત્યાં જેવું કંચન ને વીરસુતના ઘરમાં બન્યું તેવું નલિનીને બન્યું મારી એણે કાગળ લખી સન્નાહ પૂછી. મેં એને પતિનો ત્યાગ

કરવાની સલાહ લખી, પણ પતિ પત્ની વચ્ચે મનામણાં થયાં. મનામણાં કરવાની રીત રમૂજ હતી. પતિએ કહ્યું કે નલિની ! તું તો નિર્દોષ ને ભોળી નારી છે. તું નિષ્પાપ છે. પણ એ ભારકરે જ દુષ્ટ તને ફસાવી દીધી. એટલે નલિનીએ સંતુષ્ટ થઈને એના પતિ પાસે મારા કાગળો પ્રકટ કરી દીધા છે. મારા સામે નલિનીને ભગાડી જવાની ફાશીશ્ચનો ફસ થયો છે. મને ત્યાં લઈ જાય છે. હું તમારા આશિર્વાદ માગું છું.’

‘આશિર્વાદ—’ ભદ્રાને ગળે થૂંકનો ઘૂંટડો ઊતરી ગયો. એ માંડ બોલી શકી : ‘આશિર્વાદ શેના ભૈ ?’ એ ‘ભૈ’ સંબોધનના ઉચ્ચારમાં એનો એ જ થડકાર હતો, એ જ રણકા અને કમ્પાયમાન ઝણકાર હતો, જે સગા દેર વીરસુત પ્રત્યેના સંબોધનમાં ગૂંજી ઊકતાં. ખુદ ભદ્રાએ જ પોતાનો એ બોલ સાંભળ્યો, ને એને પોતાને જ નવાઈ લાગી. વીરસુત સિવાયના કોઈ પ્રત્યે આવો ઝંકાર એના કંઠે કદી કર્યો નહોતો.

‘આશિર્વાદ એટલા જ કે મેં જેને મારી સચ્ચાઈ માની છે તેને હું છોડી ન દઉં.’

ભારકરની વાણી ભદ્રાની સમજમાં ઊતરી નહિ. ‘સચ્ચાઈ’ શબ્દ પારકી સ્ત્રીઓના સંસાર ભંગાવનાર પુરુષતા મોંમાં વિચિત્ર જણાયો. ઓછામાં પૂરું પેલા બેઉ પોલીસો પણ ખડખડ દાંત કાઢવા લાગ્યા ને એ દાંત કાઢતે કાઢતે નાયકનો જૂનો દમ ઊખળી પડ્યો. એની ભયાનક ખાંસીનો એ હુમલો પાંચ મિનીટ સુધી ચાલુ રહ્યો, અને કેમ જાણે કોઈ ખાકી રહેલા કામની વચ્ચે એ વિશ્લેષ પડ્યો હોય, એવી બ્રાંતિથી ભદ્રા ત્યાં થંભી રહી, પણ નાયકનો દમ સહેજ શમતો હતો ત્યાં તો પોલીસે ફરી હસતું શરૂ કરી ‘દેખ લો નાયકસાબ ઇનકી ‘સચ્ચાઈ !’ એમ કહીને નાયકને ફરી વાર બેફામ ખનાવ્યો.

૩૧૪ : તુલસી-કચારો

‘એક વાત સાંભળી લો ભાઈ નાયક અને ભાઈ કોન્સ્ટેબલ !’ ભારકરે શાંત શબ્દોમાં પિછાન દીધી; ‘આ કોણુ છે તે જાણો છો ? લો હું તમને જણાવી દઉં, એટલે તમારે કેટલું હસવું તે નક્કી થઈ શકે. આ એ જ ચોરત છે કે જેના નામની ગંદી વાત કરનાર માંધાતાને મારે મહાવ્યથા કરવી પડી ને આ કેદમાં આવી તમને સૌને તકલીફ આપવી પડી. મારું ચાલે તો હું તમને વધુ તકલીફ દેવા નથી માગતો. તમે ના પાડશો તો હું એની સાથે વાત કરતો અટકી જવા રાજી છું. પણ હું ને એ વાત કરીએ એવી જો તમારી મરજી હોય તો એમની જાતની અદબ પાળવાની તમારી ફરજ છે. નહિ તો પછી પાછળથી મને એમ કહેવાની વેળા ન લેશો કે અરે યાર, અરે માસ્તર, તમે તે યાર શું બદલી બેઠા ને ધડોધડ બસ અમને લાફા જ લગાવવા લાગી પડ્યા !’

ભારકરે સંપૂર્ણ સ્વસ્થતાથી બોલી ગયો. પોલીસો ખસિયાણા પડી સાંભળી રહ્યા. ભારકરની કદાવર કાયા અને લાફાના ધમધમાટા સંભળાવતી એની ટાઢીબોળ વાણી આ બે જણાનો વધુ મશ્કરીનો ઉત્સાહ ઉતારી નાખવા માટે બસ હતી.

‘ના રે યાર ! ખુસીસેં કર લો ને ખાતાં. અમારી તો એ માએન બરોબર છે. બેસો બેન બેસો !’ એમ કહીને પોલીસનાયકે ભદ્રાને જગ્યા કરી દીધી.

‘બેસશો ધડીવાર ?’ સત્તાની વાણીમાં બોલવા ટેવાએલ ભારકરે ભાગ્યે જ આવી કાકલૂદી અન્ય કોઈને કરી હશે.

ભદ્રાએ પોતાની સાડી સંકોડી. એક વાર પોતાના ખાનામાં બિંધતી યમુના અને અનસુ તરફ જોઈ લીધું, તે પછી એ ત્યાં બેઠી. કદી ન અનુભવેલી સંકોચની ને સંક્ષોબની લાગણી ભારકરે તે વખતે

અનુભવી. એણે પોતાની બેઠક પર પોતાનાં કપડાં પણ સંકાડ્યાં. ને એણે કહ્યું, ‘હું તો કંચનને ઠેકાણે ન પાડી શક્યો. મને લાગે છે કે એ રઝળા રઝળાને પાછી તમારે ઘેર જ આવશે. એને તરછોડશો નહિ.’

‘કંચન તો ઘેર ક્યારનાં આવી ગયાં. અમારે ગામ રહે છે મારા સસરા પાસે.’ ભદ્રાએ આ માણસને માર વાગે એવા શબ્દોમાં કહ્યું. શબ્દો તો સાદી વાત કહેનારા હતા, પણ બોલવાનો લહેકો ને બોલતી વેળાનો સીનો ભાસ્કરને ડાંભે તેવાં હતાં.

‘તે તો હું અત્યારે જ જાણુવા પામું છું. હું જેલમાં હતો ખરોતે.’

‘ને કંચનગૌરી સગર્ભા છે.’ ભદ્રાએ એ કૃત્ય ભાસ્કરનું ગણેલું એટલે આ કારડો વીંઝવાની તક જતી ન કરી.

‘તે તો આનંદના સમાચાર.’ ભાસ્કર જે સરલતાથી બોલ્યો તે ભદ્રાને નિષ્પાપ લાગી. ભાસ્કર તો જરીક થોભ્યા વગર આગળ વધ્યો: ‘એ બાપડી એટલી અપંગ છે કે બાળકનો ઉછેર પણ કરવો એને વસમો બની જશે. તમે એની સહાયે જ રહેજો.’

ભદ્રા અંદરખાનેથી ચીડે બળી રહી. આ માણસ નક્કર હશે તેથી જ શું ચમક્યો નહિ હોય ? કે નિર્દોષ હશે તેથી ? એ તે શું પોતાની બહેન કે દીકરીની ભલામણ કરી રહ્યો છે ? ને કેમ જાણે મારા પર એનો અધિકાર પહોંચતો હોય એવી રીતે ભલામણ કરે છે !

‘એ ઘેલીને—એ મૂરખીને મારા સમાચાર તમારે આપવા કે ન આપવા, એનો મને વિચાર થાય છે.’

ભાસ્કર ધૃષ્ટતાથી બોલતો હતો. પણ કેટલાક લોકોને ધૃષ્ટતા કાંઈ ગુણ સમી શોભે છે. નમ્રતા જે તેઓ ધારણ કરે તો તેઓનું સ્વરૂપ ઊલટાનું બિહામણું લાગે. ભાસ્કરની ધૃષ્ટતા ભદ્રાને ગમી.

૩૧૬ : તુલસી-કથારો.

‘કંઈ નહિ,’ ભારકર બે ઘડી વિચારીને બોલ્યો: ‘કહેશો નહિ. અને હું જેલ પકડાયો ત્યારે એ મને મળવા પણ ન આવી ? બેવકૂફ છે બેવકૂફ !’

‘દેવી બનાવવી’તીને ?’ ભદ્રા લાલચોળ બનીને બોલી. પણ બોલ્યા પછી પલમાં જ એ સ્તબ્ધ બની. એનું મન બોલ્યું: આટલી છૂટ આ કેની સાથે ? આ બેઆખરુ, કેદ પકડાએલા, પરસંસારના ભાંગણુહાર ભારકર સાથે ?

‘હું તો હજુ ય થાક્યો નથી.’ ભારકરે ભદ્રાનો ટોણો સમજ્યા વગર કહ્યું: ‘હું તો એનું ઘડતર કરતાં કદી ન થાકત. એ તો એ થાકી ગઈ.’

ભદ્રા ત્યાંથી ઊભી થઈ ગઈ એટલે ભારકરે કહ્યું: ‘હા, હવે તો તમે સુખેથી જાઓ. હમણાં વીરમગામ આવી પહોંચશે. આપણી બેઠેની ગાડીઓ પણ જુદી પડશે. વીરસુતને કહેજો, કે મેં એને મારેલો તેનો બદલો લેવા જેવી શરીર-શક્તિ એ જમાવે તો હું ખૂબ ખુશ બનું. એક વાર એ પણ મને મારી મારી લોથ બનાવે એવો દિવસ કાં ન આવે ! હે-હે-હે !’ એ હસ્યો.

‘એ તો ગયા સમુદ્રપાર.’ ભદ્રાના મનમાં બાકી રહેલો શબ્દ હતો ‘તારે પ્રતાપે !’ ત્યાં તો ભારકર બોલી ઊઠ્યો :-

‘તો તો હું સાચો પડીશ. એ શરીર સુધારીને આવશે. ને હું પણ થોડાં વર્ષોને મટે જીવનપાર જાઉં છું. બહાર નીકળીશ ત્યારે મારું શરીર વીરસુતની લાતો ને લપાટો ખાવા જેવું ક્ષીણુ તો થઈ જાયું હશે એમ કહેજો-અરે લખજો વીરસુતને.’

એટલું કહીને એણે ફરીથી વિદાયનું વંદન કર્યું. ઝડપભેર ચાલી ગયેલી ભદ્રાએ યમુનાને ને અનસુને જગાડી મિસ્તર પાગરણ બાંધતે

બાંધતે અંતરમાં ઝલુઝલુટી અનુભવી. એ ઝલેણાટ અનુકમ્પાનો હતો, ધિઃકારનો હતો, કે તાજજીવીનો હતો ? ભદ્રા ન સમજી શકી. એને આવેા જીવનપ્રસંગ કદી સાંપડ્યો નહોતો. આ માનવીની વિચિત્રતા પણ વ્યવસ્થિત હતી. આ પુરુષના માનસિક કુમેળમાં પણ કશોક સુમેળ હતો. આ રાગીને રોગ શું કાઠે પડી ગયો હતો ? એના જીવનમાં શું કાંઈ રસતત્ત્વ ખૂટતું હતું તેના પરિણામે આ રોગ થયો હશે ! પાપને પણ શું પ્રતાપ હોય છે ?

રાતના અગિયાર વાગે ગાડી બદલાવને બદલાવતે આ ગામડિયણુ વિવેચાને ભારકરની સમસ્યાએ વ્યથિત કરી મૂકી અને એની જૂની સ્મૃતિ કડીબંધ જાગી ઊઠી. પોતે અમદાવાદ ગઈ તેના પહેલા જ દિવસની રાતે દેરના નિર્જન ઘરમાં ભારકર ઓવરકોટ લેવા ઘૂસેલો ને પોતે ફફડી ઊઠેલી છતાં ભારકર પગલું ચ ચાતર્યો નહોતો. ફરી પાછો ઘણા મહિને ભારકર સાંજટાણે ઘરમાં આવ્યો, યમુનાએ ચીસો પાડી, ભારકર શાંતિથી ચાલ્યો ગયો, તે પ્રસંગ પણ નજર સામે તરવરી ઊઠ્યો. ભારકરની આંખ બદલી નહોતી. પછી કેદ પકડાવાની રાત્રિએ એણે દેરની મોટરમાં ચડી ઘેર આવવાની ધૃષ્ટતા કરી તે પ્રસંગમાં પણ કાંઈ મેલું તત્ત્વ હતું ? ને આજે આ ટ્રેનમાં થયેલો મેળાપ પણ કેટલો બધો સ્વચ્છ હતો !

ત્યારે શું આ માનવી પાતકી ને પ્રપંચી નહિ ? પ્રામાણિકતા શું આટલાં વિલક્ષણ રૂપો ધારણ કરતી હશે ? ને કંચનના સગર્ભાપણાની વાત એણે સાવ સ્વાભાવિક ગણી સ્વીકારી લીધી તે તો વિચારમાંથી ન ખસી શકે તેવું દૃશ્ય હતું. એ પોતે જો કંચનની આ દશા માટે જવાબદાર હોત, તો ચમકી ન ઊઠત ! વીરસુતનો ત્યાગ કરી બેઠેલી કંચન આ દશાને પામે તેનો સીધો જીર્ણોદ્ધાર બીજો ગમે તે હો, પણ તેનો મૂળ જવાબદાર તો પોતે જ છે, એ વિચારે પણ એ કેમ ન

ચોંકી ઊઠ્યો ? કે શું કંચનના ગર્ભધાનની મુદતનો હિસાબ જ એના મગજમાં નહોતો ! શું એ જડતા હશે ? કે નિર્દોષતા ?

નવી ગાડીમાં ગોઠવાએલી ભદ્રાએ પાછલી રાજકોટ જનાર ગાડીની રાહ જોતા 'પ્લેટફોર્મ' પર ઊભેલા ભાસ્કર તરફ ધીરીધીરીને ખારીમાંથી જોયા કર્યું. ભાસ્કર એના તરફ નહોતો જોતો. એક વાર એ જુએ, જોઈને એક વાર પાછો નજીક આવે, તો હજુ એકાદ માર્મિક પ્રહાર કરી લેવાનું ભદ્રાનું દિલ હતું. ચાલતી ગાડી પરથી ગાળ કે ઠપકા દેવાની અથવા પથ્થર લગાવવાની વૃત્તિ ધણામાં હોય છે. કેમ કે એમાં સલામતી છે. ભદ્રાની અંદરનું ગ્રામ્ય સ્ત્રીત્વ એ તક દેખી સળવળી ઊઠ્યું. પણ ગાડી ભદ્રાને લઈ ચાલી નીકળી. ખેપે ખેપે હજારો નિગૂઢ માનવ-સમસ્યાઓના ઓજ ખેંચી જતી ગાડીને ભદ્રાનો એકનો આજનો અંતર-ઓજ ભારી પડ્યો હોય કે નહિ, પણ ભદ્રાને ગાડીનાં પૈડાં માંડ માંડ ફરતાં લાગ્યાં. એણે આખી રાત અજપો અનુભવ્યો. ભાસ્કર જેવા અજ્ઞાણ, અન્ય પંથે પજોલા, લગાર પણ નિસંજત વગરના માનવીનું આ ચિંતન અકારણ હતું છતાં કેમ એ ચિંતન કાઈ રાત્રિકાળે દીવો જળતા ઘરમાં ભૂલથી આવી પડેલ ચામાચીડિયાની જેમ આમ તેમ ગોથાં ખાતું હતું ! કયા સ્નેહદાવે કે સંબંધદાવે ભાસ્કરે નલિનીના કિસ્સા વિષેનો ખુલાસો મારી પાસે ઠાલવી નાખ્યો ? અથવા મારી નજરે ખાનદાન ને નિર્દોષ દરવાની આ વૃત્તિ લોખંડ જેવા ભાસ્કરને કેમ થઈ ?

રાત્રિના હંયામાં જેટલાં ચાંદરણાં હતાં તેટલા જ નાનકડા ને અલ્પપ્રકાશિત વિચારો ભદ્રાના અંતરને ભરી રહ્યા. એ બધા મળીને જો કે અંતરના તિમિરપટને અજવાળી ન શક્યા, તો પણ એણે ભદ્રાને રાત્રિ જેવી શાંત, સુંદર ને રહસ્યમય તો જરૂર બનાવી.

પ્રકરણ તેતાલીસમું

‘અડકમહાર !’

સ્ટેશને દેવુ સામે લેવા આવેલો. એના મોં પર લાલી ચડી હતી. ‘ઓ અનસુ !’ એમ કહી એણે અનસુને બાથમાં લઈ એ ચીસ પાડે ત્યાં સુધીની ચીપ દીધી ને અનસુને રીઝવવા એ ભાત-ભાતની પશુ-વાણી કરવા લાગ્યો. એણે યમુના બહેનની પાછળ છાનામાના જઈ ને ચીંટી ખણી. કાપેલી યમુના પાછળ ફરી જુએ તો દેવુ મોં ફેરવીને સાવ અજાણ્ય બની ઊભેલો. યમુનાનો કાપ મસ્તીરૂપમાં ફેરવાઈ ગયો. યમુનાએ દેવુના બરડામાં એક ધખ્ખો દીધો.

સામાન ઉપડાવતી ભદ્રાએ આ તોફાન મસ્તીમાં દેવુનું ને યમુનાનું નવું જીવન નાદ કરતું દીઠું. કાષ્ઠકને ધખ્ખો મારવાનું દિલ તો એને ય થઈ આવ્યું. પણ એનો ધખ્ખો સુસ્થાને શોભે તેવો કાઈ બરડો ત્યાં નહોતો. કિશોર છોકરો કે ગાંડી ઐરી બની જવા એનું મન ઝંખી ઊઠ્યું.

‘ફટબ્યો લાગે છે તારી બાએ !’ રસ્તે ટપામાં ભદ્રાએ દેવુને અભિનંદન આપ્યાં.

‘ફટવે જ તો ! શા માટે ન ફટવે ?’ દેવુનાં ગલોફા ફૂલ્યાં.

૩૨૦ : તુલસી-કથારે।

ભદ્રાએ અંતરથી આશિષો દીધી ને કહ્યું: ‘મારી ગેરહાજરીમાં ઘી ગોળ કેટલાં ઉડાવી ગયો તેનો હિસાબ દેજો જલદી ઘેર જમને, રઢિયાળા !’

‘ચોરીને ખાધું તેનો હિસાબ હું શાનો દઉં ? ચોરને પકડવા આવનારે જ એ તો શોધી કાઢવું રહ્યું.’

ભદ્રાને આ જવાબો સુખના ઘૂંટડા પાતા હતા. ‘હાશ બૈ ! છોકરાનાં મોં માથેથી મારી કે ક્રાંધની ઓશિયાળ તો ગધ ! હું કેટલું ખવરાવતી તો ય કદી લોહીનો છાંટો ય ડાલે ચડ્યો’તો ! હે તુળસી મા ! મારો ભાર તમે ઉતાર્યો.’

એણે પૂછ્યું: ‘બા શું કરે છે ?’

‘નજરે જોજો ને ! ધર ક્યાં દૂર છે ? જોધ જોધને દાઝજો !’

‘જોઉં તો ખરી ! મને દઝાડે એવો તે કયો અગ્નિ પેટાવેલ છે તારી બાએ ?’

એમ કહેતી ભદ્રા ધરમાં દાખલ થઈ ત્યાં તો એણે અનાજની ગુણીઓ ઠલવાએલી દીઠી. ચોખા ને ધઉંના હુંગરા થયા હતા. સોવાનું ને ઝાટકવાનું ધમધોકાર ચાલતું હતું. સાફ થયેલા અનાજને એરંડિયું ચડાવવાની ક્રિયા થઈ રહી હતી. બે મજૂરશોના હાથમાં સૂપડાં ને ચાળણીઓ ચાલી રહ્યાં હતાં. ને એ ઓરડો વટાવી ભદ્રા ખીજમાં ગધ તો એણે ‘બડકમદાર ! બડકમદાર !’ એવા શબ્દો સસરાના ગળામાંથી પૂર્ણ છટા સાથે છૂટતા સાંભળ્યા ને ત્યાં એણે પીંજરાની તાંત ચાલતી દીઠી.

બાપુજી ત્યાં બેઠા બેઠા ધરનાં જરીપુરાણાં ગાદલાં ઉમેળાવી અંદરનું રૂ પીંજવતા હતા. એણે ઊઠીને તરત કહ્યું : ‘પહોંચ્યાં ને તમે ?’

વાહ ! બહુમહાર...! હાથ, હવે તો હું છૂટવાનો. આ ક્યને તો મારા માથે ફેર ગુજર્યો છે. લાવી દો એરંડિયું ! લાવી દો સામટા દાણા ! લાવી દો નવું રૂ ! આ રૂ સાફ નથી, ને આ એરંડિયું દાણામાં ચડાવવા નહિ ખપ લાગે ! આ ખાટલાની પાટી ભરનારને તેડાવો ને પેલા ખાટલાને વાણુ ભરાવી દો. મને તો પગે પાણી ઉતરાવ્યાં છે બાપ ! આ તે દીકરાની વહુ કે કોઈ નખેદ દીકરો ! મને એસવા દેતાં નથી. તમે હતાં તો કેવું સુખ હતું મારે ! દસ દસ વરસ પહેલાંના દેવુના મૂતરેલા ગાભા જેવાં ગાદલાં, એમને મઝાથી ચાલતાં. ને પંદર વરસથી પાટી ધોયા વગરના ઢાલિયામાં ય ધસધસાટ ઊંધ આવી જતી. ને વળી મહિને મહિને દાણો લાવીને ખાતા તેને ઠેકાણે આ તો ધરમાં મોટી રાજકાંતિ થઈ રહી છે ! મને શી ખબર કે તમારી દેરાણીને તમે આવડાં પહેંચેલાં કરી નાખ્યાં હશે ! નહિતર તમને હું દૂર રાખત શા માટે ? હવે તો બાપ, તમારી સત્તા આ ધર માથેથી ગઈ છે. ધરના ખરાં માલિક આવી પહેંચ્યાં છે. હું સાચવવાનું કહેતો, ત્યારે આકરું લાગતું તો હવે લેતાં જાઓ, તમારી સત્તા જ ઝૂંટવાઈ ગઈ. હાથનાં કર્યાં હૈયે વાગ્યાં.’

‘દેવુ !’ ભદ્રાએ પીઠ ફેરવી ઊભાં ઊભાં સસરો સાંભળે તેમ કહ્યું; ‘બાપુજીને કહે કે મને બનાવો છો શાને ? તમે જ ઉપર રહીને કંચનની મદદથી મારી સામે આ કાવતરું રચ્યું છે ના ! એટલા માટે જ એને લઈને તમે આંહીં આવ્યા હતા. પણ એ ગઈ ક્યાં ?’

એમ કહેતી ભદ્રા બીજે એરંડે દોડી, ને ત્યાં એણે કંચનને પીંજેલા રૂના પોલ પાછળ છુપાએલી પકડી પાડતાં સામસામી હસાહસ મચી રહી. ‘કાવતરાબાજ !’ કહી ભદ્રાએ એના કાન આમળ્યા. ભર્યો ભર્યો કંચનનો દેહ અંદરથી કોઈ અજબ રૂતિએ ઊછળી રહ્યો. એના અંગેઅંગમાં જીવન કોઈ લાસ્ય-નૃત્ય ખેલી રહ્યું. તેની માછલી જેવી

૩૨૨ : તુલસી-કચારો

ગતિમાન કાયા ભદ્રાના હાથમાંથી સરી જવા લાગી. પાંજેહું રૂ પડ્યું હતું તેના સફેદ સુંવાળા પાલને બથમાં લઇને કંચન બોલી બિડી : ‘ખરેખર ભાભીજી, આજસુધી બપો મોટાં ગાદલાંમાં સૂતાં છતાં આ તો કદી ખબર જ નહોતી. મને તો એવું થાય છે કે રોજેરોજ નવાં નવાં ગાદલાં ભરાવ્યા જ કરું, રોજેરોજ નવું નવું રૂ પીંજવ્યા જ કરું ને રોજ આ પાલમાં આળોટ્યા જ કરું. ને સાંભળો તો, આ પીંજરાની તાંત શું બોલે છે !’ એમ કહેતે એણે તાંતના ઢેં-ઢેં-ઢેં-ઢેં-ઢેં એવા અવાજોના ચાળા પાડી હાથની ચેષ્ટા માંડી.

ભદ્રા સમજી ગઇ. આ સર્વ રૂઢિતિની ભૂખ એના શરીરની ગભં-વતી સ્થિતિને આભારી છે. ભદ્રાએ એને મસ્તકે હાથ મૂકીને ફક્ત એટલું જ કહ્યું : ‘હિલોળા કર તું તારે બેન ! હિલોળા જ કર. આ ધર તારું જ છે.’

‘ને બાપુજી તો કાંઈ છે ને ભાભીજી !’ કંચને વાત આદરી ! ‘હું જે કહું તે કરવા ખડે પગે બડકમદાર ! ગાદલાં માટે નવું કાપડ લાવો, તો કહે કે બહુ સારું, બડકમદાર ! જે મગાવું તે લઈ આવી દેવા માટે બસ બડકમદાર ! એ બોલે છે ત્યાં તો મારાથી હસી પડાય છે. એ ‘બડકમદાર’ બોલે છે ને મારા તો પેટમાં જ ભાભીજી, કંઈક ભિજળવા લાગે છે.’ એમ બોલતી બોલતી કંચન, જેણે ત્રણે ત્રણ કસુવાવડો જ જોઇ હતી, જેને સાતમા ને આઠમા મહિનાની સગર્ભા-વસ્થાએ અનુભવાતો સ્નાહ કદી ચાખ્યો નહોતો, તે આ નવા અનુભવની કથા કહેતાં નીચે જોઇ ગઇ. એના પેટમાં બાળકનું સ્પન્દન ચાલતું હતું.

ભદ્રાએ એનું મોં જોયું ક્યું ને એથી આંખોમાં પલ પૂર્વેના થનગનાટને બદલે ગ્ધાનિ ને વિષાદ, ભય ને ચિંતા નિહાળ્યાં. એનો પણ મર્મ ભદ્રા પારખી ગઈ. કંચનનાં નેત્રો એકાદ મહિના

પછીની એક કટાકટી પર મીટ માંડી બેઠાં હતાં. એ ટાણે, એ પ્રસવની ચીસોને ટાણે, એ શિશુના પહેલા રૂદનને ટાણે, આના આ જ સસરાના કાનમાં શું થશે ? આ ભદ્રા, આ પાડોશીઓ, સુયાણી વગેરે સૌ શું કરશે ? કાઠને કંઈ આકું અવળું કરવાની સૂચના તો નહિ થાય ? એ કલંકનો નિકાલ તો કાઠને નહિ બળાવાય ?

એ એકેએક મનોવેગને ભદ્રાએ પકડી પાડ્યો. ને એણે કશું જ બોલ્યા વગર, કંચનના રૂના પોલ પર ઢળેલા ચહેરાની જમણી આંખને ખૂણે આવેલું એક આંસુનું ટીપું હળવી આંગળીએ ઉપાડી લીધું.

ત્યાં તો સસરાનો શબ્દ સંભળાયો : ‘બડકમદાર ! હું શાક લેવા જઈ છું. ગાદલાના ગલેફનું કાપડ લેતો આવું છું. ખીજું કંઈ જોવે છે બડકમદાર ? ઠે...ક ! અત્યારે યાદ ન આવતું હોય તો પછી કહેજો—બડકમદાર ! કરમીની જીભ ને અકરમીના ટાંટીઆ ! અલી ઓ અનસુ ! બડકમદાર ! યમુના, બડકમદાર !’ એમ બોલતા સોમેશ્વર માસ્તર રૂપેરી હાથાવાળી સીસમલાકડી વીંજતા, ઘરમાં છુપાઈને હસતી યમુનાના માથા પર લાકડી અડાડતા કહેતા ગયા કે ‘બડકમદાર ! કાણુ કહે છે તું ગાંડી ?—ખિલકુલ ગાંડી નહિ, બડકમદાર...ર !’

‘બડકમદાર’ શબ્દ કોઈ મંત્ર કે સ્તોત્ર સમો બન્યો હતો. એ ઉચ્ચાર આખા રૂળીમાં જીવન પાથરતો હતો. એ શબ્દ વાટે એક વૃદ્ધની રક્તિ ને શક્તિ હવામાં લહેરીઆં પાડતી હતી. ચાલ્યા જતા સસરાની પાછળ શેરી પણ ગાજતી ગઈ—‘બડકમદાર !’

ભદ્રાએ એનો પણ મર્મ કલ્પી લીધો, કે સસરા જાણે કાઠક અપૂર્વ આપત્તિના કસોટીકાળને માટે કૃત્રિમ હિંમતનો સંચય કરી રહેલ છે. એવો અર્થહીન ઉચ્ચાર પગલે પગલે કાઢવાનો એ વગર ખીજો હેતુ ન હોય. ને એ કસોટીનો કાળ ક્યાં દૂર હતો ?

૩૨૪ : તુલસી-કચારો

એક મહિના પછી એક પ્રભાતે કંચનની એ પ્રસવ-ચીસોનો પ્રારંભ થયો. એના ખાટલાને ઝાલીને ભદ્રા સુયાણીની સાથે બે રાતથી બેઠાબેઠ હતા. વેદના અસહ્ય હતી. કંચનને વેદના પીવાની ટેવ નહોતી, એને તો જાણે કાષ્ઠએ અગ્નિકુંડમાં ઝીંકી દીધી. એને ચીસોને દાખવાની શક્તિ હતી તેટલી ખરચી. પણ છેવટે હોઠની ભોગળો ભેદતો ભેદતો સ્વર છૂટ્યો,—કાના નામનો સ્વર ? કાને તેડાવતો પોકાર ? કાને બોલાવતી ચીસ ? એનું કાણુ હતું ? એને મા નહોતી, બહેન નહોતી, ભાઈ નહોતો, ને એક પણ એવી બહેનપણી નહોતી—એક પણ નારીસન્માનક પુરુષમિત્ર નહોતો; ભરથાર હતો પણ નહતા જેવો, દરિયાપાર બેઠેલો, રૂઠેલો, પોતે જ ફગાવી દીધેલો. કાનું નામ પોકારે ? કાના નામનો આકાર ધર્યો એ વેદનાની આર્તવાણીએ ?

‘બાપુજી ! બાપુજી ! ઓ મારા બાપુજી...જી—જી !’ એમ પુકારતા એના દાંતની કચરડાટી બહાર બેઠેલા સસરાએ સાંભળી. કંચનને મન પોતાનો પરિત્રાતા, પોતાને માટે જમની જોડે પણ જીવ્હ માંડનાર આ એક જ પુરુષ હતો: સસરા સોમેશ્વર હતો; એણે પુકાર્યું—

‘બાપુજી ! ઓ મારા બાપુજી...ધ....ધ ધ—’ ને દાંતની કચરડાટી પર કચરડાટી.

‘તુલસી મા ! હે તુલસી મા ! તુલસી મા સારાં વાનાં કરશે બેન !’ બેઠી બેઠી ભદ્રા, કંચનના લથડતા, કકળતા, ભાંગી ટુકડા થતા શરીરને ટેકવતી બોલતી હતી.

સોમેશ્વર માસ્તરનો એ સૌથી વધુ કપરો કસોટીકાળ હતો. ગર્ભ કાલ સાંજ સુધી એણે વૈદને બોલાવેલા, ઓસડિયાં ખંડાવેલાં, સુત્રાવડનો ઓરડો સ્વચ્છ કરાવી ત્યાં ઢળાવવાના ખાટલામાંથી જાતે વીણીવીણી માંકડ કાઢેલા, ધૂપ દેવરાવેલો, ઓરડાને ગૌમૂત્ર છંટાવેલાં ને પૃથ્વી પર

મહેમાન બનનારા માટે નાની માંચી, પોચી ગાહલી, અરે બાળોતિયાના ઢુકડા પણ પોતે ચીવટ રાખી રાખીને તૈયાર કરેલા.

એ જ ડોસાએ જ્યારે પ્રસવ સામે દોડો ત્યારે એક ધુળરી અનુભવી. એનું હૈયું પાછું પડ્યું. એની અંતર-ગુહામાં બેઠેલો સંસારી બોલી ઊઠ્યો : અલ્યા એઈ ! પણ આ બાળક કેવું ! ને શી આ વાત ! અલ્યા આ દોકરાની નામરદાઈનાં નગારાં વગડાવછ ! અલ્યા આ ચીસો પાડનારી લગારે લજવાતી નથી !

ઝાઝા વિચારોએ એને જાણે કે પીંખી નાખ્યો. એને સ્વેદ વળી ગયો. ને આજ એક મહિનાથી જે શૈય-શબ્દ ‘બડકમદાર’ એના મોંને જંપવા દેતો નહોતો તે એના ગળાની નીચે રોકાઈ ગયો.

‘બાપુજી ! બાપુજી ! ઓ મારા બાપુજી ઈ-ઈ-ઈ.’ ચીસો ઊઠતી રહી, ચીસ પાડનારી રાહ જોતી રહી કે હમણાં પડકારશે ડોસા, ‘બડકમદાર !’ એટલે હું માનીશ કે મારા સસરા મારી વહાર કરવા, મને દાનવોથી રક્ષવા આંહીં જ બેઠા છે, પણ કેઈ ન બોલ્યું ‘બડકમદાર !’

સોમેશ્વરને લજ્જાએ, નખળા વિચારોએ ને આ ચીસોની નફટાઈએ ભાંગી નાખ્યો. એણે કાન આડી હથેળીઓ દીધી. એણે વહુના પ્રસવ-ખંડની પરશાળ છોડી દીધી. એ જાણે કે નાઠો, પણ નાસીને જાય ક્યાં ? નાસીને જવાનું એક જ ઠેકાણું હતું : પાછલી પરશાળે પડેલો અંધા જયેષ્ઠારામનો લખાચો.

સોમેશ્વર સરકીને ત્યાં પહોંચ્યા, એણે જમને જયેષ્ઠારામના હાથ ઝાલી લીધા, એના મોંમાંથી ‘કરમ ! કરમ !’ એવા ઉદ્ગાર નીકળ્યા.

જયેષ્ઠારામે ધરમાં જાણે કશું જ બનતું નથી એવા મિત્તજે કહ્યું : ‘કાં દવેજી ! આજ તમારું ‘બડકમદાર’ ક્યાં તબડકાવી ગયું ?’

૩૨૬ : તુલસી-કચારો

‘ચુપ રહે બાપ ! બોલ મા !’ સોમેશ્વરે સાળાનો પંજો દાબ્યો.
‘હું હાર્યો છું. મેં આ શું કર્યું ? હેં જ્યેઠા ! તેં આ શી સલાહ
દીધી’તી મને ?’

‘શું છે ?’ જ્યેઠારામ હસ્યો.

‘આ કોનું સંતાન ! હેં ? આ કોનું હશે ?’

‘એ તો ખબર નથી દવેજી ! પણ તમને કંઈ ખબર છે કે હું મારી
માને પેટે કોનો જન્મ્યો હતો ? હેં દવે, પાકી ખબર છે તમને કે હું
મારા બાપનો જ છું, હેં ?’

એવા બોલનાં તાળાં સોમેશ્વરની જીભે દેવાય તે પૂર્વે તો અંધાએ
આગળ પ્રશ્ન કર્યો, ‘ને તું પડે તારી માને પેટે કોનાથી, તારા
બાપથી જ પાકેલ તેની તને ખાતરીબંધ ખબર છે કે દવે ! એંશી એંશી
વરસના આપણા ન્યાતીલાને પૂછી જોશું હેં દવે, કે મારી ને તારી
માને પેટે હું ને તું કોનાથી પાક્યા’તા ?’

સોમેશ્વર ચુપ બન્યો—થોડી વાર એ મૌન ટક્યું—એ મૌનને વીંધીને
બૂમ પડી ‘ઓ બાપુજી ! ઓ મારા બાપુજી ! ઓ...ઓ...ઓ...’

‘જાઓ દવે !’ અંધાએ કહ્યું, ‘ને મને ય લેતા જાવ. કોઈએ આ
સંતાન કોનું એવું પૂછવા જેવું નથી. તે પૂર્વે આપણે આપણી જાતને
પૂછવું કે હું પોતે કોનો હૃદય ? માટે ચાલો. એને હિંમત આપો. પરશાળમાં
જેસીને.’

બીજાને હાથે દોરાતો અંધ તે ટાણે સોમેશ્વરને દોરી પ્રસવ—ખંડ
પાસે લઈ ગયો ને ઊભો રહ્યો તે પછી પ્રસવની ભયંકર વાણ્ય આવી.
ચીસ પડી ! ‘બાપુજી, ઓ મારા.....’

‘હો બચ્યા ! આ રહ્યો હું બચ્યા ! બડકમદાર !’

એ શબ્દો કંચને સાંભળ્યા. ને તે પછી ખીજ જ ક્ષણે વિશ્વની પરશાળે, બાહ્યણવાડાને ઓરડે, તુલસીને ક્યારે, પ્રભુધરના પરોણા શી એક બાલિકા ઊતરી પડી. સુયાણીએ બહાર આવી ખબર દીધા : ‘દાદાને ઘેર લેણિયાત આવી !’

‘બડકમદાર !’ એ બોલ બોલીને સોમેશ્વર માસ્તર ગદ્ગદિત બન્યા. એ તુલસી-ક્યારે ગયા. ત્યાં યમુના અનસુને લઈ ચુપચાપ બીડેલી આંખે બેઠી બેઠી કંઈક પ્રાર્થના લવતી હતી; અનસુને પણ એણે હાથ જોડાવ્યા હતા.

પ્રકરણ ચુમાલીસમું

બાકીનું તપ

૧૯૩૯ ના ઓક્ટોબર મહિનામાં લંડનની પાસપોર્ટ-કચેરીમાંનાં પગથિયાં ચડનાર એક ઓવરકોટમાં લપેટાએલા યુવાનને તમે જોયો હોય તો તમે તો શાના ઓળખો ! અરે ભદ્રાએ જોયો હોય તો ભદ્રા પણ પહેલી નજરે તો ભાગ્યે જ ઓળખી શકે કે એ પોતાનો દેર પ્રોફેસર વીરસુત છે. ને ભદ્રા તો એને ભાળે તે પળે જ બોલી બેઠે કે ‘આ હા હા ભૈ ! આ તો તમને ચોખ્ખેચોખ્ખી ભાસ્કર ભૈની જ આશિષો કૃણા છે હોં ભૈ. પણ આપણે કાઠની જોડે બાઝવું કરવું નથી. હોં ભૈ !’

દાર્જીલિંગ અને દાવાનળના ઝેરી ધુમાડાથી ખરડાયા પહેલાંની ઇંગ્લાંડની આબોહવાએ ને ધરતીમૈયાએ, પોતાની નિત્યની આસિયત અનુસાર આ સુકલકડી હિંદી યુવાનના દેહને પણ પોતાની તંદુરસ્તી ને સુરખામાં લેટાવ્યો હતો. પાંચ મહિનાના એ વસવાટે એના ગાલના ખાડા, આંખોના ગોખલા, મોં પર પડેલી દાઝો, અને કરચલિયાળા ચામડી પર ગુલાબોની જાણે પૂરણી કરી દીધી હતી.

પાસપોર્ટ-કચેરીનાં પગથિયાં ચડતાં ચડતાં એને પોતાને જ પોતાના દેહ પ્રત્યે આશ્ચર્ય બપજી રહ્યું હતું. હિંદમાં હતું ત્યારે જે

શરીર ફાટેલી સાદડી પેઠે અથવા જર્જરિત છત્રીની જેમ કાગડો બનીને કઢંગી ઢબે જીડવા જેવી ચાલે ચાલતું તે જ શરીર હવે તો પૂરા નીરમે દરિયાનાં નીર પર મલપતા જતા વહાણુ જેવો આનંદ પોતાની તોલદાર ગતિમાં અનુભવી રહ્યું હતું.

ને એ પગથિયાં ચડતાં ચડતાં એને ઘેલી એક બીક પણ લાગતી હતી : હું હિન્દમાં જિતરીને ઘેર પહોંચીશ તે દરમિયાનમાં આ લાલી, આ ગુલાબી, આ સીનો ને આ દેહ-ભરપૂરતા કાઈ માયાવી સૃષ્ટિની માફક વિલય તો નહિ પામી જાય ને ?

એમ વિચારતો વિચારતો એ પોતાના કાટના જિંડા ગજવામાં ડાયરીની અંદર દાખી મૂકેલા એક કાગળ પર મીઠાશ્વથી પંજે ચાંપતો હતો.

પાસપોર્ટ—અમલદારની મુલાકાત મળતાં પહેલાં એને બહાર લાંબો સમય ઊભા થઈ રહેવું પડ્યું. હિન્દમાં પાછા જવાની પરવાનગી મેળવવા મુલાકાતે આવેલાઓની સંખ્યા ક્યાંય માતી નહોતી. દરેકને વારાફરતી મુલાકાત મળતી હતી. ત્યાં જમેલી કતારમાં કેટલાય ચહેરા પર વ્યગ્રતા, શૂન્યતા ને પાસપોર્ટ પર સહી મળવાની નિરાશા લખાએલી હતી. ત્યારે એની વચ્ચે વીરસુત મનમાં મલકાતો ઊભો હતો.

એની નજીકમાં બેઠેલાં અન્ય ગોરાં સ્ત્રીપુરુષોની વચ્ચે જે હળવી વાતચીતો ચાલી રહી હતી તે સાંભળ્યા પછી તો એની આશાનો પારો એકદમ જાંચે જિતરી જવા લાગ્યો ને એને અતિ હર્ષાવેશમાં એવું લાગ્યું કે રખે ક્યાંક પોતે પ્રાપ્ત કરેલું ગુલખદન એકાએક ઓગળી જાય.

એને કાને બીજાંઓનું કલ્પાંત પડતું હતું. કાંઈ બાઈનાં છોકરાં હિન્દમાં હતાં, ને એમાંના એકને ટાઈફોઇડ થયો હતો એટલે

૩૩૦ : તુલસી-કથારૈ

જલદી જઈ પહોંચવું હતું. કાંઈનો ધણી અમુક ટ્રેનના અકસ્માતમાં ચગદાઈ મૂંઝો હતો. પોતાનો જર્મન ચહુદી પતિ હિંદમાં કદ પકડાયો છે એ જાણીને એક આયરીશ ચહુદી સ્ત્રી હિંદને કિનારે પહોંચવા તલસતી હતી.

એવાં તો કેક ત્યાં રૂંધાઈને ઊભાં હતાં. કેમ કે ટ્રાપીક ખેડનારાં જહાજો ઓછાં થયાં હતાં, પાસપોર્ટો મંજૂર કરવા પર સખત કાબુ મુકાયો હતો. પાસપોર્ટ અધિકારીની ઓફિસમાંથી એક પછી એક બહાર નીકળતાં મોઢાં પર નિરાશા હતી, આંસુ હતાં, ગુસ્સો અને રીસ હતાં. અંદર બેઠેલો માણસ કેવો શાપિત હશે? કાંઈનો કિસ્સો રાજકારણી શંકાને પાત્ર ગણીને એ અધિકારી પાસપોર્ટ કરી આપવાની ના કહે છે, કાંઈને એક્ય જહાજમાં જગ્યા મળેલી નથી તેથી એને બહાર ધકેલે છે.

ધરપત ફક્ત એક વીરસુતને હૈયે છે. એ અઠવાડિયે જ ઊપડતી ઓક્સ સ્ટીમરમાં એક જગ્યા એને માટે મુકરર થઈ ચૂકી છે. પેસેજની ટિકીટ પોતાના ખિસ્સામાં છે, પોતે સરકારી કૉલેજનો અધ્યાપક છે. બિનરાજદારી માણસ વિદ્યાને માટે દેશાટને નીકળેલો હોવાનાં પોતાના ગજવામાં પ્રમાણ છે. પછી કાણુ એને પાછા વળવાની મના કરી શકે તેમ છે ?

ચાર દિવસ પછી સ્ટીમર ઊપડશે. તે પછી વીસેક દિવસે પોતાના પગ માતૃભૂમિ પર હશે, ને મુંઝવેથી પોતાનું ગામ પૂરા ચોવીસ કલાકને પહેલે પણ નથી. કંચન ત્યાં દયામણું મોં લઈને, ચરણે ઝૂકતી, પ્રાયશ્ચિત્તનાં આંસુ પાડતી તે જ રાત્રિએ મને એકાંતે મળશે ..એ આખો ચિતાર નજરમાં ગોઠવીને વીરસુત ઊભો હતો. એ ચિતારને રજેરજ આધાર આપતો એક કાગળ એની ડાયરીના બેવડમાં પડ્યો હતો. એનો પંખો ફરી ફરી એ કાગળવાળી જગ્યા પર જતો હતો.

પણ પોતાનો વારો આવવાને વાર લાગતી ગઈ તેમ તેમ વીરસુતને આ નિરાશ પગલે બહાર નીકળી ચાલ્યાં જનારાંઓ પરની સરસાઈની મીઠાશ કંઈક કંઈક ઓછી થતી ગઈ. એનું કારણ બહુ વિચિત્ર હતું.

એ ધમારતના માથા પરનું વાદળ વેદનાભયું હતું. વિમાનોની પાંખો ગાજતી હતી. દૂર દૂરના ધડાકા વાયુમંડળને કમ્પાવતા હતા. જગતનો વ્યવહાર તૂટતો હતો. માનવપ્રેમના ફેડા ફેંધાતા હતા. દુર્ભાગીઓની સંખ્યા વધી રહી હતી. ને સેંકડો ભાગ્યહીનો હતભાગીઓની વચ્ચે એકાકી સુભાગી બનવામાં બિલકુલ રસ નથી બન્યો હતો એનું ભાન વીરસુતને આંહીં થતું આવતું હતું.

આમ જ્યારે વીરસુતે પોતાના જીવનને બીજા હજારો લાખો જનોની સરખામણીમાં નિહાળવું શરૂ કર્યું ત્યારે એને આખા જીવનમાં કશુંક નવીન લાગ્યું. લડાઈનો એ કાળ એક નાની બારી જેવો બની ગયો. એ બારીમાંથી જાણે વીરસુત બહાર ડોકિયું કરતો હતો. પોતે જિંદો અને સલામત ઊભો હતો, બીજાં સેંકડો નીચે ભીડાભીડમાં ચાલ્યાં જતાં હતાં, એકબીજાથી ચગદાતાં ને વિખૂટાં પડતાં. જાણે દોડાદોડ મચી હતી, ને મા બાળકાથી, પતિ પત્નીથી, બાપ બેટાથી છૂટાં પડીને એ બેશુમાર ગીરદીમાં અલોપ થતાં હતાં.

મનના તરુવર પર એક મોરલો થનગનતો હતો—ઝટ ઘેર પહોંચી જઈને સ્વજનોને ભેટવાનો ઇચ્છામોરલો. કાઠએ જાણે એ મોરલાને પાણી મારીને ઉડાડ્યો. પછી એ મોર પાછો એની એ જ તરુ—ડાળે આવીને સ્થિર ન બન્યો. ચોખખાચણાક ઉર—આલને છેલ્લે આરે તલના દાણા જેવડી જાણે કાળી વાદળી વરતાઈ. વીરસુત વ્યથિત બન્યો.

એણે પોતાની આજીવનનું નજર કરી. પોતાની જેવો એક જીવાન ઊભો હતો. કપડાં મેલાં હતાં. સુકાએલા મોં પર વધુ પડતો

૩૩૨ : તુલસી-કથારો

ચળકાટ મારતી બયાનક લાલી હતી. ડોળા ઊંડા ગયેલા. પણ વધુ નિહાળાને જોતાં એ વાતની શક્યતા લાગે : થોડા જ વખત પૂર્વે એ શરીરે ને સંસારે સુખી હોવો જોઈએ. વીરસુતનો રસ તીવ્ર કૌતુકની પરિસીમાએ પહોંચ્યો. એણે સવાલો પૂછ્યા. પહેલાં તો એ યુવાને વાર્તાલાપમાં ઊતરવાની દાનત ન બતાવી, પણ છેવટે વીરસુતે આટલો જવાબ મેળવ્યો :—

‘હિંદી છું, મુસ્લિમ ડોક્ટર છું. આંહીં અભ્યાસ વધારવા આવેલો, એમાં એક શ્રીમંતનાંદિની ગોરી સ્ત્રીનો મેળાપ થયો. ઘેર બુદ્ધા બાપ છે, મા છે, ને જે બાળકોવાળા બીબી છે. બીબીને તો આંહીં બેઠે બેઠે તલાક દઈ દીધા ને આ ધનિક ગોરી સ્ત્રી સાથે નિકાહ કર્યા. મને મનથી ને શરીરથી ચૂસી લઈને એણે મને તલાકની હાલતમાં ઉતારી મૂક્યો છે. આંહીં પ્રેક્ટીસ સારી ચાલતી, પણ હવે તો જવા ચાહું છું. મેં તલાક આપેલી બીબી બીજે ક્યાંય પરણી નથી ગઈ. મારા પિતા એને પાળે છે. મારી એક બેટી ને એક બેટા મેં છેલ્લાં છોડ્યાં ત્યારે બહુ નાનાં ને અણસમજણાં હતાં. આજે દીકરો દસ વર્ષનો થયો હશે. સાત વર્ષથી હું આંહીં છું. બેટાના હસ્તાક્ષરનો પહેલો કાગળ, એની માએ લખાવેલો, તે મને મળ્યો તે પછી અહીં દિલ ઠેરતું નથી. લાગે છે કે હું મરી જઈશ તો એક કામ બાકી રહી જશે. એ કામ બીબીના કદમોમાં પડી મારી માગવાનું છે.’

આમ કહીને એણે પહેલી જ વાર મોં મલકાવ્યું. એટલા નાના હાસ્યમાં એના ચહેરા પરની ખાડો, દાઝો, કરચલીઓ વગેરે થોડી ઘણી ડૂબી જઈને પાછી વધુ ઉઘાડી પડી ગઈ. વીરસુતે પૂછ્યું—

‘કેમ કહો છો કે તમે મરી જશો ?’

‘હું દોક્ટર છું તેથી.’

‘શું છે?’

‘મને ક્ષય છે. એને ઘોડાપુર સ્વરૂપ ધરવાને હવે વાર નથી. મને વહેલું જવા મળ્યું હોત તો હું બીબીને પગે પડીને પછી બીજી જ પલે મરવા તૈયાર રહેત, પણ એવા કાલ પર કાંઈ સ્ટીમર કે વિમાન કંપની થોડી જ પેસેજ આપે છે!’

એમ કહીને તે બીજી વાર હસ્યો ને તેણે ખાંસીને રૂમાલ વડે દાબી. રૂમાલ તેણે પાછો ગળવામાં નાખ્યો ત્યારે એ લોહીમાં રંગાયો હતો. વીરસુતને ખાતરી થઈ કે આ માણસને પૂરપાટ વધતો ક્ષય છે.

એટલી વાર થઈ ત્યાં મુલાકાત માટેનો વીરસુતનો વારો આવ્યો. અંદર જઈને એ થોડી મિનીટ પાછો આવી પેલા ક્ષયગ્રસ્ત મુસ્લિમ ડોક્ટરને પોતાની સાથે અંદર લઈ પાછો ગયો. ત્યાંથી પાછા બહાર નીકળીને એ બેઠે બહાર નીકળી નીચે ઊતર્યા ત્યારે બેઠેની સ્થિતિ બદલાઈ ગઈ હતી. વીરસુતની માગણી મંજૂર રાખીને પાસપોર્ટ અધિકારીએ વચન આપ્યું હતું કે, પોતાના નામનો પેસેજ જો પોતે આ મુસ્લિમ ડોક્ટરના નામ પર કરાવી શકે તો એ ડોક્ટરના પાસપોર્ટ પર સહી થતાં વાર નહિ લાગે. પણ સાથે સાથે વીરસુતને અધિકારીએ પ્રશ્ન કર્યો હતો કે ‘તમારો પેસેજ ગુમાવીને તમે ફરી શું જલદી નવો મેળવવાની આશા રાખો છો?’ એનો જવાબ વાળતા પહેલાં વીરસુતની આંખે અંધારાં આવેલાં; પોતે આ શું કરી રહ્યો છે! ઘેર જવાની તાલાવેલીને કેટલીક દબાવી શકશે! કાલે પરતાશે તો?

પણ એણે આંખો ખોલીને ઝટપટ કહી દીધું : ‘કંઈ ફિકર નહિ.’

‘સંસારથી કંટાળ્યા છો કે શું? પરણ્યાંને ઘણાં વર્ષો થઈ ગયાં છે? ડઝનેક છોકરાં છે?’ એવી થોડીક મજાક અમલદારે કરી લીધી.

વીરસુત એ પી ગયો હતો.

૩૩૪ : તુલસી-કથારો

‘ચાલો.’ વીરસુતે બહાર આવી એ હિંદીને કહ્યું, ‘આપણે એ સ્ટીમર કંપનીની ઓફિસે જઈ આવીએ. મારા પેસેજની બદલી તમારા નામ પર કરાવી દઉં. પછી તમારો મુકામ જોઈ લઉં એટલે ચોથે દિવસે હું તમને ડોક પર લઈ જઈશ.’

મુસ્લિમ ડોક્ટરે વીરસુતનો હાથ પકડ્યો. પણ તરત પાછો છોડી દઈ કહ્યું ‘દરગુજર કરજો. હું ક્ષયરોગી છું, ભૂલથી હાથ લેવાઈ ગયો. પણ હું પૂછું છું, તમારી રાહ જોનારાં ઘેર હશે તેનું શું થશે ?’

‘રાહ જોનારાં તો સાત સાત વર્ષ પણ જોઈ શકે છે ને !’ વીરસુત ડોક્ટરની પોતાની જ કહેલી આત્મકથાને ઉદ્દેશીને બોલ્યો. એ બોલ ડોક્ટરના ક્ષયગ્રસ્ત મોં પર ફૂલોની ઢગલી પાથરી રહ્યા.

‘પણ બાઈ !’ ડોક્ટર બોલ્યો : એની સિંધી જાનના મરોડો અંગ્રેજીમાં અનોખી રીતે ઊતરી રહ્યા : ‘તમને આથી રસ શું પડે છે ?’

‘નવા મળેલા સુખને થોડી કરુણતા વડે ભીંજવાનો રસ.’

‘લડાઈના સંયોગો વિક્રી રહેલ છે, જાણો છો તમારે કેટલું ખેંચવું પડશે ?’

‘કદાચ વર્ષ બે વર્ષ. કદાચ એ દરમિયાન કંઈ થાય તો અનંત-કાળ !’ વીરસુત બોલતે બોલતે દિવ્ય બન્યો. ‘ચાલો ચાલો.’ એણે પોતાના ઉપકારપાત્રને ટેકસીમાં લઈને વધુ વાત કરતો રોક્યો ને રસ્તામાં કહ્યું, ‘તમે ત્યાં જઈ સાજા થાઓ એટલે એક કામ કરજો ને ! મારે ગામ કાઠિયાવાડમાં જઈ મારી બીબીને મળી આવજો, ને કહેજો કે મેં વધુ હકકદારને ન્યાય કરવા મારી તક જતી કરી છે.’

ચોથા દિવસે પોતે જાતે ડોક્ટરને ઘેર જઈ, એનો સામાન બાંધી આપી, એને સ્ટીમરમાં વિદાય દીધી. વીરસુત પાછો વળ્યો ત્યારે

એને ઘડીબર એવી ભ્રમણા થઈ કે જાણે રસ્તે ચાલતાં તમામ માણસો એની પાસે આવી આવી, એની સાથે હાથ મિલાવી, એને ધન્યવાદ દેતાં હતાં.

એક રેસ્ટોરાંમાં ખૂણાની કુખીન ખોળાને એ બેઠો, ને એણે પોતાના મજવામાં દબાઈ રહેલો કંચનનો કાગળ લગભગ પંદરમી વાર વાંચ્યો. એમાં છૂટક છૂટક આવું આવું લખ્યું હતું કે—

‘આપુજીની પરવાનગી મળ્યા પછી જ આ લખું છું. આપુજીએ તમારા પાંચ છ સામટા કાગળો મને ગઈ કાલે જ આપ્યા. પોતે રપટ કર્યું કે પોતે જ એ કાગળને રાખી લીધા હતા. પોતે સાચા ધણીની ગોત કરતા હતા. કાગળનું ધણી પોતાને મળી ગયું છે એટલે હવે તો આપણુ બેઠીની વચ્ચે એકલો ટપાલી જ હશે એમ પોતે મને કહી દીધું. ટપાલનાં કવરો ટિકીટા પણ લાવી આપ્યાં છે.

‘પણ પ્રથમ મને કહો તો ખરા વહાલા, કે તમે આટલી બધી શક્તિને અંદર ક્યાં સંધરી રાખી હતી? આટલી શક્તિ હતી તો મને વેળાસર કેમ ન બચાવી લીધી? મને ભેખડાવા દીધી કેમ? મને રસાતાળ મોકલી જ શાને?

‘આપુજીને અને ભદ્રા ભાભીને જે ભ્રમણા તમે કરાવી છે, તે કાંઈ દિવસ ભાંગશે તો નહિ ને? નવું બાળ તમારું જ છે એવી એ ભ્રમણા તમે જો ન કરાવી ગયા હોત તો હું આજે ક્યાં હોત? કદાચ જીવનને પાર હોત. હું આ જીવતા જગતમાં, ને જેટલું વાંચ્યું છે તે સાહિત્યના જગતમાં, વાર્તાઓમાં, કવિતામાં, બધે ય તપાસી રહી છું, કે પોતાની બગડી ગયેલી પત્નીને માટે આવી રક્ષણકારી ભ્રમણા કાંઈ પતિએ ઊભી કરી છે ખરી?’

આંહીં વીરસુતથી થંબ્યા વગર ન રહેવાયું. આંખોનાં પાણીએ ચશ્માંના કાચ બગાડ્યા હતા ને પોતે વિચારતો હતો. બાપુજીએ ને ભદ્રા બાબીએ મને મહાનુભાવ બતાવવા માટે પોતાના અન્નણપણાનું કેવું અદ્ભૂત તર્કટ આ સ્ત્રીના અંતરમાં ઊભું કર્યું છે. એ તર્કટનો ભેદ કંચન સમક્ષ ખુલ્લો કરીને હું મારી મહાનુભાવતાને ભોગે બાપુજીની ને બાબીની ભવ્યતા પ્રકટ કરી શકીશ ખરો કાષ્ઠ દિવસ ?

ચશ્માં લૂછીને એણે કાગળ આગળ વાંચ્યો-

‘એ ભ્રમણા કરાવીને તમે સદાને માટે તો નથી ગયા ને ? પાછા આવવું તો છે ને ? ક્યારે આવવું છે ? મને એક વાર ધરાધ ધરાધને રહી લેવા ક્યારે દેવી છે ?

‘પણ અરેરે ! ધણી વાર એમ થાય છે કે તમે પોતે એ ભ્રમણાના કરાવનાર, તમે તો સત્યના જાણભેદુ છો, એટલે કેમ કરીને આંહીં આવી સુખ પામી શકશો ?

‘છોકરી-મારૂં પાપ, કમભાગ્ય, જે કહો તે-ને ખોળામાં લઇને ભદ્રાબાબી જ્યારે જ્યારે બોલે છે કે ‘અસ્સલ જાણે લેનું જ મોં !’ ત્યારે મને શું થતું હશે, કદાપી શંકા છે ?

‘છોકરીને ધવરાવવાનું દિલ તો થયા વગર શાનું રહે ? થોડાક દિવસ તો મનને દબાવી દબાવી મારાં સ્તનો સૂકવી નાખવા મથેલી, પણ બાપુજીએ તો એવી મધુરી ભ્રમણા પાથરી દીધી છે કે હું જ ભાન ભૂલી ગઈ છું. બાપુજી એવું એવું બોલે છે કે મને કલાકે કલાકે પાનો ચડે છે. ને છોકરી તો રાબડી રાબડી બની રહી છે.

‘તમે એને જોશો ત્યારે શું થશે, એ બીકે કમ્પું છું. આ કંપારીનો સારો કે માઠો અંત જટ આવે તો સારું. માટે જ માગું છું કે વહેલા પાછા વળો !

‘દેવુને માટે મેં એક કન્યા ગોતી રાખી છે. દેવુને ખબર પડવા દીધી નથી. બાપુજીને પણ મારે કાષ્ઠક દિવસ એ કન્યા બતાવીને ચમકાવવા છે. અત્યારે તો હું ભદ્રા ભાભીને પણ કહી દેતી માંડ માંડ મહાપ્રયત્ન બચી છું. પણ એ કન્યાને માટે થઈને મેં એનાં માવતર સાથે ખૂબ સંબંધ ફળવવા માંડેલ છે. ભલે ને છ વર્ષ પછી વેવિશાળ કરીએ ! તમે આવો તો હું તરત બતાવું.’

‘યમુના બહેનને તેડવા એના વર કાણુ જાણે ક્યાંથી આવ્યાંતા ફાટી નીકળ્યા ! આવીને કહે કે એ ગાંડી હશે તો એ હું મારાં આંખ માથા પર રાખીશ. કાણુજાણે કેમ થયું તે ત્રણ દિવસમાં આંહીં બેઠિનાં મન મળી ગયાં, તો પણ બાપુજી જમાઈને કહે કે એમ હું નહિ ફસાઈ જાઉં. તું એક મહિનો અહીં મારા ઘરમાં રહે, ને હું ઝીણામાં ઝીણું પણ દુઃખ જો ન જોઉં તો જ મારી યમુનાને મોકલું. કારણ કે કોને ખબર હું મારી યમુનાના જ પ્રારબ્ધનું ખાતોપીતો હમ્મશ તો ! યમુનાને હું ધક્કેલી મોકલું ને પાછળ મારા ઘરમાંથી સૌભાગ્યદેવી પણ પલાયન કરે તો ? માટે નહિ મોકલું : બડકમદાર ! બડકમદાર શબ્દ તો બાપુજી પગલે પગલે બોલે છે હો ! એને એ બોલ બોલતા સાંભળવા તો આવો. તમે ગમે તેટલું મથો તોય બાપુજી જેવું ‘બડકમદાર’ ન જ બોલી શકો ને ! જો બોલી શકાને, તો તમે કહો તે હાઈ ! ઠીક ઠીક, હું તો ઘેલી બીજી વાતે ચડી ગઈ. એક મહિને બાપુજી સંતોષ પામ્યા. ને યમુના બહેને વિદાય લીધી ત્યારે અમારાં કાષ્ઠનાં હૈયાં હાથ નહોતાં રહ્યાં. એણે તો જતાં જતાં તુલસીમાનો ક્યારે આંસુડે ભર્યો હતો.

‘ભદ્રાભાભી કાઈ કાર્મવાર શન્યકાર બની જાય છે, ને ગણ્યા કરે છે: એક, બે, ત્રણ, ચાર, પાંચ, ને છ. મને લાગે છે કે તમને ગયાને જેટલા મહિના થયા તે પોતે ગણે છે.

‘પણ હું નથી ગણતી. ગણવાનો મને હક્ક નથી. મળવાની હું અધિકારિણી નથી. મને તો હજુ પણ મનમાં ખાતરી થતી નથી કે તમારો મેળાપ વહેલો વાંચ્છું કે મોડો ! કેટલું તપ તપું તો ફરીથી મારે, તમારે, દેવુને ને એની ભવિષ્યમાં આવનારી વહુને, ભદ્રાબાને, યમુનાબાને, બાપુજીને ને મામાજીને પણ આવાં વીતકો વેઠવાં ન પડે ?

‘રાતમાં ઝંખકું છું. ઝંખકે ઝંખકે તમે આવ્યા હોવાના ભણકારા ગીઠેછે. ખાટલાની ઓશીકા બાજુએ તમે જાણે આવીને બેસો છો. પણ હું સવારે ઊઠીને તુલસીક્યારે એટલું જ પ્રાર્થું છું કે એ બધું જ હું વેઠીશ : પણ ફરી વાર અમારે આવા વિભોગ ન પડે તેટલું તપ તો મારી પાસે જરૂર તપાવી લેજો હો તુલસી મા !

લી૦ તમારી છું
એમ કહેતાં ય લજવાતી
કંચન.’

*

*

*

તે પછી ઘેરથી નિયમિત અનિયમિત બીજા પણ કાગળો આવતા હતા. યુદ્ધ વધુ દારુણ બન્યું. પોતાની તક એ મુસલમાન ડોક્ટરને આપ્યા પછી બીજી તક મેળવતાં વીરસુતને મહિના પર મહિના વીતવા શરૂ થયા. વીરસુતે પણ પોતાના હૃદયને તુલસીક્યારે કંચનની જ પ્રાર્થના ત્યાં કરી કે ‘ હે જગજ્જનની ! જેટલું તપાવતું હોય તેટલું તપ અત્યારે સામટું તપાવી લેજો. પણ મારા દેવુના સંસારમાં અમારી વેષવેલડીનું ગંડે ય મૂળિયું ન રહી જાય તેવું કરજો. ’

સંપૂર્ણ

શ્રી. રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈ રચિત પુસ્તકો

૧ જયંત	(નવલકથા)	૨—૦—૦
૨ શિરીષ	"	૨—૮—૦
૩ કોકિલા	"	૨—૮—૦
૪ હૃદયનાથ	"	૨—૮—૦
૫ સ્નેહચક્ર	"	૨—૮—૦
૬ દિવ્યચક્ષુ	"	૨—૮—૦
૭ પૂર્ણિમા	"	૨—૮—૦
૮ ભારેલો અગ્નિ	"	૩—૦—૦
૯ આમલક્ષ્મી ભા. ૧	"	૨—૮—૦
૧૦ આમલક્ષ્મી ભા. ૨	"	૨—૮—૦
૧૧ આમલક્ષ્મી ભા. ૩	"	૨—૮—૦
૧૨ આમલક્ષ્મી ભા. ૪	"	૩—૦—૦
૧૩ બંસરી	"	૨—૮—૦
૧૪ પત્ર લાલસા	"	૨—૮—૦
૧૫ ઠગ	"	૨—૮—૦
૧૬ આકળ	(નવલિકા સંગ્રહ)	૨—૮—૦
૧૭ પંકજ	"	૨—૮—૦
૧૮ શકિત હૃદય અને સંયુક્તા	(નાટકો)	૨—૮—૦
૧૯ નિહારિકા	(કાવ્ય સંગ્રહ)	૨—૦—૦
૨૦ જીવન અને સાહિત્ય ભા. ૧	સાહિત્ય વિષયક લેખો	૨—૮—૦
૨૧ જીવન અને સાહિત્ય ભા. ૨	"	૨—૮—૦
૨૨ સુવર્ણ-રજ	(શ્રી. રમણલાલ દેસાઈનું વિચારમંથન) (સંગ્રહક-શ્રીમતી બાબા મજમુદાર)	૩—૦—૦
૨૩ પરી અને રાજકુમાર	(સામાજિક છ નાટકો)	૧—૮—૦
૨૪ ક્ષિતિજ પૂર્વાર્ધ	(નવલકથા)	૨—૮—૦
૨૫ ક્ષિતિજ ઉત્તરાર્ધ	(નવલકથા)	(છપાય છે)
૨૬ અંજની	(નાટક)	૨—૦—૦
૨૭ શોભના	(નવલકથા)	૨—૮—૦
૨૮ આમોન્નતિ (આમજીવનની ઉન્નતિ સંબંધી વિવેચન)		૨—૦—૦
૨૯ કલાપી : તેનું જીવન અને કવન		(છપાશે)

: મળવાનું જાણીતું સ્થળ :

આર. આર. શેઠની કંપની : બુકસેલર્સ

કેશવબાગ, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ : મુંબઈ

અર્વાચીન કાવ્ય ગ્રંથાવલિ

મહાગુજરાતના માનીતા કવિઓના અમારા તરફની
પ્રકાશિત થયેલાં તથા સોલ એજન્સીનાં કાવ્ય સંગ્રહો

* ૧ કાવ્ય મંગલા	સુન્દરમ્	૧-૮-૦
* ૨ ગંગોત્રી	ઉમાશંકર જોષી	૧-૮-૦
* ૩ યુગવંદના	ઝવેરચંદ મેઘાણી	૨-૦-૦
* ૪ અધ્ય	રમેશ્વરશિખ	૨-૦-૦
૫ નિહારિકા	રમણલાલ દેસાઈ	૨-૦-૦
૬ ઇલા કાવ્યો	ચન્દ્રવદન મહેતા	૨-૦-૦
* ૭ રતન	ચન્દ્રવદન મહેતા	૧-૦-૦
૮ કાશમલનનાં કાવ્યો	કાશમલન	૦-૮-૦
૯ દીપશિખા	અમીદાસ કાણકિયા	૧-૮-૦
૧૦ રસીકનાં કાવ્યો	આવસત્થી	૧-૮-૦
૧૧ ખડિત મૂર્તિઓ	ઈન્દુલાલ ગાંધી	૧-૦-૦
* ૧૨ લલિતનાં ખીળાં કાવ્યો	લલિતજી	૦-૧૨-૦
* ૧૩ હૃદયવીણા	નરસિંહરાવ દીવેટિયા	૧-૪-૦
૧૪ વસુધા	સુન્દરમ્	૨-૦-૦
* ૧૫ નિશીથ	ઉમાશંકર જોષી	૨-૦-૬
૧૬ ઈન્દ્રધનુ	સુન્દરજી ખેટાર્ધ	૨-૦-૦
૧૭ આરાધના	મન:સુખલાલ ઝવેરી	૨-૦-૦
* ૧૮ જ્યોતિરેખા	સુન્દરજી ખેટાર્ધ	૧-૦-૦
* ૧૯ પૂર્વાભાષ	કાન્ત	૨-૦-૦

ખાલકો માટે

* ૨૦ નવાં ગીતો ભા-૧	ત્રિભુવન વ્યાસ	૦-૬-૦
* ૨૧ નવાં ગીતો ભા-૨	ત્રિભુવન વ્યાસ	૦-૮-૦
૨૨ ઢોલકા	દેશજી પરમાર	૦-૫-૦
* ૨૩ પગલાં ભા. ૧ થી ૪	રમણલાલ સોની (દરેકના)	૦-૫-૦
* ૨૪ સોમાભાઈનાં કાવ્યો	સોમાભાઈ	૦-૫-૦

રાસનાં બે અમૂલ્ય પુસ્તકો

૨૫ ગીત માધુરી	મનુભાઈ દેસાઈ	૧-૪-૦
૨૬ રાસકુંજ	શાંતિ ખરશીવાળા	૧-૮-૦

* પૂદ્ગીવળાં કાવ્યસંગ્રહો રકુલોમાં તથા કોલેજમાં ટેકસ્ટબુક તરીકે
ચલાવાય છે.

સોલ સેલિંગ એજન્ટ્સ,

આર. આર. શેઠની કં. પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ

સંસ્કારગ્રંથાવલિ

૧ ભારેલો અગ્નિ	ર. વ. દેસાઈ	૩-૦-૦
૨ ભૈરવી	શરદ્ગ્રંથાવલિ	૨-૮-૦
૩ કુમુદિની	ટાગોર	૩-૦-૦
૪ પંકજ	ર. વ. દેસાઈ	૨-૮-૦
૫ સાવકી મા	શરદ્ગ્રંથાવલિ	૨-૮-૦
૬ પ્રેમાશ્રમ પૂર્વાર્ધ	પ્રેમચંદ્ર	૩-૦-૦
૭ પ્રેમાશ્રમ ઉત્તરાર્ધ	પ્રેમચંદ્ર	૨-૮-૦
૮ વિમલદાસ	શરદ્ગ્રંથાવલિ	૩-૦-૦
૯ ઠંઠા	ર. વ. દેસાઈ	૨-૮-૦
૧૦ અનુરાધા-ખડોદિદિ-વિ.	શરદ્ગ્રંથાવલિ	૩-૦-૦

પુસ્તક ત્રેવીસમું

૧૧ શુભદા	શરદ્બાબુ	૨-૭-૦
૧૨ ચરિત્રહીન	શરદ્બાબુ	૩-૮-૦
૧૩ પ્રભાતકિરણો	પ્રભાતકુમાર મુખોપાધ્યાય	૨-૮-૦
૧૪ નવીના (શેષ પ્રશ્ન પૂ. જ. સાથે)	શરદ્બાબુ	૩-૦-૦
૧૫ ક્ષિતિજ પૂર્વાર્ધ	ર. વ. દેસાઈ	૨-૮-૦
૧૬ ઠંભીદુનિયા	ડી. પી. અડાલન	૩-૦-૦
૧૭ હરિદ્રનારાયણ પૂર્વાર્ધ	ગુ. આચાર્ય	૨-૮-૦
૧૮ હરિદ્રનારાયણ ઉત્તરાર્ધ	ગ. આચાર્ય	૩-૦-૦
૧૯ બીડેલાં દ્વાર	મેઘાણી	૨-૦-૦
૨૦ શોભના	ર. વ. દેસાઈ	૨-૮-૦
૨૧ જય સોમનાથ	ક. મા. મુનશી	૩-૦-૦
૨૨ પિયાસા	સુંદરમ	૨-૮-૦

